

Doktori (PhD) értekezés

**ISTENALAKOK A KR. U. 3. SZÁZAD RÓMAI
ÉREMVERÉSÉBEN**

*Az olymposi istenek közé tartozó istennők ábrázolás-
típusai a birodalmi éremanyagban*

Barna Ferenc

Debreceni Egyetem

BTK

2016

ISTENALAKOK A KR. U. 3. SZÁZAD RÓMAI ÉREMVERÉSÉBEN

Az olymposi istenek közé tartozó istennők ábrázolás-típusai a birodalmi éremanyagban

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
a klasszika-filológia tudományágban

Írta: Barna Ferenc okleveles történelem tanár, latin nyelv és irodalom szakos bölcész és tanár

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolája
(Latin nyelvészet alprogramja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201...

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 201...

Én, Barna Ferenc teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították vissza.

Debrecen, 2016. 06. 16.

.....
Barna Ferenc

Tartalomjegyzék

1.	<u>Bevezetés: a vizsgálat célja és tárgya</u>	8
1.1.	A tipológia alapjai	13
1.2.	Az istennők öltözete	17
2.	<u>A 3. század: történelem és éremverés</u>	18
3.	<u>Diana</u>	24
3.1.	Bevezetés: Diana a római vallásban	24
3.1.1.	Diana a római éremverésben	25
3.2.	Diana ábrázolások a 3. században	26
3.3.	Diana fáklyát tart (Diana.A.I.)	28
3.3.1.	Diana fáklyát tartva áll, fejét balra fordítja (Diana.A.I.1.)	29
3.3.2.	A fáklyát tartó, balra tekintve álló Diana nyakánál holdsarlóval (Diana.A.I.1.a)	31
3.3.3.	A balra tekintő, fáklyát tartó Diana rövid tunicában, tegezzel (Diana.A.I.2.)	32
3.3.4.	Diana fáklyát tartva áll, fejét jobbra fordítja (Diana.A.I.3.)	33
3.3.5.	Diana jobbra lép, fáklyát tart (Diana.A.I.4.)	34
3.3.6.	A jobbra lépő, fáklyát tartó Diana rövid tunicában, tegezzel (Diana.A.I.5.)	36
3.4.	Diana vadászfegyverekkel (Diana.A.II.)	37
3.4.1.	Diana balra tekintve áll, baljában íjat, jobb kezében nyilat tart (Diana.A.II.1.)	38
3.4.2.	Diana balra nézve áll, miközben íjat tart és nyilat húz elő a hátán lévő tegezből (Diana.A.II.2.)	44
3.4.3.	Diana jobbra lép, íjat tart és nyilat húz elő a hátán lévő tegezből, lábánál futó kutya (Diana.A.II.3)	46
3.4.4.	Diana áll vagy lép, jobbra fordul, íjat tart és nyilat húz elő a hátán lévő tegezből, lábánál egy szarvas kicsiny alakja (Diana.A.II.4.)	49
3.4.5.	Diana jobbra lép, baljában íjat tart, jobbával pedig szarvast vezet maga után (Diana.A.II.5.)	51
3.4.6.	Diana jobbra nézve áll, íjat és lándzsát tart, lábánál egy futó kutya (Diana.A.II.6.)	52
3.5.	Diana fogatot hajt (Diana.C.)	54
3.5.1.	Luna/Diana két ökör vontat fogatot hajt (Diana.C.I.)	55
3.5.2.	Luna/Diana balra tartó, lovak vontat bigában (Diana.C.II.1.)	56
3.5.3.	Luna/Diana jobbra tartó, lovak vontat bigában (Diana.C.II.2.)	57
3.6.	Diana mellett egy másik isten áll (Diana.D.)	58
3.6.1.	Diana és Apollo (Diana.D.I.)	59
3.6.2.	Diana és Sol (Diana.D.II.)	60

3.7.	Diana mellképe (Diana.E.)	61
3.7.1.	Diana jobbra néző büsztje (Diana.E.I.)	61
3.7.2.	Diana és egy másik isten mellképe egymás mellett (Diana.E.II.)	62
3.8.	Dianához kötődő állatok (Diana.G.)	64
3.9.	Kronológiai áttekintés	64
3.10.	Összegzés	66
4.	<u>Iuno</u>	70
4.1.	Bevezetés — Iuno a római vallásban	70
4.1.1.	Iuno ikonográfiája, szerepe az éremverésben	70
4.2.	Iuno ábrázolási típusai a 3. századi éremverésben	71
4.3.	Iuno állva (Iuno.A.)	72
4.3.1.	Iuno balra áll, paterát és sceptrumot tart (Iuno.A.I.1.)	72
4.3.2.	A balra álló, paterát és sceptrumot tartó Iuno előtt egy páva (Iuno.A.I.2.)	76
4.3.3.	Iuno jobbra áll, sceptrumot és Palladiumot tart (Iuno.A.II.)	79
4.3.4.	Egyéb álló típusok (Iuno.A.III.)	81
4.4.	Iuno ül, virágot és kisgyermeket tart (Iuno.B.I.)	82
4.5.	Iuno ülve gabonakalással (Iuno.B.II.)	84
4.6.	Iuno egy kerek templomban ül (Iuno.F.)	86
4.7.	Iuno és Iuppiter (Iuno.D.)	88
4.8.	Iunóhoz kötődő állatok az istennő alakja nélkül (Iuno.G.)	89
4.9.	Kronológiai áttekintés	90
4.10.	Összegzés	92
5.	<u>Minerva</u>	96
5.1.	Bevezetés — Minerva a római vallásban	96
5.2.	Minerva a római éremverésben	96
5.3.	Minerva ábrázolási típusai a 3. századi éremverésben	100
5.4.	Minerva dárdát és pajzsot tartva (Minerva.A.I.1-2.)	102
5.4.1.	Minerva a Palladium tartásában (Minerva.A.I.1.)	102
5.4.2.	Minerva előre lépve, dőfésre lendített dárdával (Minerva.A.I.2.)	104
5.5.	Minerva földre támasztott fegyverekkel, állva (Minerva.A.I.3-4.)	107
5.5.1.	Minerva jobb felé tekint, jobbjaival a dárda nyelét fogja, balját pajzsán nyugtatja (Minerva.A.I.3.)	107
5.5.2.	Minerva balra tekint (Minerva.A.I.4.)	110

5.6.	A Victoriolát tartó Minerva képtípusai (Minerva.A.II.)	114
5.6.1.	A Victoriolát tartó Minerva, baljánál dárda és pajzs (Minerva.A.II.1.)	115
5.6.2.	A Victoriolát tartó Minerva mellett egy tropaeum áll (Minerva.A.II.2.)	118
5.7.	Minerva balra állva, kezében olajággal (Minerva.A.III.)	119
5.8.	Minerva balra áll, kezében baglyot tart (Minerva.A.IV.)	122
5.9.	A futó Minerva, kezében olajfaággal (Minerva.A.V.)	124
5.10.	Egyéb, Minervát álló helyzetben mutató ábrázolások (Minerva.A.VI.)	126
5.11.	Az ülő Minerva képtípusai (Minerva.B.)	127
5.11.1.	Minerva ülve, kezében bagollyal (Minerva.B.I.)	128
5.11.2.	Minerva ülve, jobbját egy fatörzsre tekeredő kígyó felé nyújtva (Minerva.B.II)	129
5.12.	Minerva állva, egy másik istennel együtt ábrázolva (Minerva.D.)	130
5.13.	Minerva mellképe (Minerva.E.)	133
5.14.	Kronológiai áttekintés	134
5.15.	Összegzés	136
6.	<u>Venus</u>	141
6.1.	Venus a római vallásban és a propagandában	141
6.1.1.	Venus az éremverésben	141
6.2.	Venust ábrázoló képtípusok a 3. század éremverésében	143
6.3.	Venus állva, hagyományos attribútumaival (Venus.A.I. és Venus.A.II. csoport)	146
6.3.1.	Venus áll, almát tart és ruháját fogja (Venus.A.I.)	146
6.3.2.	Venus áll, sceptrumot és egy másik tárgyat tart (Venus.A.II.)	150
6.3.2.1.	Az álló Venus sceptrumot és paterát tart (Venus.A.II.1.)	150
6.3.2.2.	Az álló Venus sceptrumot és almát tart (Venus.A.II.2.)	152
6.3.2.3.	Az almát és sceptrumot tartó Venus előtt Cupido áll (Venus.A.II.3.)	155
6.3.2.4.	Az álló Venus Cupidót és sceptrumot tart (Venus.A.II.4.a és Venus.A.II.4.b)	156
6.4.	Az álló Venus hátulnézetben, almával és pálmaággal (Venus.A.III.)	158
6.5.	Venus pálmaággal és fegyverekkel, támaszkodó testtartásban áll (Venus.A.IV.)	163
6.5.1.	Venus sisakot és pálmaágot tart (Venus.A.IV.1.)	163
6.5.2.	Az almát és pálmaágot tartó Venus előtt Cupido áll (Venus.A.IV.2.)	166
6.6.	Venus kezében Victoriolával (Venus.A.V.)	168
6.6.1.	Venus Victoriával és fegyverekkel (Venus.A.V.1.)	168
6.6.2.	Venus Victoriolát és almát tart (Venus.A.V.2.)	170

6.7.	Venus fegyverekkel, állva (Venus.A.VI.)	171
6.7.1.	Venus sisakkal, pajzzsal és sceptrummal, lábánál foglyok (Venus.A.VI.1.)	171
6.7.2.	Venus sisakkal, pajzzsal és sceptrummal (Venus.A.VI.2 és Venus.A.VI.3.)	172
6.7.3.	Venus sisakkal, pajzzsal és dárdával (Venus.A.VI.4.)	174
6.8.	Venus trónon ülve (Venus.B.)	176
6.8.1.	Az ülő Venus jobbját maga elé nyújtja, tenyerét széttárva (Venus.B.I.)	176
6.8.2.	Az ülő Venus almát tart kezében (Venus.B.II.)	178
6.8.3.	Az almát tartó Venus előtt Cupido áll (Venus.B.III.)	178
6.8.4.	Venus kis álló alakot tart kezében (Venus.B.IV.)	180
6.9.	Kronológiai áttekintés	181
6.10.	Összegzés	186
7.	<u>Vesta</u>	190
7.1.	Bevezetés: Vesta ábrázolása a római művészetben	190
7.1.1.	Vesta alakja és kultusza az éremképeken	191
7.2.	Az álló, kezében Palladiumot tartó Vesta típusa	192
7.2.1.	A Palladium Vesta ábrázolásainál	193
7.2.2.	Vesta állva, Palladiummal és sceptrummal (Vesta.A.I.)	193
7.3.	Vesta állva, kezében paterával és sceptrummal (Vesta.A.II.)	195
7.4.	Egyéb álló helyzetű változatok (Vesta.A.III.)	198
7.5.	Vesta ülve, Palladiummal és sceptrummal (Vesta.B.I.)	199
7.6.	Vesta ülve, paterával és sceptrummal (Vesta.B.II.)	202
7.7.	Vesta ülve, kezében simpulummal és sceptrummal (Vesta.B.III.)	203
7.8.	Egyéb, Vestához köthető (?), ülő helyzetű éremképek (Venus.B.IV.)	205
7.9.	Áldozati jelenet Vesta temploma előtt (Vesta.F.)	206
7.10.	Kronológiai áttekintés	208
7.11.	Összegzés	209
8.	<u>Kitekintés: Ceres</u>	213
9.	<u>Összegzés</u>	214
10.	<u>Bibliográfia</u>	220
10.1.	Auctorszövegek	220
10.2.	Katalógusok	220
10.3.	Szakirodalom	223

11.	<u>A képek jegyzéke</u>	231
11.1.	Diana	231
11.2.	Iuno	237
11.3.	Minerva	241
11.4.	Venus	248
11.5.	Vesta	257
12.	<u>Képmelléklet</u>	261
12.1.	Diana	261
12.2.	Iuno	272
12.3.	Minerva	280
12.4.	Venus	293
12.5.	Vesta	309

Áttekintő táblák

Absztrakt

Publikációs lista

1. Bevezetés: a vizsgálat célja és tárgya

Dolgozatom témáját egy ikonográfiai jellegű áttekintés adja. A Kr. u. ¹ 3. század római éremverését² vizsgálom, azt kutatva, hogy a pénzermék hátlapi képein milyen ábrázolási formák szolgálhattak egy-egy istenalak megjelenítésére. A vizsgálatra öt olyan istennőt választottam ki, akik az olymposi istenek³ közé tartoznak: Dianát, Iunót, Minervát, Venust és Vestát. Sorra veszem az éremtípusokat, melyek ezen öt istennő valamelyikéhez kapcsolódnak, azonosítom és rendszerezem a rajtuk megjelenő ábrázolásokat, lajstromozom az attribútumokat és a képeket kísérő köriratokat. Vizsgálom, mely esetekben, mely uralkodók kapcsán és a császári család mely tagjainak nevében verve használták az egyes képtípusokat.

Mindennek révén bepillantást nyerhetünk abba, mennyire eltérő ábrázolási formák kapcsolódhattak a kor éremanyagában egy-egy istennőhöz, milyen attribútumok és köriratok jelentek meg a különböző esetekben, és hogy mindezek hogyan fejezték ki egy adott istennő eltérő aspektusait, feladatköreit. Hiszen ha más attribútumokkal, eltérő körirattal és megnevezéssel ábrázolták az isten(nő)t, akkor különböző feladatköreit hirdetve más-más üzeneteket közvetíthettek az érempropagandában. Ez pedig a kor éremverésének egy mindmáig kevésbé vizsgált területe, melynek jobb megértése a továbbiakban a kor propagandájának⁴ behatóbb megismeréséhez is alapul szolgálhat.

¹ A továbbiakban minden dátum Krisztus születése után értendő, amennyiben ennek ellenkezője (Kr. e.) nem szerepel a szövegben.

² Az éremverés az egyik legfontosabb forrásunk a korról, különösen, ami annak második felét, az ún. 'katonacsászárok időszakát' (235-284/285) illeti. Ekkorra ugyanis elapadnak a Severus-korról még részletesen beszámoló irodalmi források (a történetírók – Cassius Dio, Héródianos – művei mellett elsősorban a jogi szövegekre és rendelkezésekre kell gondolni, de nem feledkezhetünk meg a keresztény szerzőkről – pl. Tertullianus – sem). A korszakról beszámoló történetírói szövegek (breviariumok, ill. a Historia Augusta életrajzai) pedig egyrészt rendkívül szűkszavúak, másrészt erősen vitatható forrásértékűek (a Historia Augusta értékeléséről lásd pl. Körner 2002, 15-18, Havas 2003, 11-13, Kreucher 2003, 19-28 és Johne 2008a, 47-51). Visszaesik a rendelkezésre álló epigráfiai emléktanyag volumene és szinte teljesen megszűnnek a monumentális középületek létesítését célzó, nagy, városi építkezések (Johne et al. 2008, 53-55 és 61-71). Az éremverés viszont folyamatosan jelenlevő (sőt, az előállított éremanyag nagyságát tekintve dinamikusan növekvő! – erről l. de Blois 1976, 89 és Bland 2012, 520-521) forráscsoportot jelent, amely a kor más emlékekből nem ismert részleteire is képes rávilágítani (így pl. néhány érem segítségével sikerült igazolni egy korábban nem ismert usurpátor, a valószínűleg a galliai térséghez köthető és feltehetően 271-ben, a Victorinus és Tetricus uralkodása közötti átmenet során fellépő II. Domitianus létét – l. Abdy 2004, 220, Estiot – Salaün 2004, 202-217, ill. Estiot 2012, 556). Az éremanyag jelentőségéről a modern kutatás számára lásd pl. de Blois 1976, 87, az éremverés szerepéről a kor uralkodói reprezentációjában: Hekster – Manders 2006, 135 és Corbier 2008, 327; a 235 és 284 közötti időszak forrásairól általában (beleértve az olyan, rendszerint kevésbé figyelembe vett forráscsoportokat is, mint pl. az örmény vagy az újperzsa nyelvű krónikák): Johne et al. 2008, 19-123.

³ A 12 olymposi isten tisztelete már a köztársaság korában a római vallás részévé vált. Egységes csoportként való értelmezésük és tiszteletük kezdetének ante quem dátumát a Kr. e. 217-ben rendezett lectisternium jelenti, melynek során (ellentétben a korábbi alkalmakkal – erről l. Latte 1960, 242-244) már az ő tiszteletükről és „megvendégelésükről” szóltak a szertartások (Latte 1960, 253).

⁴ A propaganda kifejezés ókori kontextusban történő használata sokszor vitatott (főleg a szóhoz a legújabb kori történelem során kapcsolódó negatív konnotáció tükrében – l. erről Sutherland 1983, 73-74, aki azonban meggyőzően cáfolja a kifejezéssel szembeni, jelenkori asszociációkon alapuló érveket). Azonban ha a propagandát úgy határozzuk meg, mint egy szándékos cselekvést, amely a közvélemény befolyásolására törekszik különböző információk, gondolatok és értékek továbbítása révén, mindezt pedig egy meghatározott cél érdekében teszi (Cull et al. 2003, 318), akkor azt látjuk, hogy ennek a definíciónak a római éremverés teljes

Dolgozatomban azonban nem törekszem a propaganda és az abban szereplő üzenetek közvetlen megragadására⁵, célom mindössze a tárgyalt istennők ikonográfiájának bemutatása és elemzése. Az éremverés ikonográfiai eszközkészletének egy szeletét (töredékét) tekintem át, azonosítom az abban szereplő elemeket, figyelve az időbeli változásokra, és összevetve az éremképek sajátosságait az ókori művészet más területeivel. Mindezzel olyan munkát végzek, mely a későbbiekben alapul szolgálhat az érempropaganda közvetlen vizsgálatára irányuló további (az egy-egy uralkodóhoz kapcsolódó éremtípusok teljes körét felölelő, az egyes éremtípusoknak a pénzforgalomban betöltött szerepét is figyelembe vevő) kutatásokhoz.

Az öt istennő kiválasztását az indokolta, hogy bár első látásra csak kisebb szerepet játszanak a kor éremverésében (melyben a katonai/hadi, ill. az uralkodói legitimációs tematikához kötődő képtípusok dominálnak⁶), példáik mégis viszonylag rendszeresen igazolhatóak. Ábrázolásaik sokrétűek, ikonográfiájuk összetett és változatos. Az általuk közvetített üzenetek nem olyan egyértelműek és közvetlenek, mint amit a perszifikációk egy részénél (így Fidesnél, Concordiánál⁷), vagy pl. Victoriánál, Marsnál láthatunk, nem korlátozódnak kizárólag a hadi és a győzelmi tematikára. Így ezen istennőknél nagyobb teret kaphatnak az időben változó értelmezések, van lehetőség a hangsúlyok megváltozására, eltolódására az adott isten különböző aspektusai, ill. az azokat kifejező képtípusok között.

A tárgyalás időbeli keretét a 3. század adja, mely megjelöléssel együttesen illetem a Severus-kort és az azt követő évtizedeket, a katonacsászárok korszakát. A bemutatott időintervallum kezdetét 193 (az Antoninus-dinasztia bukása és az azután következő polgárháború), végét pedig 284/285 (Diocletianus trónra lépése, majd Carinus halála) jelenti, a vizsgálat sarokpontjait tehát a politikatörténet, a dinasztikus váltások szabják meg. Pusztán numizmatikai szempontokat figyelembe véve ugyan a záró esemény lehetne 294, Diocletianus pénzreformjának hagyományos dátuma⁸, a császári ideológiára és az azt kifejező

mértékben megfelel. A pénzérmék ugyanis elsődleges fizetőeszköz szerepükön túl a rajtuk lévő információk (ábrázolások, köriratok) hordozóiként is funkcionáltak, az ábrázolások és a köriratok által közvetített császári üzeneteket továbbították az alattvalók (vagy legalábbis azok egyes csoportjai) felé (Sutherland 1983, 77). Az információk továbbítása meghatározott céllal történt (így pl. az előlapok uralkodóportréinál ez a cél a császár személyének hirdetése — lásd pl. az olyan rövid ideig regnáló usurpátorokat, mint II. Domitianus, ill. Proculus: Hekster – Manders 2006, 135), ahogy az információkat hordozó elemek (ábrázolások, köriratok) kiválasztása is tudatos döntés eredménye volt. Az éremverés szerepéről a császári üzenetek közvetítésében és az érméket használók tudatosságáról e tekintetben lásd pl. Hekster 2003, 21-35, a kérdésről folytatott vitát áttekinti: Manders 2012, 6-7, az érempropaganda által elért csoportokról és propaganda e fajtájának korlátairól: Wolters 2003, 191-193, a propaganda kifejezés használatáról: Manders 2012, 27-28.

⁵ Erre egy-egy kiragadott istenalak nem is lehet alkalmas (Sutherland 1983, 77).

⁶ A 3. századi éremverés és az általa közvetített propaganda hangsúlyairól l. Manders 2012, 49-50, a 268 és 282 közötti évek részletes bemutatását pedig: Redő 1973.

⁷ Áttekintés a katonacsászárok korában (235-284/285) igazolható képtípusairól: Barna 2012, 183-192.

⁸ A császár reformintézkedései azonban nem ehhez az egyetlen dátumhoz köthetőek. Az aureusok átlagos súlyát már korábban (286-ban) megemelte, majd 294 körül (a pontos dátum az egyes verdekben eltér) átfogó átalakításokat hajtott végre: ez egyaránt magában foglalta új címletek (argenteus, nummus) bevezetését, valamint az éremképek által közvetített propaganda, a hátlapi ábrázolások megváltozását. Néhány évvel később, 301

éremképekre, a propaganda változásaira tekintettel azonban indokolhatónak látszik a korábbi lezárás. Dolgozatom szempontjából ez azért is célszerű, mert az öt tárgyalt istennő közül négynek az ábrázolása már hiányzik Diocletianus és Maximianus uralkodásának első évtizede alatt az éremverésből. Ezen istennők megjelenítése ugyanis gyakran a császárnékhoz kötődő reprezentáció és propaganda részét jelentette, Diocletianus uralkodása során pedig nem kaptak szerepet az éremverésben a császári család női tagjai.

Az egyetlen kivételt Minerva jelenti az öt istennő közül: több ábrázolási formája is igazolható a kérdéses évtizedből. Ennek kézenfekvő magyarázata, hogy a másik négy istennővel ellentétben Minerva képtípusait mindig az uralkodó saját előlapjához⁹ kapcsolták a 3. században, nem a császárnék nevét viselő pénzekre jelentkeznek — így hiába tűntek el a császárnék Diocletianus és társascsászára(i) alatt az érempropagandából, a Minervához köthető képtípusok szerepét mindez nem érintette. A kor több éremképében is Minervára ismerhetünk, ez esetben így ki is bővítettem a vizsgálat időbeli határait: a Minerváról szóló fejezetben 294 jelenti a záró dátumot.

Az áttekintés kezdőpontjának kiválasztása még nagyobb nehézséget okozott, hiszen M. Aurelius és Commodus kora, valamint Septimius Severus éremverése közt számtalan közös vonás, tovább élő tendencia van. Itt az elválasztás némileg a vizsgálat időbeli körülhatárolásának kényszeréből adódik, dolgozatomban újra és újra hivatkoznom kell a kontinuitásra, a korábbi minták és elemek felhasználására.

Tematikailag a dolgozat kizárólag a birodalmi verdék éremanyagára¹⁰ fókuszál. Nem törekszem arra, hogy akár az egyes görög városok coloniális pénzeiről, akár a provinciális érmékről, ill. a tárgyalt istennők ezen anyagcsoportokban található előfordulásairól és képtípusairól teljes képet adjak. Az itt megjelenő formák ugyanis rendszerint nem kapcsolódnak közvetlenül a birodalmi éremveréshez, az az által közvetített propagandához és annak tendenciáihoz¹¹, a coloniális éremanyagban használt témákat és ábrázolásmódokat, ezek kiválasztását a helyi tradíciók és kultuszok, a lokális öntudat és identitás határozza meg.¹² Az itt megjelenő formák ráadásul olyan nagy változatosságot mutatnak¹³, ami

szepemberében újabb reformok történtek, majd ezekhez kapcsolódóan a császárok kiadták híres ármáximáló rendeletüket. — Minderről lásd pl. Kent et al. 1973, 57-58, Corbier 2008, 335-336 és 341, ill. Estriot 2012, 548-550. A reformok politikai háttéréről: Bowman 2008, 76-77, az ekkor bekövetkező változások jelentőségéről a római pénzrendszer történetében: Haklai-Rotenberg 2011, 9, 49. lábjegyzet.

⁹ Vagy esetleg a császár fiaihoz — l. a Minervát ábrázoló éremtípusokat, melyeket Geta, ill. Caracalla nevével vertek Septimius Severus uralkodása idején (bővebben az 5.14. fejezetben).

¹⁰ A fogalom meghatározását és a coloniális éremveréstől való elkülönítését l. Wolters 2003, 175, 1. lábjegyzet.

¹¹ A központi, birodalmi éremverés szerepét hangsúlyozza a császári propaganda, ill. a propaganda által hordozott üzenetek és ideológia megismerésében: Hekster 2003, 21, 4. lábjegyzet.

¹² Wolters 2003, 175 és Körner 2002, 99, 2. lábjegyzet. A coloniális éremanyag egy szeletét (azokat az érmeket, amelyek a 3. század középső szakaszában a császári hitveseket megnevező előlapokkal készültek) áttekinti: Klein 1998, 21-47 (Sabinia Tranquillina kapcsán), 91-116 (Otacilia Severa), 153-167 (Herennia Etruscilla) és

terjedelmileg is messze meghaladja dolgozatom kereteit. Mindez persze nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyom ezt az anyagsoportot: a birodalmi éremanyagban adatható képtípusok párhuzamai között kitüntetett helyet biztosítok a coloniális pénzek feltűnő változatoknak és példáknek. Viszont áttekintésükben soha nem törekszem a teljességre, mindig csak néhány kiragadott példát említek az egyes képi változatok meglétének (ill. a sokféleségnek) igazolására.

Vizsgálatom a korszak birodalmi éremverését feldolgozó katalógusokon alapul: a katalógusok által meghatározott éremtípusokat, az egyes éremtípusoknál leírt hátlapi ábrázolásokat tekintem át, az itt szereplő képi változatokat igyekszem rendszerezni, majd ez alapján levonni a következtetéseket. Mindennek bázisát elsősorban a *The Roman Imperial Coinage* vonatkozó kötetei (RIC IV/1-3 és RIC V/1-2) jelentették, de ahol erre lehetőség adódott, használtam más katalógusokat is. Így a Severus-kort illetően a *Coins of the Roman Empire in the British Museum* kötetei (BMC V és BMC VI) voltak segítségemre, Maximinus Thrax, Valerianus és Gallienus, valamint Aurelianus éremverése kapcsán pedig a *Moneta Imperii Romani* sorozat (Maximinus Thraxnál: Alram 1989, Valerianus és Gallienus koráról: Göbl 2000, Aurelianus esetében: Göbl 1993). Aurelianus, Tacitus és Florianus aranyveréséről Estiot áttekintései szolgáltatnak kiegészítő információkat (Estiot 1999a-b), Carus dinasztiajának éremanyagáról Pink munkája (Pink 1963), a galliai usurpatio császárainak antoninianus-verését illetően pedig Schulzki műve (Schulzki 1996). Szükség esetén felhasználtam a régebbi katalógusokat is, így elsősorban Cohen munkáit (C. IV-VI), a medaillonok kapcsán pedig Gneccchi máig alapvető jelentőségű művét (Gneccchi I-III).

Itt kell megjegyezni, hogy dolgozatomban mindvégig különbséget teszek az egyes éremkatalógusokban szereplő, adott előlap(ok) és hátlap kombinációjával leírható, adott névértékű, meghatározott katalógusszámmal jelölt éremtípusok, illetve az ezen éremtípusok hátlapi ábrázolásainak vizsgálata, rendszerezése révén belőlük kialakított csoportok, a képtípusok között. Míg az egy-egy katalógusszámmal jelzett éremtípusok elsősorban a numizmatikai vizsgálatot, a pénzérmék azonosítását és meghatározását segítő kategóriák, a képtípusok ikonográfiai egységek. A terminológiai zavart elkerülendő, az éremkatalógusokban szereplő, az egyes katalógusszámok által jelzett fajták megjelölésére mindig az éremtípus elnevezést használom, megkülönböztetve az éremtípusok hátlapi

209-231 (Salonina). A 3. századi coloniális éremverés fő tendenciáit röviden összegzi (különös tekintettel Kis-Ázsia térségére: Johnston 2012, 453-466.

¹³ A birodalmi éremanyag és a lokális pénzverés formakincse, az alkalmazott képtípusok száma között nagyságrendi eltérés van, a coloniális pénzek adatható képi változatok száma messze felülmúlja a birodalmi éremverésben használt ábrázolásmódokét. A különbséget jól jelzi, ha az általam Venus kapcsán a 6. fejezetben listázott képtípusok számát összevetjük a M. Bernhart által a coloniális éremverésből összegyűjtött változatokkal: Bernhart 1936, 6-56. (Az eltérés még nagyobb, ha tekintetbe vesszük, hogy Bernhart csak a 20. század első felében ismert és számára hozzáférhető éremanyag alapján dolgozhatott.)

ábrázolásainak vizsgálata során megalkotott csoportosítási egységektől, a képtípusoktól. Egy-egy, meghatározott képi változatot (vagyis az istennőt azonos testtartásban, ruházatban és attribútumokkal) mutató képtípus általában több, különböző katalógusszámú éremtípust foglal magában, melyeket gyakran különböző időben, és helyen vertek, eltérő anyagból és címleteken, más-más előlappal. Egyes képtípusok évtizedeken, sőt, évszázadokon át is kedveltek maradtak és az idő során más-más uralkodók nevében verve éremtípusok tucatjain találkozhatunk velük. Amennyiben a dolgozatban pusztán a típus megnevezést használom, mindig képtípus értendő alatt.

A különböző katalógusokra történő hivatkozáskor általában azt a megoldást követem, hogy az adott kötet/tanulmány megnevezése után először a vonatkozó oldalszámot tüntetem fel, majd ezt követően, az oldalszámtól egy ponttal elválasztva adom meg az illető ábrázolás/tárgy/éremtípus katalógusbeli sorszámát — így pl. BMC V, 238.427¹⁴, Kahil 1984, 643.227¹⁵, vagy éppen Fischer-Hansen 1990, 415.25.¹⁶ A megoldást nem csupán az éremkatalógusoknál alkalmazom, hanem más katalógusok, tárgytypusok esetében is. A jelölés előnye főleg akkor mutatkozik meg, ha egy kötet/tanulmány kapcsán hol a benne szereplő katalógusra, hol az elemző, értelmező részre hivatkozom: ez esetben hosszas körülírás nélkül, pusztán a hivatkozás formájával jelezni tudom, hogy a tanulmány bevezetőjének szövegére utalok (ekkor pusztán az oldalszámot adom meg) vagy pedig egy konkrét katalógusszámra (az oldalszámot kiegészíti a katalógusszám). Ráadásul az oldalszám megadása megkönnyíti, meggyorsítja a hivatkozások visszakeresését a katalógusokban, főleg ha elektronikus formában¹⁷ használom az adott művet.

Az éremkatalógusok jelentős részénél azonban – különböző okokból – eltérnek e megoldástól. Így mindenekelőtt a RIC köteteinél, ahol a szakirodalmi hagyományt követve eltekintek az oldalszámok feltüntetésétől, hiszen ha megadom azt az uralkodót vagy császárnét, akinek az előlapjával az illető érméket verték, majd jelzem a katalógusszámot, azzal egyértelműen azonosítom a vonatkozó éremtípust.¹⁸ Hasonlóképp' járok el a *Roman Republican Coinage* esetében, ahol szintén csak a katalógus nevét (rövidítését) és az éremtípus katalógusszámát tüntetem fel. Más megoldást követek R. Göbl műveinél, ő ugyanis

¹⁴ Plautilla előlapjával készített aureusok, VENVS VICTRIX körirattal, Septimius Severus uralkodásának időszakából, a hátlapi képen Venus álló alakja, jobbában almát, bal kezében palmaágat tartva, míg bal karját egy pajzs felső szegélyén nyugtatja. Az istennő előtt a kis Cupido áll, aki sisakot tart kezében.

¹⁵ Coloniális bronzérme Aigerából, Plautilla nevében verve, hátlapján Artemis alakjával, aki egyik kezében íjat tart, míg másik kezét a vállán lévő tegezhez emeli.

¹⁶ Relief Vesta ábrázolásával, melynél az istennő állva, kezében paterával és sceptrummal látható.

¹⁷ Napjainkban egyre több régi kiadvány és katalógus elérhető online, ezek azonban gyakran nagy terjedelmű, nehezen és lassan kezelhető dokumentumok, melyeknél az oldalszám ismerete jelentősen megkönnyíti egy-egy katalógusszám visszakeresését.

¹⁸ Igaz, egyes esetekben szükséges annak megadása is, melyik császár uralkodása alatt készültek az érmék, hiszen pl. Faustina minor számára Antoninus Pius és M. Aurelius

a *Moneta Imperii Romani* sorozatban megjelent köteteknél (Göbl 1993 és Göbl 2000) táblázatokba rendezte a verdék és emissziók szerint rendszerezett éremtípusokat — itt a könnyebb visszakeresés érdekében a katalógusszám mellett (előtt) a Tabelle számát is megadom. K. Pink viszont (Pink 1963) nem látta el katalógusszámmal az általa közölt éremtípusokat, nála így csak az oldalszámokra tudok hivatkozni.¹⁹

1.1. A tipológia alapjai

Dolgozatomban a hátlapi ábrázolásokat képtípusokba sorolom, típusonként ismertetem részleteiket és előfordulásukat a korszak éremanyagában. A különböző istenalakok ábrázolásainak és ikonográfiájának képtípusok szerinti áttekintésére korábban több megoldás is született. Ezek közül rendszeresen kettőt használtam munkám során: a LIMC beosztását és Fr. Schmidt-Dick tipológiáját az éremképeken megjelenő istennők ábrázolási típusairól.

A tipológiai beosztás során az egyik kiindulópontot tehát a LIMC áttekintése jelentette: E. Simon tanulmánya Diana kapcsán, E. La Rocca ismertetése Iunóról, R. Fleischer és F. Canciani áttekintései Athénát, valamint Minervát illetően, T. Fischer-Hansen Vesta ikonográfiáját tárgyaló fejezete és E. Schmidt munkája Venus ábrázolási típusairól. Az egyes szerzők eltérő beosztás és rendezőelvek szerint tárgyalják az istenalakok ikonográfiáját, közös azonban bennük, hogy – a LIMC célkitűzéseinek megfelelően – mindegyikük átfogó képet ad, a legkülönbözőbb művészeti ágak és emlékcsoportok anyagának áttekintésével. Tipológiájukban rendszerint a plasztika, a (nagy)szobrászat (eredeti műveiben gyakran nem ismert) alkotásai jelentik a kiindulópontot, az ezek által meghatározott keretek között értelmezik, rendszerezik más művészeti ágak emlékeit is. Ez persze abból (is) adódik, hogy a plasztika híres alkotásai gyakran népszerű típusok mintáivá váltak, amelyek nyomait nem csak számtalan szobor-másolatban, hanem pl. a glyptikában vagy az éremverésben is jól követhetjük. A típusok meghatározásában rendszerint a testtartás és a ruházat sajátosságaira támaszkodnak, ezek segítségével azonosítják a különböző korokból származó, más-más

¹⁹ Szintén nehézségekkel jár a hivatkozás Fr. Schmidt-Dick típuskatalógusa esetében, melyben az éremképeken megjelenő istennőket, az egyes istennőkhöz kapcsolódó képtípusokat tekinti át (Schmidt-Dick 2002). Ugyanis bár Schmidt-Dick megadja, hogy az általa rendszerezett képtípusokat milyen éremtípusok képviselik az éremkatalógusokban (elsősorban a RIC-ben), de az ezen adatokat tartalmazó táblázatait semmilyen módon nem számozza (oldalszám sincs), így adataira csak a képtípusok általa használt jelölése révén lehet utalni. Ha egy képre hivatkozom (a katalógusában szereplő képek forrását, az egyes érmék jelenlegi őrzési helyét és a gyűjteményeken belüli azonosító számát nem adja meg, ill. az éremkatalógusok katalógusszámaival sem határozza meg a képeken szereplő érméket), ezt a katalógus nevének, a képtábla számának és a képtípus Schmidt-Dick által használt betűjelének megadásával teszem. Más katalógusok esetében a képekre való hivatkozáskor a katalógus nevét, a képtábla számát és az adott ábrázolás sorszámát adom meg.

művészeti ágakat képviselő ábrázolásokat.²⁰ Az esetenként változó (és a szobroknál sokszor ránk sem maradt) attribútumoknak kisebb szerepet tulajdonítanak a típusok elkülönítésében.

Mindez nagy segítségemre volt a képtípusok párhuzamainak meghatározásában, annak áttekintésében, milyen példái ismertek az éremverésben megjelenő formáknak más művészeti ágakban. Az éremképek rendszerezésére azonban az ilyen beosztás csak korlátozottan alkalmas, e szűkebb forráscsoport számára ugyanis túlságosan általános. A birodalmi éremanyagban megjelenő változatok sokszor csak töredékét jelentik egy-egy istennő teljes ábrázolási skálájának²¹, miközben az egyes típusokat elválasztó különbségeket az éremképeknél gyakran olyan részletek, attribútumok jelentik, amelyek pl. a körplasztika emlékeinél rendszerint ránk sem maradtak (az istennő kezében tartott tárgyak). Így itt egy szűkebb körű, részletesebb beosztás megalkotására volt szükség.²²

A másik lehetséges kiindulópontot Fr. Schmidt-Dick tipológiája jelentette, aki csupán a kora császárkor római (birodalmi) éremverésében megjelenő típusokkal foglalkozik, ezen a területen azonban – lehetőség szerint – teljességre törekszik.²³ Katalógusában egységes séma alapján veszi lajstromba a császárkor első két és fél évszázadának éremanyagában feltűnő istennőket és ábrázolásait: a típusok elkülönítése a testhelyzet, a beállítás, az attribútumok és a mozdulatok különbségei alapján történik, az így kapott típusokat pedig sorszámozással jelöli. Módszere átfogó, de meglehetősen merev: mivel elsőként élesen elválasztja az ülő és az álló változatokat, majd pedig a jobbra és a balra tekintő formákat egy-egy istennő esetében, ezért pl. ugyanazon ábrázolási forma tükörábrázolásai, ill. a csak álló/ülő testhelyzetükben különböző, de egyébként azonos attribútumokat viselő és az adott istennő ugyanazon aspektusát megtestesítő variánsok igen távol kerülnek nála egymástól. Ráadásul módszere csupán az egyes típusok elkülönítését teszi lehetővé, a köztük lévő kapcsolatok jelzését nem: ha két változat csak néhány apró részletben tér el egymástól, de egyébként azonos attribútumokkal rendelkeznek, azt Schmidt-Dick leginkább csak egymás utáni sorszámukkal jelzi.²⁴

²⁰ A besorolás alapjait általában az istennő testhelyzete (álló vagy ülve látható), testtartása és mozgása (fut, lép, támaszkodik, esetleg guggol), valamint ruházata (rövid vagy hosszú ruhában, esetleg félig vagy teljesen meztelenül) jelenti, ezek alapján azonosítják az egyes híres előképekhez tartozó, ill. egy-egy korszak ábrázolási sajátosságait mutató változatokat.

²¹ Így pl. Venus kapcsán a 'Venus Pudica', 'Venus Anadyomené' típusokat, ill. a térdelő vagy szandáلكötő istennő ábrázolásait hiába keresnénk a birodalmi verdék éremanyagában (de a görög lokális éremverésben megtalálhatóak – I. Bernhart 1936, 36-46 és 48-51).

²² Hiszen pl. Venus esetében a LIMC beosztását követve az istennőt állva mutató képek túlnyomó többségét be lehet sorolni egyetlen csoportba, az I. C kategóriába: az álló, felöltözött Venus egyéb – azaz sem a 'Louvre-Nápoly', sem pedig a 'Venus Capua' típusba nem tartozó – változatai közé (Schmidt 1997, 200).

²³ Szemben a LIMC áttekintésével, amely csupán néhány példát hoz az egyes ábrázolási formákra, csoportokra.

²⁴ Lásd pl. Venusnál a VENUS FIA/10-13 jelölésű változatokat Schmidt-Dick katalógusában (Schmidt-Dick 2002, 115) – a típusokról bővebben a 6.5.1. fejezetben.

Változtatások nélkül tehát egyik módszer sem látszott alkalmazhatónak. Az ábrázolások meghatározásában alapvetően Schmidt-Dick mintáit követem: a testtartás²⁵, a beállítás²⁶ és a ruházat sajátosságai²⁷, az istennő kezében tartott/mellette látható attribútumok²⁸, ill. a mozdulatok, főként a kéztartás különbségei segítségével határozom meg a képtípusokat. A típusok rendszerezésében viszont eltérek a korábbi mintáktól, egy többszintű, tagolt struktúra alapján tárgyalom az egyes változatokat, amely lehetővé teszi, hogy az egymás közeli változatainak számító formákat együtt kezeljem és így könnyebben áttekinthessem az adott istennő ábrázolásainak fő hangsúlyait.

Bemutatásom mind időben, mind tartalmilag túlnyúlik a Schmidt-Dick által tárgyalt kereteken. Időben, mert áttekintem a 3. század második felének éremverését is, egészen a tetrarchia kezdetéig. És tematikailag, ugyanis míg Schmidt-Dick csupán az istennők egész alakos ábrázolásait tárgyalja, én azokat a változatokat is figyelembe veszem, ahol mellképüket láthatjuk, vagy maga az istennő meg sem jelenik, csupán a körirat utal rá, a képen pedig más ábrázolás (egy templom vagy egy állat alakja) szerepel.

Egy-egy istennő képtípusainak rendszerezésénél a legátfogóbb csoportosítási szempontot a hátlapi kép összhatása, a rajta szereplő alakok meghatározása és testhelyzete jelenti. Elkülönítem azon típusokat, melyek álló vagy lépő/futó helyzetben mutatják az istennőt (ezeket „A” jelöléssel látom el), az ülő helyzetű változatokat („B” jelöléssel) és a fogatot hajtó formákat („C”). Külön egységbe sorolom a képeket, melyeknél nem egyedül, hanem egy másik istennel együtt (általában mellette állva) jelenítették meg az istennőt (ez a csoport a „D” jelölést kapja). Más érméknél csak az istennő mellképe/feje szerepel a hátlapi képen („E”), vagy fel sem tűnik alakja, csupán a körirat nevezi meg, míg a képen a templomát („F” jelzetű csoport), vagy szent állatai egyikét látjuk („G” jelöléssel). E nagy egységeken belül az attribútumok alapján különítek el kisebb csoportokat, hiszen az attribútumok jelzik leginkább az adott istennő eltérő aspektusait, feladatköreit — e csoportokat római számokkal jelölöm. Ezek belül határozom meg a konkrét képtípusokat, melyeket arab számok segítségével különböztetek meg. Néha még ezeken belül is vannak további variánsok, melyek azonosítására az abc kisbetűit használom.²⁹

²⁵ Ülve, állva, lépő helyzetben, esetleg fogatot hajtva láthatjuk-e az istennőt?

²⁶ Elöl- vagy hátulnézetből jelenik-e meg, a kép bal vagy jobb széle felé tekint?

²⁷ Rövid vagy hosszú ruhát visel, láthatunk-e a képen köpenyt, fátyolt?

²⁸ A tárgyak mellett időnként kis mellékalakok is feltűnnek: Cupido, Victoriola.

²⁹ Így tehát a Minerva.A.I.2.b képtípusnál az „A” azt jelöli, hogy Minerva álló/lépő helyzetben látható a képen, míg a római egyes arra utal, hogy az istennő attribútumai közt csak a dárda és a pajzs (valamint a fején lévő sisak) szerepel. Az arab kettes szám meghatározza, hogy Athéna Promachos tartásában, dőfésre lendített dárdával ábrázolja a kép Minervát, a kis „b” pedig a jobb felé néző formát azonosítja.

Az így kialakított tipológiai rendszerben nem csak a képtípusokat vizsgálom, hanem a hozzájuk kapcsolódó köriratokat, az ott olvasható megnevezéseket is.³⁰ Az ábrázolások, az azokon látható attribútumok és az adott isten(nő) megnevezésére szolgáló formák egyidejű áttekintésével igyekszem képet adni arról, hogy az éremképeken milyen hangsúlyok és tendenciák érvényesülnek egy-egy istenalak kapcsán, a megjelenő képek milyen üzeneteket közvetíthettek az alattvalók felé. Külön figyelmet szentelek az egyes képtípusok előzményeinek áttekintésére, azon kérdés megválaszolására, hogy az alkalmazott ikonográfiai megoldások mennyiben számítottak újdonságnak: egyrészt az éremverés korábbi hagyományaihoz, másrészt az adott istennő ikonográfiájának általános (a legkülönbözőbb művészeti ágakban és anyagcsoportokban megfigyelhető) tradícióihoz képest.

Vizsgálom továbbá, hogy az egyes képtípusok az éremverés által közvetített propaganda mely területeihez³¹ tartozhattak: mennyiben fejezték ki a római állam hagyományait és kontinuitását, a császár által élvezett isteni támogatást, kapcsolódtak-e (és ha igen: mennyiben) a 3. század propagandájában oly' erős katonai/győzelmi tematikához.³² Utóbbi kérdés különösen érdekes, mert áttekintésem zömében olyan istennőkre terjed ki, akiknél hagyományosan kevésbé erős a közvetlen katonai/háborús aspektus.

Ezen túlmenően azonban nem vonok le következtetéseket az érempropagandát illetően (pusztán egy-egy istennő elkülönített vizsgálata révén ezt nem is tehetem³³). Áttekintésem révén azonban pontosabb képet kaphatunk róla, hogy a különböző képtípusok hogyan fejez(het)ték ki egy-egy istennő eltérő aspektusait, milyen hangsúlyokat tükröztek, milyen témákat közvetíthettek a szemlélőnek. Ezáltal azt is vizsgálhatjuk, mennyire eltérő témák és üzenetek közvetítésére lehettek alkalmasak az egyes istenalakok, milyen szerepet tölthettek be a propagandában. — Így munkám alapul szolgálhat olyan későbbi kutatásoknak, melyek immár e tényezőket is figyelembe véve a korábbiaknál részletesebb képet adhatnak a kor éremverése által közvetített uralkodói propagandáról, az abban felhasznált ikonográfiai eszközkészletről és annak párhuzamairól.³⁴

³⁰ Jóllehet az aes-érméknél a hátlapi mezőben szereplő S C rövidítést az éremkatalógusok mindig megadják az egyes éremtípusok köriratának közlése során, jelen dolgozatomban mellőzöm említését, mivel érdemben nem befolyásolja a köriratban szereplő megnevezést, az egyes istennők ott szereplő névváltozatait.

³¹ Az érempropaganda által közvetített üzenetekről, ezek lehetséges csoportosításáról és az általuk felölelt területekről lásd pl. Manders 2012, 41-48.

³² A katonai tematika különböző megjelenési formáit áttekinti: Manders 2012, 63-94.

³³ Sutherland 1983, 77.

³⁴ Az éremverésben tükröződő uralkodói politikával és propagandával számos vizsgálat foglalkozott az elmúlt évtizedekben. A 3. századot illetően talán elég Redő Ferenc munkájára hivatkoznom (Redő 1973), melyben a 268 és 282 közti időszakban egymást követő, illyricumi származású katonacsászárok vallási politikájának az éremverésben tükröződő emlékeit vizsgálja, vagy újabban E. Manders kutatásaira (Manders 2012). Manders a 3. század teljes időszakát áttekinti, annak alapján, hogy a RIC által egy-egy uralkodónál elkülönített, önálló katalógusszámmal jelölt éremtípusok között milyen arányban képviseltetik magukat a hátlapi ábrázolásokon az egyes istenalakok és témák. Vizsgálatát a korabeli éremforgalmat döntően meghatározó ezüst- (és billon)érmékre

1.2. Az istennők öltözete

A tipológiai áttekintés kezdete előtt szót kell még ejtenünk az istennők ruházatáról, az annak meghatározásával és megnevezésével kapcsolatos nehézségekről. Az éremképek kis mérete ugyanis gyakran megnehezíti az istennő által viselt ruhadarabok azonosítását. Azt ugyan látjuk a képeken, hogy az istennő rövid, térdig érő vagy hosszú, bokáig leomló öltözetet visel-e, netalán (félig) meztelenül jelenik meg, és gyakran a hátán viselt köpeny szélei/végei (vagy a palla deréknál körbefutó íve) is kivehetőek — ennél pontosabb meghatározásra azonban ritkán nyílik lehetőség. A görög chitón és a római öltözet (tunica, stola) elkülönítése, a köpeny és a fátyol elválasztása igen nehéz feladat, amely nagyfokú bizonytalanságot rejt magában, hiszen a ruházat ilyen részleteit a verőtövek legkisebb változtatása is befolyásolhatta. Dolgozatomban nem is teszek kísérletet az öltözet részleteinek pontos meghatározására és értelmezésére, többnyire pusztán a látható jegyek regisztrálására és leírására szorítkozom. A ruhadarabok elnevezésében a szakirodalmat (főként Fr. Schmidt-Dick típuskatalógusát) követem, az ott használt neveket (tunica, palla) alkalmazom, nyitva hagyva a lehetőséget a kérdés későbbi vizsgálatára, hogy az egyes ruhák mennyire tükrözik a görög és a római öltözet sajátosságait, a különböző korok eltérő ikonográfiai tradícióit.

korlátozza, az így kapott eredményeket azonban árnyalja a köriratokban szereplő megnevezések és a legjellemzőbb képi sajátosságok figyelembe vételével.

2. A 3. század: történelem és éremverés

A vizsgált periódus egyrészt a Severus-dinasztia időszakát (193-235), másrészt azt követően a katonai anarchia évtizedeit (235-284/285) fogja át³⁵: egy olyan korszakot, amelyet a katonai és politikai viszonyok rendszeres és gyors változása mellett talán leginkább a principatus világából a késő császárság viszonyaihoz vezető, több szálon futó, ellentmondásokkal terhelt lassú átmenet jellemez.³⁶ Ez jól tükröződik az éremtermelés megváltozó viszonyaiban és feltételeiben is.³⁷ Több jelentős változás is bekövetkezett a periódusban: így Caracalla idejében gyártani kezdtek egy új címletet, az antoninianust³⁸,

³⁵ A korszakot számtalan összefoglaló mű és (az egyes résztémákra fókuszáló) monográfia tárgyalja, kutatása különösen az utóbbi évtizedekben élénkült meg. Átfogó képet adnak róla pl. a *The Cambridge Ancient History* 12. kötetének megfelelő fejezetei (Bowman et al. 2008, 1-66: politikatörténet, 137-169: igazgatás, 327-439: gazdaság és pénzverés), a periódus második felét, a katonacsászárok korszakát pedig számos nézőpontot felölelően, részletesen tárgyalja: Johne et al 2008. Emellett számos monográfia született az egyes uralkodók bemutatására, melyekben rendszerint hangsúlyos szerepet kap a korszak éremverésének tárgyalása (mint az egyik legfontosabb forráscsoport). Így pl. a vallási élethez kötődő elemeket áttekinti Septimius Severus propagandájában (nagy hangsúlyt fektetve az éremverésre): Lichtenberger 2011, III. Gordianus uralkodásával foglalkozik: Herrmann 2013 (igaz, e munka leginkább csak az ismert tények összegzésére szorítkozik, a numizmatikai emlékműnek pedig nem szentel különösebb figyelmet), Philippus Arabsról pedig I. Körner 2002 (éremveréséről: 99-119). Gallienus uralkodását tárgyalja: de Blois 1976 (pénzveréssel kapcsolatos intézkedéseiről és érempropagandájáról: 87-119), Aurelianus uralkodását mutatja be pl. Watson 2003 (a pénzverés megreformálásáról: 125-136), Probusról pedig I. Kreucher 2003 (a kor éremveréséről, kitekintéssel Aurelianus reformjaira, valamint Tacitus és Florianus uralkodásának fejleményeire: 228-242).

³⁶ A 3. század utolsó kétharmadát, az ún. katonacsászárok korát a kutatás hosszú időn át krízisperiódusként, a Római Birodalom válságának időszakaként tartotta számon (lásd pl. Alföldy 1989, amely a kor vallási viszonyait tárgyalva már a címével is ezt az értelmezést sugallja). Az utóbbi évtizedek folyamán (jelentős mértékben K. Strobel és Chr. Witschel eredményeinek köszönhetően) azonban jóval differenciáltabbá vált a korszakról alkotott kép: ahelyett, hogy egy egységes krízisperiódust látnának benne, inkább egy válságjelenségekkel teli, de összetett, lassú átalakulási fázisként tartják számon. — A kérdéstről lásd pl. Eck 2007, 23-30 (aki a birodalom egyes területei közötti lokális eltéréseket, ill. a külső betörések tömeglélektani hatását és közvetett következményeit hangsúlyozza) és Johne – Hartmann 2008, 1041 (a császári hatalom bizonytalanságának kiemelésével). A különböző megközelítéseket és véleményeket áttekinti: Manders 2012, 11-12.

³⁷ A korszak éremveréséről átfogóan I. Kent et al. 1973, 39-57, Corbier 2008, 330-360. A Severus-kort áttekinti Abdy 2012, 500-511, a század középső harmadát Bland 2012, 514-533, a 235 és 284 közötti időszakot Ehling 2008, 843-860. A század utolsó évtizedeinek bemutatását lásd pl. Kreucher 2003, 228-242 és Estiot 2012, 538-548. Emellett számtalan monográfia és tanulmány tárgyalja (ill. katalogizálja) az egyes uralkodók éremverését, valamint egy-egy verde tevékenységét. Így pl. Maximinus Thrax éremveréséről I. Alram 1989, Valerianus és Gallienus dinasztijáról (néhány usurpatort is tárgyalva): Göbl 2000. Aurelianus éremverését rendszerezi: Göbl 1993, a császár aranyverésével foglalkozik: Estiot 1999a, Vabalathus és Zenobia antiochiai és alexandriai pénzeit ismerteti: Bland 2011. A Tacitus, ill. a Florianus nevét viselő aranypénzekről I. Estiot 1999b, Probus éremveréséről: Pink 1949, Carus és családjának időszakáról: Pink 1963, a galliai usurpatio császárainak antoninianus-veréséről: Schulzki 1996.

³⁸ E megnevezést az újkori kutatás használja, az ókori források között egyedül a *Historia Augusta*-ban szerepel, egy Bonosus életrajzához kapcsolt fiktív levélben (SHA quadr. tyrannorum, XV.8: argenteos Antoninianos). A *Historia Augusta* adatait azonban óvatosan kell kezelnünk, és ez különösen igaz az életrajzokban közölt levelekre, melyek többsége az irodalmi fikció kategóriájába tartozik (Johne 2008a, 48). Ennek megfelelően az argentei Antoniniani kifejezésből sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, főleg mivel a *Historia Augusta* teljesen következtetlenül használja a megnevezéseket: más helyeken argentei Philippeiről ír, az Antoninianus jelzöt pedig inkább aranypénzekhez kapcsolja (így SHA Aurelian. IX.7 és XII.1, ill. SHA Probus IV.5). Diocletianus korában talán bicharactus/διχαράκτος lehetett az ezüstpénz neve a birodalom keleti területein, azonban e név pontos elterjedése sem ismert (Weiser – Weiser 1983, 290-290, 36. lábjegyzet – még kifejezetten az Aurelianus által bevezetett, XX I, ill. K A jelöléssel ellátott új antoninianusokhoz kapcsolja az elnevezést, Ehling azonban már általánosan az antoninianusokra vonatkoztatja: Ehling 2008, 849, 59. lábjegyzet). Az újabb szakirodalom egy része az antoninianus név helyett a radiate terminust használja (Bland

melynek súlya és nemesfém tartalma azonban a század közepére radikálisan lecsökkent³⁹, ill. ezzel párhuzamosan drámai mértékben növekedett a forgalomba hozott érmék mennyisége.⁴⁰ Mindezeknek a gazdaságra gyakorolt hatása, a pénzforgalmi változások lefolyása és a császári intézkedések (főleg Aurelianus reformjainak, majd Probus pénzügyi politikájának) megítélése ma is vitatott. Míg régebben azt feltételezték, hogy az érmék súlyának és nemesfém tartalmának csökkenésével automatikusan együtt járt az infláció felgyorsulása⁴¹, az újabb kutatások egy része tagadja a közvetlen összefüggést, az infláció kiváltó okának a forgalomban lévő éremmennyiség drasztikus megemelkedését tartja a 260-as évektől kezdve, valamint Aurelianus (és Probus) elhibázott pénzügyi politikáját.⁴²

A változások azonban nem csupán az ezüstpénzek gyártását érintették. Az aureusoknál a súly drasztikus redukciója mellett az előállított darabszám erőteljes csökkenése figyelhető meg⁴³, az aes (rézből, ill. orichalcumból készített) érmék verése pedig a 3. században minimálisra csökkent. A legkisebb címletek (semisek, quadransok) verése már a 2. században megszűnt⁴⁴, az előállított sestertiusok, dupondiusok és asok pedig már a Severus-korban sem tudták kielégíteni az egész birodalom aprópénz-igényét. Forgalmuk főleg a belső területeken, a Földközi-tenger (nyugati) medencéjében és Észak-Afrikában jelentős, míg a határtartományokban jóval kisebb arányban adatolhatóak. Pótlásukra különböző megoldások születtek. A birodalom északnyugati provinciáiban egyrészt továbbra is forgalomban tartották

2012, 515), dolgozatomban azonban az egyértelműség végett megtartom a RIC által alkalmazott megnevezéseket. Ennek megfelelően az antoninianus névvel illetem a Caracalla által bevezetett, majd némi szünet után a 230-as évek végén újra gyártani kezdett, a 3. század közepén pedig már az éremtermelés zömét adó, ezüsttartalmát fokozatosan elvesztő címletet, de ugyanígy antoninianusnak nevezem az Aurelianus reformjait követően előállított, némileg magasabb ezüsttartalmú, XX I (ill. K A) jelöléssel ellátott darabokat is. Utóbbiakra a szakirodalom hol az aurelianus (ill. aurelianianus), hol a Reformantoninian megnevezést használja (Ehling 2008, 856, 94. lábjegyzet), dolgozatom ikonográfiai megközelítése szempontjából azonban a névérték feltételezett változása nem központi jelentőségű, így Göblhöz hasonlóan (választását indokolja: Göbl 1993, 246, 72. lábjegyzet) itt is megőrzöm a RIC által használt antoninianus megjelölést.

³⁹ A nemesfém tartalom csökkenésével az érmék végül még az ezüstre jellemző színüket is elvesztették, így a 260-as/270-es évek pénzéinél sokszor célszerűbb billon-, mint ezüstérmékről beszélni (a billon megnevezéssel a rézötvözetből készült, csupán minimális mennyiségű ezüstöt tartalmazó érméket jelöli a kutatás: Kent et al. 1973, 49). — A változásokat áttekinti pl. Depeyrot – Hollard 1987, 67-69, Ehling 2008, 850-852, ill. Bland 2012, 517, Fig. 28.52.

⁴⁰ Szemléletes bemutatása: Depeyrot – Hollard 1987, 63, graphique N° 1, valamint Estiot 2012, 544, Fig. 29.B. A kapcsolódó kutatásokat áttekinti és összegzi: Ehling 2008, 854-855 és Bland 2012, 520-521.

⁴¹ Kent et al. 1973, 46-52, ill. Weiser 1983, 280-287.

⁴² A korábbi szakirodalom áttekintésével: Kreucher 2003, 231-242, Ehling 2008, 852-860, valamint Haklai-Rotenberg 2011, 5-11 és 31-32. Az Aurelianus által az éremverésben bevezetett reformok rekonstruálására és magyarázatára több kísérlet történt az elmúlt évtizedekben. Így az ekkor bevezetett új antoninianusokon látható XX I, ill. K A jelölésről és a névérték ezzel összefüggő megváltozásáról lásd pl. Weiser 1983, 288-295, ill. Haklai-Rotenberg 2011, 14-23. A denariusokon feltűnő VSV jelölés értelmezésére tesz egy érdekes kísérletet D. Woods, aki e betűket nem értékjelzőként azonosítja, hanem egy, a császár (ill. az általa tisztelt napisten) győzelmeit hirdető jelszó rövidítéseként (veniens Sol vicit?), az érmék által hordozott propaganda részeként. Felvetése figyelemre méltó, a rövidítés általa javasolt feloldását viszont nem sikerül kellően bizonyítani (ill. az egyéb, lehetséges megoldásokat kizárni), elmélete így szükségszerűen megmarad a hipotézisek sorában — ahogy ezt konklúzióként ő maga is elismeri: Woods 2013, 143-149.

⁴³ Kent et al. 1973, 45-49, ill. Bland 2012, 521-523 (különösen szemléletes a Fig. 28.54).

⁴⁴ Kreucher 2003, 228 és Bland 2012, 523.

a 2. század kopott, régi aprópénzeit, másrészt ezek mintájára öntött utáztatokat is készítettek (az ún. Limesfalschungen). A Balkánon és a keleti területeken pedig a fellendülő városi/tartományi éremtermelés vette át egy időre a hiányzó birodalmi aprópénzek szerepét.⁴⁵ A 3. század közepére viszont az antoninianusok minőségének romlásával és értékük csökkenésével gazdaságtalanná vált a váltópénzek előállítás (ill. kisebb lett rájuk az igény), gyártásuk így szinte⁴⁶ teljesen megszűnt.⁴⁷

További fontos változást jelentett az addig⁴⁸ egy központú, kizárólag a Róma városi pénzverdében zajló birodalmi éremtermelés decentralizációja, új pénzverdék sorának alapítása a provinciák területén.⁴⁹ Az első lépések ebbe az irányba már a Septimius Severus trónra jutásához vezető polgárháború alatt megtörténtek. Míg a római verde előbb Didius Iulianus, majd Septimius Severus (és Clodius Albinus) számára dolgozott, Pescennius Niger a birodalom keleti területein szervezte meg saját pénzverését, melynek zöme Antiochiához kötődött.⁵⁰ 194-ben Pescennius Niger ugyan elbukott, Septimius Severus nevében azonban tovább folyt az éremtermelés a keleti tartományokban: uralkodásának első éveit során Alexandriában készítettek számára denariusokat és aureusokat⁵¹, majd Pescennius Niger bukása után irányítása alá vonta a syriai/kis-ázsiai térség éremgyártását is. Az antiochiai verde az Orontés parti városból talán áthelyezésre került a valamivel délebbre, a tengerparton fekvő

⁴⁵ Abdy 2012, 504-505. A coloniális éremverés felfutásának ilyen indoklásával szemben azonban óvatosabb A. Johnston, aki szerint a csupán alkalmoszerűen, jelentős szünetekkel előállított coloniális érmék nem lehettek elegendők az aprópénzigény teljes körű kielégítésére, gyártásuk mögött így más okokat (elsősorban az egyes városok önreprezentációs igényét) feltételez: Johnston 2012, 455 és 465.

⁴⁶ Az utolsó jelentősebb kibocsátások Valerianus és Gallienus, ill. Postumus éremverésében igazolhatóak: Bland 2012, 525. Ezt követően előállításuk minimálisra csökkent, és azt, hogy csekély példányszámban mégis gyártották őket, nem annyira a gazdasági racionalitással, mint inkább a hagyományokkal és az éremverési tradíciók fenntartásának igényével magyarázhatjuk: Estiot 2012, 546.

⁴⁷ Kent et al. 1973, 49-51 és Kreucher 2003, 229-230. Hasonló okok vezettek a coloniális éremverés visszaszorulásához, ill. az előállított darabok (gyakran a méret csökkentésével együtt járó) leértékeléséhez is (Johnston 2012, 461-462). — Az aes-érmék előállításának hiányára gyökeresen eltérő magyarázatot ad Ehling, aki szerint a gyártás szinte teljes beszüntetését éppen az indokolta, hogy elegendő aprópénz állt rendelkezésre a pénzforgalomban, nem volt szükség újak előállítására (Ehling 2008, 849). Az öntött Limesfalschungok léte és a görög coloniális éremverés volumenének párhuzamos visszaesése, majd teljes megszűnése (a kis-ázsiai lokális verdek közül utolsóként a pamphyliai Pergé számára termelő szüntette be működését, gyártmányai ugyanis ismertek még Tacitus korából is, az alexandriai tetradrachmák gyártása pedig Diocletianus korában zárul: Ehling 2008, 843-844, ill. Johnston 2012, 460-464), azonban Ehling értelmezése ellen beszél.

⁴⁸ Legalábbis a 2. század jó részében. A köztársaság válságának idején, Augustus korában és a Iulius-Claudius-dinasztia alatt ugyanis Rómán kívül időről időre más városok is szerepet kaptak a birodalmi éremtermelésben, sőt, verdeik jelentősége olykor felül is múlta a fővárosét. E verdek közül a legfontosabb Lugdunumban működött: tevékenysége Augustus alatt kezdődött és kisebb-nagyobb kihagyásokkal egészen a Flaviusokig tartott, előbb arany- és ezüstpénzeket, majd aes-érméket gyártva. A lugdunumi verde működésének végét (78) követően azonban a birodalmi éremverés már ténylegesen Róma városába koncentrálódott — a kis-ázsiai térségben (pl. Pergamon, Ephesos) ugyan ezt követően is gyártottak christophorusokat, ezek forgalma azonban meglehetősen korlátozott volt (Kent et al. 1973, 23-31 és Wolters 1999, 45-48).

⁴⁹ Rövid áttekintését l. Wolters 1999, 50-51, Ehling 2008, 847-848 és Corbier 2008, 348-349.

⁵⁰ Aureusokat és denariusokat állítottak elő a császár számára (RIC IV/1, 19), de közben nem szűnt meg a helyi tetradrachmák gyártása sem (pl. BMC Greek (Galatia), 192.346), ahogy a kappadokiai Kaisareia/Caesarea ezüst drachmáin, az alexandriai tetradrachmákon, ill. a coloniális bronzpénzek között is találkozhatunk Pescennius Niger nevével és arcképével (Abdy 2012, 502).

⁵¹ RIC IV/1, 64 és 80-81 (az itteni kibocsátást 193 és 195 közé datálva).

Laodicea ad Marébe⁵², ill. egy ideig működött egy másik verde is (ezt régebben Emesába lokalizálták⁵³, R. Abdy azonban valószínűbbnek tartja, hogy Kaisareában/Caesareában tevékenykedett⁵⁴). Persze, éremverés nem csupán a birodalom keleti területein zajlott: Clodius Albinus Lugdunumban veretett pénzt a Septimius Severus ellen viselt háborúja idején, veresége után azonban az itteni verde beszüntette működését.⁵⁵

A birodalmi éremverésben a keleti (antiochiai) verde sem vett folyamatosan részt. Bár Elagabalus és Severus Alexander korából egyaránt ismerjük gyártmányait⁵⁶, Maximinus Thrax uralkodása alatt nem dolgozott⁵⁷, csupán III. Gordianustól kezdve kapott ismét rendszeres (és jelentős) szerepet a birodalom keleti területeinek éremellátásában.⁵⁸

A század közepén azonban további verdék alapítására is sor került. A Duna-vidéken / Észak-Balkánon először Viminaciumban⁵⁹ hoztak létre új birodalmi verdét, igaz, ez nem bizonyult hosszú életűnek, Gallienus ugyanis 257 körül a rajnai határhoz rendelte át személyzetét.⁶⁰ A Balkán térsége azonban nem maradt sokáig éremgyártás nélkül: még Gallienus uralkodása alatt kezdett dolgozni egy verde a pannoniai Sisciában⁶¹, majd Aurelianus idején egy másik a thraciai Serdicában.⁶² A katonák zsoldellátása azonban nem csak az itteni termelésen alapult: Valerianus és Gallienus korában új verdét alapítottak az észak-itáliai Mediolanumban⁶³, majd a 260-as évek végén a Márvány-tenger partján fekvő Cyzicusban is birodalmi jelentőségű verde létesült.⁶⁴

⁵² Így RIC IV/1, 57, 64 és 82-83, a verde áttelepítésével szemben azonban kritikus: Abdy 2012, 502.

⁵³ RIC IV/1, 57-58, 64 és 81-82.

⁵⁴ Abdy 2012, 502.

⁵⁵ RIC IV/1, 40 és 42-43, ill. Abdy 2012, 503.

⁵⁶ A vonatkozó éremtípusokat I. RIC IV/2, 40-44 (Elagabalus) és 90-94 (Severus Alexander) — igaz, van olyan feltételezés is, hogy Elagabalus keleti veretei inkább Nicomédiához köthetők (RIC IV/2, 26 és Kent et al. 1973, 43).

⁵⁷ Alram 1989, 35.

⁵⁸ RIC IV/3, 1 és 12-13, ill. Bland 2012, 526.

⁵⁹ A város 239-ben kapta meg a colonia ragot és ekkor kezdődött a coloniális érmék előállításuk is (áttekintésüket I. Martin 1992). A birodalmi éremverésbe való bekapcsolódásának időpontja azonban vitatott: lehet, hogy erre már III. Gordianus idején sor került (Herrmann 2013, 147), de nem zárható ki, hogy ez csupán később, Philippus Arabs (így Fitz 1978, 634-642, a verde helyére vonatkozó korábbi vitát áttekinti: 611-616) vagy Traianus Decius uralkodása alatt történt meg (Mirković 2007, 54-55).

⁶⁰ Göbl 2000, 98.

⁶¹ A verde alapítása valószínűleg 263-ra datálható: Göbl 2000, 118-122.

⁶² Valószínűleg 271/272 körül (Göbl 1993, 56, Estiot 1999a, 90). A város egyébként is jelentős szerepet kapott Aurelianus korában, hiszen amikor a császár a Duna bal partján fekvő Dacia feladása után egy új tartományt hozott létre ugyanazzal a névvel a folyó jobb partján, az új közigazgatási egység központja Serdica lett (Watson 2003, 134 és 157).

⁶³ Göbl 258-ra datálja alapítását (Göbl 2000, 100-101), igaz, a régebbi szakirodalom egy szűk évtizeddel korábbra, Traianus Decius uralkodására tette a verde létesítését (I. erről RIC IV/3, 107-108 és Kent et al. 1973, 47). Az éremgyártást Aurelianus 274-ben Mediolanumból a közeli Ticinumba helyezte át (Göbl 1993, 40, Estiot 1999a, 80 és Watson 2003, 136).

⁶⁴ A verde alapításának dátuma azonban vitatott. Míg Göbl amellet érvel, hogy már Gallienus uralkodásának vége felé (266 körül) dolgozni kezdett a cyzicusi verde (Göbl 2000, 122-127), addig Mairat Callut követve azon az állásponton van, hogy Gallienus idején az éremgyártás még Smyrnában történt és csak II. Claudius uralkodása alatt helyezték át a termelést Cyzicusba (Mairat 2007, 175-178). Estiot szintén II. Claudius korára datálja a verde létesítését: Estiot 1999a, 92.

A kiterjedő és decentralizálódó birodalmi éremverésben azonban nem csupán a Balkán és Észak-Itália kapott szerepet, hanem a galliai, germaniai provinciák is. Itt az első verde Gallienus Rajna-vidéki hadjárataihoz kapcsolódva jött létre, 256-258 körül⁶⁵, a viminaciumi verde áttelepítésével. Ez az üzem Postumus usurpációját követően is tovább dolgozott: előbb Postumus, majd az ő utódai nevében készültek itt pénzek. Emellett a 260-as évek végén és a 270-es évek elején azonosítható egy másik verde is, amely az elsővel párhuzamosan működött. Tetricus uralkodásának végére a két verde közül az egyik elvesztette jelentőségét és megszűnt, majd Aurelianus a teljes galliai éremtermelést Lugdunumba telepítette át.⁶⁶ A két verde lokalizálására (Colonia Claudia Ara Agrippinensium, Augusta Treverorum, esetleg Mogontiacum?⁶⁷) több kísérlet történt, a kérdés azonban mindmáig lezáratlan. A Gallienus alatt a viminaciumi személyzet áttelepítésével létrehozott új pénzverdét többnyire⁶⁸ Colonia Claudia Ara Agrippinensiummal azonosítják, Mogontiacum és Augusta Treverorum verdéjét pedig későbbi fejleményként kezelik.⁶⁹ De pl. Drinkwater⁷⁰ Augusta Treverorum elsőbbsége mellett érvel, míg Colonia Claudia Ara Agrippinensiumban véleménye szerint csak Postumus uralkodásának kései szakaszából igazolható a pénzverés. A vita lezárására még nem született megnyugtató válasz. — Így pl. Schulzki nem is foglal állást a kérdésben⁷¹, hanem a lokalizáció kérdését megkerülve, a verdéket számokkal jelöli: a már Gallienus alatt működő, jelentősebb verdét egyessel, a 260-as évek végén/270-es évek elején egy ideig tevékenykedő második verdét pedig kettes számmal.⁷²

Emellett alkalomadtán működtek még további, rövid életű verdék is. Így Valerianus keleti tartózkodásához kapcsolódóan valószínűleg éremtermelés folyt Samosatában⁷³, míg Aurelianus hadjáratai során egy ideig pénzverde működhetett Byzantiumban⁷⁴ és Tripolisban⁷⁵ is.

A 3. század utolsó évtizedeire tehát Róma városán kívül hat-hét további, tartósan működő verde jött létre az imperium Romanum különböző részein (Augusta Treverorum, ill.

⁶⁵ A dátumra vonatkozó elképzeléseket áttekinti: Goltz – Hartmann 2008, 243, 110. lábjegyzet.

⁶⁶ Lásd pl. König 1981, 166-181 és Drinkwater 1987, 146. A lugdunumi verdéről Aurelianus uralkodása idején: Göbl 1993, 34, Estiot 1999a, 69-70 és Watson 2003, 136.

⁶⁷ Mogontiacum lehetséges szerepéről l. König 1981, 136 és 139, valamint Drinkwater 1987, 143-144.

⁶⁸ Így pl. König (König 1981, 82-83) és Göbl (Göbl 2000, 98-99).

⁶⁹ Így König 1981, 136 és 145.

⁷⁰ Drinkwater 1987, 141-147.

⁷¹ Bár Drinkwater érveit és rekonstrukcióját (vagyis azt, hogy a Gallienus uralkodása alatt létrehozott verde Augusta Treverorumban működött) tartja meggyőzőbbnek: Schulzki 1996, 26.

⁷² Schulzki áttekintése a korábbi kutatásról: Schulzki 1996, 22-26.

⁷³ Göbl 2000, 132-135.

⁷⁴ Göbl 1993, 60-62 és Watson 2003, 134-135.

⁷⁵ Göbl 1993, 68, Estiot 1999a, 96-98, Watson 2003, 135.

Lugdunum, Ticinum, Siscia, Serdica, Cyzicus, Antiochia), melyek többsége a későbbiekben, a tetrarchia idején és a 4. században is szerepet kapott a birodalmi éremtermelésben.⁷⁶

E decentralizáció legfőbb okát a katonák zsoldellátásának biztosításában határozhatjuk meg⁷⁷, a kor viharos politikai/katonai viszonyai azonban nem csak ilyen módon hatottak az pénzverésre, hanem közvetlenül az éremképekre, az azokon megjelenő ábrázolásokra és köriratokra is befolyást gyakoroltak. A propagandában természetesen prioritást kapott a császár háborúinak és katonai győzelmeinek hirdetése: a katonai tematikához hagyományosan kapcsolódó istenalakok igen gyakran és nagy változatosságban jelennek meg a pénzekben, sőt, a katonasághoz kötődő attribútumok tűnnek fel (és jutnak túlsúlyba) olyan istenségek kapcsán is, melyeknél a katonai aspektus korábban nem (vagy csak csekélyebb prioritással) volt igazolható.⁷⁸

⁷⁶ A verdék későbbi sorsáról lásd pl. Corbier 2008, 349, ill. RIC VI, 5-6.

⁷⁷ L. de Blois 1976, 93.

⁷⁸ Erre jó példát jelentenek Concordia azon ábrázolásai, ahol az istennő mellett több signum, hadijelvény is feltűnik. Így van olyan változat, ahol Concordia már nem csak két hadijelvényt tart, hanem szinte signumok gyűrűjében látható: RIC IV/1, 123.256 (Septimius Severus aureusa, Róma) és 334.135 (Geta sestertiusa, Róma verdéjéből). Máskor két Concordia kerül ábrázolásra, egymás mellett állva, signumokat tartva: RIC V/1 277.107 (Aurelianus antoninianusa Mediolanumból) és 283.167 (Aurelianus aureusa Sisciából). — Az egyetértés perszónifikációjának ábrázolási formáiról a kor éremverésében: Barna 2012.

3. Diana

3.1. Bevezetés: Diana a római vallásban

Diana tisztelete régi itáliai gyökerekre nyúlik vissza⁷⁹, a későbbiekben azonban ikonográfiáját alapvetően befolyásolta az istennőnek a görög Artemisszel való azonosítása.⁸⁰ Bár eredeti szerepe vitatott⁸¹, a későbbiekben szerteágazó feladatkörökkel bírt⁸²: tisztelték holdistennőként⁸³, de ő volt a vadászat (a vadászok és a vadállatok) védelmezője is, szerepet kapott a szülés segítőjeként és a nők (egyik) oltalmazó istennőjeként⁸⁴, de támogathatta a római államot (sőt, akár a hadsereget) is.⁸⁵

Diana a császárkorban is kedvelt istenségnek számított, bár ekkor már elsősorban a vadászat úrnőjét látták benne. Tisztelete a birodalom szinte minden területén igazolható, fogadalmi feliratait és a neki szentelt oltárokat igen nagy számban ismerjük.⁸⁶ Alakját a propaganda is felhasználta, így gyakran találkozhatunk vele az éremképeken is.

⁷⁹ Lásd pl. *Diana Nemorensis* kultuszát az ariciai ligetben, *Diana Tifatina* tiszteletét Campaniában ill. az istennő legkorábbi (az ókori hagyomány szerint még a királyság korában alapított) templomát Róma városában, az Aventinuson: Wissowa 1903, 326-332, Latte 1960, 169-173 és Simon – Bauchhenss 1984b, 792-793.

⁸⁰ Igaz, a görög hatás megítélésében nem egységes a kutatás. Míg Latte a vadászistennői szerepet teljes mértékben a görög Artemis hatására vezeti vissza (Latte 1960, 173), Simon kisebb jelentőséget tulajdonít a közvetlen görög hatásnak (vagy legalábbis kisebbet, mint ami Apollo esetében megfigyelhető), Diana és Artemis kultuszának közös vonásait pedig részben a két istennő közös, egész a neolitikumig visszanyúló gyökereivel magyarázza (Simon – Bauchhenss 1984b, 793-794).

⁸¹ Latte a kezdeti időkben elsősorban holdistennőnek és az asszonyok védelmezőjének tekinti Dianát (Latte 1960, 170), míg Simon a vadászistennői szerepet, a vadászat és a vadállatok védelmezőjeként élvezett tiszteletet is hangsúlyozza (Simon – Bauchhenss 1984b, 793).

⁸² Az éremverés kapcsán az istennő különböző aspektusait röviden áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 41.

⁸³ Latte 1960, 169. Latte az istennő nevét is ezen aspektusával kapcsolja össze (Latte 1960, 169, 2. lábjegyzet), Simon azonban már jóval óvatosabb az etimológiát illetően (Simon – Bauchhenss 1984b, 792). A holdistennői funkció kapcsán persze Diana mellett Lunát is meg kell említeni. Luna azonban (bár az Aventinuson álló temploma már a Kr. e. 2. század elején felépült — Latte 1960, 232) nem vált igazán népszerűvé a római nép körében (Latte 1960, 233), tisztelete és ikonográfiája a vallási gyakorlatban pedig szorosan kapcsolódott Dianáéhoz (Wissowa 1903, 334). Ezt a kapcsolatot csak tovább erősítette Dianának a görög Artemisszel való azonosítása, hiszen Artemis szintén kötődött a Holdhoz, gyakran ábrázolták a holdistennővel, Selénével azonosítva (párhuzamosan azzal, ahogy testvérét, Apollónt a napistenhez kapcsolták).

⁸⁴ Ezt a szerepét különösen hangsúlyosnak tekinti: Wissowa 1903, 328 és Latte 1960, 173.

⁸⁵ Latte ugyan az ariciai *Diana Nemorensis* kultuszhelynek a latin szövetségben betöltött szerepét a történelmi fejlődés véletlenével magyarázza (Latte 1960, 170), Simon azonban árnyalja a képet, rámutat arra, hogy az Artemis- és a Diana-szentélyek a hozzájuk kapcsolódó kultuszközösségek révén fontos közösség-szervező erőt jelenthettek, párhuzamként pedig a görög fejlődést említi, ahol Artemis szentélyei szintén fontos politikai funkciót nyerhettek. A későbbiekben pedig Diana néha – még ha görög hatásra is, de – határozott és közvetlen kapcsolatba került a politikai/hadi eseményekkel. Így a Kr. e. 2. században M. Aemilius Lepidus egy, a ligurok ellen viselt háború során Dianának tett fogadalma alapján építtette meg az istennő Circus Flaminiusnál lévő templomát, majd Octavianus is Diana segítségének tulajdonította a Sextus Pompeius felett aratott győzelmét (Simon – Bauchhenss 1984b, 793).

⁸⁶ Néhány példát l. Wissowa 1903, 335-338.

3.1.1. Diana a római éremverésben

Az istennő a köztársaság korától szerepet kap az éremverésben. Míg az előlapokon fejét/mellképét láthatjuk⁸⁷ (1-3. kép), a hátlapokon egész alakos ábrázolása jelenik meg: állva⁸⁸ (4. kép), vagy fogatot hajtva. Kocsiját olykor szarvasok húzzák⁸⁹ (5-7. kép), máskor lovakat fogtak elébe⁹⁰ (8. kép). Utóbbi változatnál Crawford ugyan Dianaként nevezi meg az alakot, de az ábrázolásmód teljesen megegyezik a Luna esetében megszokottal: kétlovas fogatot hajtó istennő, homlokán holdsarlóval⁹¹ (9. kép). A képtípusok és az attribútumok között tehát egyaránt találunk olyanokat, amelyek Diana holdistennői szerepére utalnak, és olyanokat, amelyek a vadászat védelmezőjeként mutatják be.

Augustus pénzein szintén feltűnik Diana, de ekkor már kizárólag a vadászathoz kötődő attribútumokkal: íjjal, olykor vállra vetett tegezzel⁹² vagy dárdára támaszkodva, lába mellett egy kutyával⁹³ (10-11. kép). A Kr. u. 1. század éremveréséből szinte teljesen hiányzik az istennő, csak a század végén találkozhatunk vele, Nerva pénzein⁹⁴ (12. kép). A kép a vadászó Dianát ábrázolja, éppúgy, ahogy a 2. század első felének példái⁹⁵ (13-14. kép). A holdistennői attribútumok a 2. század közepén tűnnek fel újból. Sajátos kettősség jellemző ezekre az évtizedekre: míg a császárok nevében vert pénzekben Diana a vadászathoz kötődő tárgyakat tart kezében, a császárnék előlapjával készített érmék⁹⁶ általában a fáklyát tartó holdistennőt ábrázolják (15-17. kép).⁹⁷ M. Aurelius uralkodását követően azonban Diana egy időre eltűnik a császárok nevét viselő érmékről, pár évtizeden át kizárólag a császárnékhoz kötődő propagandában, a császárnék előlapjával készült vereteken látjuk. Ez együtt jár a vadászathoz

⁸⁷ Így pl. RRC 160/5 (semuncia, Kr. e. 179-170), 308 (semuncia, Kr. e. 108/107), és 335/9 (denarius, Kr. e. 96). Vagy éppen RRC 372/1 (denarius serratus, Kr. e. 81) és RRC 407 (denarius és denarius serratus, Kr. e. 68).

⁸⁸ RRC 494/22 (aureus) és 494/23 (denarius): Kr. e. 42-ben verve.

⁸⁹ RRC 222 (denarius, Kr. e. 143), 336 (denarius, Kr. e. 92, az istennő kezében lévő tárgyat Crawford sceptrumként azonosítja) és RRC 400 (denarius, Kr. e. 71, az istennő kezében lévő tárgyat Crawford dardaként azonosítja).

⁹⁰ RRC 426/2 (denarius, Kr. e. 56).

⁹¹ Így pl. RRC 136/1 (denarius, Kr. e. 194-190) és 474/5 (denarius, Kr. e. 45).

⁹² Pl. RIC I(2) 196 (aureus) és 197 (denarius).

⁹³ Így pl. RIC I(2) 172 (aureus) és 173 (denarius).

⁹⁴ RIC II 11 (denarius).

⁹⁵ Így pl. Hadrianus sestertiusain (RIC II 631 és 777), Antoninus Pius denariusain (RIC III 7) vagy éppen M. Aurelius denariusai között (RIC III 212).

⁹⁶ Köriratuk révén is egyértelműen Dianához köthető vereteket a császárnék közül elsőként Faustina minornál és Lucillánál látunk, M. Aurelius uralkodása alatt. Faustina minor nevében pl. RIC III 673-674 (aureusok és denariusok DIANA LVCIF körirattal), Lucillánál pedig pl. RIC III 762-763 (denariusok DIANA LVCIFERA körirattal). Ugyan olyan képtípusokat már korábban, az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett érmék között (RIC III 357: aureus, RIC III 1120: sestertius, valamint RIC III 1174: dupondiusok és asok) találunk, melyeket talán Dianához (is) lehet kötni (mindkét kezében rövid fáklyát tartó nőalak), de ezeknél a meghatározás még korán sem egyértelmű. Az AVGVSTA körirat nem segít az ábrázolt nőalak azonosításában, a RIC minden esetben Ceresként határozza meg, Schmidt-Dick pedig egyaránt felveti az Aeternitasként, Ceresként és Dianaként való értelmezés lehetőségét (AETERNITAS f1A/10, CERES f1A/05 és DIANA f1A/04 jelöléssel is hozza az éremtípusokat: Schmidt-Dick 2002, 18, 31 és 41).

⁹⁷ Schmidt-Dick 2002, 41.

kötődő attribútumok eltűnésével. Commodus korában és a Severus-korban Diana (szinte) kizárólag csak holdistennőként kerül ábrázolásra.

3.2. Diana ábrázolások a 3. században

A 3. században öt fő csoportot különíthetünk el a Dianához kötődő képtípusok között. Az ábrázolások egy részén az istennő egész alakos képe szerepel, álló vagy lépő helyzetben, különböző attribútumokkal (Diana.A. csoport). Máskor Diana/Luna fogatot hajt (Diana.C. csoport). Külön egységet alkotnak azok a típusok, melyeken az istennő állva, a Diana.A. csoport egyes változataihoz hasonlóan jelenik meg, azonban nem egyedül van a képen, hanem egy másik isten is áll mellette (Diana.D. csoport). Vannak továbbá olyan ábrázolások, ahol nem az istennő teljes alakja, hanem csupán a mellképe látható (Diana.E. csoport), ill. találkozunk olyan éremtípusokkal is, melyeknél a körirat ugyan Dianát hirdeti, ő maga azonban nem szerepel a képen, helyette pusztán egy hozzá köthető (vad)állatot látunk (Diana.G. csoport).

E fő egységeken belül további alcsoportokat tudunk azonosítani. Az attribútumok segítségével meghatározhatjuk, hogy egy-egy ábrázolás a hold- vagy a vadászistennői szerephez kötődik-e, a testtartás, a mozdulatok és a ruházat részleteinek megfigyelésével pedig lehetőség van az egyes képtípusok elkülönítésére is.

Mindezek alapján a következő felosztást nyerjük:

Diana.A. Diana egész alakos képe, álló vagy lépő helyzetben.

Diana.A.I. Az istennő két kézzel tart egy fáklyát, hosszan leomló ruhát visel.

Diana.A.I.1. Diana fáklyát tartva áll, fejét balra fordítja.

Diana.A.I.1.a A balra forduló, fáklyát tartó Diana vállánál holdsarló látható.

Diana.A.I.2. Diana balra nézve áll, fáklyát tart, de rövid (vadász)ruhát visel, a hátán tegezt hord.

Diana.A.I.3. Diana jobbra nézve áll, fáklyát tart.

Diana.A.I.4. Diana jobbra lép, fáklyát tart. Az istennő fején holdsarló látható, karján átvetett köpenye ívesen lebeg a háta mögött.

Diana.A.I.5. Diana jobbra lép, fáklyát tart, de rövid (vadász)ruhát visel, a hátán tegezt hord.

Diana.A.II. Diana vadászfegyverekkel (íjjal és nyíllal, ill. néha dárdával), rövid ruhában.

Diana.A.II.1. Diana balra nézve áll, baljában íjat, jobbában nyilat tart.

Diana.A.II.2. Diana balra nézve áll, baljában íjat tart, jobbával nyilat húz elő a hátán lévő tegezből.

- Diana.A.II.3.** Diana jobbra megy, baljában íjat tart, jobbjával nyilat húz elő a hátán lévő tegezből, bal lábánál egy futó kutya.
- Diana.A.II.4.** Diana jobbra megy, baljában íjat tart, jobbjával nyilat húz elő a hátán lévő tegezből, jobbra előtte egy szarvas kicsiny alakja.
- Diana.A.II.5.** Diana jobbra megy, baljában íjat tart, jobbjával pedig szarvast(?) vezet maga után.
- Diana.A.II.6.** Diana jobbra nézve áll, baljában íjat tart, jobbjával pedig lándzsát (melynek hegye lefelé néz), miközben bal lábánál egy futó kutya látható.

Diana.C. Luna/Diana fogaton utazik, az istennő fején holdsarló látható, köpenye ívesen lebeg a feje körül.

- Diana.C.I.** Luna/Diana két ökör vonta fogatot hajt.
- Diana.C.II.** Luna/Diana két ló vonta fogatot hajt.
- Diana.C.II.1.** A fogat balra halad.
- Diana.C.II.2.** A fogat jobbra halad, Diana fáklyát tart kezében.

Diana.D. Diana és egy másik isten egész alakos képe.

- Diana.D.I.** Diana mellett Apollo áll.
- Diana.D.I.1.** Diana és Apollo egymás mellett áll, mindketten balra néznek.
- Diana.D.I.2.** Diana és Apollo egymással szemben állnak, Diana jobbra, Apollo bal felé néz.
- Diana.D.II.** Diana és Sol egymással szemközt állnak.

Diana.E. Diana mellképe.

- Diana.E.I.** Diana jobbra forduló mellképe (másik isten nélkül).
- Diana.E.II.** Kettős mellkép, Diana mellett egy másik isten büsztje is látható az ábrázoláson.
- Diana.E.II.1.** Diana és Apollo kettős mellképe.
- Diana.E.II.2.** Diana és Sol kettős mellképe.
- Diana.E.II.3.** Diana és Dea Roma kettős mellképe.

Diana.G. Egy állat alakja Dianára utaló körirat mellett.

- Diana.G.I.** Szarvas
- Diana.G.II.** Őzsuta.
- Diana.G.III.** Antilop.
- Diana.G.IV.** Vaddisznó
- Diana.G.V.** Kecske.

3.3. Diana fáklyát tart (Diana.A.I.)

Elsőként azokat az ábrázolás-típusokat tekintem át, amelyeken az istennő egész alakos képe látható, álló vagy lépő helyzetben, kezében fáklyát tartva. Diana ez alkalommal holdistennőként jelenik meg: a kezében lévő fáklyán⁹⁸ kívül erre utal, hogy fején (vagy vállánál) több ízben is egy holdsarlót, lunulát találunk⁹⁹, a köriratban pedig az esetek többségében a Diana *Lucifera* megnevezés szerepel.

A képeken az istennő általában hosszú, egészen a bokájáig/lábfejéig leomló tunicát visel¹⁰⁰, emellett olykor¹⁰¹ a könyökénél/vállánál egy másik ruhadarab (palla/fátyol?¹⁰²)

⁹⁸ A fáklya egyaránt igazolható olyan képeken, ahol a holdistennő fogaton utazva látható (így pl. Gury 1994, 711.61 és 711.66), és azon változatoknál, ahol gyalog, állva jelenik meg (pl. Gury 1994, 709.29). De találkozunk vele Artemis (és Diana) kapcsán is, gyakran együtt az istennő más attribútumaival: íjjal, nyíllal, esetleg egy vadászkutyával. A fáklyá(ka)t tartó Artemis alakja éppúgy feltűnik vázaképeken (pl. Kahil 1984, 655.407-410) és a reliefeken (pl. Kahil 1984, 655.411-420 és Simon – Bauchhenss 1984b, 834.310), mint a glyptikában (pl. Kahil 1984, 655.423 ill. Kahil 1984, 658.464-469), vagy éppen az agyaglámpák ábrázolásain (így pl. Kahil 1984, 658.478-479). A görög éremverésben is gyakran találunk hasonló ábrázolásokat: egyaránt előfordulnak a hellenisztikus korban (pl. Kahil 1984, 643.221 /Brettiiből/, Kahil 1984, 656.434 /Antikyrából/ vagy éppen Kahil 1984, 659.485 /Kydoniából/) és a császárkor coloniális éremanyagában (pl. Kahil 1984, 657.439 /Patras/, Kahil 1984, 659.492 /Thouria/). De római kötegben, Diana kapcsán is megjelenik a fáklya (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 834.310, relief).

⁹⁹ A holdsarló Seléné/Luna talán legtipikusabb attribútuma a görög/római ikonográfiában, amellyel mind magának a holdistennőnek az ábrázolásain (általában a fejénél vagy a vállánál — így pl. Gury 1994, 707.1-12, 708.14-17, 709.29), mind pedig a vele azonosított istennőknél, Artemisnél és Dianánál rendszeresen találkozhatunk. Így Artemis kapcsán lásd pl. Kahil 1984, 689.900-690.910, Diana esetében pedig: Simon – Bauchhenss 1984b, 827.231 (gemma, a lunula az istennő homlokánál), ill. Simon – Bauchhenss 1984b, 826.226 (szintén gemma, de a holdsarló ezúttal oldalt, az istennő mellett látható).

¹⁰⁰ Kivételt jelent ez alól a Diana.A.I.2. és a Diana.A.I.5. típus.

¹⁰¹ Így néha a Diana.A.I.1. típusnál (l. a 19-21. képeket), továbbá a Diana.A.I.3. és Diana.A.I.4. típusoknál.

¹⁰² Schmidt-Dick az álló istennő által a tunica felett viselt ruhadarabot mindig pallaként azonosítja. Nem csak akkor, ha az Diana vállánál/könyökénél hull alá (a Diana.A.I.1. és a Diana.A.I.3 típusoknál, amelyek Schmidt-Dicknél a DIANA f1A/01 és DIANA f1B/01 jelöléssel szerepelnek: Schmidt-Dick 2002, 41-42), hanem akkor is, ha nimbuszerű ívben szállva fogja körül az istennő fejét. Ez utóbbit az Antoninus Pius által a halott Faustina maior emlékére veretett pénzekon láthatjuk (RIC III 1183), melyeknél azonban még ábrázolt alak azonosítása sem biztos (az AVGVSTA körirat nem segít a kérdésben). A RIC Aeternitasként határozza meg, Schmidt-Dick viszont az istennő fején lévő lunula alapján (amely a RIC leírásában nem szerepel) nem csupán Aeternitas (AETERNITAS f2A/01 jelöléssel), hanem Diana kapcsán (DIANA f2A/01 jelöléssel) is említi a képtípust — és miközben Dianánál pallának nevezi a ruhadarabot, Aeternitasnál már felveti annak fátyolként való azonosítását is (Schmidt-Dick 2002, 21 és 43).

Ezzel szemben akkor, ha Diana nem állva, hanem fogatot hajtva jelenik meg a képen (részletesebben l. a 3.5. fejezetben), Schmidt-Dick mindig (csillag)fátyolként határozza meg az istennő feje körül nimbuszerű ívben szálló textíliát: így a DIANA f10A/01-02 és a DIANA f10B/01-02 képtípusoknál (Schmidt-Dick 2002, 43-44). Igaz, ezen ábrázolások sokkal közvetlenebbül kapcsolódnak Lunához és Aeternitashoz, mint Dianához, amit jól mutat, hogy Diana neve egyszer sem tűnik fel esetükben a köriratokon, míg *Luna Lucifera* megnevezésével találkozhatunk (így pl. a Caracalla uralkodása alatt Iulia Domna nevében vert pénzek között: RIC IV/1 379). — Az azonosítás nehézségeiről (különösen, azon esetekben, ha a körirat nem nevezi meg az ábrázolt istennőt) l. Schmidt-Dick 2002, 43-44.

Az ábrázolt nőalak feje körül nimbuszerűen ívelődő ruha (ill. csillagfátyol) képe egyébként többször is adatható a Kr. u. 2-3. század éremverésében. Megjelenése minden esetben az égi szférával és az örökkévalóság gondolatával való kapcsolatot jelzi, így a holdistennő ábrázolásai mellett egyes császárnék consecratiós veretein találkozhatunk vele. Nimbusként ívelődő csillagfátyolt láthatunk Sabina, Faustina maior, Faustina minor consecratiós pénzein (Schmidt-Dick besorolása szerint az AETERNITAS f1A/13, AETERNITAS f1E/05, AVGVSTA f5D/11-12, AVGVSTA f5D/21 és az AVGVSTA f5E/11 típusoknál — Schmidt-Dick 2002, 18, 21, 28-29). Valamint hasonló, az ábrázolt alak feje körül ívelődő fátyolt (ill. pallát) találunk Faustina minor, Iulia Domna és Iulia Maesa egyes veretein (Schmidt-Dick jelölése szerint az AVGVSTA f5A/21 és az AVGVSTA Szene III típusoknál — Schmidt-Dick 2002, 28, 30).

lecsüngő végei is láthatóak. — Ruházata tehát feltűnően különbözik attól a rövid tunicától, amelyet a vadászó (és a vadászatot patronáló) istennő szokott viselni.

Mindezek az elemek nagy múltra tekintenek vissza a holdistennő, ill. a vele azonosított Diana ikonográfiájában. Nem csak a szobrokon, reliefeken és az olajmécsesek díszítésén találkozhatunk velük, hanem az éremképeken is megjelennek. Mind a lunula, mind az istennő kezében tartott fáklya felbukkan a köztársaság kori római éremverésben¹⁰³, majd a császárkor pénzein is gyakran szerepelnek.¹⁰⁴

3.3.1. *Diana fáklyát tartva áll, fejét balra fordítja (Diana.A.I.1.)*

Az elsőként tárgyalandó képtípusnál Diana (felső)teste szemből látható a képen, feje azonban balra fordul: jobb kezének irányába tekint. Hosszan leomló tunicát visel, amely felett néha nem is hord más ruhát (18. kép), máskor viszont két oldalt, Diana könyökénél egy palla aláhulló végeit is megfigyelhetjük — ilyenkor tehát a hátán átvetve viseli ezt a ruhadarabot (19. és 20. kép). A fején diadém van, kezeiben pedig egy hosszú fáklyát tart: bal kezével a fáklya alját fogja, nagyjából derékmagasságban, míg behajlított könyökű jobbja

¹⁰³ A lunulát általában az istennő fejénél, a homlokához kapcsolódva láthatjuk. Leggyakrabban a fogatát hajtó Luna képein találkozhatunk vele, így pl. a RRC 141/1 (denarius, Kr. e. 189-180, képe: RRC Pl. XXIV — a lunulát ezen ábrázolás-típusnál a katalógus szövege általában nem említi, de többnyire jól azonosítható mind a kötet képtábláin, mint pedig a katalógusnak a British Museum honlapján elérhető online változatában [/http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/rrc/roman_republican_coins.aspx/](http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/rrc/roman_republican_coins.aspx) közölt képeken), RRC 156/1-2 (denarius, ill. quinarius, Kr. e. 179-170, a lunulát a szöveg sem most, sem a későbbi példáknál nem említi), RRC 230 (denarius, Kr. e. 139) és a RRC 474/5 (denarius, Kr. e. 45: 9. kép) katalógusszámú éremtípusoknál. Máskor a fogata nélkül ábrázolt Luna fejénél jelenik meg (RRC 480/1, denarius, Kr. e. 44, képe: Pl. LVI — a katalógus szövege ez alkalommal sem említi a lunulát, de a képeken egyértelműen felismerhető), vagy éppen Diana büsztjén adatolható (RRC 426/1 előlapja, denarius, Kr. e. 56). De olyan is előfordul, hogy a holdsarló nem az istennő által viselve, az ő fejéhez/testéhez kapcsolódva, hanem külön, önállóan álló attribútumként szerepel. Így pl. a RRC 222 (denarius, Kr. e. 143) típusnál, ahol a holdsarló a szarvasok vontá bigát hajtó Diana fogata előtt, önálló elemként jelenik meg.

A fáklya jóval ritkábban tűnik fel, azonban mégis előfordul, mind Luna, mind pedig Diana ábrázolásain. Így találkozhatunk vele a fogata nélkül ábrázolt Luna kezében (RRC 480/1, denarius, Kr. e. 44 — a katalógus szövege ugyan nem említi a fáklyát, de a képeken felismerhető Luna jobbójában), de a szarvasok vontá bigát hajtó Diana esetében is: így RRC 222 (denarius, Kr. e. 143: 5. kép) és RRC 336 (denarius, Kr. e. 92: 6. kép). Sőt, van olyan változat is, ahol Diana állva, szemközt fordulva látható, vállán ijjal és tegezzel, mindkét kezében egy-egy hosszú fáklyát tartva, melyek alját a földre támasztja: RRC 494/22-23 (aureus és denarius, Kr. e. 42: 4. kép).

¹⁰⁴ Így pl. a M. Aurelius által Faustina minor emlékére veretett sestertiusok között is látunk olyan változatokat, ahol Diana hosszú, átlós helyzetű fáklyát tart, míg vállánál, a nyaka két oldalán fekvő lunula van: RIC III 1715 (16. kép: Diana jobbra fordul) és 1716 (Diana balra fordul). A Diana által két kézzel tartott hosszú fáklya más esetekben is gyakran megjelenik (l. a 110-111. és a 139-141. lábjegyzetben), sőt, Schmidt-Dick tipológiájában olyan változatokat is számon tart, melyeknél az istennő nem is egy hosszú, hanem két rövid fáklyát tart a kezében: DIANA f1A/04 és DIANA f1B/03 képtípusok (Schmidt-Dick 2002, 41-42). Igaz, ezen képtípusok értelmezése meglehetősen bizonytalan — erről bővebben l. fentebb, a 96. lábjegyzetben.

Szintén két rövid fáklyát láthatunk egy Dianaként azonosítható (de meg ezúttal sem nevezett!) nőalak kezében Hadrianus egyes medaillonjain. Az istennő jobbra lép, hosszú ruhát visel, homlokánál pedig egy lunula is kivehető: Simon – Bauchhenss 1984b, 826.231 = Gneccchi II, 7.40. De a medaillonokon több más képtípus is feltűnik. Így van, amikor Diana egy szarvas hátán lovagolva látható, bal kezében fáklyát tartva (Simon – Bauchhenss 1984b, 828.262 = Gneccchi II, 40.16: Faustina minor medaillonja), máskor viszont egy ló hátán ül, mindkét kezével egy hosszú fáklyát fogva (Simon – Bauchhenss 1984b, 828.266 = Gneccchi II, 18.76: Antoninus Pius medaillonja). De arra is akad példa, hogy az istennő repülő griffen lovagol, mindkét karjában egy-egy fáklyával (Simon – Bauchhenss 1984b, 828.265 = Gneccchi II, 17.74: Antoninus Pius medaillonja). — Igaz, Diana megnevezése egyik említett medaillonon sem igazolható (a hátlapokon semmilyen felirat sem szerepel).

vállmagasságban, közvetlenül a fáklya lángoló feje alatt tartja a nyelét. E fáklyát így átlós helyzetben látjuk, égő fejét a kép bal széle felé emeli az istennő. Diana hol jobb, hol bal lábára támaszkodik: az első esetben a jobb a támasztóláb, míg a bal (a térdet némileg behajlítva) pihenő helyzetben van, a lábfejek a kép bal széle felé néznek, mintha Diana a jobb keze felé (amerre néz is) kívánna elindulni (18. kép).¹⁰⁵ Ezzel szemben a másik változatnál a bal a támasztóláb és a jobb van pihenő helyzetben, a lábfejek – ha látszanak – a kép jobb széle felé néznek, mintha az istennő balra (vagyis a mi nézőpontunkból a kép jobb szélének irányába) haladna és közben csak a fejét fordítaná a jobb kezével magasra tartott fáklya lángja felé (19 és 20. kép).¹⁰⁶ Persze, nem minden érmén ilyen egyértelmű a lábak helyzete (l. pl. a 21. képet), és a részletek sem mindig láthatóak tisztán – ráadásul a megmutatkozó különbségek véleményem szerint nem is elég jelentősek ahhoz, hogy önállóan kezelt képtípusok elkülönítését indokolják, ahogy azt Schmidt-Dick teszi.

Az ábrázolással a korszakban Iulia Domna és Salonina pénzein találkozhatunk. Iulia Domnánál egyaránt előfordul Septimius Severus uralkodása alatt¹⁰⁷ (18. kép), ill. a Caracalla idejében készített érmék között (19-21. kép).¹⁰⁸ Salonina nevében verve viszont csupán a sisciai verde antoninianusainak sorában láthatjuk (22. kép).¹⁰⁹ A körirat minden esetben a DIANA LVCIFERA olvasatot adja. A vizsgált periódust megelőzően Faustina minor¹¹⁰ (15. kép) és Lucilla¹¹¹ (17. kép) esetében jelenik meg az ábrázolás¹¹², szintén Diana Luciferát megnevező köriratokkal; más, későbbi előfordulása azonban nem ismert.¹¹³ A képtípus tehát a 2. század közepétől a 3. század elejéig rendszeresen igazolható a birodalmi éremanyagban, ezt

¹⁰⁵ Schmidt-Dick tipológiájában: DIANA f1A/01 (Schmidt-Dick 2002, 41).

¹⁰⁶ Schmidt-Dick tipológiájában ezt a változatot a DIANA f1E/01 jelöli (Schmidt-Dick 2002, 43).

¹⁰⁷ A képtípus a római verdében készített pénzek mellett felbukkan a keleti (valószínűleg Laodicea ad Maréhez köthető) veretek között is. A római verdéből aureusokon ismerjük (a RIC-ben a RIC IV/1 548 típushoz lábjegyzetbeli megjegyzésben említett változat, a BMC-ben pedig a BMC V, 159.14 katalógusszám alatt, DIANA LVCIFERA körirattal), míg Laodicea ad Marében denariusokon találkozhatunk vele (RIC IV/1 638, a körirat most is DIANA LVCIFERA).

¹⁰⁸ A Róma városi verde denariusai között: RIC IV/1 373A (DIANA LVCIFERA körirattal).

¹⁰⁹ Göbl katalógusában: Göbl 2000, Tab.43/1467 (DIANA LVCIFERA körirattal).

¹¹⁰ M. Aurelius uralkodása idején: RIC III 673 (aureus) 674 (denarius), 1628 (sestertius), 1629 (as) és 1633 (as).

¹¹¹ RIC III 762 (denarius) és 1734 (sestertius).

¹¹² Illetve Schmidt-Dick a képtípus leírásánál Pescennius Nigert is megnevezi (mindenesetre nevét egy csillaggal jelölve), mint akinek denariusain és antoninianusain (?) találkozhatunk az ábrázolással. Azonban a képtípushoz köthető RIC-katalógusszámok felsorolásánál már nem említi e császár pénzeit, összhangban azzal, hogy valóban nem tűnik fel az ábrázolás Pescennius Niger veretei között – sem a RIC, sem pedig a BMC adatai szerint. (Meg kell jegyezni továbbá, hogy Schmidt-Dick sem a császár nevének csillaggal való jelölésére nem ad magyarázatot, sem pedig az antoninianus megnevezés használatához nem fűz semmilyen kommentárt, így Pescennius Niger említése a képtípus kapcsán mindenképp további magyarázatot igényelne.)

¹¹³ Illetve a Severus Alexander nevét viselő denariusok közt említi a RIC két olyan éremtípust is, amelyek talán ehhez az ábrázoláshoz köthetőek. Diana mindkét esetben fáklyával kezében látható, bal felé fordulva, az egyik típusnál (RIC IV/2 303) álló, a másikonál (RIC IV/2 304) lépő helyzetben. (Utóbbi a BMC-ben is megtalálható, a BMC VI, 209.970 katalógusszámon.) A körirat ezúttal is a DIANA (ill. DEANA) LVCIFERA olvasatot adja. A katalógus(ok) mindkét éremtípust a hibrid példányok között említi(k), a közelebbi azonosítást lehetővé tevő képet pedig egyikről sem közöl(nek).

követően viszont eltűnik. Egyetlen későbbi előfordulása egyetlen verdére és egy szűk időintervallumra korlátozódik, elszigetelt jelenség, mérsékelt hatókörrel.

3.3.2. A fáklyát tartó, balra tekintve álló Diana nyakánál holdsarlóval (Diana.A.I.1.a)

Az előzőekben bemutatott képtípusnak van olyan változata is, ahol az istennő nyakánál egy (viszonylag nagyméretű) lunula látható.¹¹⁴ A holdsarló vízszintesen fekszik Diana vállán, a nyaka mögött, annak két oldalán, szélességben pedig túl is nyúlik a vállain, miközben csúcsai nagyjából az istennő szemmagasságáig emelkednek. Egyébként az ábrázolás szinte mindenben megegyezik a fentebb bemutatott képtípussal. Diana (felső)teste szemből látható, a feje és lábai viszont balra néznek. A jobb láb a támasztóláb, a lábfej a kép (bal) széle felé néz, miközben a bal láb pihenő helyzetben van, a térd pedig enyhén behajlik. Az istennő hosszan leomló, egészen a bokáig érő tunicát visel, fején diadémot hord, pallát viszont ezúttal nem látunk. A kezeiben ezúttal is egy hosszú fáklya van: a ballal a fáklya alsó végét tartja, míg jobbójával közvetlenül a fáklya lángoló, magas(abb)ra emelt feje alatt fogja a nyelet (23. és 24. kép).

A képtípussal a korszakban kizárólag Iulia Domna pénzein találkozhatunk, az ő esetében viszont mind Septimius Severus, mind pedig a Caracalla uralkodásának idején felbukkan. Az első esetben a Róma városi verdéből származó aureusok és denariusok¹¹⁵, sestertiusok¹¹⁶, valamint a dupondiusok és asok¹¹⁷ mellett a keleti (Laodicea ad Maréba lokalizálható) pénzverde denariusai között¹¹⁸ is megjelenik az ábrázolásmód, míg Caracalla idején a Rómában gyártott sestertiusok¹¹⁹ között láthatjuk. A körirat minden esetben a DIANA LVCIFERA olvasatot adja. Az ábrázolás korábbról csupán a M. Aurelius által az elhunyt Faustina minor emlékére veretett sestertiusok közül¹²⁰ ismert, Iulia Domna vereteit követően pedig nem igazolható további előfordulása: a 3. század első évtizedei után a változat eltűnik a birodalmi éremverésből.¹²¹

¹¹⁴ Schmidt-Dick katalógusában a DIANA f1A/02 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 41).

¹¹⁵ RIC IV/1 548.

¹¹⁶ RIC IV/1 851.

¹¹⁷ RIC IV/1 871.

¹¹⁸ RIC IV/1 638.

¹¹⁹ RIC IV/1 583 (Schmidt-Dick nem említi ezt az éremtípust az ábrázolási forma előfordulásainak felsorolásánál).

¹²⁰ Így RIC III 1716, ill. jobbra néző változatban: RIC III 1715 (utóbbit Schmidt-Dick önálló típusként a DIANA f1B/02 jelöléssel látja el — Schmidt-Dick 2002, 42), a körirat mindkét variánsnál a consecratióra utal: SIDERIBVS RECEPTA.

¹²¹ A hosszú fáklyát tartó, vállainál lunulával ábrázolt Artemis képtípusa nem ismeretlen a görög városok éremverésében sem. Így pl. jobbra néző változatban láthatjuk a pamphyliai Pergé pénzein: BMC Greek (Lycia), 126.36 (Caracalla előlapjával).

3.3.3. *A balra tekintő, fáklyát tartó Diana rövid tunicában, tegezzel (Diana.A.I.2.)*

Egy további változat a Plautilla nevét viselő pénzek között adatható: ez alkalommal azonban a holdistennőre utaló elemek (így a fáklya) mellett olyan sajátosságok is megjelennek a képen, amelyek a Dianát a vadászat és a vadállatok pártfogójaként bemutató ábrázolásokra jellemzőek (rövid tunica, vállon viselt tegez).¹²² Az istennő feje és lábai¹²³ ez alkalommal is balra néznek, törzse viszont szemből látható. Lábán egy magas (lábszárközépig érő) szárú lábbeli van (26. kép), tunicája rövid, csupán a térdéig ér — a vadászó Diana ábrázolásain mindkettőt gyakran megfigyelhetjük máskor is.¹²⁴ A tunica mellett az istennő derekánál, két oldalt olykor egy köpeny/palla szélei is kivehetőek (25. kép), bal vállánál pedig egy tegez is feltűnik. Ez a háton viselt, a váll mögött/fölött látszó tegez szintén a vadászó istennő attribútuma¹²⁵, igaz, azt az istennő többnyire nem a bal, hanem a jobb vállánál¹²⁶ viseli. A vadászruha és –fegyverek ellenére azonban Diana kezében most is fáklya van: bal kezével a hosszú fáklya alsó végét tartja, míg jobbával közvetlenül a fáklya lángoló, magas(abb)ra emelt feje alatt fogja a nyelet. A kéztartás tehát megegyezik az előző típusoknál bemutatottal.

Az ábrázolással csak Plautilla aureusain és denariusain¹²⁷ találkozhatunk, a DIANA LVCIFERA körirattal kísérvé. Közvetlen párhuzamai sem korábbról, sem pedig a későbbiekben nem ismertek, de a vadász-attribútumok és a fáklya együttes megjelenése korán sem példátlan jelenség. Már a köztársaságkorból ismertek olyan érmék, amelyeknél Diana vállán íjjal és tegezzel látható, miközben mindkét kezében egy-egy hosszú fáklya van¹²⁸, ill.

¹²² A típus Schmidt-Dick katalógusában a DIANA f1A/03 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 41).

¹²³ A jobb láb (melynek lábfeje a kép bal szélé felé néz) a támasztóláb, miközben a bal láb pihenő helyzetben van, a bal térd némileg behajlik.

¹²⁴ A magas szárú csizmát és a rövid (vadász)tunicát a korszak éremverésében is gyakran láthatjuk Diana ábrázolásainál (Diana.A.II.1.- Diana.A.II.6. típusok, a 3.4. fejezet), de hasonló ruházattal más művészeti ágak esetében is találkozunk. Számtalan példát ismerünk Diana ilyen öltözékben való megjelenítésére akár a nagyszobrászat (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 802.19a, 805.27a, 805.27d, 807.30e, 808.35, stb.), akár a kisplasztika (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 813.73, 813.78-80, 814.82, 814.85, 814.91-92) vagy a reliefplasztika (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 818.135, 819.144) területéről. — De szintúgy igazolható mécsesek ábrázolásain (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 817.123a), falfestményeken (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 820.151) vagy éppen mozaikokon (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 820.152 és 820.154).

¹²⁵ A vállon viselt tegez képe máskor is megjelenik a kor éremverésében: így a Diana.A.I.5. és a Diana.A.II.2.-Diana.A.II.4. típusoknál (l. bővebben a 3.3.6. és a 3.4.2.-3.4.4. fejezetekben), de más művészeti ágakban is gyakran találkozhatunk vele. Már a görög művészetben Artemis ábrázolásainak jellegzetes eleme (így pl. vázaképeken: Kahil 1984, 639.171-175, 704.1069 és 709.1141), de a későbbiekben is Artemis/Diana egyik legtipikusabb attribútuma marad. Egyaránt láthatjuk a nagyszobrászatban (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 805.27a, 808.34b, 808.35h) és kisplasztikai alkotásokon (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 813.67, 813.71a, 813.72-78, 813.80, 814.83-90, 814.92-93). Feltűnik agyagmécseseken (Simon – Bauchhenss 1984b, 817.122-123a), reliefeken (Simon – Bauchhenss 1984b, 818.135 és 819.142), mozaikokon (Simon – Bauchhenss 1984b, 812.59) vagy éppen gemmákon (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 827.241) is.

¹²⁶ Az oldalak felcserélése néha a gemmákon is megfigyelhető (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 827.251, ill. íjat feszítve: Simon – Bauchhenss 1984b, 828.255), amelyeknél ezt a funkciót indokolhatta — hiszen így a gemmával készített lenyomaton jelent meg a helyes ábrázolás.

¹²⁷ RIC IV/1 366, a Róma városi veréből.

¹²⁸ RRC 494/22-23 (aureus és denarius, Kr. e. 42: 4. kép).

Antoninus Pius medaillonjai közt is találkozhatunk olyan változattal, ahol a vállán íjat viselő istennő baljával egy hosszú fáklyát fog, miközben előrenyújtott jobbával paterát tart egy őz alakja felett.¹²⁹ De a fáklya és a vadászfegyverek (íj, nyilakkal teli tegez) együttes előfordulása a coloniális veretek közt is előfordul. Van, hogy a hosszú ruhát viselő, kezében hosszú fáklyát tartó alak vállán egy tegez is feltűnik¹³⁰, máskor rövid ruhában, jobbra lépve, vállán tegezrel, kezében hosszú fáklyával látjuk Artemist.¹³¹ De találunk olyan változatokat is, ahol az istennő egyik kezében íjat, a másikban fáklyát tart¹³², vállán olykor tegezrel¹³³, sőt, néha egy holdsarló is feltűnik a feje felett.¹³⁴

De nem csupán az éremverésben, hanem pl. a glyptikában is megfigyelhetünk olyan ábrázolásokat, ahol Artemis/Diana mellett egyszerre tűnnek fel a holdistennői szerephez és a vadászathoz kötődő attribútumok. Így pl. egy, a Kr. e. 2/1. századra datálható gemmánál, ahol a jobbra lépő Diana vállán tegez, jobbában íj, bal kezében viszont (felfelé tartott) rövid fáklya van.¹³⁵

3.3.4. Diana fáklyát tartva áll, fejét jobbra fordítja (Diana.A.I.3.)

A balra néző típusok után vegyük most szemügyre azokat a változatokat, ahol az istennő jobb felé tekintve tűnik fel a képen. Így adatható a korszakban egy olyan típus is (Diana.A.I.3.), melynél Diana (felső)teste ugyan szemből látható, feje azonban jobbra fordul: az istennő bal kezének irányába tekint (29. kép). Ezúttal is hosszan leomló tunicát visel, előlött pedig, hátán lazán keresztbe vetve, egy pallát, melynek aláhulló végeit két oldalt: Diana bal könyökénél, ill. a jobb vállánál/alkarjánál¹³⁶ találjuk. A fején néha diadém van (33. és 34. kép), máskor azonban hiányzik ez az elem – ilyenkor haját kúposan a fejtetőre tornyozva viseli (30. és 31. kép). Nem csupán fejét fordítja jobbra, hanem a lábai is ennek megfelelő helyzetben vannak: a bal a támasztóláb, jobb lábát viszont (térdét behajlítva) enyhén megemeli, mintha éppen a kép jobb szélé felé (vagyis a bal keze irányába) készülne lépni. Összhangban ezzel a lábfejek is kép jobb szélé felé néznek. Diana most is két kézzel tart egy hosszú fáklyát: jobbával lentebb, az alsó végét tartja, míg a baljával jóval

¹²⁹ Gnechi III, 27.130, képe: Gnechi III, Tav. 148/15, ill. némileg eltérő leírásban: Simon – Bauchhens 1984b, 824.205.

¹³⁰ Jobbra néző változatban ismételt felbukkan az ephesosi érmeiken: így pl. BMC Greek (Ionia), 101.355 (képe: <https://www.acsearch.info/search.html?id=495771>) és 103.367 (Valerianus előlapjával) és 106.381 (Gallienus nevében verve).

¹³¹ BMC Greek (Attica), 83.573-574 (athéni pénzek a hellenisztikus korból).

¹³² Szintén több példáját látjuk az ephesosi pénzekben: így pl. BMC Greek (Ionia), 100.349 (Traianus Decius előlapjával), 106.380 (Gallienus előlapjával) és 109.398 (Salonina előlapjával).

¹³³ Pl. BMC Greek (Caria), 162.18 (Tabai, ezüstpénz a kora császárkorból).

¹³⁴ Pl. BMC Greek (Lycia), 123.23: bronz pénz a pamphyliai Pergéből, Domitianus előlapjával.

¹³⁵ Simon – Bauchhens 1984b, 826.232.

¹³⁶ Ez azonban olykor hiányzik, így pl. a 33-35. képeken.

magasabban fogja a nyelet, közvetlenül a fáklya égő feje alatt — a fáklyát így most is átlósan láthatjuk, de a lángoló feje ezúttal a kép jobb széle felé néz.¹³⁷

Az ábrázolás a 2. század második felében jelenik meg a birodalmi éremverésben¹³⁸: a császári család nőtagjainak (Faustina minornak¹³⁹, Lucillának¹⁴⁰, ill. Crispinának¹⁴¹) pénzein találkozhatunk vele (27-28. kép). Ezt követően a jobbra néző verzió mintegy fél évszázadra eltűnik a birodalmi éremanyagból: a Severus-korban hiába keressük példáit. A 3. században viszont ismét többször igazolható, igaz, most már nem a császárné nevében verve, hanem magának az uralkodónak az előlapjával. Így találkozhatunk vele III. Gordianus pénzein¹⁴² (29. és 30. kép), majd Valerianus¹⁴³ (31. kép), Gallienus¹⁴⁴ (32. kép), II. Claudius¹⁴⁵ (33. kép) és Quintillus¹⁴⁶ (34-35. kép) esetében. A körirat minden esetben Diana Luciferát nevezi meg. A 3. század utolsó harmadában viszont újra (és immár végleg) eltűnik a képtípus az éremverésből.

3.3.5. Diana jobbra lép, fáklyát tart (Diana.A.I.4.)

A fentebb bemutatott képtípus mellett azonban van egy olyan változata is a jobbra néző, mindkét kezével egy hosszú fáklyát tartó Diana ábrázolásának, melynél az istennő nem csak jobbra fordul, hanem egyértelműen jobbra lépő helyzetben van. A lábai oldalnézetben láthatóak: a bal van előrébb, ez a támasztóláb, míg a jobbat e mögött, behajlított térdrel, némileg megemelve találjuk. Diana ezúttal is hosszú tunicát visel, ami hol függőlegesen omlik alá (36. kép), hol pedig széles ívben öleli körül az istennő lábait (37. és 38. kép) — utóbbi elem a mozgást, az előrelépés lendületét hangsúlyozza.¹⁴⁷ Felsőteste most is szemből

¹³⁷ A típus Schmidt-Dick katalógusában a DIANA f1B/01 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 42).

¹³⁸ Hasonló változatokkal a görög városok éremverésében is találkozhatunk. Így a jobbra néző, hosszú fáklyát tartó Artemist láthatjuk pl. a lesbosi Mytiléné pénzein: BMC Greek (Troas), 205.198 (Hadrianus előlapjával, képe: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/1689/>).

¹³⁹ M. Aurelius uralkodása idején: RIC III 1630-1631 (sestertius) és 1632 (as). A M. Aurelius által az elhunyt Faustina minor emlékére veretett pénzek közt emellett felbukkan egy olyan ábrázolás is, melynél az istennő vállánál, a nyaka két oldalán egy fekvő holdsarló is látható — l. fentebb, a 120. lábjegyzetben.

¹⁴⁰ RIC III 763 (denarius) és 1735 (sestertius).

¹⁴¹ RIC III 666 (sestertius) és 676 (dupondius és as).

¹⁴² A római verde gyártmányai között: RIC IV/3 121 (aureus) és 127 (denarius), DIANA LVCIFERA körirattal.

¹⁴³ DIANA LVCIFERA köriratú antoninianusok, amelyeket a RIC Viminacium verdéjébe, Göbl viszont Antiochiába lokalizál: RIC V/1 212, ill. Göbl 2000, Tab. 46/1560.

¹⁴⁴ DIANA LVCIFERA köriratú antoninianusok Valerianus és Gallienus társuralkodásának éveiből, amelyeket a RIC Viminacium verdéjébe, Göbl viszont Antiochiába lokalizál: RIC V/1 290, ill. Göbl 2000, Tab. 46/1560.

¹⁴⁵ RIC V/1 144 (antoninianus a mediolanumi verdéből, DIANA LVCIF körirattal).

¹⁴⁶ RIC V/1 16 (antoninianus, Róma) és 49 (antoninianus, Mediolanum), mindkét esetben DIANA LVCIF körirattal.

¹⁴⁷ Ennek megfelelően párhuzamait azon ábrázolások közt találhatjuk meg, ahol egy-egy istennő lépő, ill. repülő helyzetben kerül bemutatásra. Igazolható Dianánál is (Schmidt-Dick katalógusának jelöléseit használva a DIANA f2A/01 képtípusnál — l. fentebb, a 102. lábjegyzetben), de láthatjuk pl. Aeternitasnál (az AETERNITAS F3B/01 képtípusnál — Schmidt-Dick 2002, Taf. 4), Minerva kapcsán (MINERVA f2A/01, MINERVA f2B/01 és MINERVA f2E/01 — Schmidt-Dick 2002, Taf. 31), vagy éppen Nemesis (NEMESIS f1(2)B/02 — Schmidt-Dick 2002, Taf. 32), Pax (PAX f2A/01 — Schmidt-Dick 2002, Taf. 35) és Salus (SALUS

kerül ábrázolásra, kezében hosszú fáklya van, amelynek lángoló fejét a kép jobb széle felé emeli: jobbjával lent, a fáklya alsó végét tartja, míg baljával magasabban, közvetlenül a fáklya feje alatt fogja a nyelet.

Az istennő jobbra néz, diadémot visel, ill. emellett egy holdsarló is látható a fején: ez vízszintes helyzetben, felfele néző csúcsokkal fekszik a feje tetején. Mindemellett a legtöbb képen egy palla is azonosítható: ennek végei két oldalt könyökmagasságban vannak az istennő jobb, ill. bal karján átvetve, a kettő között pedig széles ívben repül Diana háta mögött (36-39. kép). E palla azonban olykor hiányzik az ábrázolásról (40. kép), ilyenkor Diana csak egy hosszú tunicát visel.

A képtípust Valerianus családjának éremveréséből ismerjük: Valerianus, Gallienus és Salonina pénzeiről. Ezt megelőzően nem találkozunk vele¹⁴⁸, és Gallienus halála után sem jelentkezik többet: csupán ennek a dinasztiának az érméin szerepel az ábrázolásmód.¹⁴⁹ Göbl katalógusában az antiochiai verde gyártmányai közé lokalizálja képtípust, amely ott mind a 260 előtti években, mind pedig a 260-at követő időszakban igazolható. A 260 előtti periódusban a két (társ)császár, Valerianus¹⁵⁰ és Gallienus¹⁵¹ antoninianusai között¹⁵² jelentkezik, mindkettőjük esetében FELICITAS SAECVLI körirattal.¹⁵³ A 260 után vert érméken ez megváltozik: a körirat immár nem Felicitast, hanem Luna Luciferát nevezi meg, a

fIA/02 — Schmidt-Dick 2002, Taf. 45) esetében. A leggyakrabban azonban Victoria ábrázolásainál találkozunk az istennő lábát széles ívben körbefogó, ívesen repülő ruházattal: így a VICTORIA fIA/06, VICTORIA fIA/09, VICTORIA fI(2)A/10, VICTORIA fI(2)A/14, VICTORIA fIB/02-03, VICTORIA fI(2)B/12-13, VICTORIA fIC/01, VICTORIA f2A/01-12, VICTORIA f2B/01-08, VICTORIA f2E/01-02, VICTORIA f3A/01-07 és VICTORIA f3B/01-06 képtípusoknál (Schmidt-Dick 2002, Taf. 53-58).

A balra lépő Diana alakja egyébként már Augustus és Traianus pénzein megjelenik (bár ekkor még nem fáklyát, hanem íjat és nyilat tartva: DIANA f2B/01képtípus — Schmidt-Dick 2002, 43). Maga az előrelépő helyzetben történő ábrázolás pedig igen nagy hagyományokra tekint vissza — így pl. a plasztikából l. Kahil 1984, 645.250-646.283 és Simon – Bauchhenss 1984b, 800.11-801.15 és 805.27-809.36.

¹⁴⁸ Legalábbis a birodalmi pénzverésben. A görög városok lokális éremanyagában már a hellenisztikus kortól megtaláljuk a jobbra lépő/futó, fáklyát tartó Artemis ábrázolását — így pl. BMC Greek (Lycia), 260.35-36: ezüstdrachmák a pisidiai Selgéből, Kr. e. 2-1. század (41. kép).

¹⁴⁹ Ennek megfelelően Schmidt-Dick katalógusában sem szerepel, hiszen Schmidt-Dick éppen 253-ig dolgozza fel az éremképeken megjelenő istenalakokat, Valerianus családjának éremverését már nem tárgyalja.

¹⁵⁰ Göbl 2000, Tab. 46/1569. A RIC-ben RIC V/1 213 jelöléssel találjuk a típust, Viminaciumba lokalizálva és meglehetősen szűkszavú leírással, amely csak annyit tartalmaz, hogy Diana jobbra lépő helyzetben, fáklyát tartva látható a képen. Cohen katalógusa, amelyre a RIC hivatkozik (C. V, 303.61), azonban részletesebb leírást tartalmaz az istennő fején lévő holdsarlóról, ívesen lebegő ruházatáról és a két kézzel tartott fáklyáról (igaz, mindeközben nem lépő, hanem álló helyzetben írja le Dianát).

¹⁵¹ Göbl 2000, Tab. 46/1569. A RIC-ben RIC V/1 291 jelöléssel találjuk a típust, Viminaciumba lokalizálva. A RIC leírása ezúttal is meglehetősen szűkszavú, pusztán azt közli, hogy az istennő jobbra lépő helyzetben van és fáklyát tart. — Göbl katalógusának adatai és képei alapján a képtípushoz tartozó, a 260 előtti évekre datálható veretek (készüljenek akár Valerianus, akár Gallienus előlapjával) közös jellemzője, hogy a tunica alja széles ívben lobog Diana lába körül (míg a 260 után készített veretek közt megjelenik a szűken, függőlegesen leomló tunica képe is).

¹⁵² Ill. a RIC-ben szerepel egy aureus is a jobbra lépő, fáklyát tartó Diana ábrázolásával és FELICITAS SAECVLI körirattal, Gallienus előlapjával: RIC V/1 74. A RIC az éremtípust a római verdéhez köti, a leírásban pedig ezúttal is Cohenre támaszkodik (C. V, 366.205) — Göbl katalógusában azonban nem szerepel a képtípus (sőt, egyáltalán a *Felicitas Saeculi* megnevezés) a római verde kapcsán.

¹⁵³ A képtípus felbukkanása a Felicitast megnevező köriratok mellett is egyedi jelenségnek számít, amely csak ebben a periódusban igazolható: más uralkodóknál sem korábban, sem pedig a későbbiekben nem jelentkezik.

képtípus pedig egyaránt megjelenik a császár (Gallienus¹⁵⁴) és a császárné (Salonina¹⁵⁵) előlapjával vert antoninianusokon.

3.3.6. *A jobbra lépő, fáklyát tartó Diana rövid tunicában, tegezettel (Diana.A.I.5.)*

A jobbra forduló, egy hosszú fáklyát két kézzel tartó Diana ábrázolásának azonban ismert más változata is a korszakban. Postumus veretei közt tűnik fel egy olyan képtípus, melynél az istennő jobb lába van hátrébb (ez a támasztóláb), a balt pedig ez előtt, lépő helyzetben, behajlított térdrel látjuk — Diana tehát határozottan előre lép, a kép jobb széle felé. Kezében egy hosszú fáklya van, melynek lángoló fejét szintén a haladási irányába, a kép jobb széle felé emeli. Jobb kezével lent, az alsó végénél fogja a fáklyát, míg baljával jóval magasabban, közvetlenül a fáklya feje alatt tartja a nyelet.

Az istennő ezúttal is jobbra néz, ruházata azonban eltér az előző képtípusoknál megfigyelhetőtől: magas szárú lábbelit visel és rövid, térd fölött végződő tunicát (42. kép) — vagyis vadászruhában látható. Ezt tovább hangsúlyozza, hogy jobb vállán gyakran feltűnik a hátán viselt, nyilakkal teli tegez vége is (igaz, ez olykor hiányozhat is a képről — így pl. a 43. képnél). Diana fejénél, a fejtetőn egy meglehetősen nehezen értelmezhető részletet találunk: három, egymás mögött lévő, függőleges vonalat. Ezeket Cohen holdsarlóként értelmezi¹⁵⁶, míg a RIC¹⁵⁷ és Schulzki¹⁵⁸ egyáltalán nem tesz említést róla. Valószínűleg tényleg holdsarlót kell bennük látnunk, de esetleg egy diadém (kevésbé sikerült) ábrázolásáról is szó lehet. Az istennő mellett, a hátlati kép bal szélén olykor feltűnik egy négylábú állat kicsiny, Diana előtt szaladó alakja is (44. kép) — mely állatot a kutatás¹⁵⁹ rendszerint özsutaként/szarvastehékként értelmezi.

A képtípus kizárólag Postumus antoninianusian adathozható, teljesen megegyező példája sem korábról, sem pedig a későbbiekből nem ismert a birodalmi éremverésben.¹⁶⁰ A

¹⁵⁴ Göbl 2000, Tab. 49/1664-1665, amely a RIC-ben a RIC V/1 609 (LVNA LVCIF körirattal) és 646 (LVNA LVCIFERA körirattal) katalógusszámú változatokkal azonosítható. Viszont a RIC a képtípushoz sorolható veretek egy részét a római veredébe lokalizálja, RIC V/1 235 katalógusszám alatt (egyaránt említve a teljes, LVNA LVCIFERA megnevezést és a rövidített LVNA LVCIF formát). A leírás most is minden esetben igen szűkszavú, csupán annyit tartalmaz, hogy az istennő jobbra nézve áll (vagy megy) és fáklyát tart. Cohen katalógusa, amelyre a RIC mindhárom katalógusszámnál hivatkozik (C. V, 397.599-600 és 398.601-602) jóval részletesebb: alapos leírást tartalmaz a hátlati ábrázolásokról.

¹⁵⁵ Göbl 2000, Tab. 48/1618, LVNA LVCIFERA körirattal (a változat a RIC-ben nem található).

¹⁵⁶ C. VI, 18.33.

¹⁵⁷ RIC V/2 299.

¹⁵⁸ Schulzki 1996, 49.11.

¹⁵⁹ Így C. VI, 19.34 („biche”) és Schulzki 1996, 49.12 („Hirschkuch”), de esetleges előfordulását a RIC is adathozja (a RIC V/2 299 katalógusszám kapcsán: „sometimes before her, stag”).

¹⁶⁰ Ennek megfelelően Schmidt-Dick katalógusában sem szerepel a változat. — A görög városok éremanyagában azonban több olyan változat is, melyeknél Artemis hosszú fáklyát tartva, vállán tegezettel van ábrázolva. Ezekről l. a Diana.A.I.2. képtípus kapcsán, a 3.3.3. fejezetben.

körirat a DIANAE LVCIFERAE (ill. DIANAE LVCIFERE¹⁶¹) megnevezést adja. E pénzeket Schulzki Postumus fő pénzverdéjébe – amelyet ő római egyes számmal jelöl katalógusában¹⁶² – lokalizálja és 266-ra datálja.

3.4. Diana vadászfegyverekkel (Diana.A.II.)

A továbbiakban azon képtípusokat tekintem át, ahol fegyvereket láthatunk az istennőnél: általában íjat és nyilakat. Ezek vadászfegyverek, a vadászat istennőjének tekintet, a vadászokra és a vadállatokra gondot viselő Diana (és a vele azonosított Artemis) hagyományos attribútumai közé tartoznak, úgy a görög¹⁶³/római¹⁶⁴ művészet legkülönbözőbb területein, miként a római éremverés tradícióiban is.¹⁶⁵ Diana vadásztiszteletének szerepét hangsúlyozza, hogy a képeken néha állatalakok is feltűnnek az istennő mellett: van, hogy egy kutya szalad Diana lábánál, máskor egy szarvast láthatunk az istennő oldalán.

Az e csoportba tartozó éremképek közös vonása, hogy a lunula hiányzik az ábrázolásról, a köriratokban pedig egyszer sem olvashatjuk a Diana Lucifera megnevezést – ezúttal nem kap szerepet a holdistennői funkció.¹⁶⁶ A köriratokra nagyfokú változatosság jellemző: Diana olykor a felix, a redux, vagy éppen a victrix melléknevet kapja, máskor conservatrix Augusti/Augustorumként szerepel, vagy éppen más jellegű (így pl. általánosságban a religio Augustorumra utaló) körirat mellett kerül ábrázolásra.

¹⁶¹ Utóbbi variánsal általában azon példányoknál találkozhatunk, ahol az istennő előtt az öz/szarvas alakja is felbukkan (de kivételként. l. ehhez a Schulzki 1996, 49.12 kapcsán, ott lábjegyzetben említett példányt).

¹⁶² A galliai / germaniai térség éremveréséről és az egyes verdek lokalizálásának kérdéséről l. a 2. fejezetet.

¹⁶³ Az íj és a nyíl Artemis legtipikusabb attribútumai. Már az archaikus kor vázafestészetében adatolhatóak (pl. Kahil 1984, 633.109a és 633.110), és a későbbiekben is számtalanszor felbukkannak. Így igazolhatóak nagyplasztikai alkotásokon (pl. Kahil 1984, 636.133 és 637.137), a kisplasztika (pl. Kahil 1984, 643.229-230, 645.264) és a reliefplasztika (pl. Kahil 1984, 643.226 és 647.290) területéről, vagy éppen a glyptikából (pl. Kahil 1984, 636.134, 637.139 és 647.292). Megtalálhatóak a görög éremverés Artemis-ábrázolásainál: a hellenisztikus korban (pl. Kahil 1984, 644.233 — Syrakusaiból) éppúgy, miként a császárkori görög coloniális éremanyagban (így pl. Kahil 1984, 640.179 — Megarából, Kahil 1984, 641.191 — Patraiból és Kahil 1984, 643.227 — Aigeirából). De rengeteg példájukkal találkozunk a vázafestészetben is (pl. Kahil 1984, 634.113a, 639.169a-639.178, 651.356, 704.1069, 711.1162).

¹⁶⁴ A nagyszobrászat mellett az íj és a nyíl/tegez feltűnik a kisbronzoknál (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 813.78-80, ill. 814.91-93) és a reliefeken (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 812.62-63, 818.135-137) is. De találkozhatunk vele a mozaikokon (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 811.57-812.60, 820.152-154), falfestményeken (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 820.151), agyagmécseken (pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 817-122-129) vagy éppen a glyptikában (így pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 826.226, 826.232-234 és 827.247-828.258).

¹⁶⁵ A nyilakkal teli tegez és az íj a köztársaságkor éremverésében is Diana legfőbb attribútumát jelenti. Az istennő a hátán hordja fegyvereit, melyek (felső vége) így a jobb váll felett, a nyaka mellett látható. Az ábrázolásmód egyaránt adatolható az előlapokon és a hátlapokon. Az előlapokon Diana mellképét találjuk (1-3. kép), amelyet épp' ezek a fegyverek tesznek könnyen azonosíthatóvá: így pl. a RRC 335/9 (denarius, a Kr. e. 90-es évek), RRC 372/1 (denarius serratus, Kr. e. 81) és RRC 383 (denarius serratus, Kr. e. 79) katalógusszámú éremtípusoknál. A hátlapokon viszont az istennő egész alakos képe szerepel: fáklya(ka)t vagy sceptrumot tartva áll, gyalog (RRC 494/22-23: aureus és denarius, Kr. e. 42) vagy szarvasok vontá fogatot hajtva (RRC 222: denarius, Kr. e. 143; és RRC 336/1: denarius, Kr. e. 92) — egyéb attribútumai mellett azonban jobb vállánál ábrázolásra kerül a nyilakkal teli tegez (5-6. kép), sőt, olykor a tegez mellett az íj (4. kép) is.

¹⁶⁶ A hold- és a vadásztisztelet jellegre utaló attribútumok együttes megjelenését l. fentebb, a Diana.A.I.2. és Diana.A.I.5. típusoknál.

Szintén közös vonás e képtípusokban, hogy az istennő mindig rövid (térdig érő vagy térd fölött végződő) tunicában kerül ábrázolásra, és sokszor felismerhető a magas szárú, a vadászatra, erdőjárásra alkalmas lábbeli viselése is a képeken. Ez érdekes eltérés a császárkor korábbi szakaszának képest, akkor ugyanis az éremképeken az íjjal és nyíllal felfegyverzett Diana is hosszú ruhában került ábrázolásra¹⁶⁷ — l. a 45. képet.

3.4.1. Diana balra tekintve áll, baljában íjat, jobb kezében nyilat tart (Diana.A.II.1.)

Az egyik képtípusnál Diana a fegyvereket (mind az íjat, mind a nyilat) a kezében tartja. Szemből látható a képen, a feje azonban balra fordul: az istennő jobb kezének irányába tekint (46. kép). Karjait aláereszti, mindkét keze nagyjából derékmagasságban van. Jobbjával íjat fog, (némileg előrenyújtott) bal kezében pedig egy nyílvesszőt. E nyílvessző hegye előre (a kép bal széle felé), lefelé irányul. Az istennő rövid (már térdét is szabadon hagyó) tunicát visel és magas szárú, lábszárközépig érő lábbelít — tehát vadászruhában van, fején pedig olykor (így a 47. képen) egy diadém is azonosítható.¹⁶⁸ A tegez ezúttal hiányzik Diana válláról, a képen csupán egy nyílvessző látható: az istennő kezében lévő.

A képtípussal a korszakban kizárólag Aemilianus pénzein találkozhatunk: a Róma városi verdébe lokalizálható aureusokon és antoninianusokon,¹⁶⁹ DIANAE VICTRI körirat mellett. Az ábrázolás pontos megfelelőit, teljesen megegyező mintáit nem ismerjük a római éremanyagból. Azonban maga az alaptípus, az egyik kezében íjat, a másokban nyilat tartva álló Diana képe jelentős tradícióval bír a császárkor éremverésében, különböző változatokban már a 2. század elejétől, Hadrianus korától kezdve újra és újra megjelenik. Így az Aemilianusnál megfigyelhetőhöz nagyon hasonló ábrázolást találunk Hadrianus¹⁷⁰, Faustina minor¹⁷¹ és M. Aurelius¹⁷² pénzei közt — a legfőbb különbséget az jelenti, hogy Diana ekkor még hosszan leomló ruhában jelenik meg a képeken¹⁷³ (13. kép). Máskor az (ezúttal is hosszú

¹⁶⁷ Ugyanakkor Diana (ill. Artemis) ikonográfiájában nagyon is megszokott elem az istennő rövid chitonban/tunicában való ábrázolása, amellyel a legkülönbözőbb anyagszortokban (nagy-, kis-, és reliefplasztika, agyagmécsesek, glyptika és a görög coloniális éremanyag) egyaránt találkozunk — példákért l. Kahil 1984, 640.190-649.333, ill. Simon – Bauchhenss 1984b, 801.16-809.36, 811.53-812.65 és 813.69-814.96, továbbá 817.122-129, 818.137-819.144 és 827.238-828-258.

¹⁶⁸ Schmidt-Dick katalógusában DIANA f1A/07 jelöléssel szerepel a típus (Schmidt-Dick 2002, 42).

¹⁶⁹ RIC IV/3 2a (aureus) és 2b (antoninianus). Emellett azonban a RIC-ben szerepel egy másik változat is, eltérő előlapi körirattal: a RIC IV/3 196. oldalán, önálló katalógusszám nélkül, No. 2-vel jelölve (antoninianus és aureus, Cohen katalógusának C. V, 288.11 katalógusszámú éremtípusára hivatkozva). Továbbá a RIC említ még egy hibrid antoninianust is, ezzel az ábrázolással, de APOL. CONSERVAT. körirattal (leírása a RIC IV/3 kötet 196. oldalán, a No. 1 jelölésű változatot követően szerepel).

¹⁷⁰ RIC II 777 (sestertius) és 825 (dupondius vagy as).

¹⁷¹ Antoninus Pius uralkodása alatt verve: RIC III 494a (arany quinarius) és 494b (aureus).

¹⁷² RIC III 212 (denarius) és 232 (denarius).

¹⁷³ Schmidt-Dick nem is különíti el az ábrázolásokat, ugyanúgy a DIANA f1A/07 típusba sorolja, mint Aemilianus vereteit (Schmidt-Dick 2002, 42).

tunicát viselő) istennő a bal kezében tartott íjat a földre támasztja¹⁷⁴ (48. kép), vagy éppen baljával fogja a nyilat, (előrenyújtott¹⁷⁵ vagy arca elé emelt¹⁷⁶) jobb kezében pedig az íj látható. De a jobbra néző változatok közt is van hasonló: Diana hosszú, egész a lábfejeig érő tunicát visel, jobbával – nagyjából derékmagasságban – egy nyilat tart, előrenyújtott¹⁷⁷ (14. kép) vagy vállmagasságba emelt¹⁷⁸ (45. kép) bal kezében pedig íj van.

A képtípus tehát ilyen formán számos – bár némileg eltérő – előképpel bír, a körirat azonban szinte teljesen egyedi. A fentebb említett, 2. századi példánál soha nem kapcsolódik Diana Victrix megjelölés az ábrázoláshoz: vagy nem is találkozunk hátlapi körirattal¹⁷⁹, vagy ha van is, akkor is csupán az előlapon szereplő császári titulátúra folytatását¹⁸⁰ olvashatjuk.¹⁸¹ Diana megnevezése egyáltalán nem szerepel e típusoknál, és a victrix jelző sem igazolható.

A győzedelmes Diana hirdetése az éremverésen kívül sem túl gyakori, a feliratos emléktárgyból azonban mégis találunk rá néhány példát.¹⁸² Az istennő olykor a victrix melléknevet viseli: így a CIL VIII 9790¹⁸³, a CIL VIII 9831¹⁸⁴, CIL VI 352¹⁸⁵, AE 1977,

¹⁷⁴ Schmidt-Dick katalógusában DIANA f1A/08 jelöléssel szerepel a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 42), amelyet Hadrianus érméi között, ill. az Antoninus Pius uralkodása alatt Faustina minor nevében vert pénzekben látunk. Hadrianusnál Schmidt-Dick most is – ugyanúgy, mint az előző változat kapcsán – a RIC II 777 (sestertius) és a 825 (dupondius vagy as) katalógusszámú vereteket említi, míg Faustina minor pénzein a RIC III 1383 (sestertius) és a RIC III 1405 (dupondius vagy as) esetében tűnik fel az ábrázolásmód.

¹⁷⁵ Hadrianus pénzei közt: BMC III, 283.337 (képe: BMC III, Pl. 53/7), Schmidt-Dick katalógusában pedig DIANA f1A/05 jelöléssel szerepel a változat (Schmidt-Dick 2002, 41).

¹⁷⁶ Antoninus Pius esetében találkozhatunk a képtípussal (RIC III 8, denarius), amely Schmidt-Dick katalógusában a DIANA f1A/06 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 41).

¹⁷⁷ Hadrianus pénzei: RIC II 147 (denarius) és 631 (sestertius). A típus DIANA f1B/04 jelöléssel szerepel Schmidt-Dick katalógusában (Schmidt-Dick 2002, 42).

¹⁷⁸ Ez a változat Antoninus Pius pénzein adatható. Találkozhatunk vele a Hadrianus uralkodása alatt, a Caesarrá kinevezett Antoninus Pius nevében verve (RIC II 447, denarius), de megjelenik a későbbiekben, Antoninus Pius uralkodásának évtizedeiben is: RIC III 1 (denarius) és 7 (denarius). A típus DIANA f1B/05 jelöléssel szerepel Schmidt-Dick katalógusában (Schmidt-Dick 2002, 42).

¹⁷⁹ Így pl. Hadrianus pénzeinél: RIC II 777 (sestertius) és 825 (dupondius vagy as) – a hátlapon egyik esetben sem szerepel körirat, csupán az S C rövidítés.

¹⁸⁰ Így pl. COS III (Hadrianus denariusainál: RIC II 147), PONT MAX TR POT COS (Antoninus Pius denariusainál: RIC III 1), AVG PIVS P M TR P COS DES II (Antoninus Pius denariusainál: RIC III 7), stb.

¹⁸¹ Ill. Schmidt-Dick a DIANA f1A/08 jelölésű képtípusánál, a Faustina minor előlapjával Antoninus Pius uralkodása alatt vert érmék között említ olyan darabokat is, amelyek a DIANA LVCINA köriratot hordozzák. – Az általa megadott helyen (RIC III 1394) azonban a RIC egy másik, fáklyát tartó képtípust ír le a *Diana Lucina* megnevezés kapcsán.

¹⁸² Panciera 2006, 257-258. Ill. olykor Artemisnél is felbukkan a Νικηφόρος melléknév, bár a hadakozás és a győzedelmesség képzetköre csak igen korlátozott szerepet játszott az istennő kultuszában (Wernicke 1896, 1350 és 1394).

¹⁸³ Regiae (ma: Arbal), Mauretania Caesariensis – a feliratot C. Iulius Maximus, egy procurator Augusti és praepositus limitis állította.

¹⁸⁴ Altava (ma: Hadjar er-Rûm / Lamoricière), Mauretania Caesariensis – a feliratot Fannius Iulianus, a praefectus cohortis II Sardorum állította, Diana pedig a *dea nemorum comes victrix ferarum* megjelöléssel szerepel.

¹⁸⁵ Róma, Italia – a feliratot egy commentariensis ludi matutini Caesaris állította, a gladiátoriskola egyik tisztviselője, aki libertus Augusti volt. A feliratról bővebben I. Schreurs 1993, 62-63, ill. Abb. 6-7, a commentariensis ludi matutini tiszttségéről és a gladiátoriskolák egyéb alkalmazottairól pedig: Gedeon 2002, 104, a 491. lábjegyzet, ill. Fagan 2015, 133.

20¹⁸⁶, valamint a CIL XIII 4515¹⁸⁷ és az AE 1977, 673¹⁸⁸ esetében. Néhány más feliraton viszont a (szintén ritkán adathozható) *invicta* jelzővel szerepel: CIL III, Suppl. 7445¹⁸⁹, CIL III, Suppl. 7670¹⁹⁰, AE 1985, 746¹⁹¹ és CIL XIV 2495a.¹⁹² E megnevezések a feliratokon sem számítanak gyakorinak, viszont egyaránt adathozhatóak Itáliából, a Duna menti tartományokból, Észak-Afrikából és a birodalom nyugati területeiről: tehát nem lokális jelenséggel van dolgunk. Ami pedig a feliratállítók személyét illeti, az azonosítható társadalmi státuszúak közt egyaránt találkozhatunk császári libertusszal és lovagrendi tisztviselővel, katonai parancsnokkal. A hadsereg (és tagjai) körében egyébként sem volt idegen Diana tisztelete: a katona(tisztek) körében a vadászsikerek biztosítójaként is népszerű lehetett az istennő, de emellett elképzelhető általánosabb, a győzedelmességhez kötődő értelmezése is.¹⁹³ A Diana Victrixet megnevező feliratok közül a CIL VIII 9831 a *dea nemorum comes victrix ferarum* megjelölés alapján bizonyosan a vadállatok úrnőjeként értelmezi az istennőt, ill. ugyanez lehet a helyzet a CIL VI 352 esetében is, melynek felállítója a *ludus matutinus commentariensis* volt. A római *ludus matutinus* pedig a venatorok képzésének, a venatiók, állatviadalok előkészítésének helyszínéül szolgált.¹⁹⁴ — A többi esetben azonban nem rendelkezünk ilyen egyértelmű bizonyítékkal.

Viszont az AE 1977, 20 feliratban (49. kép) Panciera a császári propaganda hatását véli felismerni.¹⁹⁵ Az általa 2. század első felére keltezett¹⁹⁶ oltár előképeként ugyanis Augustus azon pénzeire hivatkozik, amelyekkel a Sex. Pompeius hajóhada felett aratott győzelmét hirdette. Ezek hátlapján Diana vadászfegyverekkel látható: hol rövid tunicában,

¹⁸⁶ Róma (a via Ardeatinánál), Italia — a feliratot Aebutia Marci filia Amerina állította. (Lásd még: Simon – Bauchhens 1984b, 812.62, ill. <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD006915>).

¹⁸⁷ Waldfischbach, Belgica — a felirat erősen sérült, a feliratállító neve sem ismert (bár a CIL olvastában szereplő Pollionis töredék talán rá vonatkozik).

¹⁸⁸ Sarmizegetusa, Dacia. — A feliratos oltárt P. Aelius Hammonius állította több istenségnek, köztük *Diana Victrix*nek. P. Aelius Hammonius vir egregiusként és procurator Augustorumként nevezi meg a szöveg, ő tehát az ordo equesterhez tartozott. (A feliratról és állítójáról részletesebben I. Piso 1976, 251-257, ill. <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD023655>).

¹⁸⁹ Čiprovci, Moesia Inferior. — A feliratot Apollonius Diomedis állította. (Lásd: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD043306>).

¹⁹⁰ Potaissa (ma: Turda), Dacia. — A feliratot egy bizonyos Crescens állította. (Lásd még: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD048709>).

¹⁹¹ Municipium Montanensium (ma: Montana), Moesia Inferior. — A feliratot L. Cocceius Marcus állította, aki praepositus numeri civium Romanorum volt, ill. a legio XI Claudia centuriója. (Lásd még: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD006304>).

¹⁹² Grottaferrata, Italia (Latium). — A feliratot Volumnius Verus és Volumnius Severus állították, akik a CIL XIV 2495 feliratot, egy Minervának szentelt oltárt is készítették. Utóbbi feliratban a praefectus cohortis, tribunus militum és a praefectus equitum tisztségek szerepelnek eset(ük)ben, ami alapján az ordo equesterhez tartoz(tak).

¹⁹³ Wissowa 1903, 335-336.

¹⁹⁴ Epplert 2001, 33-34.

¹⁹⁵ Panciera 2006, 258-259.

¹⁹⁶ Simon viszont némileg korábbra, az 1. századra datálja ezen emléket (Simon – Bauchhens 1984b, 812).

íjjal és dárdával, miközben egy kutya áll mellette¹⁹⁷ (10. kép); hol pedig hosszú ruhában, íjat tartva, míg másik kezével a vállán lévő tegezhez nyúl, hogy nyilat húzzon elő belőle (11. kép).¹⁹⁸ A két képtípus közös elemét a SICIL (ill. SICILI) felirat jelenti. E veretek a naulochusi tengeri csatára utalnak, az abban elért győzelmet ugyanis Augustus propagandája Diana támogatásának tulajdonította — az istennő egyik szentélye a csata helyszínének közelében volt.¹⁹⁹ Augustus tehát itt is hasonlóan járt el, mint actiumi győzelme után, melynél Apollo segítségét és isteni támogatását emelte ki. A két ütközet közötti párhuzam (és a mindkét esetben élvezett isteni támogatás) egyébként a propaganda fontos üzenete: a vonatkozó pénzekkel ugyanis nem közvetlenül a Sex. Pompeius elleni csata (Kr. e. 36) után találkozhatunk, hanem évtizedekkel később, Kr. e. 15 és 10 között²⁰⁰, a lugdunumi verdegyműveinek sorában — amikor és ahol egyúttal különböző, Apollót ábrázoló, az actiumi győzelmet hirdető képtípusok is készültek.²⁰¹

Panciera felvetését alátámasztani látszik, hogy Augustus éremverésében nem csupán a fent említett esetekben találkozunk Diana alakjával: olykor mellképe is megjelenik.²⁰² Ill. tovább erősítené a hipotézist az a (Panciera által egyébként nem említett) tény, hogy Augustus uralkodását követően éppen az 1. sz. végén/2. sz. elején igazolható újra a vadászfegyverekkel ábrázolt Diana képe a birodalmi éremverésben²⁰³ — tehát kevéssel korábban, mint amikor Panciera az AE 1977, 20 feliratot datálja. Azonban mindennek ellenére mégsem tekinthetünk el attól, hogy a Diana Victrix megnevezéssel sem Augustus pénzein, sem pedig a 2. században nem találkozhatunk. És bár Dianának az oltáron szereplő ábrázolása számos elemében hasonlít az egyik, Augustusnál adatható képtípusra²⁰⁴, a Nervánál feltűnő formával pedig szinte teljesen meg is egyezik²⁰⁵, azonban közvetlen kapcsolatot mégsem tételezhetünk fel az éremverésben és az oltáron megjelenő ábrázolások között. Hiszen egyrészt maga az alaptípus, a lépő helyzetű, íjat tartó, a vállán levő tegezhez nyúló Diana képe túlságosan is általános,

¹⁹⁷ RIC I(2) 172 (aureus), 173 (denarius) és 175(denarius). Továbbá RIC I(2) 181 (aureus), 182-183 (denarius), ill. RIC I(2) 194 (aureus) és 195 (denarius).

¹⁹⁸ RIC I(2) 196 (aureus), 197 (denarius) és 204 (négyeszeres aureus).

¹⁹⁹ Panciera 2006, 258, ill. Pollini 1990, 346-347.

²⁰⁰ A RIC I(2) 204 pedig még ennél is későbbi, valószínűleg a Kr. e. 2 – Kr. u. 4 közötti időszakra datálható.

²⁰¹ Az egyik változatnál Apollo balra nézve áll, jobbában plectrumot, baljában pedig citharáját tartva: RIC I(2) 170 (aureus), 171 (denarius), 179 (aureus), 180 (denarius), 190 (aureus) és 191 (denarius). A másik képtípusnál az isten jobbra fordul, baljában a citharával, jobbában pedig (valószínűleg most is) a plectrummal, amint épp' játszani készül hangszerén: RIC I(2) 192 (aureus) és 193 (denarius). A két képtípus közös elemét az ACT felirat adja, amely ugyanúgy az actiumi csatára utal, mint a más korabeli érmeiken (RIC I(2) 365-366, denarius) feltűnő APOLLINI ACTIO felirat.

²⁰² RIC I(2) 403. — Az éremtípus értelmezéséről a propagandában, ill. a kapcsolatról, amelyet Augustus és Diana alakja között hirdettek, bővebben l. Pollini 1990, 353-356.

²⁰³ Így Nerva pénzein (RIC II 11), ill. Traianusnál (RIC II 696-697, semis).

²⁰⁴ A RIC I(2) 196-197 éremtípusokra: közös, hogy az istennő mind az éremképeken, mind az oltáron jobbra lépő helyzetben látható, bal kezében íjat tartva, míg jobbával a vállán lévő tegezhez nyúl, hogy nyilat vegyen elő belőle.

²⁰⁵ Itt már a rövid tunica és a kutya képe is azonos, az eltérést csupán az olyan részletek jelentik, mint az istennő kéztartása, ill. a feje körül lebegő köpeny.

elterjedt elem ahhoz az istennő ikonográfiájában²⁰⁶, hogy megjelenéséből messzemenő következtetéseket vonhassunk le, másrészt pedig az egyezés még így sem teljes az éremképek és az oltár között. Ráadásul azt sem szabad elfelejteni, hogy az íjat tartó, a hátán levő tegez felé nyúló Diana ábrázolása a Nervánál való megjelenése után hamarosan eltűnik az éremverésből, és csak mintegy másfél évszázaddal később, a 3. század közepén adatható újra.²⁰⁷

A győzedelmesség hirdetése azonban csak Diana kapcsán számít ennyire különlegesnek, más isteneknél/istennőknél egyáltalán nem ritkaság a victor/victrix jelzők használata.²⁰⁸ Így az éremverésben a victor melléknevet egyaránt megtaláljuk Iuppiter, Mars és Hercules esetében, a victrix jelzőt pedig Diana mellett megkaphatja Venus, Dea Roma és Minerva, sőt, még Iuno is. Iuppiter Victor tiszteletére Rómában két templomot építettek, a megnevezést olvashatjuk feliratokon²⁰⁹, ill. az 1. század közepétől kezdve ismételten felbukkan az éremverésben: az 1. századi előfordulások után igazolható a 2. században és a Severus-korban²¹⁰, de legtöbb példáját a 3. század második felének pénzein²¹¹ találjuk (VI. tábla). Hasonlóképp nagy szerepet játszott Mars Victor: tisztelete a császárkor korai szakaszától az állami propaganda részét képezte²¹², de a győzedelmesként megjelölt Mars kultusza a hadsereg tagjai között is népszerű volt, amiről feliratok sora tanúskodik.²¹³ A pénzek az 1. század közepétől szerepel megnevezése: Iuppiter Victorhoz hasonlóan egyaránt találkozhatunk vele az 1. és a 2. században, a Severus-korban²¹⁴, valamint a 3. század második felében²¹⁵ (VII. tábla). A harmadik isten, aki megkapja a victor jelzőt a

²⁰⁶ Artemis és Diana ábrázolásai között számtalan példát ismerünk az 'Versailles – Leptis Magna' típusra: a legkülönbözőbb művészeti ágakból igazolható, különféle változatokban (álló vagy lépő helyzetben, szarvastól, esetleg kutyától kísérvé, stb.) – mindezekről néhány példát l. lentebb, a 236-241. és a 254. lábjegyzetben.

²⁰⁷ Bővebben l. a 3.4.2-3.4.4. fejezetekben.

²⁰⁸ A győzelmi propagandáról általában lásd pl. Hölscher 1967.

²⁰⁹ Weinstock 1958, 2494.

²¹⁰ Az 1. században először Vitelliusnál találkozunk a *Iuppiter Victor* névvel, majd Domitianus pénzein is előfordul. A 2. században Hadrianusnál jelentkezik, ill. – mintegy fél évszázad szünet után – Commodusnál és Clodius Albinus pénzein. A Severus-korban Septimius Severus mellett felbukkan Caracallánál, de talán Elagabalusnál is (utóbbi kapcsán azonban a RIC megkérdőjelezi az általa említett veret hitelességét).

²¹¹ A megnevezéssel egyaránt találkozhatunk Valerianus és Gallienus pénzein, Postumusnál, II. Claudiusnál, Quintillusnál és Aurelianusnál. Feltűnik továbbá Tetricus esetében, Florianusnál, Carus, Carinus és Numerianus pénzein, de nem hiányzik a tetrarchia korából sem. — Itt kell megjegyezni, hogy áttekintésem pusztán a kora császárkor és a 3. század adataira szorítkozik, így sem most, Iuppiternél, sem a többi isten és istennő kapcsán nem térek ki a tetrarchia, ill. az azt követő időszakok példáira.

²¹² Weinstock 1958, 2487

²¹³ Weinstock 1958, 2494

²¹⁴ A *Mars Victor* nevet elsőként az 1. század második felében, Galba pénzein látjuk, de megjelenik Vitelliusnál és Vespasianus esetében is. A 2. század első évtizedeiben feltűnik Traianusnál, később pedig M. Aurelius és Pescennius Niger érméin (utóbbinál a *Mars Victor* megnevezés mellett előfordul a *Marti Invicto* forma is), ill. a Severus-korban Septimius Severus, Caracalla, Geta, Elagabalus és Severus Alexander esetében.

²¹⁵ A *Mars Victor* megnevezés igazolható Gallienus pénzein, II. Claudiusnál, Postumusnál, Victorinusnál és Tetricus esetében. Ezzel szemben Aurelianusnál a *Mars Invictus* változat hirdeti a győzedelmes hadistent, de utódainál újra a *victor* jelzővel találkozhatunk: így Tacitus, Florianus, Probus, ill. Carinus és Numerianus éremverésében.

hátlapi köriratokban, Hercules. Hercules Victor azonban Iuppiterhez vagy Marshoz képest jóval csekélyebb szerepet kapott az éremverésben. Bár Róma városának három templomában is ezzel a melléknévvel tisztelték a héróست²¹⁶, az érméken csupán Aemilianusnál²¹⁷ olvashatjuk az ERCVL. VICTORI formát, míg az invictus jelzőre több példát is találunk.²¹⁸ Még erőtejesebb az invictus melléknév szerepe Sol esetében, akinél használata általánosnak mondható²¹⁹, miközben a victor egyáltalán nem igazolható.

Az istennők közül leggyakrabban Venus kapcsán találkozhatunk a victrix jelzővel. Venus Victrix már a Kr. e. 1. századtól szerepet kapott a propagandában: Pompeius templomot épített tiszteletére, ill. a felfegyverzett Venus alakját ismételtelen láthatjuk éremképeken is.²²⁰ Maga a Venus Victrix megnevezés azonban csak a 2. század közepétől jelenik meg a köriratokban, igaz, innentől kezdve rendszeresen igazolható: egyaránt megtaláljuk M. Aurelius és Commodus uralkodása alatt²²¹, a Severus-korban²²² és a 3. század második felében²²³ (VIII. tábla). Más istennők kapcsán azonban már korábban is felbukkan az érméken a victrix jelző: így Dea Roma esetében az 1. század második felében²²⁴, Minervánál pedig a 2. század végén és a Severus korban²²⁵ adatolható (IX. tábla). — Igaz, ezen példák után mindkét istennőnél megszűnik a melléknév használata, a katonacászárok korában már sem a Roma Victrix, sem a Minerva Victrix név nem szerepel a köriratokban.²²⁶ Ezzel szemben Salonina pénzein felbukkan egy teljesen egyedi, párhuzamok nélkül álló variáns: a

²¹⁶ Weinstock 1958, 2496-2496. E három templomon túl azonban volt olyan szentély is, ahol Hercules az *invictus* jelzőt viselte.

²¹⁷ RIC IV/3 3 (aureus és antoninianus) és 44 (sestertius).

²¹⁸ Clodius Albinusnál FORTITVDO AVG INVICTA körirattal jelenik meg Hercules ábrázolása (RIC IV/1 21, denarius), II. Claudiusnál pedig az INVICTVS AVG körirat mellett (RIC V/1 50, antoninianus). Maga a HERCVLI INVICTO megnevezés Postumus éremverésében adatolható: RIC V/2 23-24 (aureus), 138 (sestertius), 305 (antoninianus) és 348 (denarius).

²¹⁹ *Sol Invictus*ról l. Berrens 2004, 184-198.

²²⁰ *Venus Victrix* Pompeius, ill. Caesar propagandájában: Weinstock 1958, 2497-2498, Hölscher 1967, 147, 150 és 155. A fegyverekkel és győzelmi attribútumokkal (sisakkal, pajzsral, vagy éppen globusszal, a kicsiny Victoria alakjával) megjelenő Venus éremképeken való ábrázolása kapcsán lásd pl. RRC 480/3-4, 489.480/5 és 489.480/8-9 (denariusok Caesar esetében), ill. Augustus denariusait: RIC I(2) 250a-b.

²²¹ Faustina minor, Lucilla és Crispina pénzein tűnik fel.

²²² A *victrix* jelzőt nem csupán a Iulia Domna nevet viselő pénzérméken kapja meg Venus, hanem néhány Septimius Severus előlapjával készült darabon is. Emellett a megnevezés szerepel Plautilla pénzein, Caracallánál, ill. a későbbiekben Iulia Paula, Iulia Maesa, Elagabalus, Iulia Mamaea és Severus Alexander esetében.

²²³ III. Gordianus, majd Cornelia Supera pénzein éppúgy előfordul, mint Valerianusnál, Gallienusnál és Salonina esetében, Carinus, ill. Numerianus előlapjával, valamint a Magnia Urbica nevében vert érméken.

²²⁴ A ROMA VICTRIX körirat a 68/69-es polgárháború idején jelentkezett. Szerepel a polgárháborúhoz kötődő hispaniai érmék között (RIC I(2) 36, denarius) és Galba nevével verve: RIC I(2) 44 (aureus), 45, 53 (denarius), 59 (aureus), 60 és 130 (denarius). Később pedig találkozhatunk vele Vespasianus éremverésében: RIC II 446 (sestertius), 477, 617, 633, 650 és 742 (dupondiusok).

²²⁵ A megnevezéssel Commodus, Pescennius Niger, Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Geta, Orbiana és Uranius Antoninus pénzein találkozhatunk.

²²⁶ Bár egyetlen kivétel akad, a MINERVA VICTRIX körirat ugyanis feltűnik Uranius Antoninus aureusain: RIC IV/3 5. — E megnevezések éremverésen kívüli használatáról, más területekről ismert példákkal l. Weinstock 1958, 2496-2497 (Dea Roma) és Weinstock 1958, 2498-2499 (Minerva).

Iuno Victrix elnevezés.²²⁷ Iuno kapcsán sem a korábbiakban, sem pedig később nem találjuk más példáját a győzedelmesség hirdetésének, ez esetben valószínűleg Venus Victrix propagálásának egy sajátos változatáról, kibővüléséről van szó.²²⁸

A római éremverésben tehát egyáltalán nem szokatlan, hogy a győzedelmesség képzetét társítják különböző istenalakokhoz. E gyakorlattal már a császárkor korai szakaszában is találkozhatunk, de különösen sok példája adatható a 3. századból: Iuppiter és Mars mellett Venus, Hercules, Minerva, sőt, Iuno esetében is megjelenik a victor/victrix jelző. A vonatkozó éremképeken az istenalakok mellett/kezében gyakran láthatunk győzelmi szimbólumokat: a kicsiny Victoria alakját, tropaeumot, esetleg pálmaágot (50-53. kép). Ez azonban nem kötelező, szép számmal vannak olyan változatok is, ahol csak az adott istenség hagyományos attribútumai jelentkeznek, semmilyen különleges tárgy nem utal a győzelmi tematikára.²²⁹ Így tehát Aemilianus pénzei sem „lőgnak ki a sorból” e tekintetben.

Ráadásul M. Aurelius uralkodását követően éppen Aemilianusnál láthatunk először újra vadászfegyvereket (íjat, nyilat) Diana kezében. — Már ami a birodalmi verdék tevékenységét illeti, hiszen a görög városok lokális éremanyagában a közbeeső időszakban is folyamatosan szerepeltek olyan képtípusok, amelyek a vadászó Artemist ábrázolták. Sőt, a bal kezében íjat, jobbában nyílvezzőt tartó forma sem ismeretlen a görög coloniális pénzverésben, például – igaz, jobbra néző változatban – ismételten láthatjuk pl. a pamphyliai Pergé városából (55. kép).²³⁰

3.4.2. Diana balra nézve áll, miközben íjat tart és nyilat húz elő a hátán lévő tegezből (Diana.A.II.2.)

Azonban nem csupán a fent bemutatott képtípuson jelenik meg a vadászfegyvereket tartó istennő. Olyan ábrázolásokkal is találkozunk, ahol Dianát íjjal és vállon viselt tegezzel látjuk. Bal kezében íjat tart, jobbát pedig felemeli, hogy nyílvezzőt húzzon elő a jobb vállán lévő tegezből: éppen a következő lövéshez készülődik.

Ezen alaptípusnak több, kisebb-nagyobb részletekben eltérő változatát ismerjük a korszakból. Az egyik esetben Diana változatlanul állva, alapvetően szemből ábrázolva tűnik szemünkbe, bal felé forduló fejjel — tehát jobb keze és a vállán viselt tegez felé néz. Ruházatát rövid tunica és magas szárú vadászcsizma alkotja, diadém nem vehető ki a fején, haját azonban kúposan a fejtetőre tornyozva viseli (56-57. kép).²³¹

²²⁷ A 260 előtti időszakra datálható antoninianusok között: RIC V/1 31 = Göbl 2000, Tab. 5/231.

²²⁸ Weinstock 1958, 2499.

²²⁹ Lásd pl. *Hercules Victor* ábrázolását éppen Aemilianus idején: 54. kép.

²³⁰ Pl. BMC Greek (Lycia), 126.37 (Caracalla előlapjával) és 126.38 (Geta előlapjával), 128.43 (Elagabalus előlapjával), 131.57 (Otacilia Severa nevében verve) és 133.67 (Herennius Etruscus előlapjával).

²³¹ Hasonló hajviselet látható pl. a 30-31. képen, a fákllyát tartó istennő ábrázolása kapcsán is.

A képtípussal Valerianus családjának pénzverésében találkozhatunk. Megjelenik Valerianus római antoninianusai között²³², a RIC említi a Gallienus előlapjával készített hibrid érmék sorában²³³, sőt, a Saloninus nevét viselő, a római verdében gyártott antoninianusok között is feltűnik.²³⁴ Ezt megelőzően azonban nem találjuk az ábrázolást a birodalmi éremverésben, nincsenek teljesen megegyező mintái, korábbi párhuzamai.²³⁵ De a későbbiekben sem látjuk példáit: ebben a formában csupán Valerianus családja kapcsán figyelhető meg az éremképeken.

Más művészeti ágakban azonban korán sem példa nélküli a megformálás. Az egyik kezével íjat tartó, a másikkal a vállán lévő tegezhez nyúló, abból nyilat előhúzó Diana alakja nagyon is jól ismert ábrázolási típus. Példáival egyaránt találkozhatunk a nagyszobrászatban²³⁶ és kisbronzokon²³⁷, reliefeken²³⁸, agyagmécseseken²³⁹, vagy éppen a mozaikokon²⁴⁰, ill. a glyptikában.²⁴¹ Sőt, különböző változatokban (az istennő sokszor a kép jobb szélé felé fordítja fejét) a coloniális éremanyagban is gyakran adatható.²⁴² Az esetek jelentős részében azonban Artemis/Diana nem álló helyzetben, hanem előre lépve/futva látható, lábai mellett pedig gyakran felbukkan egy vadászkutya is – minderről részletesebben l. a következő alfejezetben.

Ami a köriratokat illeti, Valerianus (és Saloninus) érméin mindig a RELIGIO AVGG formával találkozhatunk. (Igaz, a RIC említi egy – téves betűcseréből eredő – LERIGIO AVGG változatot is.) A császári család vallásosságának ilyen módon történő hirdetése

²³² Göbl 2000, Tab. 4/171-172 (a RIC-ben RIC V/1 114 katalógusszámmal) és Göbl 2000, Tab. 5/205-207 (a RIC-ben RIC V/1 115 katalógusszámmal), mindegyik esetben RELIGIO AVGG körirattal.

²³³ RIC V/1 339, antoninianus, melynek CONSERVAT AVGG körirata eltér a Valerianus érméin megfigyelhetőtől. A RIC a 260 utáni periódushoz sorolja, és hibrid veretként azonosítja a változatot, amely Göbl katalógusában pusztán a tipológiai áttekintésben jelenik meg (Göbl 2000, Taf. 141), katalógusszámot (és így az éremverés rendszerébe való besorolást) azonban nem kap.

²³⁴ RIC V/1 29. A RIC leírásából csak annyi derül ki az ábrázolásról, hogy Diana balra áll és egy íjat tart, így ez alapján még nem lenne egyértelmű a képtípus meghatározása. Azonban a balra nézve álló, baljában íjat tartó, jobbával a vállán lévő tegezhez nyúló Diana képe, RELIGIO AVGG körirattal és Saloninus előlapjával megtalálható Göbl katalógusában is, így lehetőségem volt azonosítani a RIC által csak nagy vonalakban jelzett ábrázolást. Mindenesetre Göbl ezen éremtípust is a hibrid példányok közé sorolja, így csak a hibrid változatokat ábrázoló képtáblán tünteti fel (Göbl 2000, Taf. 132).

²³⁵ Ennek megfelelően a képtípus Schmidt-Dick katalógusában sem szerepel. — Persze, az alaptípus, a baljában íjat tartó, jobbát a vállán lévő tegezhez emelő Diana ábrázolása már korábban is megjelenik az éremverésben, erről bővebben l. a következő (3.4.3) fejezetnél.

²³⁶ Így Simon – Bauchhens 1984b, 804.24a és 805.26c.

²³⁷ Így pl. Simon – Bauchhens 1984b, 813.67, 813.75, ill. lépő helyzetben: Simon – Bauchhens 1984b, 814.85 (de a bal kézfej az íjjal hiányzik).

²³⁸ Így pl. az előző fejezetben felirata kapcsán már említett oltár: Simon – Bauchhens 1984b, 812.62 (Diana jobbra lépve, lába mellett egy kutyaival).

²³⁹ Pl. Simon – Bauchhens 1984b, 817.122 (Diana áll, frontálisan szemből kerül ábrázolásra), ill. jobbra lépő/futó helyzetben, az istennő lába mellett egy kutyaival: Simon – Bauchhens 1984b, 817.128-129.

²⁴⁰ Pl. Simon – Bauchhens 1984b, 811.57 (a 3. század első feléből).

²⁴¹ Pl. Kahil 1984, 650.341 és Simon – Bauchhens 1984b, 826.226 (az istennő jobbra tekintve áll, mellette két oldalt kutya és szarvas kicsiny alakja).

²⁴² Így pl. Kahil 1984, 643.227 (Aigera, Plautilla nevében), BMC Greek (Pelop.), 163.3 (Methana, Septimius Severus előlapjával), ill. BMC Greek (Lycaonia), 212.255 (Tarsos, III. Gordianus előlapjával) és BMC Greek (Galatia), 19.5 (Pessinus, Antoninus Pius korában).

meglehetősen szokatlan, más előfordulása nem ismert a korabeli éremverésben és a korábbiakban is csupán M. Aurelius pénzein fordul elő a RELIG AVG körirat, Mercurius ábrázolása mellett.²⁴³ Az uralkodó kegyes vallásossága, az istenek iránt kifejezett tisztelet ugyan mindig is a propaganda fontos elemét képezte, de kifejezésére más eszközök, képtípusok szolgáltak: így az áldozatbemutatói jelenetek, vagy éppen Pietas alakja.²⁴⁴ A RIC által Gallienus kapcsán említett CONSERVAT AVGG körirat már közelebbi párhuzamokkal rendelkezik: a conservator Augusti és conservator(es) Augustorum megjelölésekkel ismételten találkozhatunk Valerianus és Gallienus pénzein, éppúgy adatolhatóak Aesculapius²⁴⁵ és Apollo²⁴⁶ ábrázolásai mellett, mint azokon az érméken, amelyeknél Apollót és Dianát együtt, egymás mellett állva láthatjuk.²⁴⁷ A Gallienus elleni usurpációk során, a Macrianus iunior nevében vert pénzekben pedig Diana megnevezésére is használják a conservatrix jelzőt: egy, a vadászó istennőt jobbra lépő helyzetben ábrázoló képtípusnál a CONSERVATRICI AVG köriratot találjuk.²⁴⁸

3.4.3. Diana jobb felé fut, íjat tart és nyilat húz elő a hátán lévő tegezéből, lábánál futó kutya (Diana.A.II.3)

Egy másik változatnál az istennő szintén bal kézben tartott íjjal és jobb vállon viselt tegezettel látható, miközben jobbját a tegezhez emeli, hogy nyilat húzzon elő — de az alak testhelyzete és tájolása eltér az előző képtípustól. Ezúttal nem állva jelenik meg, hanem lépő/futó helyzetben, és nem a kép bal szélé felé tekint, hanem jobbra: abba az irányba lép és fejét is arra fordítja (58. kép). Ruházatát most is rövid (kb. térdig érő) tunica és magas szárú vadászcsizma alkotja, de visel emellett egy rövid köpenyt is. Ezt (pontosabban a szélét) az istennő háta mögött látjuk, balról: a válláról hull alá és nagyjából a derekáig ér. Fején egy (formájában olykor némileg holdsarlót idéző) diadém van, a lábánál pedig egy kutya is feltűnik. Diana bal lábával lép előre, és e lába mellett/mögött látható a kutya is. A hegyes fülű állat az istennővel együtt fut a kép jobb szélé felé (59. kép).

Az ábrázolással Gallienus pénzein találkozhatunk. Egyaránt adatolható a 260-at megelőző időszakból és a 260 utáni periódusból, megjelenik aureusokon²⁴⁹,

²⁴³ Így RIC III 285, 285a, 298, 308 és 309 (denariusok), továbbá RIC III 1070-1073 (dupondiusok) és 1074-1076 (sestertiusok).

²⁴⁴ L. Bernhart 1926, 96-97, különböző képtípusairól pedig: Schmidt-Dick 2000, 87-92.

²⁴⁵ Így pl. Gallienusnak a 260 utáni periódusra datálható antoninianusain: RIC V/1 172 és 632.

²⁴⁶ Így pl. Valerianus antoninianusain: RIC V/1 83-84.

²⁴⁷ Valerianus antoninianusai: RIC V/1 85.

²⁴⁸ Macrianus iunior aureusa: RIC V/2 1 — a képtípusról bővebben l. lentebb, a 3.4.4 fejezetben.

²⁴⁹ A 260 utáni időszakra datálva: Göbl katalógusában a Göbl 2000, Tab. 33/1145, a RIC-ben pedig RIC V/1 29 katalógusszámon. Az érméket a RIC a római verdéhez köti, Göbl viszont a mediolanumi gyártmányok közé sorolja.

antoninianusokon²⁵⁰ és sestertiusokon²⁵¹ is. Közös viszont az összes érmében, hogy a köriratban mindig a DIANA FELIX olvasat szerepel.

Továbbá megjelenik egy nagyon hasonló képtípus a korabeli bronz medaillonok között is²⁵², ugyancsak DIANA FELIX körirattal. E változat testtartása és képe teljesen megegyezik a fentebb leírtakkal, Gnechchi (és nyomában Simon) az istennő lába mellett látható állatot mégis szarvasként jelöli meg, Simon pedig úgy értelmezi Diana mozdulatát, amellyel felemeli jobb kezét, mint egyféle fölényes gesztust (?), amely a késő antikvitás vadász- és hadvezér-ábrázolásaira jellemző (pl. a szarkofágokon). A Gnechchi és Simon által közölt képek alapján (60-61. kép) azonban a kérdéses állat kinézete teljesen megegyezik azzal, amelyet az aureusokon, antoninianusokon és sestertiusokon kutyaként határoz meg a kutatás. A kutya hegyes fülei jól látszanak az 58-59. képeken is, így azokat ezúttal sem kell szarvként értelmeznünk. Ráadásul Diana jobb karjának mozdulata semmiben sem tér el a tegezhez nyúlás hagyományos ábrázolásától, így szükségtelen fölényes gesztusként magyaráznunk, az istennő nyilat akar előhúzni a vállán viselt (és a képen jól látható) tegezből. Az ábrázolás teljes mértékig besorolható a most tárgyalt képtípusba, amit tovább erősít a körirat egyezése, a ritka Diana Felix megnevezés.

A képtípus nagy hagyományokkal rendelkezik a görög/római ikonográfiában, hiszen az ún. 'Versailles – Leptis Magna' típust követi, ami a rövid ruhás, lépő helyzetű Diana ábrázolásának talán legáltalánosabb módját jelenti.²⁵³ E formával a későklasszikus kor óta ismételten találkozhatunk a legkülönbözőbb művészeti ágakban: egyaránt megjelenik a nagy- és kisplasztikában, a reliefeken, agyagmécseseken, vagy éppen a glyptikában.²⁵⁴ A birodalmi éremverésből sem hiányzik: egyrészt felbukkan az Antoninus Pius korabeli bronz medaillonok között²⁵⁵, másrészt – némileg eltérő változatban, nem jobbra lépve, hanem

²⁵⁰ Göbl 2000, Tab. 27/920. Göbl a mediolanumi verdébe lokalizálja és a 260 előtti periódushoz köti a vonatkozó vereteket, az itt szereplő ábrázolás-körirat kombinációkat azonban a RIC még két különböző helyre sorolja. Egy részüket e katalógus is a mediolanumi verde 260 előtti termékei közé helyezi (RICV/1 380), más példányokat azonban Rómához köt és a 260 utáni időszakhoz (RIC V/1 174). Utóbbi esetben ráadásul említ egy olyan előlapi változatot is (RIC V/1 175, GALLIENS P F AVG előlapi körirattal), amely Göblnél nem szerepel.

²⁵¹ A mediolanumi verdéből, Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának idején: Göbl 2000, Tab. 27/926, amely éremtípus a RIC-ben RIC V/1 419 katalógusszámon található. A RIC emellett (ugyaneből a verdéből és időszakból) említ egy másik változatot is, azonos ábrázolással, de eltérő előlapi körirattal: RIC V/1, 101.418 (Göblnél ez utóbbi variáns nem szerepel).

²⁵² Simon – Bauchhenss 1984b, 827.245, ill. Gnechchi katalógusában: Gnechchi III, 53.39 (képe: Tav. 154/14).

²⁵³ Simon – Bauchhenss 1984b, 805.

²⁵⁴ Az előző alfejezetben, a 236-241. jegyzetekben már említett példák mellett l. még Simon – Bauchhenss 1984b, 805.27a-805.27n (nagyszobrászat), 818.137 (síroltár reliefsje), 820.151 (falfestmény) és 827.247-249 (gemmak).

²⁵⁵ Simon – Bauchhenss 1984b, 827.244, Gnechchi katalógusában pedig a Gnechchi III, 27.136 (képe: Tav. 148/17) számon – a képet a bal szélén egy fa ábrázolása egészíti ki (bár Simon leírása ezt nem jelzi).

teljesen frontálisan, szemből nézve – láthatjuk Nerva denariusain²⁵⁶ (12. kép). De a jobbra lépő, bal kezében íjat tartó, jobbjaival a vállán lévő tegezért nyúló Diana ábrázolását megtaláljuk már Augustus²⁵⁷, majd később Traianus²⁵⁸ érméin is (11. és 62. kép). — Igaz, a kutya mindkét esetben hiányzik a képről, ráadásul Augustus pénzein az istennő még hosszan leomló ruhát visel.²⁵⁹ A provinciális éremanyagban azonban jóval többször igazolhatóak a 'Versailles – Leptis Magna' típushoz kötődő ábrázolások. Olyan, egymástól távoli területeken, településeknél jelennek meg, mint a thraciai Deultum²⁶⁰ Marcianopolis²⁶¹ és Traianopolis²⁶², a mysiai Milétopolis²⁶³, az aegyptusi Alexandria²⁶⁴, a ióniai Ephesos²⁶⁵ (63. kép) vagy éppen a kilikiai Tarsos²⁶⁶ és a pamphyliai Pergé²⁶⁷.

De nem csupán az ábrázolás, hanem a körirat is számot tarthat figyelmünkre. Az istennő megnevezése ugyanis mindig a DIANA FELIX kifejezéssel történik, ami egy meglehetősen szokatlan forma. A felix jelző és a Felicitas képzetköre ugyan már a köztársaság utolsó századaitól kezdve rendszeresen jelentkezett a propagandában²⁶⁸, de Gallienus pénzeit megelőzően soha nem kapcsolódott Diana alakjához. Magának Felicitasnak az alakja az 1. század közepétől adatható a császárkori éremverésben²⁶⁹, a felix jelzővel pedig a 2. század elejétől találkozhatunk Venus megnevezésében²⁷⁰, ill. olykor más istennők

²⁵⁶ RIC II 11. Schmidt-Dick ezt a változatot a DIANA f2E/01 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 43), a most tárgyalt, jobbra lépő forma viszont hiányzik típuskatalógusából, hiszen az csak a 253 előtti időszakot tekinti át, így Gallienus érméi már nem képezik témáját.

²⁵⁷ RIC I(2) 196 (aureus) 197 (denarius) és 204 (négyeszeres aureus).

²⁵⁸ RIC II 696-697 (semis, képe: Pl. XII/210), a BMC-ben pedig BMC III, 225.1057 (quadrans, képe: Pl. 43/6) katalógusszámmal.

²⁵⁹ Ezzel a kép egy régi, egészen a görög művészet klasszikus koráig visszanyúló ikonográfiai hagyományba illeszkedik, melynek példáit éppúgy megtaláljuk a vázáképek közt (pl. Kahil 1984, 639.171-175), mint a császárkori coloniális éremanyagban: Kahil 1984, 640.179 = BMC Greek (Attica), 123.53 (képe: Pl. XXII/6 — Megara, Caracalla uralkodása alatt).

²⁶⁰ Pl. BMC Greek (Tauric), 111.4 (Severus Alexander előlapjával) és 113.16 (III. Gordianus nevében).

²⁶¹ Pl. BMC Greek (Tauric), 33.37 (Macrinus időszakában).

²⁶² Pl. BMC Greek (Tauric), 178.8 (Iulia Domna előlapjával).

²⁶³ BMC Greek (Mysia), 93.17 (Iulia Paula nevében) — ez esetben azonban az istennő balra lépő helyzetben látható, és ennek megfelelően a kéztartás is felcserélődik: jobbjaiban tartja az íjat, bal kezével pedig nyilat húz elő tegezéből.

²⁶⁴ BMC Greek (Alex.), 109.938 (Antoninus Pius korában, a kutya nem szerepel a képen).

²⁶⁵ Így pl. BMC Greek (Ionia), 84.265-266 (Iulia Domna előlapjával), 90.300 (Elagabalus) és 93.311 (Severus Alexander). Majd a későbbiekben pl. BMC Greek (Ionia), 97.331 (III. Gordianus), 101.359 és 102.360 (Valerianus), 107.386 (Gallienus, a kép annyiban tér el az eddigiektől, hogy Artemis állva látható rajta, az istennő mellett feltűnik egy fa is, a lábánál lévő állatot pedig szarvasként azonosítják), valamint 108.391 és 108.395 (Salonina).

²⁶⁶ Némileg eltérő ábrázolásokkal, így pl. az egyik változatnál az istennő bal felé fut, de fejét hátra fordítja és a kép jobb szélének irányába néz: BMC Greek (Lycaonia), 226.312 (Trebonianus Gallus előlapjával), máskor mindemellett az istennőtől balra még egy szarvas is látható: BMC Greek (Lycaonia), 223.303 (Traianus Decius).

²⁶⁷ A kutya nem szerepel a képen: BMC Greek (Lycia), 129.50 (Sabinia Tranquillina előlapjával), ill. 132.64 (II. Philippus nevében).

²⁶⁸ Felicitasról és a propagandában betöltött szerepéről: Otto 1907, ill. Ganschow 1997, 585-586, 590-591.

²⁶⁹ Elsőként Galba pénzein találkozhatunk vele (így pl. RIC I(2) 411-412, dupondiusok) későbbi előfordulását és különböző ábrázolás-típusait pedig l. Schmidt-Dick 2002, 46-52.

²⁷⁰ Így pl. Hadrianusnál (RIC II 280, aureus) vagy éppen Iulia Domna pénzein (pl. a Septimius Severus uralkodása idején készített denariusok között: RIC IV/1 580).

kapcsán is felbukkan: így Dea Románál²⁷¹, Fortunánál²⁷², Victoriánál²⁷³ vagy (éppen Gallienus korában) Vestánál.²⁷⁴ Emellett a felix szolgálhatott egy tartomány jelzőjéül²⁷⁵, de talán mindennél fontosabb, hogy a 3. századra a pius felix megjelölés a császári titulátúra szilárd és állandó alkotóelemévé vált.²⁷⁶ Viszont Gallienus előtt sohasem szolgált az éremverésben Diana megjelölésére. Használata a tartós szerencse és a jó sors képzetköréhez kapcsolja Dianát²⁷⁷, ill. egyúttal némileg az uralkodó személyéhez is köti.²⁷⁸ Mindenesetre Diana felixként való megjelölése egyszeri változat, alkalmi jelenség maradt, Gallienust követően eltűnik a megnevezés a köriratokból.

3.4.4. Diana áll vagy lép, jobbra fordul, íjat tart és nyilat húz elő a hátán lévő tegezéből, lábánál egy szarvas kicsiny alakja (Diana.A.II.4.)

Míg az előző képtípusnál az istennő jobb felé futva jelent meg a képen, a most következő változatnál ismét álló, ill. lépő helyzetben látható (64. és 65. kép). Testtartása, öltözete és attribútumai egyébként szinte teljesen megegyeznek az előbb látottakkal: Diana a kép jobb széle felé tekint, bal kezében felhúrozott íjat tart, jobbját pedig a jobb vállán lévő tegezhez emeli, hogy nyilat vegyen elő belőle. Magas szárú lábbelit visel és rövid tunicát, emellett olykor (65. kép) köpeny lóg alá a válláról, a fején pedig egy diadém is kivehető. Az istennő lábánál, bal lába mögött (64. kép) vagy mellett (65. kép) egy négylábú, szarvakat viselő állat (szarvas?) kicsiny alakja áll.

A képtípussal kétszer találkozhatunk a birodalmi éremverésben: először a Gallienus ellen lázadó usurpator, Macrianus iunior²⁷⁹ aureusain²⁸⁰, majd pedig II. Claudius antoninianusain.²⁸¹ Más előfordulása, teljesen megegyező párhuzama nem adatható — legalábbis, ami a birodalmi verdék éremanyagát jelenti, mert a coloniális, provinciális pénzverésben már korán sem számítanak ritkaságnak az olyan ábrázolások, melyeknél az

²⁷¹ Commodus esetében — pl. RIC III 228 (denarius).

²⁷² Commodusnál (pl. RIC III 541, sestertius), majd Iulia Domnánál (így pl. a Septimius Severus uralkodása idején gyártott denariusok között: RIC IV/1 552-553).

²⁷³ Commodusnál: pl. RIC III 552 (sestertius).

²⁷⁴ Így Gallienus pénzei között, a 260 utáni időszakból: RIC V/1 518 (antoninianus), ill. Salonina nevében verve, szintén 260 utánra datálva: RIC V/1 56 (as) és 69 (antoninianus).

²⁷⁵ Így pl. Traianus Decius esetében Dacia kapcsán: RIC IV/3 14 és 37 (aureusok és antoninianusok), valamint 114 (sestertius és as).

²⁷⁶ John 2008c, 615-616.

²⁷⁷ A Felicitas és Fortuna közötti különbségről: Ganschow 1997, 585.

²⁷⁸ Illetve a felicitas gondolköre egyúttal Augustust is felidézte, akinek propagandájában szintén szerepet kapott ez a tematika — szereplése és hangsúlyozása Gallienus éremverésében így az első princeps példájának követését, a vele való kapcsolat kiemelését is jelentette (de Blois, 1976, 129).

²⁷⁹ Az ifjú ellencsászár (valamint testvérére, Quietusra és apjukra, Macrianus seniorra) vonatkozó forrásokat áttekinti és usurpációjuk lefolyását röviden összegzi: Goltz – Hartmann 2008, 260-262.

²⁸⁰ Göblnél Göbl 2000, Tab. 52/1729 katalógusszámmal szerepel, a RIC-ben pedig RIC V/2 1 jelöléssel, CONSERVATRICE AVG körirattal. Az éremverés helyszínéeként a RIC Antiochiát jelöli meg, Göbl pedig Samosata verdéjét tartja a legvalószínűbbnek (RIC V/2, 572, ill. Göbl 2000, 143-144).

²⁸¹ RIC V/1 205, DIANA VICTR körirattal — a RIC ezen éremtípust is az antiochiai verdébe lokalizálja.

egyik kezében íjat tartó, másikat a vállán lévő tegezéhez emelő Artemis mellett egy szarvas alakja is feltűnik. Ezzel a képi megformálással találkozhatunk pl. a peloponnésosi Aigeirában²⁸², a bithyniai Krétia-Flaviopolisban²⁸³ (66. kép), az aegyptusi Alexandriában²⁸⁴ vagy éppen a pisidiai Andeda²⁸⁵, ill. Pogla²⁸⁶ esetében. Persze, az istennő lábánál lévő kis állatalak sokszor csak rendkívül nehezen azonosítható az éremképeken, így gyakran nem dönthető el egyértelműen, hogy szarvasként vagy kutyaként helyesebb-e megneveznünk.

Azonban e képtípus mellett több más változat is van, ahol Artemis szarvassal/szarvasokkal együtt látható. Így pl. az ephesosi lokális éremanyagban adatolható egy olyan ábrázolás, amelyen Artemis elejtett vadászsákmányával, egy szarvassal együtt jelenik meg. Az istennő a kép jobb széle felé tekint, rövid vadászruhát visel és fél lábával a földre rogyó állat hátára térdel, miközben kezével megragadja annak szarvát²⁸⁷ (67. kép). Máskor egy szarvasok vontá bigában áll, egyik kezében íjjal, míg a másikat ezúttal is a vállán lévő tegezhez emeli.²⁸⁸ De a szarvasok vontá bigát hajtó istennő képe nem csupán görög területeken igazolható, az ábrázolásmódot a köztársaság korának római éremverésében is használták (5-7. kép): Diana egy jobbra haladó fogaton áll, attribútumai között pedig ugyanúgy megtalálható a fáklya és a lunula, mint a vállon hordott tegez és a sceptrum/dárda, vagy éppen a fogat után futó kutyák. Illetve nem csupán az éremképeken láthatjuk Artemist/Dianát szarvas(ok)kal együtt ábrázolva — a legkülönbözőbb művészeti ágakban, különböző képtípusokon tűnik fel az istennő mellett egy (hím- vagy nőstény)szarvas (esetleg öz?). Az állat olykor vadászsákmány, máskor az istennőnél keres menedéket, lehet háttas állat vagy húzhat fogatot, esetleg csak Artemis/Diana mellett áll — a vonatkozó példákat éppúgy adatolhatjuk a vázafestészetben²⁸⁹, mint a reliefeken²⁹⁰, a freskókon²⁹¹, mozaikokon²⁹²,

²⁸² BMC Greek (Pelop.), 17.6 (Plautilla nevében).

²⁸³ Némileg eltérő ábrázolással, az istennő ugyanis jobb felé fut, lábánál pedig két szarvas látható: BMC Greek (Pontus), 137.3 (Valerianus előlapjával).

²⁸⁴ BMC Greek (Alex.), 71.586: Hadrianus korában, a katalógus leírása szerint a szarvas az istennő mögött áll.

²⁸⁵ BMC Greek (Lycia), 174.1 (M. Aurelius előlapjával).

²⁸⁶ Pl. BMC Greek (Lycia), 236.4-5 (Geta előlapjával, Artemis állva, feje jobbra néz).

²⁸⁷ Pl. BMC Greek (Ionia), 91.301 (Elagabalus nevében verve), 101.354 (Valerianus) és 104.370 (Gallienus).

²⁸⁸ Szintén Ephesosban — a biga egyes képeken balra tart: BMC Greek (Ionia), 97.336 (Sabinia Tranquillina előlapjával) és 99.343 (Otacilia Severa), máskor viszont jobbra: 100.353 (Valerianus).

²⁸⁹ Pl. Kahil 1984, 639.171 és 639.173-174 (e képeken Artemis lépő helyzetben látható, hosszú ruhát viselve, baljában íjat tart, jobbát a vállán lévő tegezhez emeli, míg előrelépő bal lába mellett egy szarvastehén/öz kicsiny alakja tűnik fel), valamint Kahil 1984, 653.396 (a szarvas vadászsákmány) és 667.619 (az állat az istennő előtt áll). Továbbá Kahil 1984, 673.686 (az istennő a szarvas hátán lovagol), 695.970 és 695.972 (az állat Artemis mellett/mögött áll), 704.1063 (az istennő a szarvastehén/öz nyakát fogja), 704.1071 (Artemis az állat fejét simogatja) és 706.1094 (az állat Artemis mellett áll).

²⁹⁰ Így pl. Kahil 1984, 653.397, ill. Simon – Bauchhenss 1984b, 819.144 (a szarvas vadászsákmány), 821.157 (az istennő háttasként lovagolja), továbbá az AE 1977, 20 feliratot hordozó oltár oldalain is szarvas (valamint vaddisznó) képe látható (Panciera 2006, 260, fig. 2-3).

²⁹¹ Pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 820.151 (az állat az istennő mellett fut).

²⁹² Pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 820.154 (Diana bal kezével íjat tart, jobbát a vállán lévő tegezhez emeli, lábánál egy szarvas alakja) ill. 821.158 (háttasként lovagolja).

agyagmécseken²⁹³ vagy éppen a glytpikában.²⁹⁴ E képtípusok azonban a császárkor birodalmi éremverésében nem kapnak szerepet, a szarvas ábrázolása csupán egy-egy elszórt esetben tűnik fel Diana kapcsán: így jelen változat mellett igazolható még Postumus²⁹⁵, valamint Gallienus²⁹⁶ egyes veretein.

Ami a köriratokat illeti, Macrianus iunior pénzein a CONSERVATRICI AVGG változattal találkozhatunk, míg II. Claudiusnál a DIANAE VICTR formával. Előbbi esetben tehát nem szerepel az istennő neve, ellenben a körirat a császárok védelmezőjeként jelöli meg, II. Claudiusnál pedig a győzedelmesség képzete kapcsolódik Diana alakjához, Aemilianus pénzeihez hasonlóan újra a victrix jelzővel történik megnevezése. Ez alkalommal azonban az ábrázolás határozottan azt sugallja, hogy Diana kimondottan a vadászat istennőjeként jelenik meg: a győzedelmesség a vadászatban elért sikert és eredményt jelöli, a képtípust nem kell közvetlen kapcsolatba hozni a császár győzelmi propagandájával. Az istennő ábrázolása nem konkrét propagandisztikus célból, egy adott üzenet közvetítésére, nyomatékosítására történik, hanem egyszerűen a római istenvilág egyik tagjaként tűnik fel.

3.4.5. Diana jobbra lép, baljában íjat tart, jobbjaival pedig szarvast vezet maga után (Diana.A.II.5.)

A fentebb említetteken kívül Postumus antoninianusai között²⁹⁷ is adatható egy olyan típus, melynél Diana egy szarvas mellett látható. Az istennő a kép jobb szélé felé halad: bal lábával határozottan előre lép, térdét behajlítja. Bal karját (behajlított könyökkel) derékmagasságban maga előtt tartja, kezében felajzott íj van, jobb kezével pedig a mellette/mögötte álló szarvas fejét fogja, így vezeti maga után az állatot (68. és 69. kép). Diana vadászruhában van, rövid tunicát visel, amely már térdeit sem fedi, a tegez ezúttal azonban hiányzik a képről. Fejénél most is kivehető ugyanaz a függőleges vonalakkal ábrázolt, nehezen azonosítható elem, amelyet már a fáklyát tartó változatnál is láthattunk Postumus antoninianusain (a Diana.A.I.5. típusnál a 3.3.6 fejezetben), és amit holdsarlóként és/vagy diadémként határozhatunk meg. Az előző fejezetben tárgyalt változattal szemben az

²⁹³ Pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 818.130 (hátasként lovagolja), 818.131-131a (szarvasok vontá fogat), 818.132 (Diana mellett áll).

²⁹⁴ Pl. Kahil 1984, 668.628 (mellette áll), ill. Simon – Bauchhenss 1984b, 825.216-220 (*Diana Nemorensis* ábrázolásai, a szarvas az istennő előtt látható, egy oltár mellett állva vagy az oltáron feküdvé) és 825.221 (a szarvas Diana mellett áll, az oltár hiányzik a képről).

²⁹⁵ Hol egy kicsiny szarvas áll a fáklyát tartó istennő lábánál (l. fentebb, a 3.3.6. fejezetben), hol pedig egy nagy méretben ábrázolt állat halad Diana mögött (l. lentebb, a 3.4.5. fejezetben).

²⁹⁶ A hátlapon nem is tűnik fel Diana alakja, az istennőt megnevező körirat mellett csupán a szarvas (vagy valamely más vadállat) ábrázolásával találkozhatunk — bővebben l. alább, a 3.8. fejezetben. E pénzek Gallienus Róma városában vert érméinek 10. emissziójához tartoznak, mely emisszióban a köriratok az uralkodót védő, oltalmazó isteneket nevezik meg, a hátlapi ábrázolásokon viszont nem maguk az istenek láthatóak, hanem egy-egy, az adott istenhez kötődő állat (Dianán kívül hasonló példákat látunk Apollo, Iuppiter, Iuno, Hercules, Sol, Liber, Neptunus és Mercurius esetében is — az emisszióról bővebben: Göbl 2000, 94).

²⁹⁷ RIC V/2 300, ill. Schulzki katalógusában: Schulzki 1996, 49.13.

istennő mellett álló állat most nagy méretben kerül ábrázolásra: feje Diana vállának a magasságában van, tehát a méretezés nagyjából a természetes arányokat követi. Az állat jobbra nézve áll, fejét felemeli. A fején elágazó szarvasagancsot visel (68-69. kép – ennek dacára a katalógusokban néha szarvastehénként jelölik meg.²⁹⁸

A képtípust egyedi változatnak tekinthetjük a császárkori éremverésben: nem ismerjük korábbi mintáit, előképeit, és a későbbiekben sem találkozhatunk vele – egyetlen kivételtől eltekintve, mikor is Allectus, a Carausiust váltó britanniai usurpator pénzein jelenik meg az ábrázolás.²⁹⁹ A körirat hasonlóképp’ sajátos: DIANA REDVCI, a dativusban szereplő megnevezés tehát a ’visszavezető Dianát’ szólítja meg. A megfogalmazás példa nélküli az éremverésben, a redux jelzővel általában Fortuna kapcsán találkozunk.³⁰⁰ Igaz, Postumus pénzein nem csupán Fortuna³⁰¹ és Diana, hanem Neptunus³⁰² esetében is felbukkan a redux megnevezés, ami szintén nem túl gyakori megoldás, bár korán sem olyan rendkívüli, mint a jelző Diana megjelölésére történő használata.³⁰³

3.4.6. Diana jobbra nézve áll, íjat és lándzsát tart, lábánál egy futó kutya (Diana.A.II.6.)

Végezetül meg kell említeni a Dianát vadászfegyverekkel bemutató képtípusok közt egy olyan változatot is, melynél az istennő nem csupán íjat tart a kezében, hanem egyúttal lándzsa is van nála. Diana ez alkalommal állva jelenik meg a képen: alapvetően szemből van ábrázolva, fejét azonban a kép jobb széle felé fordítja. Bal karját az oldala mellé ereszt, könyökét azonban behajlítja, és alkarját derékmagasságban előrenyújtja. Bal kezével így egy felajzott íjat tart maga előtt. Mindeközben jobbját felemeli, és – nagyjából vállmagasságban – egy lándzsa nyelét fogja vele. A lándzsát függőlegesen tartja, hegyel lefelé (70. kép). Az istennő ez alkalommal is vadászruhát visel: magas szárú vadászcsizmát és rövid tunicát, miközben jobb karja alatt, hátul egy, a válláról aláhulló köpeny szélét láthatjuk. Diana mellett, bal lába előtt egy kutyát találunk, amely a kép jobb széle felé fut.

A képtípussal kizárólag Gallienus éremanyagában találkozunk, a 260 utáni időszakban, aureusokon és antoninianusokon.³⁰⁴ A körirat a DIANA FELIX megnevezést

²⁹⁸ Így Schulzki a „Hirschkuh” kifejezést használja (Schulzki 1996, 49).

²⁹⁹ RIC V/2 65 (antoninianusok Camulodunumból).

³⁰⁰ A *Fortuna Redux* név elsőként Vespasianus pénzeinél szerepel a köriratokban (így pl. RIC II 4, 11, 571: aureusok és denariusok, ill. sestertiusok), de a későbbiekben is rendszeresen olvashatjuk, egyaránt előfordul a 2. és a 3. század folyamán (így pl. Hadrianus denariusai közt: RIC II 242 és Septimius Severus denariusainak sorában: RIC IV/1 453). Fortuna ábrázolási típusairól és a pénzérméken feltűnő megnevezéseiről bővebben l. Schmidt-Dick 2002, 55-60.

³⁰¹ Így RIC V/2 62 (antoninianus).

³⁰² RIC V/2 76 (antoninianus) és 214-217 (dupondiusok).

³⁰³ Korábbi példáit láthatjuk Vespasianusnál (RIC II 35, 46: aureusok és denariusok), valamint Titus (Caesarként Vespasianus uralkodása idején: RIC II 366, denariusok) és Hadrianus (pl. RIC II 650-652: sestertiusok) érméin.

³⁰⁴ Göbl katalógusában a Göbl 2000, Tab. 33/1146 (aureus és antoninianus) jelöléssel szerepel, a RIC-ben pedig RIC V/1 30 és 444 (aureusok), ill. 473 (antoninianus) katalógusszámokon. A RIC beosztása szerint az aureusok

adja, ami rendkívül szokatlan forma, melyet csupán Gallienus pénzein olvashatunk. Igaz, e császár esetében nem csak a most bemutatott változatnál jelenik meg, hanem a vállán lévő tegezből nyilvánsszót előhúzó Diana ábrázolása mellett is.³⁰⁵

Maga a képtípus, Dianának vadászlándzsával történő ábrázolása azonban már korán sem ennyire egyedi. Igaz, teljesen megegyező előképét nem találjuk a császárkor éremverésben, némileg eltérő változatban azonban adatolható, már Augustus pénzein.³⁰⁶ Ez esetben ugyan a szemközt álló, jobbra néző Diana jobb lába a támasztóláb és a bal térdét hajlítja be: vagyis lábai balra fordulnak, miközben fejét hátra fordítja, és válla felett visszanez a kép bel széle felé³⁰⁷, attribútumai azonban teljesen megegyeznek a Gallienus pénzein láthatóakkal. Az istennő baljában íjat tart, jobbában lándzsát, rövid tunicát visel, lábánál pedig egy (ezúttal balra nézve álló) kutya alakja is feltűnik (10. kép). Augustusnál ezek a SICIL, ill. SICIL felirattal kísért érmék a naulochusi csatában elért győzelmet hirdetik, így a triumphalis propaganda részét jelentik, e példák után azonban hosszú évszázadokra eltűnik a változat a birodalmi pénzverésből. Gallienus korában való feltűnése így egy újabb kapcsolódási pontot jelent, amely összeköti a császár propagandáját az általa sok tekintetben követni kívánt nagy elődjével.³⁰⁸

Igaz, más formákban és helyzetekben egyáltalán nem ritka a lándzsát tartó Diana ábrázolása, képe egyaránt feltűnhet reliefeken, a vázaképeken és a görög városok éremverésében is. Az ábrázolások több csoportra oszthatóak: egyaránt előfordulnak köztük vadászjelenetek, amelyeken Artemis lándzsával szúrja le zsákmányát³⁰⁹, és olyan képek, amelyek a harcoló, lándzsáját dőfésre emelő istennőt mutatják.³¹⁰ A leggyakrabban azonban mégis az álló, lándzsára támaszkodó Artemis/Diana ábrázolásával találkozhatunk.³¹¹ Azonban

egy része (RIC V/1 30) a Róma városi verdehez köthető, a többi érme viszont Mediolanumba lokalizálható, Göbl azonban már a vonatkozó veretek mindegyikét Mediolanumhoz sorolja.

³⁰⁵ A *Diana Felix* megnevezésről bővebben l. fentebb. a 3.4.3. fejezetben (Diana.A.II.3. típus).

³⁰⁶ RIC I(2) 172 (aureus), 173 és 175(denarius), RIC I(2) 181 (aureus), 182-183 (denarius), 194 (aureus) és 195 (denarius).

³⁰⁷ Schmidt-Dicknél a képtípus a DIANA f1D/01 jelzéssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 43).

³⁰⁸ Az augustusi minták szerepéről Gallienus propagandájában lásd bővebben: de Blois 1976, 129-131.

³⁰⁹ Pl. Kahil 1984, 653.397 (relief a Kr. e. 5. századból) és BMC Greek (Tauric), 3.7 (hellenisztikus kori bronzpénz előlapja a taurikéi Chersonésosból).

³¹⁰ Így pl. Kahil 1984, 725.1334 (vázakép egy apuliai volutakratéron, Kr. e. 330-320: az istennő egy szarvasok vonta bigában áll és egy elhanyagolt gigász felé dőf lándzsájával), ill. Simon – Bauchhens 1984b, 821.158 (mozaik, Thuburbo Maius, a 3. század kései kései szakaszából: a szarvasháton ülő Diana dőfésre emeli lándzsáját).

³¹¹ A lándzsára támaszkodó Artemis képe több görög város éremverésében felbukkan. Példái adatolhatóak már a hellenisztikus korból: így Kahil 1984, 643.216 (bronzpénz a szicíliai Tauromenionból, Kr. e. 3. század), BMC Greek (Mysia), 100.62 (bronzpénz a mysiai Parionból), ill. pl. a Kr. e. 1. századból: BMC Greek (Galatia), 248.12 (bronzpénz Laodicea ad Maréból). De nem hiányzik a képtípus a császárkor coloniális éremanyagából sem: így BMC Greek (Phrygia), 339.6 (a phrygiai Nakoleia, Traianus előlapjával), ill. BMC Greek (Pelop.), 130.84 és Kahil 1984, 662.532 (Laconia, Caracalla, valamint Iulia Domna előlapjaival). De emellett megjelenik a lándzsára támaszkodó Artemis/Diana ábrázolása a római császárkor medaillonjain (így Antoninus Pius bronz medaillonjai között: Gneccchi III, 26.129, képe: Gneccchi III, Tav. 148/14), gemmákon (Simon – Bauchhens 1984b, 827.238), reliefeken (Kahil 1984, 662.529), vagy éppen a bronz kandeláberek díszítésében (Simon –

ezek a képek mégsem hozhatók közvetlen összefüggésbe a Gallienusnál megjelenő változattal: az eltérő részletek, a nagy időbeli és térbeli távolság megakadályozza, hogy az attribútum azonosságán túl is kapcsolatot tételünk fel közöttük.

3.5. Diana fogatot hajt (Diana.C.)

Az eddigiekben Dianát mindig gyalog, álló vagy lépő helyzetben láthattunk, azonban a kor éremverésében találkozhatunk olyan változatokkal is, melyeken az istennő nem gyalogosan, hanem egy fogaton állva, azt hajtva jelenik meg. Az ábrázolásmód nem újdonság, a fogatot hajtó Artemis/Diana képe egyaránt adatolható a görög városok pénzein és a köztársaság kor római éremanyagából — igaz, ez esetekben rendszerint szarvasok húzzák a kocsit. Az istennőt gyakran a vadászathoz kapcsolódó attribútumok kísérik: íjat és nyilat tart³¹², olykor nyilat vesz elő a vállán lévő tegezből³¹³ (71. kép), máskor vadászkutyák futnak a fogata után³¹⁴ (7. kép). Néha azonban a holdistennői attribútumok is feltűnnek (így a fáklya és a lunula: 5. kép).³¹⁵ Ismét más változatokon már nem is Artemist/Dianát, hanem kimondottan a holdistennőt láthatjuk: kocsiját lovak³¹⁶ vagy ökrök vonják³¹⁷ (9. és 72. kép), az istennő fején/vállán általában lunula, kezében olykor fáklya látható.

A 3. század birodalmi éremverésében már jóval kisebb a változatosság: a szarvasok vontatott fogat képe egyáltalán nem igazolható, kizárólag olyan változatokkal találkozunk, melyeken az istennő kocsiját lovak vagy ökrök húzzák, az attribútumok pedig a holdistennői funkciót hangsúlyozzák (fáklya, lunula, szélesen lebegő fátyol). A vadászathoz kapcsolódó

Bauchhens 1984b, 818.136) is. Az ábrázolások rendkívül változatosak: az istennő hol jobb, hol pedig bal kezével fogja a lándzsát, másik kezében pedig egyaránt tarthat íjat, vagy vadászsákmányt, de éppen paterát is.

³¹² Lásd pl. a pamphyliai Pergé pénzeit: BMC Greek (Lycia), 137.87 (Salonina előlapjával).

³¹³ A fentebb, a 288. lábjegyzetben említett ephesosi pénzek mellett I. még például a phrygiai Themenothyraiból: BMC Greek (Phrygia), 412.22 (feltehetően Commodus korából), ill. a lesbosi Mytilénéből: BMC Greek (Troas), 202.182 (Valerianus és Gallienus korából, képe: BMC Greek (Troas), Pl. XL/8) és 212.228 (Valerianus előlapjával, képe: BMC Greek (Troas), Pl. XLII/9).

³¹⁴ RRC 400 (denarius, Kr. e. 71, az istennő jobb kezében Crawford meghatározása szerint egy dárda van).

³¹⁵ Így pl. a lesbosi Mytiléné pénzein: BMC Greek (Troas), 202.181 (Valerianus és Gallienus időszakából), ill. a köztársaság kor római éremverésében: RRC 222 (denarius, Kr. e. 143) és 336 (denarius, Kr. e. 92).

³¹⁶ Így pl. a phrygiai Hierapolis pénzein: BMC Greek (Phrygia), 236.55-56 (a fogat jobb felé halad). A lovak vontatott, jobb felé haladó bigában utazó Luna képe ismételen adatolható a köztársaság korának római éremanyagában is. Így láthatjuk pl. a RRC 136/1 (denarius, Kr. e. 194-190), 140/1 és 141/1 (denariusok, Kr. e. 189-180), valamint a RRC 156/1-2 (denarius és quinarius, Kr. e. 179-170) típusoknál. További példái: RRC 207 (denarius, Kr. e. 150), 230 (denarius, Kr. e. 139), ill. 474/5 (denarius, Kr. e. 45). Az istennő hol mindkét kezével a kantárt fogja, hol pedig csupán baljában tartja, míg jobbjaival ostort emel, hogy még gyorsabb haladásra ösztönözze a lovakat. Fejénél gyakran felismerhető a lunula, sőt, a RRC 303 (denarius, Kr. e. 109/108) változatnál az ábrázolás háttérmezéjében még csillagokat is láthatunk.

³¹⁷ Így pl. a kilikiai Anazarbosban: BMC Greek (Lycaonia), 35.23 (Iulia Paula előlapjával, a fogat balra tart, képe: BMC Greek (Lycaonia), Pl. VI/8) és a kilikiai Tarsosban: BMC Greek (Lycaonia), 212.253-254 (III. Gordianus előlapjával, a fogat jobbra halad, Seléné kezében lángoló fáklyát tart), ill. 222.300 (Philippus iunior előlapjával, a fogat jobbra halad). További példák a ióniai Magnésziából: BMC Greek (Ionia), 171.86 (III. Gordianus előlapjával, a fogat balra tart, képe: BMC Greek (Ionia), Pl. XX/7) és a bithyniai Nikaiából: BMC Greek (Pontus), 158.39 (L. Verus előlapjával, a fogat balra tart, Seléné kezében fáklya).

elemek és jellemzők (szarvasok vonta biga mellett pl. a vadászfegyverek) teljesen hiányoznak a fogatot hajtó Diana ábrázolásairól a birodalmi verdék korabeli anyagában.

3.5.1. *Luna/Diana két ökör vontat fogatot hajt (Diana. C.I.)*

Az ökrök vontat bigát hajtó istennő képe szintén nem túl gyakori a korszakban, kizárólag Caracalla pénzein találkozhatunk vele.³¹⁸ A képen egy balra tartó fogat látható, amelyet két ökör húz. Az állatok hátsó lába a talajon nyugszik, mellső lábaikkal viszont felágaskodnak (73. kép) és előre lépnek (74. és 75. kép): talán éppen az égbe készülnek ragadni a bigát. Nyakuknál a hám vonalait is megtaláljuk. Az istennő lobogó ruhában, némileg előredőlvé áll a fogaton, mindkét kezével az állatok kantárját markolja — az egész ábrázolás a lendületes haladás képzetét erősíti. Az istenalak fején (vízszintes helyzetű) lunula nyugszik, feje körül pedig ívesen lebegő köpenyt/fátyolt látunk, ami ismét csak az égi szférához kapcsolja az ábrázolást.³¹⁹ A képtípus minden eleme a holdistennői funkcióhoz kötődik: bár a köriratok nem nevezik meg az ábrázolt alakot, benne bizonyosan Lunát, ill. a Lunával azonosított Dianát láthatjuk. Az ökrök vontat fogatot hajtó holdistennő képe jól ismert a görög/római ikonográfiában. Bár a római birodalmi éremverésben nem találjuk az ábrázolás példáit sem Caracalla uralkodása előtt, sem pedig a későbbiekben, de pl. a görög városok lokális éremanyagából adatható a típus³²⁰, és más művészeti ágakban is számtalan példájával találkozhatunk.³²¹

A birodalmi éremverésben azonban csupán Caracalla uralkodásának utolsó éveit során használták e változatot — a veretek ugyanis pontosan datálhatóak a (hátlapi köriratban is folytatódó) császári titulátúra segítségével. Mindegyikük a Róma városi verdéhez köthető, ott azonban egyaránt feltűnik az ábrázolás aureusokon³²², denariusokon³²³ és antoninianusokon³²⁴, valamint a sestertiusok³²⁵ és a dupondiusok³²⁶ között, ill. az asokon³²⁷ is.

³¹⁸ A képtípust Schmidt-Dick egyaránt besorolja Diana és Luna ábrázolásai közé is: egyrészt DIANA f10A/02, a második esetben pedig LUNA f10A/03 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 43 és 72).

³¹⁹ A Diana/Luna/Aeternitas feje körül ívelődő köpenyről/fátyolról, annak azonosítási nehézségeiről és párhuzamairól bővebben l. fentebb, a 102. lábjegyzetben. Szintén ívesen lebegő pallát láthatunk a korszakban a gyalogosan haladó (jobbra lépő), fáklyát tartó Luna/Diana néhány ábrázolásánál, igaz, ez esetben a palla redői nem az istennő feje körül, hanem háta mögött lobognak — szintén l. fentebb, a 3.3.5 fejezetben (Diana.A.I.4. képtípus).

³²⁰ Példáit l. fentebb, a 317. lábjegyzetben.

³²¹ Így pl. kódexillusztráción, gemmákon, reliefdíszes ezüsttálon: Gury 1994, 711.58-66.

³²² 215-ből: RIC IV/1 256a, 216-ből: RIC IV/1 274a és 217-ből: RIC IV/1 284b-c.

³²³ 216-ből: RIC IV/1 274a és 217-ből: RIC IV/1 284d.

³²⁴ 215-ből: RIC IV/1 256b-c, 216-ből: RIC IV/1 274b-c és 217-ből: RIC IV/1 284a.

³²⁵ 215-ből: RIC IV/1 540a-b és 217-ből: RIC IV/1 565.

³²⁶ 215-ből: RIC IV/1 550A.

³²⁷ 215-ből: RIC IV/1 554A, 216-ből: RIC IV/1 558a-c és 217-ből: RIC IV/1 567a-b.

Megjelenésében Berrens³²⁸ Caracallának az égítetekhez kötődő istenek (és különösen a holdistennő, valamint a napisten) iránti érdeklődését látja, összekapcsolva többek közt azzal, hogy a császár meggyilkolásakor is éppen a holdistennő egy, Carrhaeban lévő szentélyébe igyekezett.³²⁹

3.5.2. Luna/Diana balra tartó, lovak vontá bigában (Diana.C.II.1.)

Hasonlóképp a holdistennőhöz kapcsolódik Iulia Domna néhány, Caracalla uralkodásának éveiben vert pénze. Ezekben szintén egy, a kép bal szélé felé tartó fogatot látunk, a bigát azonban ezúttal nem ökrök, hanem lovak húzzák. Az állatok most is hátsó lábukkal állnak a talajon, míg mellső lábaikkal előre lépnek (76. kép), ill. ágaskodva nekilendülnek, táncolnak, szinte a magasba rugaszkodnak (77. és 78. kép). A fogaton álló istennő a kantárt fogja, enyhén előrehajolva, lobogó ruhában hajtja az állatokat. A kép ismét a mozgás lendületét tükrözi, amit csak tovább hangsúlyoz az ívesen lobogó köpeny, amely az istennő karjain átvetve hátulról övezi fejét. Az istennő fején lunula nyugszik, ami egyértelművé teszi, hogy ezúttal is a holdfogatot látjuk, csak most nem ökrök, hanem lovak húzzák a bigát. A meghatározást tovább könnyíti, hogy most a veretek meg is nevezik az istennőt: a köriratok minden esetben Luna Luciferaként azonosítják őt.

A képtípussal³³⁰ a római verde termékei között találkozhatunk, Caracalla uralkodásának idején, azon érmék között, amelyek az anyacsászárné, Iulia Domna nevében készültek. Egyaránt adatható az aureusokon³³¹, denariusokon³³² és antoninianusokon³³³, valamint a sestertiusokon³³⁴, ill. a dupondiusok és asok³³⁵ sorában. Korábbi példái azonban nincsenek a császárkor birodalmi pénzverésében, mint ahogyan Caracalla (és Iulia Domna) halála után is eltűnik a képtípus az éremanyagból.³³⁶ A változatnak egyetlen későbbi

³²⁸ Berrens 2004, 48. Berrens jórészt éppen az éremanyagra hivatkozva feltételezi, hogy a holdistennő a Caracalla által kedvelt és tisztelt istenségek közé tartozott (Berrens 2004, 48, 87. lábjegyzet). Hogy ezt alátámassza, a Caracalla (egyed)uralkodása alatt készített (részben a császár, részben az anyacsászárné, Iulia Domna nevét viselő) érméken kívül hivatkozik Iulia Domna azon pénzeire is, amelyeket Septimius Severus uralkodásának idejére datálhatunk, valamint azokra az érmékre, amelyek (szintén még Septimius Severus életében) Plautilla előlapjával készültek. — A két utóbbi csoportnál azonban erős kétellyel kell arra tekintenünk, hogy azokban mennyire kereshetjük az ekkor még meglehetősen fiatal Caracalla személyes érdeklődésének és preferenciáinak nyomát, a fátklyát tartó Diana Lucifera képeiben sokkal inkább Septimius Severus propagandáját és vallási hangsúlyait kell látnunk.

³²⁹ SHA Carac, VI.6.

³³⁰ Schmidt-Dick egyaránt említi Diana és Luna kapcsán, első esetben a DIANA f10A/01, míg Lunánál a LUNA f10A/02 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 43 és 72).

³³¹ RIC IV/1 379b-c.

³³² RIC IV/1 379c.

³³³ RIC IV/1 379a.

³³⁴ RIC IV/1 587.

³³⁵ RIC IV/1 600.

³³⁶ Leszámítva néhány hibrid veret, amelyek már Macrinus fiának, Diadumenianusnak az előlapjával készültek, de még ezt a Iulia Domnához kötődő hátlapot kapták: a BMC-ben ezen denariusok egyikét a BMC V, 511.96

előfordulását találjuk: a propaganda Severus-kori sémáihoz oly sok szállal kapcsolódó Gallienus uralkodása alatt, a Salonina császárné előlapjával vert antoninianusok között³³⁷ (79. kép).

Mindezek azonban a kétlovas fogatot hajtó holdistennő ábrázolásainak csupán elenyésző töredékét jelentik. Bár alkalmanként eltérő részletekkel, de a bigát hajtó Seléné/Luna képével ismételten találkozhatunk mind egyes görög városok lokális pénzverésében, mind pedig a köztársaság korának római éremanyagában³³⁸, ill. számtalan egyéb példája adatolható más művészeti ágakból is.³³⁹

3.5.3. *Luna/Diana jobbra tartó, lovak vontá bigában (Diana.C.II.2.)*

Arra a változatra, melynél a holdfogatot jobbra tart, a korszakban az egyetlen példát a Maximinus Thrax által elhunyt feleségének, Paulinának az emlékére veretett sestertiusok között találjuk³⁴⁰ (80. kép). Ez esetben az istennő és a fogat is a kép jobb szélé felé néz, ettől eltekintve azonban az ábrázolás megegyezik az előbb látott képtípussal: a bigát húzó lovak hátsó lába a talajon nyugszik, mellső lábaikkal viszont teljesen egyszerre lendülnek előre, az istennő a fogatot hajtja, feje körül széles ívben lebeg köpenye. Van azonban pár fontos különbség. Az egyik, hogy az istennő kezében nem csupán a lovak kantárja van, hanem emellett egy hosszú, átlósan tartott fáklya is feltűnik. A fáklyát tartó Diana képeihez hasonlóan az ábrázolt alak ezúttal is két kézzel tartja a fáklyát, jobbjával alacsonyabban, nagyjából derékmagasságban fogja a nyél végét, bal kezét viszont magasabbra emeli és közvetlenül a fáklya lángoló feje alatt ragadja meg azt. Nem függetlenül a fáklyát tartó mozdulattól, ezúttal az istennő testtartása is más: egyenesen áll a fogatban, nem hajol úgy előre, ahogy az előző változatnál láthattuk — ezáltal az ábrázolás megfontoltabb, méltóságteljesebb képet sugároz. A másik fontos különbséget a körirat jelenti, amely nem a holdistennőt nevezi meg, hanem az elhunyt utal (CONSECRATIO).

Mindezekkel a vonásokkal nem most találkozhatunk először a római éremverésben, a jobbra tartó fogaton álló, fáklyát tartó Diana képe, a CONSECRATIO körirattól kísérve ugyanis már az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett sestertiusok

katalógusszám alatt találjuk, a RIC IV/2 kötete pedig a 14. oldal egy megjegyzésében említi (és egyúttal felveti, hogy egy ókori hamisítványról lenne szó).

³³⁷ A 260 utáni időszakból, LVNA LVCIF körirattal: a RIC-ben a RIC V/1 63 katalógusszámon szerepel az éremtípus, a mediolanumi verdéhez sorolva, Göbl viszont (akinél Göbl 2000, Tab. 43/1469 jelzettel található meg) Sisciába lokalizálja.

³³⁸ Lásd fentebb, a 316. lábjegyzetben — igaz, az itt szereplő példánál az istennő fogata nem balra, hanem jobb felé halad.

³³⁹ Így pl. a vázafestészetből és reliefekről: Gury 1994, 710.47-711.52..

³⁴⁰ RIC IV/2 4, ill. Alram 1989, 72.40 (képe: Taf. 21), CONSECRATIO körirattal.

között is felbukkan.³⁴¹ Ezen kívül azonban nem találjuk más példáját a képtípusnak a birodalmi éremanyagban — igaz, némileg eltérő formában, fáklya nélkül, adatható egy hasonló változat a M. Aurelius uralkodása alatt Faustina minor emlékére készített sestertiusok között is, szintén a consecratiós tematikába illeszkedve, SIDERIBVS RECEPTA körirattal (81. kép).³⁴² Az ábrázolások tehát (szinte) kizárólag az elhunyt császárnék consecratiós veretei között jelentkeznek, úgy Faustina maior és Faustina minor kapcsán, mint Paulina esetében. A köriratok is mindig a consecratiót hirdetik, ami cseppet sem könnyíti meg a képen szereplő istenalak azonosítását: egyaránt láthatjuk benne a Lunával azonosított Dianát, de — egyrészt a consecratiós tematika, másrészt pedig az ábrázolás egyes részletei (így a fej körül lebegő köpeny/fátyol³⁴³) miatt — szóba jöhet Aeternitas is.³⁴⁴

A képtípus a propaganda 2. századi hagyományaihoz kötődik, Maximinus Thrax időszaka után azonban nem talál többet folytatásra. Igaz, az elkövetkező évtizedekben nem is volt igény arra, hogy az elhunyt császári hitvest hirdesse az éremverés, majd amikor Valerianus korában ismét felbukkan ez a tematika (a diva Mariniana emlékére vert érmék), akkor már más eszközök, más képek segítségével került propagálásra.

3.6. Diana mellett egy másik isten áll (Diana.D.)

Azonban Diana nem csak egyedül kerülhet ábrázolásra. A korszakban találkozhatunk olyan éremképekkel is, amelyeknél Diana testtartása és attribútumai lényegében megegyeznek a fentebb bemutatott képtípusoknál megismerttel — az istennő azonban ezúttal nincs egyedül, hanem áll mellette egy másik isten is, és az attribútumok alapján ezt az istent Apollóval, időnként Sollaal azonosíthatjuk.

³⁴¹ RIC III 1131. — A RIC leírása a típus kapcsán ugyan nem bigát, hanem quadrigát ír, azonban Cohen katalógusában, amelyre a RIC hivatkozik (C. II, 426.173), bigáról olvashatunk (igaz, közben Cohen Ceresként azonosítja az ábrázolt alakot).

³⁴² RIC III 1717. Az ábrázolt alak azonosítása azonban szerfelett bizonytalan: a RIC magát az elhunyt császárnét látja a képen, Schmidt-Dick pedig katalógusában egyaránt besorolja a képtípust Dianához (az DIANA f10B/02 jelzettel: Schmidt-Dick 2002, 44) és Lunához (LUNA f10B/01: Schmidt-Dick 2002, 72), de jelzi a képtípusnak Aeternitas képzetköréhez való erős kapcsolódását is.

Illetve a jobbra tartó bigában álló Diana képe felbukkan még Traianus restitúciós denariusai között is (RIC II 793: 82. kép), de teljesen más kontextusban, nem a konszekrációs tematikát követve. Mindenesetre az ábrázolás főbb részletei megegyeznek: a bigát húzó lovak ezúttal is jobbra tartanak, hátsó lábukkal állnak a talajon, míg mellső lábaikkal előre lendülnek, az istennő hosszan leomló ruhában áll, feje körül ívesen lobogó fátyollal. Azonban van pár különbség is, így pl. az, hogy Diana homlokánál ezúttal jól kivehető egy holdsarló képe, az istennő bal kezében tartja a kantárt, míg jobbáiban egy talán rövid fáklyaként vagy lituusként azonosítható tárgy van, a fogat körül pedig néhány csillag is látszik — tehát a képen Diana egyértelműen holdistennőként, Lunával azonosítva kerül ábrázolásra.

³⁴³ További példáit l. fentebb, a 102. l. ábrájában.

³⁴⁴ Schmidt-Dick mindkét értelmezést említi, Paulina (és Faustina maior) pénzeit egyaránt besorolja Dianához (DIANA f10B/01: Schmidt-Dick 2002, 43) és Aeternitashoz (AETERNITAS f10B/01: Schmidt-Dick 2002, 22).

3.6.1. Diana és Apollo (Diana.D.I.)

Diana és Apollo együttes ábrázolása a görög/római művészet jól megszokott elemei közé tartozik, példáival a legkülönbözőbb korokban és művészeti ágakban találkozhatunk³⁴⁵, így nem hiányzik a 3. század birodalmi éremveréséből sem. Ezeken a képeken a két isten egymás mellett állva látható, elkülönítésüket, meghatározásukat attribútumaik teszik lehetővé. Az attribútumok szerepe azért is fontos, mert a köriratok egy esetben sem nevezik meg az ábrázolt isteneket — ehelyett vagy a császárok védelmezőinek, oltalmazóinak szerepébe helyezik őket a CONSERVAT AVGG megjelöléssel, vagy pedig az uralkodó jólétét hangsúlyozzák a SALVS AVG forma alkalmazásával. Azonban az, hogy mely istenek biztosítják a császár jólétét, kik örködnék oltalmazóan felette, az csak az ábrázolt alakok jellegzetes testtartásából és tipikus tárgyaiból derül ki.

Apollo és Diana egymás mellett állva látható a képeken, egymáshoz való viszonyuk azonban eltér az egyes esetekben. Olykor szembenéznek egymással: egyikük a kép jobb szélé felé tekint, a másik pedig balra, így egymás felé fordulnak és egymásra néznek (83. kép), míg más esetekben a két isten egymás mellett állva egy irányba tekint, mindketten a kép bal szélé felé fordulnak (84. kép). Utóbbi változatnál (Diana.D.I.1. típus) a kép bal oldalán Apollo áll, míg mellette/mögötte, a jobb oldalon Diana látható. A két isten testtartása szinte megegyezik: balra nézve állnak, bal karjukat aláeresztve törzsük mellett tartják, jobbjukat viszont magasabbra emelik, de öltözetük és attribútumaik elkülöníti őket egymástól. Apollo meztelen, bal kezével lantjára támaszkodik, amely egy alacsony sziklatömbön nyugszik, maga elé emelt jobbjaiban pedig egy (babér)ágat tart. Diana ezzel szemben rövid vadásztunicát visel, baljában íjat tart, jobbját pedig azzal a mozdulattal emeli vállához, amelyet jól ismerünk a tegezéből nyilvánsszót előhúzó istennő ábrázolásairól (igaz, a tegez ezúttal nem vehető ki a képeken). A képtípus Valerianus Róma városában készített antoninianusai közt adatható³⁴⁶, CONSERVAT AVGG körirattal.

Az istenek attribútumai a másik változatnál (Diana.D.I.2.) sem különböznek, az eltérés nem attribútumaikban, hanem elhelyezkedésükben és testtartásukban van. Ez esetben a két isten szembenéz egymással: az éremkép bal oldalán Dianát ismerhetjük fel, aki jobb felé fordul, míg vele szemben, a hátlapi kép jobb felén Apollo látható, aki fejét balra fordítja. Apollo most is meztelen (a fején lévő diadémtól eltekintve), balját lantján nyugtatja, jobb kezében babérág van — igaz, az előző változattal szemben most jobbját is aláeresztve tartja. Diana balra fordul, rövid tunicát visel, baljában íjat, vállán tegezt láthatunk, melyből éppen egy nyilat húz elő jobb kezével (83. kép). A képtípus a II. Claudius nevében készült,

³⁴⁵ Lásd pl. Simon – Bauchhenss 1984b, 832-833.

³⁴⁶ Göbl 2000, Tab. 4/164-166, ill. RIC V/1 85.

Antiochiába lokalizálható antoninianusok sorában jelentkezik³⁴⁷, körirata a császár jólétét hirdeti (SALVS AVG). Igaz, az ábrázolás valószínűleg nem annyira az uralkodó, mint inkább a palmyrai vezetés propagandáját tükrözi, hiszen az antiochiai verde ekkoriban palmyrai befolyás alatt állt. Az antiochiai verde II. Claudius nevében készített emissziói³⁴⁸ alapvetően a birodalmi éremverés megszokott sémáit követik, az utolsó, valószínűleg 270-re datálható kibocsátásban³⁴⁹ azonban több szokatlan képtípus is feltűnik. Ezeken két isten látható egymás mellett, gyakran egy férfi isten és egy istennő kettőse³⁵⁰ – mely típusok burkoltan talán Vabalathus és Zenobia megjelenítésére, propagálására szolgálhattak.³⁵¹ E sorozatba pedig jól illeszkedik a most bemutatott képtípus is.³⁵²

A két változat tehát eltérő politikai környezetben, más-más propagandisztikus céllal tűnik fel az éremverésben, ikonográfiai vonatkozásban azonban alapvetően hasonló sémát követnek. A megjelenített istenek mindkétszer jellegzetes attribútumaikat viselik, olyan tárgyakkal, jellemzőkkel láthatjuk őket, olyan helyzetben és testtartásban, amelyek más (önálló) ábrázolásaiknál is gyakran jelentkeznek. Együttes megjelenítésüknél pusztán annyi történik, hogy a két istenalak egymás mellé kerül – különösebb kapcsolat, interakció nincs közöttük.

3.6.2. *Diana és Sol (Diana.D.II.)*

A palmyrai befolyás alatt álló antiochiai verdében II. Claudius nevével és előlapjával készített antoninianusok közé tartozik (és így a Diana.D.I.2. típushoz közvetlenül kapcsolódik) az a változat is³⁵³, melynél Diana szintén egy másik istennel együtt jelenik meg – de ezúttal a másik istenben nem Apollót, hanem Solt, a napistent ismerhetjük fel. A képen a két isten egymás mellett, egymással szembe fordítva áll: balra Diana/Luna, jobbra pedig Sol alakját láthatjuk. Az istennő jobbra néz, hosszan leomló tunicát visel és diadémot, feje tetején pedig egy (vízszintes helyzetű) lunula nyugszik, miközben mindkét kezével egy hosszú fáklya

³⁴⁷ RIC V/1 219-220.

³⁴⁸ A verde korabeli termelését H. Huvelin tekintette át, aki egy átmeneti, bevezető szakasz után két fő kibocsátást különített el. – Huvelin eredményeit összegzi, valamint az antiochiai verde Gallienus, II. Claudius és Aurelianus uralkodása alatt, jórészt palmyrai irányítás alatt zajló működését áttekinti: Bland 2011, 136-143. A Gallienus és II. Claudius korabeli fejleményekre vonatkozóan a korábbi szakirodalmat lásd még: Hartmann 2001, 251, 24. lábjegyzet.

³⁴⁹ Estiot ezt az emissziót a császár halálát követő időszakra datálja, a posztumus veretek közé (Estiot 1999a, 94), Bland azonban ezt vitatja (Bland 2011, 139).

³⁵⁰ A vonatkozó típusokat l. RIC V/1 198 (Diana/Luna és Sol), 202 (Serapis és Isis), 222 (Salus/Hygia és Aesculapius), ill. 224 (Vulcanus és Minerva).

³⁵¹ Estiot 1999a, 94 és Hartmann 2001, 251.

³⁵² Igaz, a tendencia nem kizárólagos, hiszen – ahogy azt Hartmann is említi (Hartmann 2001, 251, 25. lábjegyzet) – vannak olyan változatok is, melyeken két istennőt láthatunk: Proserpina és Ceres kettőset, máskor pedig az egymás felé forduló Felicitast és Fortunát.

³⁵³ RIC V/1 198, ill. C. VI, 132.15, a típus ábrázolását l. S. Estiot és J. Mairat gyűjtéséből, a *MER/RIC AD 268-276* projekt keretében: <http://www.ric.mom.fr/en/coin/1069> és <http://www.ric.mom.fr/en/coin/1070>.

nyelét fogja. Tehát itt a holdistennőként ábrázolt Diana/Luna jellegzetes ábrázolásával találkozhatunk, ugyanúgy, ahogyan könnyen felismerhető a vele szemben álló, a kép bal szélé felé néző istenalak is. Ez a figura ugyanis Sol jellegzetes ábrázolási típusának megfelelően, felemelt jobb kézzel, aláeresztett baljában pedig ostort tartva látható, fején sugárkoronával és a bal alkarjáról lelógó köpennyel. Itt tehát egyértelműen a napistenről van szó, összhangban azzal, ahogy Diana is holdistennői attribútumokkal jelenik meg.

A képtípust AETER AVG körirat kíséri, amely az égi szférához kötődő ábrázolást egyúttal az örökkévalóság képzetköréhez is kapcsolja.³⁵⁴

3.7. Diana mellképe (Diana.E.)

A továbbiakban néhány olyan ábrázolásmódot tekintek át, melyeknél nem adatolható Diana egész alakos képe, az érmék mégis az istennőt hirdetik. Néha a feje/mellképe látható a hátlapon (Diana.E. csoport), máskor pedig egy Dianához kötődő vadállat (Diana.G. csoport). Utóbbi esetben az istennő egyáltalán nem tűnik fel a hátlapi képen, csupán a köriratban olvashatjuk nevét.

Diana mellképét mutató ábrázolásokkal a RIC adatai szerint a korszak birodalmi éremverésében kizárólag a galliai usurpatio kapcsán találkozhatunk, Postumus és Victorinus pénzein (aureusokon, arany quinariusokon és denariusokon). Az istennő képe vagy egyedül jelenik meg (Diana.E.I.), vagy pedig egy másik isten büsztjével együtt (Diana.E.II.).

3.7.1. Diana jobbra néző büsztje (Diana.E.I.)

Az első változatot azon érmék jelentik, melyek hátlapján csupán Diana büsztjét (pontosabban felsőtestét, ugyanis a képen az istennő mindkét karját és törzsét is láthatjuk, majdnem a derék vonaláig) találjuk, egymagában. A RIC a Victorinus nevét viselő aureusok³⁵⁵ és arany quinariusok³⁵⁶ között említi a képtípust: az istennő jobbra néz, fején diadémot hord, bal kezében íj, jobbajával pedig nyilat vesz elő a vállán hordott tegezből (85. kép). A körirat az ADIVTRIX AVG megfogalmazással az uralkodó segítőjeként jelöli meg Dianát.

A képtípusra nem találunk közvetlen párhuzamot a vizsgált korszak birodalmi éremverésében, jóllehet Artemis/Diana fejének, ill. mellképének ábrázolása jól ismert gyakorlat az antik művészetben. Előfordul a római éremanyagban: éppúgy adatolható a

³⁵⁴ Az aeternitas gondolat megjelenése sem Diana/Luna, sem pedig Sol esetében nem ritka. A napisten és az örökkévalóság képzete közötti kapcsolatáról l. Berrens 2004, 171-176, azon ábrázolási formákról pedig, melyek egyaránt kapcsolódhatnak Diana, ill. Aeternitas alakjához lásd a 3.5.3. fejezetet, a 340-342. lábjegyzeteket.

³⁵⁵ RIC V/2 2-4.

³⁵⁶ RIC V/2 35.

köztársaság évszázadaiból³⁵⁷, mint Augustus pénzeiről³⁵⁸ vagy éppen a Hadrianus korában a dalmatiai bányavidéken készített érmék sorában.³⁵⁹ Rendszeresen felbukkan a görög városok pénzverésében³⁶⁰, de találkozhatunk példáival a vázafestészetben³⁶¹, reliefeken³⁶² vagy éppen a glyptikában³⁶³ is. Igaz, ezen ábrázolások zöménél csupán az istennő feje és nyaka jelenik meg, az azonosítást lehetővé tevő íjjal és/vagy tegezzel, tehát az, hogy a karok (és a tegezből nyilat előhúzó mozdulat) is látszanak, egy viszonylag ritka elemnek tekinthető.

A galliai usurpatio éremanyagában azonban nem ez az éremtípus az egyetlen példa, ahol az érmék hátlapjára egy isten portréja kerül. Postumus és Victorinus pénzverésében is találunk hasonlót, Mars³⁶⁴, dea Roma³⁶⁵, Sol³⁶⁶ és Victoria³⁶⁷ esetében, valamint ismert olyan variáns, ahol az előlap mellett a háttagon is a császár portréja szerepel — Hercules vonásaival és a hőrost megnevező körirattal.³⁶⁸ Victoria kapcsán ráadásul az istennő feje és mellkasa mellett karját és jellegzetes attribútumait (koszorú és pálmaág, ill. pajzs) is láthatjuk, így Diana ábrázolásához ezek a képtípusok jelentik a legjobb párhuzamot.

3.7.2. Diana és egy másik isten mellképe egymás mellett (Diana.E.II.)

Vannak azonban olyan változatok is, melyeknél Diana mellett egy másik isten mellképe is feltűnik: Apollo, Sol vagy éppen Dea Roma. Ezen érmék közös vonása, hogy a háttagon lévő istenfejek (szinte) mindig jobbra néznek, a köriratok pedig soha nem az ábrázolt isteneket nevezik meg, hanem mindig valamilyen kiegészítő üzenetet hordoznak.

Postumus pénzei között adathozhatunk olyan aureusokat³⁶⁹ és denariusokat³⁷⁰, melyeken egymás mellett látható a babérkoszorút és köpenyt viselő Apollo mellképe és Dianéé, aki egy íjat tart maga előtt (Diana.E.II.1. típus). A körirat CONSERVATORES AVG, ami a császár védelmezőjeként jelöli meg az isteni testvérpárt. Eltérő ábrázolást találunk Victorinus

³⁵⁷ A 87. lábjegyzetben említett éremtípusok mellett l. még például RRC 315 (semuncia, Kr. e. 105) és 394 (denarius, Kr. e. 74 – 94. kép). — Diana képe ezen érméknél mindig az előlapon szerepel.

³⁵⁸ RIC I(2) 403 (denarius, képe: RIC I(2), Pl. 7/403) — Diana feje ez esetben már a háttagon szerepel.

³⁵⁹ RIC II 1013 (quadrans) — Diana feje ez alkalommal ismét az előlapon jelenik meg.

³⁶⁰ Pl. Kahil 1984, 680.761-682.810.

³⁶¹ Pl. Kahil 1984, 679.745-746.

³⁶² Pl. Kahil 1984, 680.751-760.

³⁶³ Pl. Kahil 1984, 679.747-750, ill. Simon – Bauchhens 1984b, 823.179-190.

³⁶⁴ Victorinus aureusán: RIC V/2 6.

³⁶⁵ Victorinus aureusain: RIC V/2 26-27.

³⁶⁶ Postumus antoninianusain: RIC V/2 317 és Victorinus aureusain: RIC V/2 96.

³⁶⁷ Így Postumus denariusai közt a RIC V/2 334, melynél az istennő feje és válla mellett szárnyai, jobb karja, valamint a kezében lévő pajzs is látható. Victorinus aureusai közül pedig a RIC V/2 30, 101 (képe: RIC V/2, Pl. XIV/11) és a RIC V/2 102 típusok — e képeken szintén látszanak az istennő szárnyai és karja, sőt, a Victoria kezében lévő koszorú és pálmaág is kivehető (l. a RIC által hivatkozott C. VI, 86.1-2 leírását és képét).

³⁶⁸ Postumus sestertiusai, ill. asai között: RIC V/2 137 és 247.

³⁶⁹ RIC V/2 263.

³⁷⁰ RIC V/2 338.

aureusain³⁷¹, ahol a babérkoszorút és köpenyt viselő Apollo³⁷² mellképe a hátlap bal oldalán látható, jobbra nézve, vele szemben a jobb oldalon viszont a balra tekintő Diana büsztje van, akinek a válla fölött egy íj vége bukkan elő. VOTA AVGVSTI körirat a császáért tett fogadalmakra utal (Diana.E.II.1.a típus).

Máskor (Diana.E.II.2. típus) nem Apollót láthatjuk, hanem a balra néző, köpenyt és sugárkoronát viselő Solt, ill. mellette/mögötte a holdistennőt (ebben az esetben sokkal inkább Lunát, mint Dianát), akinek nem csupán a mellképe nyugszik egy holdsarlón, hanem a homlokán is egy másik, kisebb lunulát visel. A képtípus Postumus aureusai³⁷³ és denariusai³⁷⁴ között igazolható, a CLARITAS AVG körirat kíséretében, amely a két égi isten fényét és ragyogását az uralkodóhoz köti. Ugyanakkor a claritas fogalma átvitt értelemben a kiemelkedő teljesítményeket is jelölhette, így itt egyúttal a császár érdemeire, sikereire is utalhat³⁷⁵, miközben a két égi isten ábrázolása az örökkévalóság szférájához köti a császárt és az ő uralmát.³⁷⁶

Victorinus néhány aureusán³⁷⁷ pedig Dea Roma mellképe tűnik fel Diana mellett (Diana.E.II.3. típus). A körirat ezúttal is a császárra tett fogadalmakat (VOTA AVGVSTI) hirdeti, így az istennők azonosítását attribútumaik teszik lehetővé: Dianáét az előtte lévő íj, Dea Romáét pedig a fején lévő sisak.

E kettős mellképek nem rendelkeznek túl sok párhuzammal, bár éppen példa nélkülinek sem nevezhetjük őket. Apollo és Artemis büsztjének együttes ábrázolása több példával is bír, így pl. igazolható a hellenisztikus kori görög éremverésben is³⁷⁸, de más istenek (ill. a császár) kapcsán a galliai usurpatio császárainál sem ismeretlen a kettős mellképek használata. Így Postumus propagandájában láthatunk hasonlót pl. a császár és Hercules³⁷⁹, Victoria és Felicitas³⁸⁰, Mars és Victoria³⁸¹ vagy éppen a császár és Iuppiter³⁸² kettőse esetében is. Postumusnak az Apollo és Diana, ill. Sol és Diana kettős mellképét

³⁷¹ RIC V/2 33 (részletesebb leírás és rajz: C. VI, 84.137).

³⁷² A RIC Solként azonosítja, Cohen azonban Apollóként határozza meg az alakot — és az íjat hordó Diana párjaként Apollo jobban is illeszkedik a kép tematikájába.

³⁷³ RIC V/2 260 — 86. kép.

³⁷⁴ RIC V/2 336.

³⁷⁵ Az értelmezést alátámasztja, hogy a előlapon a császár mellett Hercules mellképe is feltűnik, így az érmék az uralkodót egyben össze is kapcsolják a hőstettei során szörnyek sokaságát legyőző és az embereket tőlük megvédő hőrosszal.

³⁷⁶ Berrens 2004, 183.

³⁷⁷ RIC V/2 31-32.

³⁷⁸ Így pl. Kahil 1984, 709.1087-1091.

³⁷⁹ Gyakran a veretek előlapján jelenik meg — lásd pl. arany medaillonon: RIC V/2 254, aureusokon: RIC V/2 256, 258, 260-264, antoninianusokon: RIC V/2 301, ill. a denariusok között: RIC V/2 334-352, 359-360 és ezüst quinariusokon: RIC V/2 363.

³⁸⁰ RIC V/2 254 (arany medaillon, hátlap).

³⁸¹ RIC V/2 262 (aureus), 337 (denarius).

³⁸² RIC V/2 264 (aureus).

mutató aureusai és denariusai ráadásul előlapjukon is kettős képet mutatnak: az uralkodó mellett Hercules büsztje is megjelenik.

3.8. Dianához kötődő állatok (Diana.G.)

Végezetül szót kell ejteni egy sajátos csoportról — azokról a Gallienus nevét viselő és a 260 utáni évekre datálható veretekről, melyeknél a körirat Dianát a császár oltalmazójaként hirdeti (DIANAE CONS AVG), a képeken pedig különböző vadállatokat látunk. Az állatok között van szarvas³⁸³ (Diana.G.I.: 87. és 88. kép), hátrafelé néző őz³⁸⁴ (Diana.G.II.: 89. és 90. kép), egy antilopnak vagy gazellának tűnő állat³⁸⁵ (Diana.G.III.: 91-93. kép), de talán vaddisznó (Diana.G.IV.) és kecske (Diana.G.V.) is.³⁸⁶ A szarvast, őzet és az antilopot ábrázoló képtípusok közt egyaránt adatolhatóak olyanok, melyeken az állat balra néz, és olyanok, amiken a kép jobb széle felé tekint — a vonatkozó változatok között általában nincs semmilyen más különbség. Mindezek az érmék Gallienus uralkodásának végén készültek, a római pénzverdében, a császár utolsó, tizedik emissziójának részeként. Az emisszióban nem csupán Diana kapcsán láthatunk különböző állatokat, hasonló hátlapi képekkel találkozunk más isteneknél is: így Apollónál (griff, ill. kentaur), Herculesnél (oroszlán, ill. vadkan), Iuno (őz), Iuppiter (kecske), Liber pater (párduc), Mercurius (hippocampus) és Neptunus (capricornus/hippocampus) esetében, vagy éppen a Solt (Pegasos, ill. bika) megnevező érméken.³⁸⁷

Diana kapcsán egyébként nem példátlan, hogy egyes, az istennőhöz kapcsolódó állatok akár önállóan is megjelenjenek az éremképeken. Hasonlót már a köztársaság korának római éremverésében is tapasztalhattunk, igaz, ott vagy a lándzsával ledöfött vadkan (és az vadkant támadó vadászkutya — 3. kép), vagy pedig a futó vadászkutya (94. kép) képe jelenik meg (mindkétszer olyan érméken, melyek előlapján az istennő mellképe látható.³⁸⁸

3.9. Kronológiai áttekintés

Kronológiai rendben áttekintve a korszakot (I. tábla) a Severus-korban (szinte) kizárólag Diana holdistennői aspektusával találkozunk. **Septimius Severus** uralkodása idején csupán a császári család női tagjait hirdető érméken tűnik fel ábrázolása: a császár

³⁸³ RIC V/1 178-179, ill. Göbl katalógusában: Göbl 2000, Tab. 20/744-745.

³⁸⁴ RIC V/1 176-177, ill. Göbl katalógusában: Göbl 2000, Tab. 20/727-728.

³⁸⁵ A RIC-ben a RIC V/1 180-181 katalógusszámokon, Göblnél pedig a Göbl 2000, Tab. 20/716-717, Tab. 20/746-747 és a Tab. 20/750-751 jelölésekkel.

³⁸⁶ RIC V/1 183 (vaddisznó) és 182 (kecske) — Göbl katalógusában azonban ezen változatok nem szerepelnek. Esetükben talán téves verésről lehet szó, ugyanis mind a vaddisznó, mind a kecske képe egyébként is megjelenik az emisszióban: a vaddisznó Herculest (RIC V/1 202) a kecske pedig Iuppitert (RIC V/1 207) megnevező körirat kíséretében.

³⁸⁷ Göbl 2000, 94.

³⁸⁸ L. fentebb a 357. lábjegyzetet.

feleségénél, Iulia Domnánál, valamint a menyje, Plautilla esetében. Iulia Domna pénzein a balra lépő, fáklyát tartó formát látjuk (Diana.A.I.1.), ill. ennek lunulával kiegészített változatát (Diana.A.I.1.a), a Plautilla nevével készített érméknél viszont egy olyan képtípus is feltűnik, ahol az istennő fáklyát tartva, de vadászruhában, vállán tegezssel szerepel (Diana.A.I.2.).

Utóbbi típus egyedi változatnak tekinthető, a Diana.A.I.1. és a Diana.A.I.1.a formák példáit viszont Iulia Domna azon pénzei közt is megtaláljuk, melyeket **Caracalla** uralkodásának éveire sorolnak a katalógusok. Emellett feltűnnek új képtípusok is, a fogatot hajtó holdistennő alakjával, akinek a szekerét hol lovak, hol ökrök húzzák. Az lovak vontatott fogat (Diana.C.II.1.) Iulia Domna pénzeinél jelenik meg, az ökrök vontatott bigában utazó istennő képét (Diana.C.I.) viszont magának Caracallának az előlapjával verve látjuk.

A Severus-kor későbbi szakaszából hiányzik Diana képe, legközelebb **Maximinus Thrax**nál találunk olyan éremtípust, melyet az istennőhöz kapcsolhatunk. A császár elhunyt felesége, Paulina emlékére vert érmék közt szereplő ábrázolásnál egy jobbra tartó, két ló húzta fogatot látunk, benne egy álló alakkal, aki fáklyát tart kezében (Diana.C.II.2.) — a megformálás a holdistennőt idézi, míg a körirat a consecratióra utal.

A következő évtizedekből több változást, új fejleményt igazolhatunk: Diana immár főként a császárok saját nevét viselő érméken szerepel, a holdistennői aspektus mellett pedig egyre gyakrabban látjuk a vadászat védelmezőjeként, vadászfegyvereket tartva, kutyával, szarvassal együtt. **III. Gordianus** pénzeinél a jobbra néző, fáklyát tartó ábrázolásról (Diana.A.I.3.) olvashatunk, **Aemilianus** kapcsán pedig egy íjat és nyilat tartó képforma tűnik fel (Diana.A.II.1.).

Valerianus családjánál a képtípusok széles választékával találkozunk. A Valerianus nevét viselő érméken hol a fáklyát tartó holdistennőt látjuk, jobb felé fordulva, álló (Diana.A.I.3.) vagy lépő helyzetben (Diana.A.I.4.), hol a vadászat védelmezőjét, kezében íjjal, jobbát a vállán lévő tegezhez emelve (Diana.A.II.2.). De igazolható olyan variáns is, amely Apolló mellett állva ábrázolja a vadászat istennőjét (Diana.D.I.1.). A Diana.A.II.2. formát a császár unokája, Saloninus kapcsán is felbukkan, a Diana.A.I.3. és Diana.A.I.4. típusokat pedig Gallienus előlapjával is említik a katalógusok a két császár együttes uralkodásának éveiből. Emellett Gallienus nevében verve feltűnik a vadászó Diana képének jobbra lépő változata: az istennő baljában íjat tart, jobbát a vállán lévő tegezhez emeli, míg lábai mellett egy futó kutya tűnik fel (Diana.A.II.3.).

A Diana.A.I.4. és a Diana.A.II.3. típusok **Gallienus** azon érméi közt láthatóak, melyeket a 260 utáni időszakra datálnak a katalógusok. Emellett felbukkan a dárdát tartó Diana.A.II.6. forma, a hibrid veretek közt pedig a Diana.A.II.2. változatról is olvashatunk. Vannak továbbá olyan képek, melyeknél különböző állatok szerepelnek a Dianát megnevező körirat mellett: szarvas (Diana.G.I.), őz (Diana.G.II.), antilop (Diana.G.III.), de talán vaddisznó (Diana.G.IV.) és kecske is (Diana.G.V.). A császári hitves, Salonina előlapjával verve a holdistennőt ábrázoló képtípusok jelentkeznek: néha fogatot hajt (Diana.C.II.1.), máskor állva látjuk, kezében fáklyával, hol balra (Diana.A.I.1.), hol jobbra fordulva (Diana.A.I.4.).

A Gallienus ellen lázadó usurpátorok közül **Macrianus iuniornál** a vadászó istennőt látjuk, lábai mellett egy kicsiny szarvassal (Diana.A.II.4.), míg **Postumus** pénzein hol a vadászruhát viselő, de fáklyát tartó Diana képe jelenik meg (Diana.A.I.5.), hol a szarvast vezető istennő (Diana.A.II.5.). Más érméknél csupán az istennő büszkje szerepel, Apollo (Diana.E.II.1.) vagy Sol (Diana.E.II.2.) mellképe mellett/mögött ábrázolva. **Victorinusnál** szintén csupán mellképeket találunk: ezek Dianát hol egyedül ábrázolják (Diana.E.I.), hol Apollóval (Diana.E.II.1.a) vagy Dea Romával együtt (Diana.E.II.3.).

Gallienus utódai közül **II. Claudius** és **Quintillus** esetében szerepel még Diana képe. A fáklyát tartó Diana.A.I.3. típus mindkettőjükénél feltűnik, a Diana.A.II.4. formát (a vadászó istennő a lábai mellett kicsiny szarvassal) viszont csak II. Claudiusnál említik a katalógusok. Szintén II. Claudius kapcsán olvashatunk néhány olyan változatról, melyeknél Dianát egy másik isten mellett állva ábrázolták: Apollóval (Diana.D.I.2.), ill. Sollal együtt (Diana.D.II.).

Ezt követően viszont eltűnik az istennő az éremverésből, a későbbiekből már nem ismerjük példáit.

3.10. Összegzés

Dianához kapcsolódó képtípusok egészen a 3. század utolsó harmadáig igazolhatóak a birodalmi éremverésben. Persze, nem megszakítás nélkül, hiszen pl. a Severus-kor második felében (Macrinus, Elagabalus és Severus Alexander uralkodása idején) vagy Philippus Arabs pénzein hiába keresnénk az istennőt. De így is gyakran találkozhatunk ábrázolásával, egészen II. Claudius és Quintillus éremveréséig — ezt követően azonban teljesen eltűnik a propagandából. Sem a katonacsászárok korának utolsó évtizedeiben nem adatolható, sem a tetrarchia időszakában, vagy később, a 4. század folyamán.

Mindeközben egy sajátos kettősséget is megfigyelhetünk: ugyanis míg a Severus-korban – eltekintve Caracallának a holdistennő ökrök vontá fogatát ábrázoló érmeitől (Diana.C.I. típus) – csak a császári család nőtagjainál (a Iulia Domna és a Plautilla nevében vert pénzekben) jelenik meg az istennő, addig a katonacsászárok korában már túlnyomórészt az uralkodó császár nevét és arcképét hirdető vereteken igazolható. Ettől nem függetlenül a Severus-kor birodalmi propagandájából szinte teljesen³⁸⁹ hiányzik a felfegyverzett Diana ábrázolása³⁹⁰, csak a holdistennő képével (a fáklyát tartó, ill. fogatot hajtó változatokkal) találkozhatunk. A jelenség oka az a már a 2. században is megfigyelhető tendencia, hogy míg a császárnék nevét viselő érméken Diana holdistennői aspektusát hirdették, addig az uralkodó

³⁸⁹ Az egyetlen kivételt a Plautilla nevében vert aureusok és denariusok jelentik, ahol a rövid tunicát és magas szárú lábbelit viselő Diana vállán a tegez is feltűnik (Diana.A.I.2. típus) — de az istennő ekkor is fáklyát tart kezében, a körirat pedig a *Diana Lucifera* megnevezést adja.

³⁹⁰ De csak a birodalmi verdék tevékenységéből. A görög városok lokális éremverésében ebből az időszakból is vannak olyan képtípusok, melyeknél Artemist fegyverekkel (íjjal, nyíllal, olykor dárdával) láthatjuk — így lásd a 55. képet és a 230. lábjegyzet példáit.

saját előlapjával készített veretek a vadászistennőként fellépő, íjat és nyilat tartó Diana ábrázolását kapták.³⁹¹ Így amikor a Severus-korban Dianát kizárólag a császárnékhoz kapcsolódó propaganda részeként értelmezték, ez egyúttal a vadászó istennőt ábrázoló képtípusok eltűntét is jelentette.

E tendenciák azonban csak a Severus-korig érvényesülnek. Amikor a Severus-kor második felének két évtizedes hiátusa után, III. Gordianus pénzein újra megjelenik Diana ábrázolása, a fiatal császár nevét viselő érméken a holdistennőként fellépő Dianát (jobbra nézve álló, hosszú fáklyát tartó alak) látjuk — egy olyan képtípust, amely korábban Faustina minor, Lucilla, ill. Crispina előlapjával verve fordult elő. A fáklyát tartó istennő a birodalmi éremverésben először ekkor szerepel az uralkodó saját nevét viselő példányokon: korábban mindig a császárnék előlapjához kapcsolták az ábrázolást. A képtípus nem korlátozódik III. Gordianus uralkodására: megtaláljuk Valerianus, Gallienus, II. Claudius és Quintillus pénzei között is, ráadásul Valerianus, Gallienus és Postumus esetében a fáklyát tartó holdistennő más ábrázolási formái is igazolhatóak.

A 3. század közepének másik fontos fejleménye, hogy újra láthatjuk a vadászfegyvereket hordó Diana képét. A 250-es és a 260-as években (Aemilianustól II. Claudiusig) több képtípussal is találkozunk, ahol az istennő íjjal és nyíllal, tegezzel, esetleg dárddal jelenik meg. E változatokat minden esetben a császári család férfi tagjainak nevében verték, sem Cornelia Supera, sem pedig Salonina pénzein nem fordulnak elő. A 270-es évekre azonban ezek a típusok éppúgy eltűnnek, ahogy a holdistennő ábrázolásai: Aurelianus uralkodása alatt már nem adatható Diana az éremverésben. Hirtelen eltűnése azért is meglepő, mert a római vallásban nem csupán Apollo és Diana, de Sol és Luna összekapcsolása is jól ismert, többször alkalmazott gyakorlat³⁹² — Aurelianus vallási politikájában pedig Sol kiemelt szerepet kap³⁹³, de Apollo képe sem ismeretlen a császár pénzein.³⁹⁴ Diana (ill. Luna) ábrázolásával mégsem találkozhatunk, sőt, nem csupán Aurelianus uralkodása alatt hiányzik az éremanyagból, hanem végleg el is tűnik: a továbbiakban már nem jut újra szerephez.

³⁹¹ Schmidt-Dick 2002, 41.

³⁹² A napisten és a holdistennő kapcsolatáról l. Latte 1960, 232-233, együttes tiszteletükről: Latte 1960, 233, 1. jegyzet.

³⁹³ Latte 1960, 350, ill. Berrens 2004, 89-126.

³⁹⁴ Több képtípusával találkozhatunk. Van, amikor Apollo balra nézve áll, jobbában ágat tart, bal kezével lantjára támaszkodik, amely egy sziklán nyugszik: RIC V/1 22 (képét lásd pl. S. Estiot és J. Mairat gyűjtéséből, a MER/RIC AD 268-276 projekt keretében: <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/1593>) és 23 (képe: <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/1592>). Máskor jobbát a fejéhez emeli, az ágat bal kezében tartja, bal könyökével pedig oszlopra támaszkodik: RIC V/1 161 (képe: <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/2123>) — esetleg baljával tripusra támaszkodva: RIC V/1 160. Láthatjuk az istent ülve, jobbában babérággal, bal könyökét lantjára támasztva: RIC V/1 157 (képe: <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/2126>) és 162 (képe: <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/2122>). De van olyan képtípus is, melynél Apollo és a császár egymás mellett áll, kettőjük között pedig egy fogoly alakja tűnik fel (RIC V/1 243).

A képtípusok közül (I. tábla) a balra nézve álló, fáklyát tartó formát (Diana.A.I.1.) leggyakrabban Iulia Domna pénzein látjuk, a későbbiekben csak Salonina nevében verve fordul elő, az istennő vállánál/nyakánál holdsarlóval kiegészített változat (Diana.A.I.1.a) pedig a korszakban kimondottan csak Iulia Domna esetében igazolható. A jobbra néző, fáklyát tartó forma (Diana.A.I.3.) a 2. századi előzmények után a 3. század közepén jelenik meg újra, és ekkor találkozhatunk a jobbra lépő, köriratukban Felicitasra és Lunára utaló variánsokkal is (Diana.A.I.4.). Plautilla és Postumus nevében verve pedig olyan típusok is felbukkannak (Diana.A.I.2. és Diana.A.I.5.), ahol a fáklyát tartó istennő rövid ruhában, vállán tegezettel (olykor egy kicsiny állatalakkal együtt) van ábrázolva.

Ezzel szemben a vadászfegyverekkel megjelenő típusokat kizárólag a 3. század közepén láthatjuk. Előbb (Aemilianusnál) bukkan fel a kezében íjat és nyilat tartó Diana képe (Diana.A.II.1.), ez a 2. századból már ismert forma (de most rövid ruhás változatban), majd a következő két évtized éremverésében több olyan ábrázolásmódot találunk, ahol a rövid tunicát viselő Diana egyik kezében íjat tart, a másikat pedig a vállán lévő tegezhez emeli. Az istennőt láthatjuk állva, balra fordulva (Diana.A.II.2.), de jobbra nézve, lépő helyzetben is, teljesen a 'Versailles – Leptis Magna' típusnak megfelelő testtartásban, oldalán kutyával (Diana.A.II.2.). E változatokat a birodalmi éremanyagból ugyanúgy csupán Valerianus és Gallienus pénzeiről ismerjük, mint ahogy a baljában íjat, jobbában dárdát tartó ábrázolásmóddal (Diana.A.II.6.) is csak Gallienusnál találkozhatunk a korszakban. Időben ezekhez nagyon közel, Macrianus iunior és II. Claudius pénzein tűnik fel az a variáns, melynél a jobbra nézve álló, íjat tartó és a vállán lévő tegezből nyilat előhúzó istennő előtt egy kis szarvas áll (Diana.A.II.4.), Postumus éremanyagában pedig megfigyelhető egy jobbra lépő, íjat tartó és szarvast vezető képforma is (Diana.A.II.5.).

A fogatot hajtó képtípusok közül az ökrök vontá változatot (Diana.C.I.) kizárólag Caracalla éremverésében találjuk meg, a balra tartó, két ló húzta kocsit (Diana.C.II.1.) pedig a Caracalla uralkodása idején Iulia Domna nevében vert pénzekon, majd Saloninánál. Tehát itt is érvényesül az a tendencia, amit pl. a balra néző, fáklyát fogó Diana képtípusánál is láthatunk: Valerianus és Gallienus uralkodása során újra feltűnik több olyan képtípus is, melyek ezt megelőzően utoljára a Severusoknál jelentkeztek. A jobbra haladó lovas kocsi képe (Diana.C.II.2.) kizárólag Paulina consecratiós veretei között bukkan fel.

Dianát és Apollót együtt megjelenítő képformákat Valerianus éremveréséből (Diana.D.I.1.) valamint a II. Claudius nevében készített antiochiai veretek között (Diana.D.I.2.) találunk. Mindkét esetben alkalmi változatokról, kombinációkról lehet szó, a II. Claudius előlapjával gyártott érmékben pedig talán a verdét akkor irányító palmyrai vezetés

propagandáját láthatjuk — szintúgy azokban a darabokban, melyek hátlapja Sol és Luna kettősét mutatja (Diana.D.II.).

Diana mellképével kizárólag a galliai usurpatio éremverésében találkozunk: a képeken az istennő hol egyedül (Diana.E.I.), hol egy másik istennel párban jelenik meg (Apollóval: Diana.E.II.1., Solla: Diana.E.II.2. és dea Romával: Diana.E.II.3.). A megformálások egyediek, de a típusok jól illeszkednek Postumus és Victorinus pénzeinek sorába, ott ugyanis több hasonló típus igazolható, melyeknél a hátlapon egy-egy isten mellképe szerepel (vagy két isten mellképe egymás mellett).

Hasonlóképp' egyedi jelenség az, amikor a Dianát megnevező körirat mellett egy-egy állat (szarvas, őz vagy antilop: Diana.G.I-III.) tűnik fel. E formákkal csak Gallienus és Salonina utolsó római emissziójában találkozhatunk, ott viszont több párhuzammal is rendelkeznek: más istenek kapcsán is adathatóak hasonló ábrázolások.

A köriratokban (X. tábla) legtöbbször a Diana Lucifera megnevezést olvashatjuk: a fáklyát tartó istennő képét szinte mindig ez a változat kíséri, csaknem minden uralkodónál szerepel, akinek az éremverésében feltűnik Diana alakja. Szintén a holdistennőre utal a Luna Lucifera név: ezt Iulia Domnánál, majd Gallienus és Salonina pénzein látjuk. A 3. század közepén gyakran szolgált Diana megjelölésére a conservatrix jelző is — vagy az istennő nevéhez kapcsolták (DIANA CONS AVG), vagy önállóan használták a Dianát ábrázoló képtípusok mellett (CONSERVATRICI AVG, CONSERVAT AVGG, CONSERVATORES AVGG). Vannak továbbá egyedi jelzők, kifejezések, melyek csak egy-két uralkodónál tűnnek fel: így Gallienusnál a Diana Felix, Aemilianusnál és II. Claudiusnál a Diana Victrix és Postumusnál a Diana Redux elnevezés, vagy Victorinusnál az ADIVTRIX AVG forma, amely a császár segítőjeként jelöli meg Dianát. Más köriratok nem is kapcsolódnak közvetlenül Dianához, nem őt nevezik meg, hanem valamilyen más kontextusba helyezik az istennőt: így pl. a FELICITAS SAECVLI (Valerianus és Gallienus) és a RELIGIO AVGG változatok, ill. a Salust (II. Claudius), Aeternitast (II. Claudius), Claritast (Postumus) említő formák. Mindezek azonban csupán egyedi jelenségek, a legjellemzőbb a korszak végéig a fényt hozó Diana megnevezése marad.

4. Iuno

4.1. Bevezetés — Iuno a római vallásban

Iuno³⁹⁵ a legkorábbi időktől kezdve a római vallás fontos részét képezte: kezdetben mint a női életerő (a férfiak geniusához hasonló) megtestesítője, majd a szülés istennőjeként, a női élet fontos szakaszainak védelmezőjeként, ill. általában a házas nők oltalmazójaként kapott szerepet. Később etruszk hatásra a capitoliumi triász tagjává, Iuppiter feleségévé és isteni társává vált, ő lett a görög Héra római megfelelője.³⁹⁶ Iuno Regina Róma egyik legfőbb isteni védelmezője volt³⁹⁷, de szintén az állami élethez kapcsolódott a tanácsadó Iuno Moneta kultusza³⁹⁸, ill. a városvédő Iuno Sospitaé, akinek a tisztelete ugyan lanuviumi eredetű, Kr. e. 194-ben azonban Rómában is templomot kapott.³⁹⁹ De nem halványodott el Iunónak a házas nőket oltalmazó és a szülést segítő szerepe sem: erről tanúskodik Iuno Lucina tisztelete és az Esquilinuson álló temploma.⁴⁰⁰

4.1.1. Iuno ikonográfiája, szerepe az éremverésben

A vallási életben betöltött jelentős szerep dacára Iuno ikonográfiája közel sem olyan változatos és sokrétű, mint amilyennel pl. Diana vagy Venus esetében találkozhatunk. Az istennő mindig hosszan leomló ruházatban kerül ábrázolásra, fején rendszerint diadémával, gyakran fátyolt viselve, leggyakoribb attribútuma a patera és a sceptrum, Iuno Lucinaként pedig gyakran gyermek(ek) alakjával együtt láthatjuk — azonban ezen attribútumok egyike sem kizárólag Iunóra jellemző, nem kötődik úgy hozzá, mint pl. Diana íja vagy Minerva fegyverei. Az attribútumok kis száma és kevésbé specifikus volta miatt az istennő kevés jellegzetes, csak hozzá kötődő képtípussal rendelkezik, az ábrázolások azonosítása sokszor bizonytalan. Ezt jól példázza, hogy a balra nézve álló, jobbában paterát, bal kezében sceptrumot tartó nőalakot, amely a császárkor birodalmi éremanyagában Iuno legáltalánosabb megformálásának tekinthető, Iuno mellett több más istennő ábrázolásai között is adathozhatjuk: az attribútumok annyira általánosak, hogy az idők folyamán más-más körirattal öt-hat istennő megjelenítésére is alkalmasnak találták a formát.⁴⁰¹

³⁹⁵ Nevének eredetéről és etimológiájáról: Haug 1919, 114-1115 és Latte 1960, 104 és Dury-Moyaers – Renard 1981, 143-149.

³⁹⁶ Latte 1960, 104-107 és 149-152.

³⁹⁷ A capitoliumi triász temploma mellett külön szentélye állt az Aventinuson: Haug 1919, 1119-1120, Latte 1960, 168 és Dury-Moyaers – Renard 1981, 168-175.

³⁹⁸ Hosszú időn át capitoliumi templománál működött a pénzverde is — Iuno Monetáról l. Haug 1919, 1118-1119 és Dury-Moyaers – Renard 1981, 165-167.

³⁹⁹ Iuno Sospitáról és Iuno egyéb, városvédő aspektusairól Italia különböző területein l. Latte 1960, 151 és 166-169.

⁴⁰⁰ Haug 1919, 1115-1116 és Dury-Moyaers – Renard 1981, 149-153.

⁴⁰¹ Részletesebben l. a 4.3.1. fejezetben.

A római éremverésben a Kr. e. 2. század közepétől találkozhatunk Iuno ábrázolásaival: olykor egy lovak⁴⁰² vagy kecskék (1. kép)⁴⁰³ vontá fogaton utazva, máskor gyalogosan, Iuno Sospita attribútumaival⁴⁰⁴ (2. kép). A legtöbbször azonban csak az istennő fejét/mellképét láthatjuk az előlapokon: esetenként Iuno Monetára utaló körirattal⁴⁰⁵ vagy Iuno Sospita attribútumaival⁴⁰⁶ (3. kép). A kora császárkorban azonban eltűnik az érméről az istennő: a Kr. e. 1. században szinte⁴⁰⁷ egyáltalán nem adatható, legközelebb csupán Sabina pénzein bukkan elő. Ezt követően viszont a császárnékhoz kötődő propaganda stabil részesévé válik, igaz, a köztársaság korához képest megváltozó ábrázolásmódokban — immár hiába keressük a fogatot hajtó istennőt, valamint Iuno Sospita is szinte teljesen eltűnik. Helyettük a paterát és sceptrumot tartó, álló (4-5. kép) – vagy olykor ülő (6. kép) – megformálás (Iuno Regina) kerül előtérbe (lábánál gyakran pávával: 7-8. kép), a 2. század közepétől pedig megjelenik a kisgyermeket tartó Iuno Lucina alakja is (9-11. kép). A köriratok is ezt a változást tükrözik: a két leggyakoribb megnevezés a IVNO REGINA⁴⁰⁸ (olykor dativusban: IVNONI REGINAE⁴⁰⁹), ill. a minden melléknevet nélkülöző, puszta IVNO⁴¹⁰ forma, ill. a 2. század közepétől olvashatunk IVNO LVCINA, IVNONI LVICINAE⁴¹¹ köriratokat is.

4.2. Iuno ábrázolási típusai a 3. századi éremverésben

Az esetek nagy részében a 3. századi ábrázolások is a 2. században megismert mintákat követik. Iunót többnyire állva látjuk (Iuno.A. csoport), rendszerint paterát és sceptrumot tartva, balra fordulva (Iuno.A.I.1. típus), lábai előtt olykor egy pávával (Iuno.A.I.2. típus). Vannak persze új változatok, így Iulia Soaemias pénzein feltűnik egy jobbra néző, Palladiumot és sceptrumot tartó ábrázolásmód (Iuno.A.II. típus), továbbá a katalógusok említenek néhány egyéb (bár kétes hitelességű) variánst is (Iuno.A.III. csoport) — ezek szerepe azonban rendkívül korlátozott. Az álló formák mellett egy ideig tovább él az

⁴⁰² Így pl. RRC 223 (denarius, Kr. e. 142) és 240/1 (denarius, Kr. e. 135) — e képtípusoknál Iuno mögött Victoria áll, aki épp' koszorút helyez Iuno fejére.

⁴⁰³ RRC 231/1 (denarius, Kr. e. 138).

⁴⁰⁴ Így pl. RIC 379/1 (denarius, Kr. e. 80: Iuno Sospita jobbra nézve áll, felemelt dárdával) és 509 (aureus és denarius, Kr. e. 42: Iuno Sospita megkoszorúzza Q. Cornificiust).

⁴⁰⁵ Pl. RRC 396 (denarius, Kr. e. 74).

⁴⁰⁶ Pl. RRC 379/2 (denarius serratus, Kr. e. 80: az előlapon Iuno Sospita feje, a hátlapon az istennő kétlovas fogatot hajtva, pajzzsal és felemelt dárdával), 412 (denarius serratus, Kr. e. 64) és 472/1 (denarius, Kr. e. 45).

⁴⁰⁷ Schmidt-Dick egy Tiberius és Vitellius pénzein adatható képtípusnál (katalógusában IUNO f5B/01 jelöléssel: Schmidt-Dick 2002, 65) ugyan felveti a Iunóként való azonosítás lehetőségét is (az Augustaként, ill. Vestaként történő meghatározás mellett) a meghatározást segítő körirat híján ez azonban szerfelett bizonytalan (a RIC egyszer sem jelöli meg Iunóként az ábrázolt nőalakot).

⁴⁰⁸ Így pl. Lucilla denariusainál (RIC III 772), sestertiusainál és asainál (RIC III 1750-1752) vagy éppen Crispina dupondiusainál és asainál: RIC III 681 és 682.

⁴⁰⁹ Pl. Sabina aureusainál és denariusainál: RIC II 394-395, 401-404.

⁴¹⁰ Így pl. az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett sestertiusok, dupondiusok és asok között: RIC III 1143 és 1190.

⁴¹¹ Így pl. az Antoninus Pius által Faustina minor előlapjával veretett sestertiusok, dupondiusok és asok esetében: RIC III 1377 és 1400A.

ülő, virágot és pólyás gyermeket tartó istennő képtípusa (Iuno.B.I.), Trebonianus Gallus korában pedig több új ábrázolásmóddal is találkozhatunk. Ezek egy részénél az ülő Iunót láthatjuk, jobbjában gabonakalással, bal kezében pedig sceptrummal (Iuno.B.II.1.) vagy globusszal (Iuno.B.II.2.), míg máskor egy kerek templom szerepel a képen, melynek közepén az istennő ülő helyzetű szobrát találjuk (Iuno.F.). Egy másik típusnál, a II. Claudius nevét viselő antiochiai veretek között Iunót Iuppiterrel együtt ábrázolták (Iuno.D.), míg Salonina néhány éremtípusánál a Iunót megnevező körirat mellett nem maga az istennő, hanem csupán egy-egy hozzá kapcsolódó állat (páva: Iuno.G.I., ill. őz: Iuno.G.II.) szerepel.

A képtípusok áttekintése:

Iuno.A. Iuno állva

Iuno.A.I. Iuno paterával és sceptrummal, balra nézve áll.

Iuno.A.I.1. Iuno balra nézve áll, paterát és sceptrumot tart.

Iuno.A.I.2. Iuno balra nézve áll, paterát és sceptrumot tart, lábánál páva.

Iuno.A.II. Iuno Palladiummal és sceptrummal, jobbra nézve áll.

Iuno.A.III. Az álló Iuno egyéb változatai.

Iuno.B. Iuno ülve

Iuno.B.I. Iuno virággal és pólyás gyermekkel, balra fordulva ül.

Iuno.B.II. Iuno gabonakalással, balra fordulva ül.

Iuno.B.II.1. Iuno gabonakalással és sceptrummal.

Iuno.B.II.2. Iuno gabonakalással és globusszal.

Iuno.D. Iuno egy másik istennel (Iuppiterrel) együtt.

Iuno.F. Iuno temploma, benne istenszoborral.

Iuno.G. Egy állat alakja Iunóra utaló körirat mellett.

Iuno.G.I. Páva.

Iuno.G.II. Őzbak.

4.3. Iuno állva (Iuno.A.)

4.3.1. Iuno balra áll, paterát és sceptrumot tart (Iuno.A.I.1.)

Az elsőként tárgyalandó csoportot azon érmék jelentik, melyek hátlapján Iunót állva, egyik kezében paterával, a másikban sceptrummal láthatjuk.⁴¹² Az istennő alapvetően szemből nézve kerül ábrázolásra, fejét azonban a kép bal széle felé fordítja. Bal karjával egy sceptrumra támaszkodik, a bal láb pedig pihenő helyzetben van: a bal térd enyhén behajlik, a bal láb picit megemelkedik. A test súlyát a jobb láb és sceptrum hordozza, a tartás azt

⁴¹² A képtípus Schmidt-Dick katalógusában a Iuno f1A/05 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 63).

sugallja, hogy Iuno a következő pillanatban talán előre kíván lépni, hogy előrenyújtott jobb kezének megfelelően a kép bal széle felé haladjon. Igaz, a lábtartás részletei nem mindig vehetőek ki, az istennő ruházata olykor teljesen elfedi a részleteket (17. kép). Iuno ugyanis hosszan leomló tunicát visel, amely egészen a bokáig takarja a lábát. Emellett az istennő két oldalán gyakran kivehetőek egy, a háta mögött aláomló köpeny szélei is (13. és 14. kép), máskor pedig bal könyökénél, a karján átvetve látható a palla vége (15. kép). Fejét fátyol fedi, ami mellett néha egy diadém vonala is kivehető. A fátyol az istennő bal vállát is takarja, a vége pedig olykor oldalt, a bal karja alatt egészen a derekáig lóg alá (12. kép). Iuno jobb kezét nagyjából derékmagasságban előrenyújtja és egy paterát tart benne, baljával pedig a sceptrum nyelét fogja: néha alacsonyabban, vállmagasságban (14-16. kép), máskor viszont magasabba emeli kezét, és közvetlenül kerek feje alatt markolja meg a sceptrumot (12. és 13. kép).

A képtípus már a 2. században adatható Iuno ábrázolásai között az éremverésben: találkozhatunk vele Sabinánál⁴¹³ (4. kép) és Faustina maiornál⁴¹⁴, az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére verett pénzeken⁴¹⁵, de Faustina minor⁴¹⁶ (5. kép) és Crispina⁴¹⁷ esetében is. A Severus-kor első évtizedeiben viszont szinte teljesen eltűnik: ugyan ismert néhány példája Manlia Scantilla⁴¹⁸ és Iulia Domna⁴¹⁹ pénzei közül, nagyobb szerepet azonban csak Elagabalus uralkodása alatt kap ismét, amikor Iulia Soemias⁴²⁰ és Iulia Maesa⁴²¹ (12. és 13. kép) kapcsán is igazolható. Ezt követően megtaláljuk Iulia Mamaeánál⁴²², ill. a Severus-kor után Otacilia Severa⁴²³ (14. kép), Salonina⁴²⁴ (15-18. kép) és

⁴¹³ RIC II 395, 401 és 403 (denariusok), 1028 (sestertius), valamint 1022 és 1038 (dupondius, ill. as).

⁴¹⁴ RIC III 1077 (sestertius), ill. 1090 (dupondius és as).

⁴¹⁵ RIC III 391 (arany quinarius és denarius), 1143 (sestertius) és 1190 (dupondius és as).

⁴¹⁶ A császárnő előlapjával készített veretek közt egyaránt megtalálhatjuk ezt a képtípust Antoninus Pius és M. Aurelius uralkodásának éveiben is. Így az első esetre l. például: RIC III 505 (aureus), 1377 (sestertius), 1398 és 1400A (dupondius és as), M. Aurelius uralkodása idején pedig: RIC III 691 (aureus).

⁴¹⁷ RIC III 284 (denarius), 680 és 682 (dupondius, ill. as).

⁴¹⁸ RIC IV/1 19b: IVNO REGINA S C köriratú dupondiusok és asok Róma városának verdéjéből, amelyek azonban Schmidt-Dick katalógusában nem szerepelnek e képtípus kapcsán.

⁴¹⁹ Denariusok Septimius Severus uralkodásának idejéből, a római verdéből, RIC IV/1 559A katalógusszámon, IVNO körirattal — Schmidt-Dick ezt az éremtípust sem említi.

⁴²⁰ RIC IV/2 235 (denarius IVNO körirattal, melynél a katalógus felveti az antiochiai verdébe való lokalizálás lehetőségét is).

⁴²¹ RIC IV/2 253 (aureus), 254 (denarius), valamint RIC IV/2 412 (sestertius) és 413 (as) — mindezek IVNO körirattal. Emellett a RIC-ben szerepel egy IVNO CONSERVATRIX köriratú változat is: RIC IV/2 258 (denarius, amelyet azonban Schmidt-Dick katalógusa nem említ a képtípus kapcsán).

⁴²² RIC IV/2 340 (IVNO köriratú denarius, amelyet Schmidt-Dick nem említ a képtípus kapcsán).

⁴²³ RIC IV/3 127-128 (antoninianusok a római verdéből, IVNO CONSERVAT, ill. IVNO CONSERVATRIX körirattal).

⁴²⁴ A császárné pénzein a képtípus számos példájával találkozhatunk, egyaránt adatható Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának idején és a 260-at követő években. A 260 előtti periódusban felbukkan a római verde gyártmányainak sorában: az aureusok, antonianusok és ezüst quinariusok mellett megtalálható a sestertiusokon, dupondiusokon és az asokon is — Göbl katalógusában mindezek a Göbl 2000, Tab. 5/227-228 katalógusszám alatt szerepelnek, a RIC-ben pedig a RIC V/1 10 (aureus), 28-29 (antoninianus), 40 (ezüst quinarius), 46 (sestertius), 49 (dupondius) és 53 (as) katalógusszámokon. Ezen kívül az ábrázolás igazolható a medaillonverésben, az ezüsből (Göbl 2000, Tab. 8/316, ill. RIC V/1 20) és a bronzból (Göbl 2000, Tab. 8/317) készült darabokon is. Az eddig említett példák mindegyikénél a IVNO REGINA köriratot olvashatjuk, a

Dryantilla⁴²⁵ (19. kép) esetében, hibrid veretként felbukkan Valerianus előlapjával⁴²⁶, majd igazolható a Severinánál⁴²⁷, valamint Magnia Urbica antoninianusai⁴²⁸ (20. kép) és aureusai⁴²⁹ között is. Ezt követően viszont eltűnik a képtípus az éremverésből, a tetrarchia korában és a Constantinus-dinasztia időszakában már nem adatolható. Igaz, ez Iuno más ábrázolástípusaira is igaz, a 4. századi propagandában már nem kap szerepet az istennő.

A balra nézve álló, hosszan leomló ruhát viselő, jobb kezében paterát, baljában pedig sceptrumot tartó istennő képével azonban nem csak Iuno kapcsán találkozhatunk. A típus meglehetősen általános, gyakran alkalmazott megformálásnak számít a császárkor birodalmi éremverésében, különböző változatokban, esetenként más-más istennőt hirdető köriratokkal rendszeresen felbukkan az 1. század közepe és a 3. század vége közötti időszakban. Így egyaránt szolgálhatott az istenek közé emelt Livia ábrázolására⁴³⁰, valamint Clementia⁴³¹, Concordia⁴³², Pietas⁴³³, sőt, Venus⁴³⁴ megjelenítésére is. Egyes részletek (így pl. hogy az

császárnő néhány, Rómába lokalizálható antoninianusán (Göbl 2000, Tab. 5/231, ill. RIC V/1 31, amely Cohen katalógusára hivatkozik: C. V, 503.68) azonban az egyébként példa nélküli IVNO VICTRIX változattal (18. kép) is találkozhatunk. Emellett a képtípus előfordul a viminaciumi verde antoninianusai közt (Göbl 2000, Tab. 24/851, ill. a RIC által Mediolanumba lokalizálva: RIC V/1 58), valamint az antiochiai antoninianusok sorában (Göbl 2000, Tab. 47/1593, ill. RIC V/1 64) — mindkét esetben IVNO REGINA körirattal.

A 260 utáni időszakban szintén igazolható az ábrázolás. Példáit említi a RIC a római verdéből: RIC V/1 13 és 49 (antoninianus és as, IVNO REGINA körirattal) — igaz, Göbl a verde ezen periódusából már nem említi a típust. A sisciai verdében viszont Göbl katalógusa szerint több emissziónál feltűnik az ábrázolásmód: Göbl 2000, Tab. 39/1407, Tab. 43/1468, Tab. 43/1492 és Tab.44/1514 (antoninianusok IVNO REGINA körirattal, melyeket a RIC-ben RIC V/1 76 katalógusszámon találhatunk).

⁴²⁵ A IVNO REGINA körirat (Göbl 2000, Anhang I/1721) mellett feltűnnek IVNONI REGINE (Göbl 2000, Anhang I/1722-1723), sőt, IVNONI REDINE (Göbl 2000, Anhang I/1724) köriratú változatok is. A RIC-ben szintén említésre kerülnek a császárné nevét viselő, Iunót ábrázoló antoninianusok, RIC V/2 2 katalógusszámmal, de téves leírással, mely szerint az istennő egyik kezében egy bizonytalanul azonosítható tárgyat, a másikon pedig kettős bőségszarut (!) tart (jóllehet Cohen katalógusa, amelyre a RIC hivatkozik, még sceptrumot ír: C. VI, 11.1-3) — az azonosítást mindenesetre nagyban nehezíti, hogy e darabok korábbi érmék felülverésével készültek.

⁴²⁶ RIC V/1 96 (IVNO REGINA köriratú antoninianus, képe Göbl katalógusában: Göbl 2000, Taf. 132/227).

⁴²⁷ RIC V/1 14: IVNO REGINA köriratú antoninianusok, melyeket a RIC Sisciaiba lokalizál. Göbl nem említi a képtípust Severina nevében verve (csupán annak pávával kiegészített változatát — l. a következő fejezetben), ellenben szerepel nála egy olyan variáns, mely ugyan Aurelianus uralkodására datálható, mégis Salonina előlapjával készült: Göbl 1993, Tab. 8/101.39 (képe: Göbl 1993, Taf. 54). Az éremtípus Róma városának verdéjéhez köthető és Aurelianus uralkodásának első szakaszára datálható, a római verde ekkor készült hibrid/hamis pénzei közé (ezen érmékről, ill. a bellum monetarium eseményeiről l. Göbl 1993, 42-43 és 69-79).

⁴²⁸ RIC V/2 341 (antoninianus, IVNO REGINA körirattal, Róma), Pink által a verde 5. emissziójához sorolva és 284 utolsó hónapjaira datálva (Pink 1963, 39).

⁴²⁹ Gricourt által a mediolanumi verde 283-ban készített veretei közé sorolva, a császár és Magnia Urbica házasságának időszakához kapcsolva, IVNO REGINA körirattal (Gricourt 1995, 102).

⁴³⁰ Galba pénzein, DIVA AVGVSTA körirattal — Schmidt-Dick tipológiájában AUGUSTA f1A/02 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 27).

⁴³¹ Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius és Clodius Albinus éremverésében is adatolható, CLEMENTIA AVG körirattal — Schmidt-Dick tipológiájában CLEMENTIA f1A/02 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 34).

⁴³² Commodus és Plautilla pénzein, a köriratokban Concordia Augustorum, ill. Concordiae Commodi Augusti olvasatokkal — Schmidt-Dick tipológiájában CONCORDIA f1A/10 jelöléssel találjuk a típust (Schmidt-Dick 2002, 35).

⁴³³ M. Aurelius érméin, melyek köriratában a császári titulátúra mellett a PIETAS AVG megnevezés szerepel — Schmidt-Dick katalógusában PIETAS f1A/26 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 90).

istennő visel-e fátylat?) alkalomról alkalomra különböznek, különleges attribútumokat viszont egyik esetben sem látunk, az ábrázolt alak azonosítását a körirat teszi lehetővé.

A képtípus nem csupán a birodalmi verdek éremanyagában adatható. A paterát és sceptrumot tartó, balra forduló istennő képe a görög városok lokális éremverésében is feltűnik: így pl. a thraciai Markianopolisnál⁴³⁵, Pautalia⁴³⁶ (21. kép), Plótinopolis⁴³⁷ (22. kép) és Serdica⁴³⁸ (23. kép) esetében, a galatai Pessinos pénzein⁴³⁹ vagy éppen a mesopotamiai Edessánál.⁴⁴⁰ Az ábrázolt istenalak meghatározása nem mindig egyértelmű: a köriratokban rendszerint nem találunk támpontot erre vonatkozólag, az azonosítás alapját az attribútumok jelentik, ezek segítségével kapcsolják a képtípust rendszerint Hérához (Iunóhoz). De e meghatározást teljesen biztosnak csak akkor tekinthetjük, ha valamely más, az istennőt egyértelműen azonosító jellemző (pl. a páva alakja) is ábrázolásra kerül a képen, ahogy azt a következő fejezet példájánál is láthatjuk majd.

Mindezen bizonytalanságok ellenére a jobbában paterát, bal kezében pedig sceptrumot tartva álló, hosszan leomló ruhát viselő nőalakot rendszerint mégis Iunóval azonosítjuk, sőt, benne az istennő egyik legfontosabb, leggyakoribb képtípusát látjuk. A megformálás nem az éremképek sajátja, az ábrázolásmódot más művészeti ágakból is jól ismerjük — így találkozhatunk vele pl. a nagyszobrászat⁴⁴¹ és a kisplasztika⁴⁴² alkotásai között, reliefeken⁴⁴³ vagy éppen a vázafestészetben.⁴⁴⁴

Egy némileg eltérő változatot adathatók a Salonina nevében vert aureusok és antoninianusok között⁴⁴⁵, ez esetben ugyanis Iuno a bal kezében lévő sceptrumot nem függőlegesen tartja, hanem átlós helyzetben: a sceptrum csúcsát a kép jobb széle felé dönti (24. és 25. kép). Az ábrázolás egyéb részleteiben megegyezik a fentebb ismertetett típussal

⁴³⁴ Iulia Domna pénzein, VENERI GENETRICI körirattal — Schmidt-Dick katalógusában a képtípust VENUS fIA/17 jelöléssel találjuk (Schmidt-Dick 2002, 115).

⁴³⁵ Pl. BMC Greek (Tauric), 34.44-46 (Elagabalus előlapjával) és 37.74 (Severus Alexander előlapjával).

⁴³⁶ Így pl. BMC Greek (Tauric), 142.13 (Faustina minor előlapjával).

⁴³⁷ Pl. BMC Greek (Tauric), 169.5 (Faustina minor előlapjával).

⁴³⁸ Pl. BMC Greek (Tauric), 171.4-5 (Iulia Domna, ill. Caracalla előlapjával).

⁴³⁹ Pl. BMC Greek (Galatia), 22.24 (képe: BMC Greek (Galatia), Pl. IV/9) és 22.25 (mindkét éremtípus Caracalla előlapjával).

⁴⁴⁰ Így pl. BMC Greek (Arabia), 93.7-8 (Lucilla előlapjával, utóbbi éremtípus képe: BMC Greek (Arabia), Pl. XIII/12).

⁴⁴¹ Így pl. Kossatz-Deissmann 1988, 675.133 (Héra Chiaramonti típus, melynél azonban a letört jobb kézben tartott tárgy csupán a párhuzamok alapján határozható meg), ill. La Rocca 1990, 840.193 (Hera Barberini típus — a kéztartás azonban az érméken látható fordítottja: Iuno baljában tartja a paterát, a sceptrum pedig a jobb kezében van).

⁴⁴² Pl. La Rocca 1990, 841.205, 841.208 és 841.212.

⁴⁴³ A képtípus több változata figyelhető meg pl. a Római Birodalom északnyugati területein, az oszlop tetején álló Iuppiter szobrok bázisául szolgáló Viergöttersteinokon: La Rocca 1990, 849.320-850.324, 850.327-328 és 850.330.

⁴⁴⁴ Így pl. Kossatz-Deissmann 1988, 676.141-142 (utóbbinál Héra jobbra fordulva áll) és 677.145, vagy a phialét és sceptrumot tartó istennő képe, előtte egy öt kiszolgáló alakkal (Iris/Hébé?): pl. Kossatz-Deissmann 1988, 705.396, 705.398-399 (utóbbinál Héra jobbra fordul), 705.402 (Héra jobbra fordul) és 706.406.

⁴⁴⁵ Göbl 2000, Tab. 24/852, a viminaciumi verdébe lokalizálva.

(sőt, ezúttal még a palla ívét is kivehetjük az istennő derekánál), a körirat pedig most is a IVNO REGINA megnevezést adja.

Ami a köriratokat illeti, általában a Iuno, ill. a Iuno Regina megnevezésekkel találkozhatunk, amibe csupán a 3. század közepétől egy-egy esetben felbukkanó conservatrix jelző, valamint a Salonina pénzei közt adatható (a közvetlen párhuzamokat nélkülöző) Iuno Victrix megnevezés hoz némi változatosságot.

4.3.2. A balra álló, paterát és sceptrumot tartó Iuno előtt egy páva (Iuno.A.I.2.)

A fent bemutatott képtípushoz sokban hasonlít Iuno másik leggyakoribb ábrázolási formája, melynél az istennő azonosítását a lábainál álló páva alakja teszi egyértelművé.⁴⁴⁶ A kép egyéb részletei jórészt megegyeznek a fentebb ismertetettel: Iuno most is alapvetően szemből látható, fejét azonban a kép bal széle felé fordítja. Hosszan leomló tunicát visel, amely egészen bokáig fedi lábait, fején diadém van és egy fátyol, amely bal vállát is beborítja, a vége pedig a bal karról aláhullva olykor egészen az istennő derekáig/térdéig ér (pl. 27-28. és 30-31. kép). A tunica felett olykor látható a palla íve (32. kép), máskor pedig oldalt mintha a Iuno háta mögött lévő, a válláról aláomló köpeny szélei tűnnének fel (29. és 33. kép). Iuno jobb karját derékmagasságban maga elé tartja, kezében egy paterát tart, melyből éppen italáldozatot mutat be. Mindeközben jobbjával egy (függőlegesen tartott) sceptrumra támaszkodik: a sceptrum vége a talajon nyugszik, az istennő pedig nagyjából vállmagasságban tartja a nyelét.

Iuno lábai előtt, tőle balra állva szent állata, a páva látható. Az állat alakja olykor igen sematikus, máskor azonban jól kivehető, hogy a páva is a kép bal széle felé nézve áll, nyakát a magasba nyújtja, fejét pedig esetenként hátra is fordítja, hogy – a BMC igen részletes leírása szerint – igyon az istennő paterájából kiöntött italáldozatából.⁴⁴⁷

A képtípus a 2. század elejétől adatható a birodalmi éremanyagban. Először Sabina pénzein⁴⁴⁸ találkozhatunk vele, majd igazolható Faustina maior esetében, úgy a császárné életében⁴⁴⁹, ahogy halála után is, az Antoninus Pius által elhunyt felesége emlékére veretett sestertiusok között.⁴⁵⁰ De nem hiányzik a típus Faustina minor pénzei közül sem⁴⁵¹ (7. kép), sem pedig Lucillánál⁴⁵², ill. Crispinánál⁴⁵³ (8. kép). Iuno ezen ábrázolási formája tehát a

⁴⁴⁶ Schmidt-Dick katalógusában IUNO f1A/06, ill. IUNO f1E/02 jelöléssel találjuk a képtípust (Schmidt-Dick 2002, 64).

⁴⁴⁷ Így pl. a BMC V, 17.32, ill. 122.487 (Manlia Scantilla és Iulia Domna sestertiusainak leírása).

⁴⁴⁸ RIC II 394 (aureus).

⁴⁴⁹ RIC III 331 (aureus), 338 (aureus és denarius), 1078 (sestertius) és 1091 (dupondius, ill. as).

⁴⁵⁰ RIC III 1144.

⁴⁵¹ RIC III 687 (aureus), 688, 694-696 (denarius), valamint RIC III 1645-1646 és 1651 (sestertius), ill. 1647-1648 és 1652 (as)

⁴⁵² RIC III 772 (denarius), 1750-1751 (sestertius), valamint 1744-1745 és 1752 (as).

propaganda stabil, rendszeresen visszatérő elemét képezi a 2. század császári feleségeinek nevét viselő érméken — és ez nem változik a Severus-kor és a 3. század folyamán sem. A képtípust megtaláljuk a Didius Iulianus által felesége, Manlia Scantilla nevével veretett pénzekben⁴⁵⁴ (26-28. kép), majd számos példája látjuk Iulia Domna előlapjával: egyaránt előfordul azon érmék között, amelyek a császárné férjének, Septimius Severusnak az uralkodása alatt készültek⁴⁵⁵ (29-30. kép), ill. az ő halála után, Caracalla időszakában is⁴⁵⁶ (31. kép). De nem hiányzik a változat a Severus-kor későbbi szakaszából sem, például itt éppúgy megtaláljuk Elagabalus uralkodásának idején (Iulia Maesa előlapjával⁴⁵⁷: 32. kép, ill. Iulia Paula nevével⁴⁵⁸), mint Severus Alexander korában, az anyacsászárné, Iulia Mamaea veretein⁴⁵⁹ (33. kép).

A Severus-dinasztia bukása után az ábrázolást legközelebb Traianus Decius feleségének, Herennia Etruscillának a pénzein⁴⁶⁰ tűnik fel (34. kép), talán adathozható Cornelia Superánál⁴⁶¹, majd Valerianus családjának propagandájában jelentkeznek: példái nem csupán Salonina nevében verve⁴⁶² igazolhatóak (35-36. kép), de a RIC Gallienus előlapjával⁴⁶³ is

⁴⁵³ RIC III 283 (denarius), továbbá 679 és 681 (dupondius, ill. as).

⁴⁵⁴ RIC IV/1 7 (aureus és denarius), 18 (sestertius) és 19a (dupondius, ill. as), a körirat mindegyik esetben a IVNO REGINA.

⁴⁵⁵ A Róma városában gyártott veretek mellett felbukkan a képtípus a Laodicea ad Marébe lokalizálható verde gyártmányai között is. Így példái a római verdéből: RIC IV/1 559 (aureus, arany quinarius, denarius és ezüst quinarius, IVNO körirattal), 560 (aureus és denarius, IVNO REGINA körirattal), 840 és 856 (sestertius, IVNO REGINA körirattal), valamint 845 (dupondius, ill. as, IVNO REGINA körirattal). A Laodicea ad Marébe készült denariusok között pedig RIC IV/1 640 (IVNO REGINA körirattal) katalógusszámon találjuk a típust.

⁴⁵⁶ Így RIC IV/1 376 (ezüst quinarius IVNO körirattal) és 377 (denarius, IVNO CONSERVATRIX körirattal), amelyet a BMC V kétséges veretként említ, önálló katalógusszám nélkül, „c” betűjelzéssel a 435. oldalon, Schmidt-Dick pedig típuskatalógusába egyáltalán nem veszi fel Iulia Domna kapcsán a Iuno Conservatrix megjelölést). Továbbá RIC IV/1 378 (ezüst quinarius, IVNONEM körirattal), 584-585 (sestertiusok, IVNO és IVNONEM körirattal), ill. 598-599 (dupondiusok és azok, IVNO, valamint IVNONEM körirattal).

⁴⁵⁷ Így RIC IV/2 255 (aureus, IVNO körirattal), 256 (denarius, IVNO körirattal, melynél a RIC a veretek egy részét az antiochiai verdébe lokalizálja). Továbbá RIC IV/2 257 (denarius, IVNO CONSERVATRIX körirattal), ill. 259-260 (denariusok Antiochiából, IVNO REGI és IVNO REGINA körirattal). — Schmidt-Dick katalógusában a képtípus kapcsán ezen katalógusszámok egyikét sem említi, hanem tévesen a RIC IV/2, 236-ra hivatkozik (aureus helyet denariusként szerepeltetve), amely éremtípus azonban egyrészt nem Iulia Maesa, hanem Iulia Soaemias érméi közé tartozik, másrészt pedig nem ezt az ábrázolási formát képviseli, hanem a jobbra álló, palladiumot tartó Iuno alakját láthatjuk rajta (l. később a 4.3.3. fejezetben).

⁴⁵⁸ RIC IV/2 219: denarius, IVNO CONSERVATRIX körirattal. A változatot a BMC önálló katalógusszám nélkül, Cohen katalógusára (C. IV, 378.19) hivatkozva említi (a BMC V, 555.176 után, † jelöléssel), Schmidt-Dick típuskatalógusában pedig egyáltalán nem szerepel. A Rajna-vidéki Donderberg népvándorlás kori temetőjének 79. sírjában viszont adathozható az éremtípus egy példánya (Wagner - Ypey 2012, 92).

⁴⁵⁹ Minden esetben IVNO CONSERVATRIX körirattal: RIC VI/2 342 (aureus), 343 (denarius), 344 (ezüst quinarius), 685-686 (sestertius), 687 (as) és 688 (dupondius — ez utóbbit Schmidt-Dick nem említi a képtípus kapcsán). Továbbá a RIC egy megjegyzésben a RIC IV/2 340 katalógusszámú éremtípusnál (denarius, IVNO körirattal) is említi egy olyan változatot, amelynél a balra álló, paterát és sceptrumot tartó Iuno lábánál egy páva van.

⁴⁶⁰ RIC IV/3 57 (antoninianus Róma városából, IVNO REGINA körirattal).

⁴⁶¹ A RIC-ben ugyan szerepel, RIC IV/3 34 katalógusszámon (antoninianus IVNO REGINA körirattal), a katalógus azonban az éremtípus eredetiségét rendkívül kétesnek tartja, újkori hamisítványként azonosítja.

⁴⁶² A császárné pénzei között egyaránt jelentkeznek a képtípus a 260 előtti években és a 260-at követő időszakban. Az első esetben találkozhatunk vele a római verdében vert antoninianusok között: Göbl 2000, Tab. 5/238 és Tab. 5/242, a RIC-ben pedig RIC V/1 30 katalógusszámon (de téves leírással, amely a Iuno lábánál álló állatot sasként

említi a képtípust. Ezt követően megtaláljuk az ábrázolást a II. Claudius nevét viselő antoninianusok között⁴⁶⁴ (37. kép), Zenobia antoninianusain⁴⁶⁵ (38. kép), majd Severina⁴⁶⁶ (39. kép) és Magnia Urbica⁴⁶⁷ (40. kép) esetében.

A típus tehát a 3. század utolsó negyedéig a császárnékhoz kapcsolódó propaganda stabil részét képezte⁴⁶⁸, ezt követően viszont Iuno más ábrázolási formáihoz hasonlóan az a változat is eltűnt az éremverésből: sem a tetrarchia, sem pedig a Constantinus-dinasztia pénzein nem jelenik meg, és a 4. század későbbi szakaszában sem találkozhatunk vele többet. A 2. és a 3. században viszont nem csupán a birodalmi verdék termeléséből adatható, példáit egyes görög városok lokális éremanyagában is megtaláljuk: így pl. az alexandriai⁴⁶⁹ vagy az edessai⁴⁷⁰ pénzekben.

Más művészeti ágakból viszont meglehetősen kevés párhuzamát ismerjük a típusnak, igaz, néhány példát így is igazolhatunk — lásd pl. a reliefplasztikák között.⁴⁷¹ A páva persze több más ábrázolásmódnál is felbukkan Iuno/Héra mellett: láthatjuk pl. az álló istennő lábánál⁴⁷², az ülő Héra térdén⁴⁷³, de olyan változatot is találunk, ahol a gyermek Iuno egy páva hátán lovagol.⁴⁷⁴

azonosítja), ill. láthatjuk az antiochiai verde antoninianusainak sorában: Göbl 2000, Tab. 46/1585. A köriratban mind a római, mind az antiochiai verde termékein a IVNO REGINA megnevezés olvasható.

A 260 utáni években egy IVNO CONSERVAT köriratú változattal találkozhatunk a Róma városában készített antoninianusok között: Göbl 2000, Tab. 17/622-623, ill. a RIC-ben RIC V/1 11 katalógusszámon (de hiányos leírással, a páva említése nélkül, jöllehet a páváról Cohen-katalógusában – amelyre a RIC hivatkozik – is olvashatunk: C. V, 502.57). Emellett a RIC Rómába lokalizál néhány IVNO REGINA köriratú antoninianust (RIC V/1 12), míg másokat az antiochiai verdéhez kapcsol: RIC V/1 92 (utóbbiak Göbl katalógusában: Göbl 2000, Tab. 48/1619 jelöléssel szerepelnek).

⁴⁶³ A 260 utáni időszakban, a római verde antoninianusainak sorában, egyrészt IVNO CONSERVAT körirattal (RIC V/1 222), másrészt IVNO REGINA körirattal (RIC V/1 223 — sőt, itt a katalógus még páva nélküli variánst is említ). A IVNO CONSERVAT köriratú változatról Göbl katalógusa közöl képet, a hibrid veretek sorába helyezve azt: Göbl 2000, Taf. 133/623.

⁴⁶⁴ RIC V/1 212: antoninianusok, melyeknél azonban az istennő fejéről gyakran hiányzik a fátyol, ilyenkor csupán diadémot visel. A köriratban a IVNO REGINA megnevezés szerepel, az érmék az antiochiai verdebe lokalizálhatóak, amely ebben az időben a Zenobia és Vabalathus fennhatósági területéhez tartozott — a verde II. Claudius uralkodása alatti tevékenységéről és az általa közvetített propagandáról (ill. a sajátos, palmyrai vonások hiányáról ebben a propagandában) l. Hartmann 2001, 251.

⁴⁶⁵ RIC V/2 2 (a hátlapi mezőben lévő csillag említése nélkül), ill. Göbl 1993, Taf. 136/360, Bland 2011, 170.29 és 171.30: a körirat a IVNO REGINA megnevezést adja.

⁴⁶⁶ A RIC a Róma városában vert asok közt (RIC V/1 7 — Göbl katalógusában: Göbl 1993, Taf. 80/147) és a sicsiai antoninianusok sorában (RIC V/1 15) is adatható a képtípust, mindkét esetben IVNO REGINA körirattal.

⁴⁶⁷ RIC V/2 341: antoninianus a római verdéből, IVNO REGINA körirattal. Pink az éremtípust a verde ötödik emissziójához sorolja és 284 utolsó hónapjaira darálja (Pink 1963, 39).

⁴⁶⁸ Amikor azonban magának az uralkodónak az előlapjával jelenik meg, akkor valószínűleg vagy hibrid veretekről van szó, mint Gallienus esetében, vagy olyan speciális esetről, mint a palmyrai irányítás alatt álló Antiochiában II. Claudius névvel és előlapjával készített érméknél.

⁴⁶⁹ Pl. BMC Greek (Alex.), 185.1470 (Iulia Domna előlapjával, Caracalla uralkodásának idejéből).

⁴⁷⁰ Pl. BMC Greek (Arabia), 92.6: denarius Faustina minor előlapjával, VIII. Ma'nu Philoromaios uralkodásának időszakából. Az éremtípust a Roman Provincial Coinage online adatbázisában l. RPC online IV 6487 katalógusszámon (<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/6487/>).

⁴⁷¹ Így pl. La Rocca 1990, 846.280 (sírkő Iuno ábrázolása(i)val, a hajviselet alapján Faustina minor időszakából).

⁴⁷² Így pl. La Rocca 1990, 849.316: relief egy Viergöttersäule oldalán, amely némileg emlékeztet az éremképeken megjelenő ábrázolásra, Iuno ugyanis baljában sceptrumot tartva látható, lábánál egy pávával — de az istennő most a jobb kezében nem paterát tart, hanem a ruháját fogja össze vele a mellkasán.

A köriratokban legtöbbször a Iuno Regina megnevezést olvashatjuk, a Severus-korban azonban találkozhatunk a puszta IVNO, ill. IVNONEM változattal is, egyes császárnéknál (így Iulia Maesánál, Iulia Paulánál és Iulia Mamaeánál, majd a későbbiekben Saloninánál) pedig a conservatrix jelző is felbukkan.

4.3.3. Iuno jobbra áll, sceptrumot és Palladiumot tart (Iuno.A.II.)

A következő képtípus legszembetűnőbb eltérése, hogy rajta Iuno jobbra nézve látható.⁴⁷⁵ Az istennő most is állva jelenik meg, hosszú ruhában, fején diadémmal és egy fátyollal, melynek vége a vállát is elfedi, két oldalt, a karjairól aláhullva pedig a hátára vetett köpeny lecsüngő végeit láthatjuk. Iuno jobb kezét felemeli, egy függőlegesen tartott sceptrumot fog vele, arra támaszkodik, balját pedig nagyjából derékmagasságban tartja maga elé, kezében pedig egy kis szobor: a Palladium áll. A szobor leginkább a kicsiny alak kezében tartott dárdáról ismerhető fel, de olykor kivehető a Pallas Athéna másik kezében lévő pajzs is (41-42. kép). A Palladiumot Iuno olykor arccal kifelé nyújtja előre (41. és 43. kép — itt felismerhető a mozdulat, mellyel a Palladium döfésre lendíti a kezében lévő dárdát, sőt, a 43. képen még a lépő tartás is kivehető), máskor viszont úgy tűnik a Palladium kezében lévő kis dárda helyzetéből, hogy a szobrot Iuno arccal maga felé tartja (42. kép).

A képtípus kizárólag Iulia Soaemias pénzein jelentkezik⁴⁷⁶, IVNO REGINA körirattal. Más példái sem korábban, sem pedig a későbbiekben nem adatolhatóak Iuno ikonográfiájában. Igaz, más istenek kapcsán már nem ilyen egyedülálló az ábrázolás, hiszen a sceptrumot és Palladiumot⁴⁷⁷ tartó nőalak képe jól ismert Nobilitas esetében, akinél mind jobb, mind pedig bal felé forduló változatával találkozhatunk. A jobbra tekintő variáns⁴⁷⁸ szinte teljesen megegyezik a Iulia Soaemias pénzein Iuno ábrázolására szolgáló formával (az egyetlen különbséget az jelenti, hogy Nobilitas esetében hiányzik a fátyol az istennő fejéről — 44. kép), de az attribútumok és a testtartás a balra néző változatnál⁴⁷⁹ sem különböznek. Sőt, a

⁴⁷³ BMC Greek (Tauric), 90.11: a thraciai Bizyé coloniális bronzpénze, az előlapon Philippus Arabs nevével és arcképével.

⁴⁷⁴ Így pl. La Rocca 1990, 842.228: bronz medaillon Faustina minor előlapjával, Gneccchi katalógusában Gneccchi II, 39.9 katalógusszámmal (képe: Gneccchi II, Tav. 67/7).

⁴⁷⁵ A változat Schmidt-Dick katalógusában a IUNO f1B/01 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 64).

⁴⁷⁶ RIC IV/2 236 (aureus) és 237 (denarius).

⁴⁷⁷ A római Palladiumról és a hozzá kapcsolódó (mitikus és történelmi) hagyományról l. Ziehen – Lippold 1949, 182-185, ábrázolásairól a különböző művészeti ágakban: Ziehen – Lippold 1949, 200-201.

⁴⁷⁸ Először Commodusnál találkozhatunk az ábrázolással, majd adatolhatjuk a Septimius Severus uralkodása alatt a császár fiai, Geta, ill. Caracalla nevében vert pénzekben is — Schmidt-Dick katalógusában NOBILITAS f1B/02 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 80).

⁴⁷⁹ Commodus, majd Geta pénzein is megjelenik a képtípus, amely Schmidt-Dick katalógusában a NOBILITAS f1A/01 jelölést kapja (Schmidt-Dick 2002, 80).

balra néző képtípus Nobilitas mellett Vesta ikonográfiájában⁴⁸⁰ is helyet kap (45. kép). A Palladium egyébként nem csak e képtípusnál szerepel Vesta attribútumai között, más ábrázolásmódjainál is adatható⁴⁸¹, ráadásul Nobilitas és Vesta mellett felbukkan Dea Roma⁴⁸² és Victoria⁴⁸³ esetében – vagy éppen a császár kezében⁴⁸⁴ is. Az éremverésben való megjelenítése tehát csak Iuno kapcsán számít szokatlannak.

A Palladium által jelzett városvédő funkció azonban Iunótól sem állt távol. Az istennőt több itáliai városban (így pl. Faleriiben, Perusiában és Veiiben) a település védelmezőjeként tisztelték, Iuno Reginaként és a capitoliumi triász tagjaként pedig Rómában is a város (és az állam) egyik legfőbb égi oltalmazójának számított.⁴⁸⁵ A városvédő funkció talán leglátványosabb példáját azonban Iuno Sospita Lanuviumból származó kultusza jelenti, melynél az istennő – feltehetően Athéna Pollias mintájára – meglehetősen harcias megjelenéssel bírt: sisakként a fejére húzott kecskebőrt viselve, pajzsot és dőfésre emelt dárdát tartva ábrázolták. Kultusza a Kr. e. 4. századtól ismert Rómából, a Kr. e. 2. században pedig templom is épült tiszteletére.⁴⁸⁶ Iuno Sospita alakja az érempropagandában is megjelenik: legtöbb példáját ugyan a köztársaság korából ismerjük⁴⁸⁷, de a forma nem ismeretlen a császárkorból sem, Antoninus Pius pénzein⁴⁸⁸ (46. kép) és a M. Aurelius uralkodása alatt Commodus nevében készített érmék között⁴⁸⁹ is adatható.

A Severus-kori ábrázolásokon azonban Iuno már nem hord fegyvereket, és jelen esetben sem kell a Palladium megjelenése mögött közvetlen városvédő funkciót keresnünk. A Palladium ugyanis nem csak Iuno kezében tűnik fel az Elagabalus korabeli éremanyagban, hanem Vesta – mégpedig a fentebb már említett, balra nézve álló, baljában sceptrumot, jobbában pedig a Palladiumot tartó változat – kapcsán is találkozunk vele: egyaránt

⁴⁸⁰ Iulia Domna, majd pedig Iulia Maesa, Iulia Soaemias, Iulia Paula és Iulia Mamaea pénzein – Schmidt-Dicknél VESTA f1A/03 jelöléssel találjuk a típust (igaz, az Elagabalus korabeli példákat nem említi: Schmidt-Dick 2002, 118).

⁴⁸¹ Schmidt-Dick tipológiáját használva a VESTA f1A/01-04, VESTA f1A/8-10, VESTA f5A/02-03, VESTA f5A/05 képtípusoknál, a különböző változatokban az 1. század közepétől egészen a 3. századig (Schmidt-Dick 2002, 118-120).

⁴⁸² Schmidt-Dick típusjelölései szerint a ROMA f1A/02, ROMA f5A/07-08 és a ROMA f5B/07-08 változatoknál, a 1. és 3. század közötti időszakban (Schmidt-Dick 2002, 97-103).

⁴⁸³ Schmidt-Dick tipológiáját használva a VICTORIA f2(3)A/06 és a VICTORIA f2(3)B/06 képtípusoknál, Nero és Galba pénzein (Schmidt-Dick 2002, 127 és 129).

⁴⁸⁴ Flavius-kori példák (Schmidt-Dick 2011, 292).

⁴⁸⁵ Haug 1919, 1119, ill. Latte 1960, 151 és 166-169.

⁴⁸⁶ Haug 1919, 1120-1121, ill. Latte 1960, 168.

⁴⁸⁷ Van, hogy csupán Iuno Sospita fejét látjuk (az előlapon – így pl. RRC 316/1: denarius, Kr. e. 105, ill. RRC 384: denarius serratus, Kr. e. 79), máskor viszont egész alakos ábrázolásával találkozhatunk, gyalogosan (pl. RRC 379/1: denarius, Kr. e. 80) vagy pedig egy bigában állva (pl. a RRC 379/2 hátlapján: denarius serratus, Kr. e. 80, az előlapon Iuno Sospita jobbra néző feje).

⁴⁸⁸ RIC III 608 (sestertius).

⁴⁸⁹ RIC III 645-646 (aureus és denarius), ill. 1582-1583 (sestertius).

adatulható a Iulia Paula, Iulia Soaemias és Iulia Maesa előlapjával vert érméken.⁴⁹⁰ Leginkább e képtípussal vethetjük össze a Palladiumot tartó Iuno alakját is, azt, hogy a korszakban gyakori ábrázolási forma és attributum Iuno kapcsán is megjelenik. E képi variáns felbukkanása mögött így nem kell feltétlenül a Palladium sorsában Elagabalus uralkodása alatt bekövetkező viharos események lenyomatát keresnünk.⁴⁹¹

Az istennő Palladiumot tartó alakként való ábrázolása mindenesetre egyszeri fejlemény maradt Iuno ikonográfiájában: Elagabalus uralkodása után nem találjuk a képtípus nyomát az éremverésben, és más művészeti ágakban sincsenek példái, párhuzamai.

4.3.4. Egyéb álló típusok (Iuno.A.III.)

Az eddig említett ábrázolási formák mellett a RIC-ben néhány további éremtípusnál is az álló helyzetű Iuno alakjáról olvashatunk. A leírás ezen esetek mindegyikében egyedi ábrázolásmódokat ismertet, melyek párhuzamait nem találjuk a kor éremverésében (sőt, olykor más művészeti ágakban sem leljük megfelelőiket Iuno kapcsán). Azonosításuk során így óvatosnak kell lennünk, hiszen itt esetleg hibás, hibrid veretekről, esetleg téves leírásról is szó lehet.

Ilyen egyedi ábrázolásmóddal találkozhatunk pl. Gallienus asai között.⁴⁹² Ez esetben a RIC leírása szerint a hátlapon a balra nézve álló, paterát és bőségszarut tartó Iuno látható, IVNO REGINA körirattól kísérve. A katalógus megjegyzése szerint a hátlap Saloninára jellemző – a bőségszarut tartó Iuno képe azonban egyáltalán nem adatolható Saloninánál, sőt, Sabina egy éremtípusát leszámítva⁴⁹³ teljesen hiányzik a birodalmi éremverésből.⁴⁹⁴ A

⁴⁹⁰ Iulia Paula előlapjával: RIC IV/2 224 (denarius), Iulia Soaemiasnál: RIC IV/2 246 (denarius), ill. Iulia Maesa pénzei között: RIC IV/2 276 (denarius).

⁴⁹¹ A magát elsősorban az emesai főisten, Elagabal (az isten nevéből, kultuszáról és annak eredetéről l. Frey 1989, 45-49, az istennek a római napistenhez, Solhoz való viszonyáról és Elagabalus vallási politikájáról pedig: Pietrzykowski 1986, 1816-1824, Frey 1989, 67-106, ill. Berrens 2004, 51-57) főpapként meghatározó és a császári trónon is ennek szellemében tevékenykedő uralkodó számos római isten kultuszszobrát és szent tárgyát vitette Elagabal újonnan épült palatinusi templomába (SHA Heliog. III.4). Ezek közé tartozott a Palladium is (jóllehet egy regényes történet szerint a Vesta-szüzek becsapták a császárt és az igazi szent tárgyakat elrejtették előle: SHA Heliog. VI.8). Sőt, Héródianosz beszámolója szerint (Héródian. V.6.3-4) a császár Elagabal és a Palladium között még egy szent, isteni náaszt is tervezett, és csak később választotta az általa tisztelt istenség párjával a carthagói Dea Caelestist (Héródianosz tudósítását azonban vitatja: Frey 1989, 52-54).

⁴⁹² A 260 előtti évekre datálva: RIC V/1 268a (a római verdehez sorolva).

⁴⁹³ RIC II 404: ezüst quinarius, ahol IVNONI REGINAE körirat mellett a balra nézve álló istennőt látjuk, előrenyújtott jobbában paterával, bal karjában bőségszaruuval. (A típus képét lásd pl. <https://www.acsearch.info/search.html?id=97625>, Gorny & Mosch, Auktion 115, 1635).

⁴⁹⁴ A cornucopiae egyébként igen gyakori attribútum az éremképeken, amelyet a legkülönbözőbb istennők és perszonalifikációk kezében láthatunk (előfordulását a császárkor első két és fél évszázadában áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 145-146). Így a mérleg mellett a bőségszaru számít a fő ismertetőjegyeknek Moneta esetében is, ez azonban – bármilyen szorosan kötődött a perszonalifikáció eredetileg Iunóhoz (a kapcsolatról lásd pl. Bernhart 1926, 94 és Latte 1960, 169) – Iuno ikonográfiáját nem befolyásolta. Bár a köztársaság korában még ismert Iuno Moneta mellképe az éremverésben (így RRC 396 és RRC 464/2: denariusok, Kr. e. 74-ből és Kr. e. 46-ból, melyeknél az előlapokon szereplő, diadémot viselő női mellkép azonosítását a MONETA felirat teszi lehetővé), a császárkorban Moneta ábrázolásai már nem Iuno, hanem Aequitas mintáit követték. A mérleget és bőségszarut tartó megformálás Aequitashoz kapcsolódik (Schmidt-Dick 2002, 78-79), Iunónál nem találkozhatunk hasonló

képtípus Göbl katalógusában sem szerepel, így a bőségszarunál talán téves azonosításról lehet szó. Hasonlóképp' egyedi attribútumot említ a RIC egy, az előlapján II. Tetricus arcképet hordozó antoninianusnál, ahol a hátlapon (hiányos) IVNO körirat mellett egy jobbra nézve álló, kormánylapátot tartó istennőt ír le.⁴⁹⁵ Schulzki katalógusa nem adatozza a képtípust (a hibrid veretek és az utánverések között sem), a kormánylapát⁴⁹⁶ felbukkanása pedig teljesen egyedi jelenség Iuno kapcsán — így itt valamilyen téves veretet feltételezhetünk. Szintén egyedi változatról lehet szó akkor, amikor a RIC katalógusában a paterát és sceptrumot tartó, de jobbra nézve álló Iuno ábrázolásáról olvashatunk: a RIC két ízben említi ezt a képfarmát: Iulia Domna⁴⁹⁷ és Gallienus⁴⁹⁸ esetében, képet azonban egyik példáról sem közöl.

4.4. Iuno ül, virágot és kisgyermeket tart (Iuno.B.I.)

A továbbiakban azon típusokat tekintem át, amelyeknél Iuno nem állva, hanem ülő helyzetben jelenik meg. Ezek közt szerepel az a változat, melynél az istennőt egy trónuson ülve, virágot és pólyás kisdedet tartva láthatjuk.⁴⁹⁹ Alapvetően oldalnézetből kerül ábrázolásra, lábai és feje a kép bal szélé felé fordulnak (a felsőtest és a karok azonban – az éremverésben megszokott módon – szemből látszanak, hiszen ez szükséges ahhoz, hogy az ülő istenalak kezében lévő attribútumok is világosan kivehetők maradjanak). Iuno hosszan leomló tunicát visel, amely egész a bokájáig ér, e felett pedig pallát, melynek íves redője rendszerint az istennő derekánál fut keresztbe (47-49. kép). Fején diadém van, a fátyol azonban ennél a típusnál hiányzik. Helyette gyakran a trónszék háttámlájának két felső szélé tűnik fel az istennő vállainál (47-49. és 52. kép) — igaz, ez sem mindig adatozható a képen (50-51. kép). Iuno a jobb karját előrenyújtja, kezében egy virágot tart, míg baljával egy pólyás kisdedet ölel magához.

A képtípussal elsőként a Lucilla nevében készült érméken találkozhatunk⁵⁰⁰ (11. kép), majd igazolható Iulia Domna pénzein: mind a császárné férje, Septimius Severus⁵⁰¹ (47. kép), mind pedig a fia, Caracalla uralkodása alatt (48. kép)⁵⁰² szerepet kap a propagandában. Sőt

képtípusokkal (a Sabinánál feltűnő, paterát és bőségszarut tartó változat párhuzamait is inkább Concordia, mint Aequitas ábrázolásai között kereshetjük — I. Schmidt-Dick 2002, 63).

⁴⁹⁵ RIC V/2 236.

⁴⁹⁶ Fortuna tipikus attribútuma, bár néha más perszifikációknál is találkozhatunk vele (felsorolásukat I. Schmidt-Dick 2002, 158).

⁴⁹⁷ A Septimius Severus uralkodásának idejére datálható denariusok között, RIC IV/1 648A katalógusszámon, az előlapon egyedi (IVLIA PIA MATER CASTR) körirattal, a hátlapon IVNO megnevezéssel. — A BMC-ből nem ismerjük példáját.

⁴⁹⁸ A 260 előtti periódusra datálható asok között, RIC V/1 428 katalógusszámon, IVNO REGINA körirattal, a mediolanumi verdéhez sorolva. — Göbl katalógusában azonban nem szerepel a jobbra tekintő ábrázolásmód.

⁴⁹⁹ Schmidt-Dick katalógusában IUNO f5A/03 jelöléssel szerepel a változat (Schmidt-Dick 2002, 64-65).

⁵⁰⁰ RIC III 770 (denarius) és 1747 (sestertius).

⁵⁰¹ RIC IV/1 857 (sestertius) és 878 (dupondius, ill. as): IVNONI LVCINAE köriratú érmek a római verdéből.

⁵⁰² RIC IV/1 586 (sestertius a római verdéből, IVNONI LVCINAE körirattal).

hibrid vereteken még Septimius Severus előlapjával is megjelenik a típus⁵⁰³, igaz, ezek bizonyosan később készültek, lévén a Iulia Mamaeára jellemző körirati változatot hordozzák. Az ábrázolásmód ugyanis feltűnik a Iulia Mamaea nevét viselő érméken is⁵⁰⁴ (49-50. kép), majd a későbbiekben adatható még használata Cornelia Supera⁵⁰⁵ (51. kép) és Salonina⁵⁰⁶ (52. kép) esetében. Ezt követően azonban eltűnik az éremverésből, későbbi példáit már nem ismerjük.

Ami a köriratokat illeti, Lucilla és Iulia Domna esetében a IVNONI LVCINAE megjelölést találjuk, ami teljesen összhangban van a karján kisgyermeket tartó istennő alakjával. Iuno Lucina ugyanis a szülés, a szülő nők és az újszülött gyermekek védelmezője volt, tisztelete ugyanúgy nagy hagyományokra nyúlt vissza a római vallásban, miként az istennő Esquilinuson álló templomának alapítási napjához kapcsolódó ünnep, a Matronalia is.⁵⁰⁷ Nevével többször találkozhatunk a 2. század második felében és a Severus-kor során az éremverésben: Iulia Domna előtt olvasható Faustina minor⁵⁰⁸, Lucilla⁵⁰⁹ és Crispina⁵¹⁰ esetében, a most tárgyalt képtípus mellett felbukkan a paterát és sceptrumot tartó istennő képe mellett (a 4.3.1. fejezetben tárgyalt típus), de olyan ábrázolásoknál is, ahol a kisgyermeket tartó Iuno állva (esetleg más gyermekek között) látható⁵¹¹: 9-10. kép. Iulia Domnát követően azonban eltűnik Iuno Lucina megnevezése a birodalmi propagandából, sem a kései Severus-kor császárnéinál, sem pedig a katonacsászárok korában nem hirdette az éremanyag ezt az aspektust. Ennek megfelelően az ülő, kisgyermeket tartó Iuno alakja mellett is más köriratokat olvashatunk: Iulia Mamaeánál a IVNO AVGVSTAE változat szerepel, amely a birtokos szerkezettel különösen szoros viszonyt jelez az anyacsászárné és az istennő között, a 3. század közepén pedig ennek rövidebb formái, Cornelia Superánál⁵¹² dativusban (IVNONI AVG), Saloninánál pedig nominativusban (IVNO AVG).

A kisgyermeket tartó Iuno ábrázolása tehát egyáltalán nem ritka a 2. század közepétől a 3. század közepéig terjedő periódus éremverésében. Az eddig említetteken túl

⁵⁰³ RIC IV/1 316 (denarius, IVNO AVGVSTAE körirattal).

⁵⁰⁴ RIC IV/2 341 (denarius), 683 (sestertius) és 684 (as): mindegyik a római verdébe lokalizálható, köriratukon pedig IVNO AVGVSTAE megnevezést olvashatjuk.

⁵⁰⁵ RIC IV/3 31 (antoninianus, IVNONI AVG körirattal).

⁵⁰⁶ A mediolanumi verdébe lokalizálható, IVNO AVG köriratú antoninianusok, amelyek a 260 utáni időszakban (sőt, Göbl beosztása szerint Gallienus uralkodásának végén, a nyolcadik emisszióban) készültek. A RIC-ben RIC V/2 62, Göbl katalógusában pedig Göbl 2000, Tab. 38/1381 katalógusszámon.

⁵⁰⁷ Haug 1919, 1115-1116, Latte 1960, 95-96 és 105, ill. Dury-Moyaers – Renard 1981, 149-153.

⁵⁰⁸ Pl. RIC III 692-693 (aureus), 1649-1650 (sestertius és as).

⁵⁰⁹ Részben Antoninus Pius uralkodásának éveiben: pl. RIC III 505 (aureus) és 1377 (sestertius); részben pedig M. Aurelius uralkodása alatt: így pl. RIC III 771 (denarius) és 1748-1749 (sestertius és as).

⁵¹⁰ RIC III 680 (dupondius, ill. as).

⁵¹¹ Schmidt-Dick tipológiája szerint a IUNO f1A/01-02 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 63).

⁵¹² Esetében a típus megjelenése különösen érdekes, hiszen míg egyébként szinte az összes császárnénak, akinek az érméin a Iuno Lucina körirat, ill. a kisgyermeket tartó Iuno alakja megjelent, volt gyermeke (a kivételt a gyermektelen Crispina jelenti), addig Aemilianus és Cornelia Supera esetleges gyermekéről semmit sem tudunk.

találkozhatunk olyan változattal is, ahol az ülő, sceptrumot tartó istennő egyenesen két gyermekkel együtt jelenik meg: az egyikük Iuno térdén ül, míg a másik az istennő trónja előtt áll és felé nyújtja kezét.⁵¹³ Más művészeti ágakban viszont már korán sem ilyen kedvelt téma Iuno Lucina alakja: a birodalmi éremverés mellett ismerjük ugyan ábrázolását a reliefplasztikában⁵¹⁴, a gyermek Héraklést szoptató Héra képét pedig a görög vázafestészetben is adathatjuk⁵¹⁵, de a vonatkozó képtípusok mégsem tartoznak Iuno/Héra ikonográfiájának legelterjedtebb változatai közé.

A képen megjelenő másik attribútum, a virág viszont teljesen egyedi jelenségnek számít Iuno kapcsán: egyetlen más képtípusánál sem igazolható az éremanyagban. Annál többször találkozunk vele Spes ábrázolásain, az istennő legfontosabb – sőt, szinte kizárólagos – attribútumának számít, amely más istenek kezében csak egy-egy kivételes esetben tűnik fel.⁵¹⁶ Megjelenése Iuno Lucina kapcsán mégis könnyen érthető, hiszen Spes rendszerint különösen nagy szerepet kap a császár fiúgyermekének, a trón kijelölt örökösének nevében készített érméken, a hozzá kötődő virág így a trónörökshöz – vagy talán általánosabban: a születéshez – fűződő reményeket jelzi a szülést és a születést patronáló istennő ábrázolásain.

4.5. Iuno ülve gabonakalással (Iuno.B.II.)

A 3. század közepén egy rövid időszakban, Trebonianus Gallus uralkodásának éveiben néhány érdekes, egyébként példa nélküli képtípussal is találkozhatunk. Ezek közé tartozik az a változat, amelynél Iuno egy trónszéken ül, a kép bal széle felé fordulva (53. kép). Az istennő hosszú, egészen a bokájáig érő ruhát visel, derekánál olykor kivehető a palla íve is (54. kép). Fején diadém van, a fátyol viszont ezúttal hiányzik az ábrázolásról. Iuno jobb karját maga elé nyújtja, kezében két gabonakalászt tart, míg bal kezét közvetlenül a derekánál láthatjuk: karját feltehetően a trón karfáján nyugtatja, kezében pedig egy átlósan tartott, rövid sceptrum van⁵¹⁷ (Iuno.B.II.1. típus).

A képtípussal kizárólag Trebonianus Gallus uralkodásának idején találkozhatunk: egyrészt magának a császárnak a pénzein (antoninianusok⁵¹⁸ és ezüst quinariusok⁵¹⁹),

⁵¹³ Az Antoninus Pius által Faustina minor előlapjával veretett aureusok között: RIC III 504 – Schmidt-Dicknél a IUNO f5A/04 jelöléssel szerepel a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 65).

⁵¹⁴ Így pl. La Rocca 1990, 834.135 (egy halotti oltár, azon Iuno álló alakja, az istennő kezében fáklya és kisgyermek).

⁵¹⁵ Így pl. Kossatz-Deissmann 1988, 692.301 (apuliai lékythos a Kr. e. 4. századból).

⁵¹⁶ Spes ábrázolásairól: Schmidt-Dick 2002, 111-112, attribútumként feltűnő virágról és annak jelentőségéről, mint amely minden esetben egy-egy örömteli eseményt jelöl a császári család életében: Schmidt-Dick 2002, 141.

⁵¹⁷ Schmidt-Dick tipológiájában IUNO f5A/02 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 64).

⁵¹⁸ RIC IV/3 35 (a római verdéből), 69 (Mediolanumból) és 83 (Antiochia).

⁵¹⁹ RIC IV/3 78 (a RIC a mediolanumi verdéhez sorolja).

másrészt pedig a fiának és társcsászáranak, Volusianusnak az előlapjával vert antoninianusokon.⁵²⁰ A köriratokban mindig a IVNO MARTIALIS olvasat szerepel.

A képtípusnak ismert egy másik változata is, melynél Iuno baljában nem sceptrum, hanem globus van (Iuno.B.II.2.). Az ábrázolás egyébként (szinte⁵²¹) mindenben megegyezik a fent leírtakkal, a legfontosabb különbséget az jelenti, hogy az istennő bal karja nem az oldala mellett nyugszik, hanem balra kinyújtva, nagyjából vállmagasságban láthatjuk, kezében pedig a sceptrum helyett egy globust tart (55-56. kép).⁵²² A másik eltérést a körirat jelenti, ott ugyanis Iuno Martialis neve nem nominativusban, hanem dativusban szerepel: IVNONI MARTIALI.

A variánst szintén kizárólag Trebonianus Gallus uralkodása során adathozhatjuk: egyrészt Trebonianus Gallus sestertiusain⁵²³, másrészt a Volusianus számára veretett antoninianusokon.⁵²⁴

E képtípusoknál két szokatlan elemmel találkozhatunk: az egyik a gabonakalász az istennő kezében, a másik pedig a Iuno Martialis megnevezés. A gabonakalász ugyanis szinte kizárólag csak ezen érméken szerepel Iuno attribútumai között: egyébként sem a birodalmi propagandában nem kötődik az istennőhöz, sem a görög városok lokális éremanyagában nem igazolható Héra ábrázolásainál és más művészeti ágakból sem ismerjük példáit. Ugyan maga a gabonakalász gyakran feltűnő attribútum a császárkori éremverésben, de nem Iuno, hanem Ceres és Annona képzetköréhez tartozik. Ha más isten(nő)nél találkozhatunk vele, többnyire akkor is a bőségre, a jó termésre, a biztonságos gabonaellátásra, a sikerre és a biztos nyugalomra utal.⁵²⁵

Ezzel szemben a Iuno Martialis megnevezés éppen a háborús tematikához látszik kötődni, a Martialis jelző ugyanis Mars hadistenhez kapcsolja Iunót.⁵²⁶ Az elnevezés teljesen egyedi, felbukkanása mögött a kutatás általában a császári család umbriai eredetét látja: Iuno Martialist ősi oszk/umber istenként azonosítva, akinek lokális kultuszát Trebonianus Gallus kísérelte meg beemlíteni a birodalmi propagandába (mint látható, kevés sikerrel).⁵²⁷ Iuno ezen aspektusát – Iuno Monetával és Iuno Sospitával egyetemben – rendszerint a katonai szférához

⁵²⁰ A RIC említi egyrészt a mediolanumi verdéből, azzal a megjegyzéssel, hogy az adott hátlapi típus Trebonianus Gallushoz kötődik: RIC IV/3 209 (Schmidt-Dicknél viszont nem szerepel ez az éremtípus), másrészt igazolható Antiochiából: RIC IV/3 218.

⁵²¹ Iuno fején néha mintha fátyolt látnánk (55. kép), máskor azonban ez hiányzik (56. kép).

⁵²² Schmidt-Dick katalógusában IUNO f5A/01 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 64).

⁵²³ RIC IV/3 109 (a Róma városi verdéből).

⁵²⁴ RIC IV/3 132 (Volusianus még csak a Caesar címet viseli) és 177 (Volusianus Augustusként kerül megnevezésre, de Schmidt-Dick nem említi ezt az éremtípust a képforma kapcsán) — a RIC mindkét változatot Róma városába lokalizálja.

⁵²⁵ Így a gabonakalász adathozható többek között pl. Ops és Bonus Eventus, Felicitas és Tranquillitas kezében is — az attribútum szerepéről és előfordulásáról l. Schmidt-Dick 2002, 138.

⁵²⁶ A Martialis jelzőt találhatjuk pl. az egyik flamines maiores, a Mars kultuszáért felelős flamen Martialis tisztségének nevében (Latte 1960, 36).

⁵²⁷ Dury-Moyaers – Renard 1981, 167-168 (a korábbi szakirodalom eredményeit is összefoglalva).

kötik, jöllehet magán az ábrázoláson nem találunk erre utaló elemeket. Mindenesetre felmerülhet, hogy Italia különböző területein Marsot nem csupán a háború isteneként tisztelték, hanem a korai időkben a „termést és annak sérthetetlenségét védő isten is volt”⁵²⁸, mely funkcióhoz jól illeszkedne a gabonakalász attribútumként való megjelenése. Iuno kapcsán azonban ilyen aspektus nem ismert, ráadásul Trebonianus Gallus éremverésében feltűnően ritkán találkozhatunk a hadisten alakjával⁵²⁹, akinek helyét a propagandában feltehetően jórészt a Iuno Martialis köriratú típusok vették át — ez pedig ismét csak a katonai/hadi tematikához köti ezen változatokat.

Az olykor Iuno baljában lévő globus szintén nem jellemző az istennő ikonográfiájára (a birodalmi éremverésben nem ismerünk rá más példát), megjelenése azonban nem olyan meglepő, mint a gabonakalászé vagy a Martialis jelzőé. A globus ugyanis az éremképek egyik leggyakrabban megjelenő, a legszélesebb körben használt attribútuma, amely egyszerűen hatalmi szimbólumnak is tekinthető⁵³⁰, ráadásul a görög városok lokális éremanyagában többször is találkozhatunk olyan változatokkal, melyeknél Héra gránátalmát tart kezében⁵³¹, aminek a globustól való határozott megkülönböztetése sok esetben szinte lehetetlen az éremképeken.⁵³²

4.6. Iuno egy kerek templomban ül (Iuno.F.)

A Iuno Martialis név azonban más képtípusok mellett is felbukkan. Így adatolhatóak olyan változatok is, melyeknél Iuno (szobrát) egy kerek templom közepén ülve láthatjuk.⁵³³ A templom egy alacsony pódiumon áll, amelyre rendszerint három lépcsőfok vezet fel, a két oldalon egy-egy díszes korinthoszi oszlop áll, ezek tartják az architrávot és az épület kupolás lefedését. A kupolán sugaras díszítés van, a tetőről girlandok lógnak alá (57-58. kép), néhány esetben pedig a két oldalt álló oszlopok mögött két másik oszlop is kivehető — ezek hátul, az épület túloldalán tartják a tetőzetet (59-60. kép). A templom közepén egy ülő alak foglal helyet — előlnézetből látható, hosszan leomló ruhában, egyéb részletek azonban a kicsiny ábrázoláson nem vehetőek ki. Bal kezét vagy széke karfáján, vagy az ölében nyugtatja,

⁵²⁸ Hahn 1975, 27, ill. Latte 1960, 66.

⁵²⁹ Trebonianus Gallus előlapjával: RIC IV/3 40 (antoninianus, amelyet a RIC Rómába lokalizál és meglehetősen ritka változatként jelöl meg) és 84-85 (antoninianusok az antiochiai verdéből). Volusianus nevével verve: RIC IV/3 219-220 és 228 (antoninianusok Antiochiából).

⁵³⁰ A globus szerepéről a különböző istennők kapcsán l. Schmidt-Dick 2002, 148-149, de gyakran látható tárgy pl. Iuppiter vagy az uralkodó ábrázolásainál is — Iuppiter kapcsán lásd például Gallienusnak a 260 utáni évekre datálható antoninianusait: RIC V/1 212 (Róma), ill. 608, 614 és 641 (Antiochia); a császár kezében tartott globusról pedig bővebben: Schmidt-Dick 2011, 286-292 és 337-341.

⁵³¹ Így pl. BMC Greek (Phrygia) 309.193 (a phrygiai Laodiceából, Plotina előlapjával) és BMC Greek (Pelop.) 149.155-156 (Argos, Antoninus Pius előlapjával).

⁵³² A globus és az alma megkülönböztetéséről l. még a Venusról szóló fejezetben a 931. lábjegyzetet.

⁵³³ A képtípust, amelynél a templom építészeti kialakítása sokkal nagyobb szerepet kap, mint az istennő alakja, Schmidt-Dick nem veszi fel katalógusába.

jobbát azonban némileg előre/oldalra nyújtja, jobb kezében egy alálógó tárgyat tart, amelyet a katalógusok általában gabonakalászként határoznak meg⁵³⁴ (57-59. kép). Balról a széke mellett olykor egy további figurát találunk: benne talán a Iuno mellett gyakran feltűnő pávát kell látnunk, de magán a képeken rendszerint alig azonosítható a forma (60. kép). A templom és a benne ülő alak tehát első pillantásra nélkülözi az egyértelmű attribútumokat⁵³⁵, meghatározása a körirat alapján történik, ahol minden esetben a IVNONI MARTIALI megnevezés szerepel.

Az ábrázolás különböző variánsai Trebonianus Gallus és Volusianus, ill. Hostilianus⁵³⁶ pénzein igazolhatóak. A RIC leírása egyrészt az alapján különbözteti meg az egyes változatokat, hogy azokon két vagy négy oszlop jelenik-e meg a templomnál, másrészt jelzi, hogy kivehető-e a páva Iuno oldalán. Az érmék egyik csoportjánál csak a templom első két oszlopa látható: közöttük ül az istennő, aki mellett hol azonosítható a páva⁵³⁷, hol nem.⁵³⁸ Máskor a templom hátsó részén, az istennő mögött is feltűnik két oszlop, de a páva most sem mindig szerepel a képen: van, ahol megjelenik⁵³⁹, míg máskor hiányzik a leírásból.⁵⁴⁰ A meghatározások azonban bizonytalanok, a köztük lévő határ pedig igen vékony — hiszen pl. a

⁵³⁴ Eltérő leírást ad meg La Rocca, aki az ábrázolási típus példáinál (La Rocca 1990, 837.154-156 és 837.159) paterát és sceptrumot említ, jóllehet erre az általa mellékelt képek sem szolgáltatnak alapot. Ugyanis bár az istennő jobbójában lévő tárgy részleteit valóban szinte lehetetlen kivenni, aláhajló íve erősen különbözik a patera kerek formájától, így az összkép inkább a gabonakalászként való értelmezést támogatja. Az pedig a jobb állapotú vereteken (57-60. kép, ill. a La Rocca 1990, 837.159 képe is) egyértelműen látszik, hogy az ülő alak baljában nincs sceptrum, hiszen a jogar egyenes vonalának ki kellene rajzolódnia a képen (a 60. képen az istennő bal lába mellett látható alacsony függőleges vonal sem lehet sceptrum, az minden bizonnyal a trónszék egyik lába).

⁵³⁵ Ill. egyes nehezen kivehető részletek az ábrázolás Iunóhoz kapcsolása révén, az alapján kerülnek az istennő attribútumaiként meghatározásra (pl. gabonakalász, páva).

⁵³⁶ Traianus Decius ifjabb fia apja halála után felvette az Augustus címet, amit Trebonianus Gallus is elismert, Hostilianust elfogadta társzászáraként, sőt talán adoptálta is (miközben saját fiának, Volusianusnak a Caesar címet adományozta). Ez a sajátos hármasság azonban nem volt tartós, Hostilianus ugyanis még 251 nyarán/őszén elhalálozott (Kienast 2004, 207 és Huttner 2008, 212-213).

⁵³⁷ A képtípust Trebonianus Gallus, Volusianus és Hostilianus előlapjával is megtaláljuk a RIC-ben. Trebonianus Gallusnál: RIC IV/3 110a-b (sestertius és as, Róma). Volusianus előlapjával egyaránt igazolható azon időszakból, amikor még csupán a Caesar címet viselte: RIC IV/3 131 (antoninianus, Róma), ill. azon veretek közül, amelyeken már Augustusként szerepel: RIC IV/3 156 (aureus, Róma) és 171 (antoninianus, szintén Róma városának verdéjéből). Emellett ismerjük a típust Hostilianus nevében verve (aki ekkor az Augustus címet viselte): RIC IV/3 190 (antoninianus, Róma) és 202A (antoninianus, Antiochia). Illetve a RIC említ egy olyan változatot is, ahol ez a hátlap kapcsolódik egy olyan előlaphoz, amely a Traianus Decius által a korábbi évszázadok római császárainak emlékére veretett pénzek sorozatába illeszkedik: RIC IV/3 100 (antoninianus DIVO AVGVSTO előlapi körirattal) — ez esetben minden bizonnyal egy utólag, már Trebonianus Gallus korában készített hibrid változatról van szó.

Továbbá vannak olyan variánsok, melyeknél a RIC a páva mellett még egy vagy két további kicsiny alakot is említ a templomban — így Trebonianus Gallus sestertiusai között: RIC IV/3 111 (Róma) és Volusianus (aki immár az Augustus címet viseli) antoninianusai: RIC IV/3 174 (szintén a római verdéből).

⁵³⁸ A típus egyaránt adatolható Trebonianus Gallus előlapjával: RIC IV/3 54, antoninianus, Róma), ill. (az Augustus címmel már felruházott) Volusianus nevében verve: RIC IV/3 172-173 (antoninianusok, Róma) és 253a-b (sestertius és as, Róma).

⁵³⁹ Trebonianus Gallusnál: RIC IV/3 112 (sestertius, Róma), ill. Volusianusnál (aki Augustusként kerül megnevezésre): RIC IV/3 155 (aureus, Róma), 175-176 (antoninianusok, Róma) és 252a-b (sestertius és as, szintén a római verdéből).

⁵⁴⁰ Így azon ezüst medaillonoknál, amelyek Trebonianus Gallus előlapjával készültek a római verdében: RIC IV/3 25.

páva meglétének vagy hiányának azonosítása egy-egy kopottabb darabon csöppet sem könnyű feladat.

A képtípus közvetlen párhuzammal nem rendelkezik, jóllehet a megoldás, melynél Iuno alakja/szobra egy templom építészeti keretében tűnik fel, nem teljesen ismeretlen a római éremverésben. A korábbi példáknál azonban a capitoliumi templomot láthatjuk és az ott tisztelt istentriáaszt, a fő hangsúlyt így Iuppiter szobra kapja (Iuppiter ül, a két istennő áll: 61. kép), Iuno alakja pedig gyakran alig vehető ki a képen.⁵⁴¹ Jelen esetben viszont Iuno szobra önállóan, a saját templomában kerül ábrázolásra — igaz, Iuno Martialis esetleges templomáról, tiszteletéről és annak körülményeiről semmilyen egyéb információval nem rendelkezünk.

4.7. Iuno és Iuppiter (Iuno.D.)

Az eddig bemutatott képtípusok mellett van néhány további változat is: így találkozhatunk olyan képpel, ahol Iuno nem egyedül szerepel, hanem Iuppiterrel együtt, a főisten mellett állva látható (Iuno.D. típus), míg máskor az istennő meg sem jelenik a hátlapi ábrázoláson, ott csupán egy hozzá köthető állat alakját találjuk (Iuno.G. csoport). Mindezek azonban egyedi változatok, csak egy-egy uralkodó kapcsán, egy-egy konkrét esetben fordulnak elő.

Így az a változat, melynél Iuppiter és Iuno egymás mellett, egymással szemközt állva jelenik meg (Iuno.D. típus: 62. kép), a II. Claudius nevében készült, az antiochiai verdéhez kapcsolható antoninianusok között⁵⁴² igazolható. A kép bal oldalán a meztelen Iuppiter áll: szinte teljesen szemből kerül ábrázolásra (jobb lába a támasztóláb), fejét azonban jobbra fordítja, így a vele szemközt álló Iunóra néz. Jobb karját magasra emeli (nagyjából vállmagasságig), kezében sceptrumot tart, melynek alja a talajon nyugszik, míg bal kezét aláereszti az oldala mellett és egy villámköteget fog benne.⁵⁴³ A főistennel szemben, a kép jobb oldalán Iuno áll. Ő ezúttal is hosszú ruhát visel és fátyolt, fejét balra fordítja (vagyis szembenéz Iuppiterrel), vállmagasságba emelt baljában sceptrum van (alja a talajon nyugszik,

⁵⁴¹ Már ha egyáltalán szerepelnek az istenszobrok, ugyanis több olyan változat van, ahol csupán az épületet láthatjuk, a szobrok nem kerülnek jelölésre (így pl. RRC 385/1 és 487). — A capitoliumi templom (melynek ábrázolásánál az istenszobrok hol többé, hol inkább kevésbé azonosíthatóak) mindenesetre többször feltűnik a császárkori éremverésben. Találkozhatunk vele a Flavius-kori propagandában, Vespasianusnál (például a császár sestertiusain: RIC II 452, 553, 577, 591, 750 és asain: RIC II 496, 765), valamint Titus (pl. RIC II 102, 80-ban vert sestertiusok) és Domitianus (így pl. Vespasianus uralkodása idején: RIC 793, ill. Domitianus saját uralkodása során: RIC II 207) nevében verve. Majd igazolható a Severus-korban is, pl. Iulia Domna ezüst medaillonjain (amelyeket a RIC Septimius Severus uralkodására datál és valamelyik keleti verdéhez próbál kötni: RIC IV/1 649).

⁵⁴² RIC V/1 258.

⁵⁴³ Az ábrázolásmód önálló képként is megjelenik Iuppiter ikonográfiájában a 2. és a 3. század éremverése során. Schmidt-Dick katalógusában a Iupiter I.3.01. jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2011, 136) és szerepel II. Claudius pénzein is (pl. RIC V/1 52: antoninianus a római verdéből).

az istennő függőlegesen tartja), nagyjából derékmagasságban előrenyújtott jobb kezében pedig paterát tart.⁵⁴⁴ A hátlapon a CONSECR AVG körirat szerepel, jóllehet az előlapon semmi sem utal consecratióra: a császár megnevezése az IMP C CLAVDIVS AVG formulával történik, míg a II. Claudius halála után vert érméknél általában a DIVO CLAVDIO olvasattal találkozunk. A körirat az antiochiai verdénél megszokott formát követi⁵⁴⁵, éppúgy, ahogy a két istenalakot ábrázoló hátlap is a verde utolsó, még II. Claudius nevét viselő emissziójába illeszkedik — e kibocsátás azonban talán már inkább a palmyrai hatalmi törekvéseket tükrözi, mint II. Claudius propagandáját.⁵⁴⁶ A képtípus II. Claudius uralkodásának végére datálható, pontos időbeli helyzete azonban vitatott. Míg a CONSECR AVG körirat alapján Estiot⁵⁴⁷ a császár halála utáni időszakra teszi (ill. a verettípus alapján ekkorra keltezi az egész emissziót), Bland ezt vitatja. Véleménye szerint a hátlapi körirat nem feltétlenül a consecratióra utal, máshogy is lehet értelmezni (pl. consecratumként valamilyen Iuppiternek és Iunónak tett felajánlásra utalna), a hátlapi ábrázolás nem illeszkedik a divinatio tematikájába (amelyet általában az oltár, a sas és a halotti máglya képvisel az érméken) és az előlapi körirat sem tér el a császár megszokott éremtermelésétől. Mindehhez járul, hogy az emisszió más típusain sem látunk a császár halálára utaló elemeket, így nincs ok arra, hogy a kibocsátást a II. Claudius halála utáni időszakra keltezzük.⁵⁴⁸

4.8. Iunóhoz kötődő állatok az istennő alakja nélkül (Iuno.G.)

Arra már korábban is láthattunk példákat, hogy egyes képeken Iuno alakja mellett feltűnik szent állata, a páva (26-40. és 60. kép), azonban igazolható olyan változat is, ahol az istennő meg sem jelenik, csupán a pávát láthatjuk (Iuno.G.I. típus). A típussal a Salonina nevében készített (ezüst és bronz) medaillonok közt találkozhatunk⁵⁴⁹: a pávát szemből látjuk, farktollai legyezőszerűen terülnek szét a háta mögött, a körirat pedig a IVNONI REGINAE olvasatot adja (63. kép). Az ábrázolásmód nem nélkülözi az előzményeket és a párhuzamokat, igaz – bármennyire is jellemző attribútum a páva Iuno esetében⁵⁵⁰ – azokat nem Iuno kapcsán

⁵⁴⁴ Tehát a 4.3.1. fejezetben szereplővel egyezik meg az istennő ábrázolása.

⁵⁴⁵ Bland 2011, 138-139.

⁵⁴⁶ Az emisszióban szereplő képtípusokon két istenalak szerepel — gyakran egy férfi isten és egy istennő kettőse, akikkel a palmyrai befolyás alatt álló verdében esetleg Vabalathus és Zenobia személyére kívánhattak utalni (Estiot 1999a, 94 és Hartmann 2001, 251). Az ekkor megjelenő ábrázolásokról bővebben lásd Hartmann 2001, 251, 25. lábjegyzet (ill. jelen dolgozatban Diana kapcsán a 3.6.1.-3.6.2. fejezetekben).

⁵⁴⁷ Estiot 1999a, 94.

⁵⁴⁸ Bland 2011, 138-139.

⁵⁴⁹ A 260 előtti periódusra datálható darabok között: RIC V/1 21 (ezüst) és Göbl 2000, Tab. 22/786 (bronz). A katalógusok mindkét változatot Róma városába lokalizálják.

⁵⁵⁰ A már említett képtípus mellett a 2. században (Faustina minor pénzein) olyan ábrázolásmódokkal is találkozhatunk, ahol Iuno trónon ül, lábai előtt páva áll, miközben az istennő baljában sceptrum van, jobbában pedig vagy a három grácia kicsiny alakját tartja (Schmidt-Dick katalógusában IUNO f5A/06 jelöléssel: Schmidt-Dick 2002, 65), vagy pedig egy paterát (Schmidt-Dicknél IUNO f5A/08 jelöléssel). Az első változatot Antoninus Pius uralkodásának idejéből ismerjük: dupondiusok és asok RIC III 1400 katalógusszámon. A paterát tartó

találjuk meg, hanem leginkább⁵⁵¹ a consecratiós tematika keretében: az elhunyt császárnék emlékére vert érmék közt már korábbról is adathozhatunk a szemből ábrázolt páva képét⁵⁵², ill. felbukkan Valerianus és Gallienus korában, a Mariniana tiszteletére vert érmék között⁵⁵³ is (64. kép).

Máskor nem pávát, hanem őzet láthatunk a köriratukban Iunót megnevező érméken (Iuno.G.II. típus). Az állat hol balra (Iuno.G.II.1. típus: 65. kép), hol pedig jobbra (Iuno.G.II.2. típus: 66-67. kép) nézve áll, fején minden esetben jól kivehető szarvakat hord, így – bár a RIC ismételtelen őzsutaként (doe) nevezi meg – benne hím állatot, valószínűleg őzbakot⁵⁵⁴ kell látnunk. Az ábrázolásmóddal Salonina antoninianusai között találkozhatunk, a 260 utáni periódusban, IVNONI CONS AVG körirattal.⁵⁵⁵ Sok más, állatalakot ábrázoló hátlaphoz hasonlóan a kutatás e képeket is a Róma városi pénzverdéhez kapcsolja, Gallienus utolsó, ott kibocsátott emissziójához, közvetlenül a császár meggyilkolása előtti időszakra datálva.⁵⁵⁶ Emellett a RIC említ egy másik változatot is, szintén IVNONI CONS AVG hátlapi körirattal, de Gallienus előlapjával⁵⁵⁷, az ábrázolt állatot most (balra lépő) kecskeként azonosítva – Göbl katalógusában a hibrid veretek között szerepel a típus.⁵⁵⁸

4.9. Kronológiai áttekintés

Kronológiai rendben áttekintve a korszakot (II. tábla) Commodus halála után elsőként **Didius Iulianus** uralkodásának napjaiban tűnik fel Iuno ábrázolása. Az álló, paterát és sceptrumot tartó formát (Iuno.A.I.1.) látjuk, ill. ennek pávával kiegészített változatát (Iuno.A.I.2.), a császár feleségének, Manlia Scantillának előlapjával verve.

Szintén a császári hitves nevét viselő érméknél kap szerepet az istennő **Septimius Severus** esetében. Iulia Domna pénzei közt a Iuno.A.I.2. típusra (Iuno paterát és sceptrumot tartva áll, lábai előtt pávával) ismerjük a legtöbb példát, de a katalógusok említik a páva

formát pedig egyaránt megtaláljuk Antoninus Pius (RIC III 1399: dupondiusok, ill. asok) és M. Aurelius uralkodása alatt (RIC III 689 és 697-698: denariusok).

⁵⁵¹ De nem kizárólagosan. A páva más esetekben is feltűnhet, így pl. Domitia pénzein Concordiára utaló körirattal kerül ábrázolásra (RIC II 212 és 212B: aureusok és denariusok) – igaz, ez esetben az állat nem szemből, hanem oldalnézetből, jobbra lépve látható.

⁵⁵² Így pl. a Faustina maior emlékére vert pénzeken (RIC III 386: aureus), Faustina minornál (pl. RIC III 743: denarius és 1703: sestertius), az elhunyt Iulia Domna emlékére verve (RIC IV/1 396: denarius, ill. a Severus Alexander idejére datálható RIC IV/2 715: denarius) vagy éppen Paulina esetében (RIC IV/2 1: denarius).

⁵⁵³ Így RIC V/1 1 (aureus), 3-4 (antoninianus), 9 (sestertius) és 11 (dupondius).

⁵⁵⁴ Igaz, az álláról egy, a kecskékre jellemző szakáll lóg alá, az állat szarva azonban jól láthatóan elágazó, eltér a kecskéétől. A meghatározás mindenestre meglehetősen bizonytalan.

⁵⁵⁵ A jobbra néző változatot Göbl katalógusában Göbl 2000, Tab. 20/726 jelöléssel találjuk, a RIC-ben pedig a RIC V/1 14 katalógusszámon, míg a balra néző forma Göblnél Göbl 2000, Tab. 20/725, a RIC-ben pedig RIC V/1 15 (az előlapon SALONINA AVG körirattal) és 16 (az előlapi körirat COR SALONINA AVG) katalógusszámon szerepel.

⁵⁵⁶ Göbl beosztása szerint a római verde Valerianus, ill. Gallienus uralkodása alatt kibocsátott emissziói közül ez a tizedik (Göbl 2000, 94).

⁵⁵⁷ Ugyancsak a 260 utáni periódusra datálva: RIC V/1 224 (antoninianus a római verdéből).

⁵⁵⁸ Göbl 2000, Taf. 133/725.

nélküli változatot is (Iuno.A.I.1.), valamint az ülő, jobbában virágot, bal kezében bepólyált csecsemőt tartó ábrázolásmódot (Iuno.B.I.). Sőt, utóbbit hibrid változatként Septimius Severus előlapjával verve is megtaláljuk. Ugyanezek a formák jelentkeznek **Caracalla** uralkodásának éveiben: a Iuno.A.I.2. és a Iuno.B.I. ábrázolásait látjuk, az anyacsászárné, Iulia Domna előlapjával.

Alapvető változásokat a Severus-kor későbbi szakasza sem hoz. **Elagabalus** uralkodása idején a Iuno.A.I.1. (Iulia Soaemias és Iulia Maesa) és a Iuno.A.I.2. típussal (Iulia Paula és Iulia Maesa) találkozunk, **Severus Alexander** uralkodása során pedig a Iulia Mamaea előlapjával vert érméken egyaránt felbukkannak a Iuno.A.I.1., a Iuno.A.I.2. és a Iuno.B.I. képforma. Az egyetlen szokatlan, sajátos változatot Iulia Soaemias pénzei közt regisztráljuk: egy jobbra nézve álló, Palladiumot és sceptrumot tartó ábrázolást (Iuno.A.II.), amely Iuno kapcsán kizárólag ekkor jelentkezik, **Elagabalus** bukása után eltűnik az éremverésből.

A hagyományos formák dominálnak a Severus-kor után is. Így **Philippus Arabs** uralkodása során, Otacia Severa előlapjával a Iuno.A.I.1. típus kerül ábrázolásra, **Traianus Decius**nál, Herennia Etruscilla pénzei közt pedig a pávával kiegészített, Iuno.A.I.2. változatot figyelhetjük meg. **Trebonianus Gallus** és fia, Volusianus esetében viszont új, mindaddig példa nélkül álló képtípusokkal találkozunk: így felbukkan az ülő, előrenyújtott jobbában gabonakalászt tartó Iuno Martialis alakja, bal kezében sceptrummal (Iuno.B.II.1.) vagy globussal (Iuno.B.II.2.), de láthatjuk az istennő kerek templomát is (Iuno.F.) — utóbbi képforma ráadásul az ekkor egy ideig az Augustus címet viselő Hostilianus nevében verve is adatható.

Trebonianus Gallus halála után azonban már hiába keresnénk ezeket az új változatokat az éremképeken. Eltűnésük éppoly' hirtelen és teljes körű, mint amilyen váratlan felbukkanásuk volt a propagandában. **Aemilianus**nál újra a hagyományos formák szolgálnak Iuno megjelenítésére: a császár feleségének, Cornelia Superának a pénzei közt hol a balra nézve álló istennőt látjuk, paterát és sceptrumot tartva, lábánál pávával (Iuno.A.I.2.), hol pedig az ülő alakot, kezében virággal és egy pólyás csecsemővel (Iuno.B.I.).

A Iuno.A.I.1. és a Iuno.A.I.2. változatok **Valerianus** dinasztijának időszakában is feltűnnek, Salonina pénzein: egyaránt megtaláljuk őket Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának éveiben és a 260 utáni időszakban. Sőt, egy-egy példájuk hibrid változatként a császárok előlapjával vert érméken is szerepelhet: így a Iuno.A.I.1. típusról olvashatunk Valerianus pénzei közt, a Iuno.A.I.2. formát pedig **Gallienus**nál, a 260 utáni évekre datálva említi a RIC. Salonina előlapjával verve azonban más ábrázolási formákat is találunk. A 260 előtti időszakból ismerünk olyan változatot, melynél frontálisan ábrázolt pávát látunk a Iunót

megnevező körirat mellett (Iuno.G.I.), a 260 utáni évekből pedig igazolható az ülő, virágot és gyermeket tartó istennő típusa (Iuno.B.I.), míg máskor csak egy őz van a hátlapi képen (Iuno.G.II.1-2.).

A Gallienus ellen lázadó usurpátorok közt **Regalianus** feleségének, Dryantillának a pénzein bukkanhatunk Iuno ábrázolására: néhány, korábbi érmék felülverésével készített darabban a paterát és sceptrumot tartó istennő képtípusát (Iuno.A.I.1.) ismerhetjük fel.

A **II. Claudius** nevét viselő antiochiai antoninianusok közt szintén feltűnik a Iuno.A.I.2. típus, de van egy másik, egyedi változat is, melynél Iunót és Iuppitert együtt, egymás mellett állva ábrázolja az érme hátlapja (Iuno.D.).

A továbbiakban viszont már csupán az álló, paterát és sceptrumot tartó képformákkal találkozunk. **Aurelianus** feleségénél, Severinánál egyaránt szerepel a Iuno.A.I.1. és a Iuno.A.I.2. típus, sőt, utóbbi példáit még Zenobia pénzein is látjuk. Hasonló a helyzet **Carinus** feleségénél, Magnia Urbica pénzein: a RIC egyaránt említi a Iuno.A.I.1. és a Iuno.A.I.2. változatot, más ábrázolásmód azonban már nem kap teret a képeken, ezt követően pedig végleg eltűnik Iuno ábrázolása az éremverésből.

4.10. Összegzés

Ha összegzésként áttekintjük Iuno előfordulását a kor éremanyagában, azt látjuk, hogy az istennő ábrázolásai – a már a 2. században megfigyelhető tendenciáknak megfelelően – szinte kivétel nélkül mindig a császárnék nevében készített érméken jelentkeznek, Iuno a császári család nőtagjaihoz kötődő propaganda, reprezentáció része.

Ha mégis olyan darabokkal találkozunk, melyeknél a császárt megnevező előlaphoz kapcsolódik a Iunót mutató hátlap, gyakran (így Septimius Severus, Valerianus, ill. Gallienus esetében) hibrid veretekre gyanakodhatunk. Máskor olyan speciális helyzetről van szó, mint a II. Claudius nevét viselő antiochiai érméknél, melyek előállítására a központi kormányzatnak nem volt közvetlen befolyása, mivel a térség ekkor palmyrai irányítás alatt állt. Az utolsó, II. Claudius nevében készített emisszióban talán már a palmyrai propaganda (burkolt) érvényesülését feltételezhetjük, ez magyarázhatja a szokatlan éremképek és változatok felbuklását (így Iuno szerepét). Teljesen külön kategóriát jelent Trebonianus Gallus pénzverése, melyben kimondottan nagy hangsúlyt kap Iuno a császár(ok) nevét viselő érméken és az általuk közvetített propagandában – igaz, egy sajátos, csak ekkor igazolható változatban, Iuno Martialisként, teljesen egyéni képtípusokkal. Az istennő megszokott ábrázolásmódjai ekkor sem jelentkeznek a császárok előlapjával készített vereteken.⁵⁵⁹

⁵⁵⁹ Sőt, teljesen hiányoznak Trebonianus Gallus időszakából, ami valószínűleg nem független attól, hogy a császár felesége, Afinia Gemina Baebiana nem kapta meg az Augusta rangot. A tekintetben ugyan nem egységes

A császárnék esetében viszont Iuno az éremverés rendszeresen visszatérő, stabil elemét jelentette. Néhány csekély szerepű és csupán rövid ideig az uralkodódinasztiához tartozó császári hitvest (pl. Plautilla, Annia Faustina, Aquilia Severa, Orbiana, Sabinia Tranquillina) leszámítva a császári család(ok) minden, az Augusta címet megkapó és az éremverésben megjelenő nőtagjánál igazolhatóak Iunót ábrázoló hátlapok. Ebben nincs változás a század folyamán, Iulia Domna pénzein éppúgy feltűnik az istennő, mint a 3. század végén, Severinánál és Magnia Urbicánál. Hogy a Severus-kort követően mégis egyre ritkábban találkozhatunk vele, a mögött azt a tényt kereshetjük, hogy a század közepén/második felében több császárt ismerünk, akinek trónra lépésekor nem volt (vagy legalábbis számunkra ismeretlen a) felesége, esetleg nem kapta meg az Augusta rangot — náluk így hiányoznak a császárnéi reprezentációhoz kötődő istenalakok, köztük Iuno is. De az igazi változás az általunk vizsgált periódus lezárultával, a tetrarchia alatt következett be. Bár az egymás mellé- és alárendelt (társ)császárok együttműködésére épülő rendszerben a császári család(ok) nőtagjai nem veszítették el teljesen dinasztikus szerepüket⁵⁶⁰, de az uralkodói propagandából hiányoznak, és így az éremverésben sem kaptak teret. Ezzel pedig egy csapásra eltűntek az éremképekről a császárnékhoz kötődő istenalakok és képtípusok — köztük Iuno, akivel a későbbiekben már egyáltalán nem találkozhatunk a birodalmi éremanyagban.

Ha Iuno ábrázolásmódjait tekintjük (II. tábla), meglehetősen statikus és konstans, viszonylag szegényes, sőt, idővel még szürkébbé és egysíkúbbá váló összképet látunk. Trebonianus Gallus propagandáját és néhány más, egyszeri változatot⁵⁶¹ nem számítva mindig ugyanazokkal a jól ismert, már a 2. században is használt formákkal találkozhatunk: Iuno áll, paterával és sceptrummal (lábánál olykor páva), esetleg virágot és kisgyermeket tartva ül. Sőt, utóbbi képtípus Saloninát követően eltűnik az éremanyagból⁵⁶², így a továbbiakban csupán a paterát és sceptrumot tartó, balra nézve álló változat marad. A 2. században alkalmasszerűen

a kutatás, hogy Baebiana vajon már férje trónra jutása alatt elhalálozott, elvált, esetleg a dinasztiába egy ideig kényszerűségből bevont Hostilianus anyjára, a még élő és az Augusta címet már birtokló Herennia Etruscillára tekintettel kényszerült lemondani az Augusta megnevezés felvételéről (Kienast 2004, 209 és Huttner 2008, 212), a következmények azonban egyértelműek. Baebiana nem jelenik meg az érempropagandában, így abból hiányoznak az olyan, tipikusan a császárnékhoz kapcsolódó képtípusok, mint Iuno hagyományos ábrázolásai.

⁵⁶⁰ Hiszen a két Caesar, Galerius és Constantius az Augustusok lányait vették feleségül: Galerius Diocletianus lányát, Galeria Valeriát, Constantius pedig Maximianus mostohalányát, Theodorát.

⁵⁶¹ Így a Palladiumot tartó típus Elagabalus korában, a Gallienus állatalakos érméi közé tartozó, özet ábrázoló változatok vagy a Iuppitert és Iunót egymással szemben állva megjelenítő képtípus II. Claudius antiochiai veretein.

⁵⁶² Severina esetében nem tudunk trónörökös születéséről, Magnia Urbicánál a császárné egyes feliratokon adathozható *mater castrorum* címe (pl. CIL II 3394 és CIL XI 5168, továbbá a CIL VIII 2384 esetében a *mater castrorum senatus ac patriae* formával találkozhatunk) talán erre utalhat (a császárnéi titulátúra alakulásáról l. Johne 2008c, 612-613, Magnia Urbicáról pedig: Kreucher 2008, 422), de az érempropagandában nem látjuk ennek nyomát. — Iuno Lucina egyik császárné kapcsán sem kap szerepet, ahogy *Fecunditas* vagy a gyermekeket oltalmazó *Pietas* képe is hiányzik.

felbukkanó ábrázolások jelentős része⁵⁶³ egyáltalán nem igazolható a 3. században. Az ekkor megjelenő új variánsok (a jobbra nézve álló, Palladiumot tartó forma, ill. az ülő, gabonakalászt és sceptrumot/globust tartó típusok) szereplése pedig csak egy-egy uralkodó (Elagabalus, ill. Trebonianus Gallus) időszakára korlátozódik, utána nyomtalanul eltűnnek a propagandából. Az összkép meglehetősen egyhangú, a korszak utolsó két évtizedében pedig már csupán a paterát és sceptrumot tartó típus alkalmi fel-felbukkanására szorítkozik. Igaz, Iuno így is megmarad a császárnékhoz kötődő reprezentáció és üzenetek közvetítői között, szemben sok más, korábban jellemző istennővel és perszonifikációval, amelyek ekkorra teljesen eltűnnek az éremképekről.⁵⁶⁴

Hasonló összkép bontakozik ki, ha a köriratokban szereplő megnevezéseket tekintjük (XI. tábla). Leggyakoribb a Iuno Regina név, amely már a 2. században nagy szerepet kap, de (kisebb-nagyobb szünetekkel) végigkíséri a 3. századot is. A puszta IVNO/IVNONEM formát – amely a 2. században szintén igen gyakori – a Severus-korban még olvashatjuk, a 3. század közepére azonban teljesen eltűnik. Ellenben többször felbukkan a század közepén a Iuno Augustae megnevezés: először Iulia Mamaeánál szerepel, majd variánsaival találkozhatunk Cornelia Superánál (IVNONI AVG) és Saloninánál (IVNO AVG), mindig a gyermeket tartó Iuno Lucina ábrázolása mellett – Saloninát követően azonban sem a képtípus, sem a körirat nem igazolható többet. Magát a IVNONI LVCINAE köriratot (amely először a 2. század közepén adatható) pedig csupán a Severus-kor első évtizedeiig használják, Iulia Domna pénzein még jelen van, a későbbiekben viszont már hiányzik a propagandából. A 3. század tipikus megnevezése a Iuno Conservatrix: sok más istenhez és istennőhöz hasonlóan⁵⁶⁵ Iunónál is megjelenik ez a jelző, a császár(i család) védelmezőjeként, oltalmazójaként határozva meg őt. Az elnevezést a Severus-kor kései szakaszában (főleg Iulia Mamaeánál) olvashatjuk, majd Otacilia Severa és Salonina pénzein. Más istenekhez képest azonban Iuno kapcsán csak korlátozott szerepet kap a conservatrix jelző – a közvetlen harci tematikától távol álló istennő, aki általában kimondottan a császárnék reprezentációjához kötődött, vélhetően kevésbé volt alkalmas arra, hogy az uralkodó(dinasztia) védelmezőjeként

⁵⁶³ Vannak pl. olyan képtípusok, melyeknél Iunót állva látjuk, egy (pl. Lucilla denariusain: RIC III 771) vagy több gyermekkel (így pl. Faustina minor aureusai M. Aurelius uralkodása idején: RIC III 692-693), esetleg bőségszarut tartva (Sabina ezüst quinariusain: RIC II 404). Máskor az ülő istennő baljában sceptrumot tart, jobb kezében pedig a három Gracia kicsiny alakját, míg lábai előtt egy páva áll (Faustina minor nevében vert dupondiusok és azok Antoninus Pius uralkodása alatt: RIC III 1400). De ismert olyan változat is, ahol a balra nézve ülő Iuno kezében patera és sceptrum van, míg lábainál egy páva áll (Faustina minor nevében verve Antoninus Pius uralkodása alatt: RIC III 1399: dupondiusok, ill. azok, ill. M. Aurelius uralkodása során: RIC III 689 és 697-698, denariusok). – A különböző változatokat áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 63-66.

⁵⁶⁴ Severina éremanyagában a Concordia, ill. a császári pár, Magnia Urbicánál pedig Venus kapja a fő hangsúlyt és hiába keresnénk esetükben olyan, korábban a császárnék pénzein gyakran felbukkanó isteneket és perszonifikációkat, mint pl. Diana, Fecunditas, Pietas vagy éppen Vesta.

⁵⁶⁵ A conservator/conservatrix jelzőről és annak használatáról egyes istenek megjelölésére: Berrens 2004, 210-211, ill. Taeger 1960, 325-326, 424-440.

szerepeljen. Annál érdekesebb, hogy Salonina antoninianusai között feltűnik a Iuno Victrix megnevezés: a victrix melléknév közvetlenül a háborús tematikára utal és csak viszonylag kevés istennő mellett jelenik meg⁵⁶⁶, Iuno kapcsán történő felbukkanását pedig még különlegesebbé teszi, hogy a kapcsolódó képtípuson semmi olyan elem nincs, ami a háborús tematikához kötné az istennőt. Egyszeri változatról van szó, amely nem is talált folytatást az éremverésben.

A vizsgált periódus végére nem csupán a képtípusok, de a hozzájuk kapcsolódó köriratok köre is radikálisan leszűkül: míg Salonina pénzein még négy-öt különböző megnevezéssel találkozhatunk (IVNO REGINA, IVNO AVG, IVNO CONSERVATRIX, IVNONI CONS AVG, IVNO VICTRIX), addig Severinánál és Magnia Urbicánál már csak a Iuno Regina név használatos. Iuno ábrázolása eddigre teljesen sablonossá és egysíkúvá válik, majd a tetrarchia alatt teljesen eltűnik a propagandából.

A meglehetősen egyhangú összképben sajátos intermezzót jelent Trebonianus Gallus uralkodása: az ekkor megjelenő változatok nem csupán ábrázolásukat, de köriratukat tekintve is teljesen egyediek. A Iuno Martialis név nélkülözi a korábbi mintákat, párhuzamokat, a császár bukása után pedig nyomtalanul és végleg eltűnt az éremanyagból: esetében valószínűleg egy, a császárhoz és az ő törekvéseihez kötődő propagandaelemet, talán valóban egy, a császári család szűken vett, közép-itáliai pátriájához kötődő helyi istenalakot kell látnunk, akinek a szerepe azonban módfelett korlátozott maradt a birodalmi éremanyagban.⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ A victrix jelzőt Venus, Dea Roma és Minerva kapcsán, a hímnemű victor formát pedig Iuppiter, Mars és Hercules esetében olvashatjuk — a vonatkozó példákat és a megnevezések áttekintését l. a Dianáról szóló egységben, a 3.4.1. fejezetben.

⁵⁶⁷ Trebonianus Gallus uralkodása alatt nem ez az egyetlen, a birodalmi éremverésben szerephez jutó lokális kultusz. Ugyan korlátozottabb mértékben, de a Trebonianus Gallus, ill. Volusianus előlapjával készített sestertiusok, dupondiusok és asok sorában felbukkan Apollo Arnazi ábrázolása is: a lyciai Arnában (Xanthosban) tisztelt Apollo, akit elsősorban gyógyító istenként ismertek. A birodalmi propagandában sem korábban, sem pedig a későbbiekben nem kap szerepet, csupán ebben a rövid periódusban adatolható (Simon – Bauchhenss 1984a, 399.224).

5. Minerva

5.1. Bevezetés — Minerva a római vallásban

Minerva tisztelete a Kr. e. 6. századtól, a capitoliumi triász templomának felépítésétől biztosan igazolható Rómában.⁵⁶⁸ A kultusz kezdetei erős etruszk hatást tükröznek, a későbbiekben pedig a görög párhuzamok bizonyultak döntőnek: Minerva ikonográfiáját alapvetően meghatározták a Pallas Athéna ábrázolásairól ismert attribútumok és képtípusok.⁵⁶⁹ Az istennő kezdetől bírt városvédő szereppel, hiszen a capitoliumi triász tagjaként Róma egyik égi védelmezőjének számított⁵⁷⁰, a széles tömegek számára azonban Minerva elsősorban a kézművesek és a mesteremberek, iparosok, tanárok (sőt, az orvosok) istene volt.⁵⁷¹

A császárkori propagandában is nagy teret kapott. Kiemelkedő jelentősége volt Domitianus esetében, aki Minervát égi védelmezőjének tekintette: éremképek során hirdette alakját és két templomot is emelt tiszteletére.⁵⁷² A későbbiekben már nem jutott neki ilyen domináns szerep, jelenléte azonban folyamatosan igazolható, példáit egyaránt láthatjuk a különböző művészeti ágakból⁵⁷³ és a feliratokról.

5.2. Minerva a római éremverésben

Minerva ábrázolása már a köztársaság idején szerepet kapott a római éremverésben. Sisakos fejét megtaláljuk a legkorábbi pénzek közt⁵⁷⁴ (1. kép), majd hosszú időn át a triensek megszokott előlapi képének számított⁵⁷⁵ (2. kép). De ismerjük példáit a köztársaság utolsó évszázadából is⁵⁷⁶ (3. kép). Máskor az istennő egész alakos képét látjuk: hol quadrigát hajt,

⁵⁶⁸ A capitoliumi templomról és a hozzá kapcsolódó vallási változásokról l. Latte 1960, 149-154 és Köves-Zulauf 1995, 243-244.

⁵⁶⁹ Canciani 1984, 1107.

⁵⁷⁰ A capitoliumi templomban tisztelt Minerva és Athéna Polias párhuzamáról l. Latte 1960, 151. Azonban más jelek is utalnak Minerva városvédő funkciójára, így pl. a Minerva Capta elnevezés, amely talán egy evocatio eseményének állít emléket — minderről bővebben: Latte 1960, 125 és 164.

⁵⁷¹ Latte 1960, 165-166. Az istennő védelme alá tartozó különböző mesterségekről színes leírást ad Minerva márciusi ünnepe kapcsán Ovidius: Ovid. Fasti, III.809-834.

⁵⁷² Latte 1960, 329-330.

⁵⁷³ Minerva ábrázolásairól áttekintést ad Canciani 1984, 1076-1109.

⁵⁷⁴ Így pl. RRC 14/2 (semis, Róma, Kr. e. 280-276: Minerva feje balra néz), 17/1 (litra, Róma, Kr. e. 270 körül: vannak balra és jobbra néző változatok is), 25/5 (semis, Róma, Kr. e. 241-235: Minerva feje bal felé tekint) és RRC 35/3 (triens, Róma, Kr. e. 225-217: igazolható balra és jobbra néző forma is).

⁵⁷⁵ A Kr. e. 3. század végétől a Kr. e. 1. század első évtizedeiig, mindig jobbra néző változatban. Így pl. RRC 50/5 (Róma, Kr. e. 209-208), 65/4 (szardíniai verde, Kr. e. 209), 106/6 (etruriai verde, Kr. e. 208), 132/5 (Róma, Kr. e. 194-190), 199/4 (Róma, Kr. e. 155) és 338/3 (Róma, Kr. e. 91). A triensek utolsó példája: RRC 350B/2 (Róma, Kr. e. 86). Kivételt képez az RRC 341/6 (Róma, Kr. e. 90) éremtípus, ez esetben ugyanis nem Minerva feje szerepel a triens előlapján, hanem egy szakállas Silenus-maszk.

⁵⁷⁶ Így Minerva jobbra néző fejét láthatjuk pl. az RRC 454/3 előlapján (quinarius, Róma, Kr. e. 47), míg az RRC 465/5 (denarius, Róma, Kr. e. 46) és az RRC 494/38 (denarius, Róma, Kr. e. 42) előlapján az istennő jobbra tekintő mellképét találjuk.

kezében dárdát és tropaeumot tartva⁵⁷⁷ (4-6. kép), hol pedig gyalogosan jelenik meg, tropaeummal (7. kép)⁵⁷⁸, Victoriolával (8. kép)⁵⁷⁹, vagy éppen Iuppitert megkoszorúzva (9. kép).⁵⁸⁰

A császárkorban első példáit Claudius asai közt találjuk: bal kezében pajzzsal, felemelt jobbában döfésre lendített dárdával ábrázolták, az Athéna Promachos típus tradícióinak megfelelően, a kép jobb széle felé lépő beállításban: 10. kép.⁵⁸¹ Igazán jelentős szerepet azonban Domitianus propagandájában kapott Minerva. Ezúttal is gyakran látjuk az Athéna Promachos típus tartásában, döfésre emelt dárdával (11. kép).⁵⁸² Máskor a jelenetet további részletekkel egészítették ki: az istennő hol prorán áll, azon lép előre, míg jobbra, a lábai előtt rendszerint egy baglyot találunk (12. kép)⁵⁸³; hol balra lépő változatban tűnik fel, hátán szárnyakkal (13. kép).⁵⁸⁴ Más érmék balra nézve, álló helyzetben mutatják Minervát, kezében dárdával, amelyet azonban nem lendít döfésre, hanem függőlegesen tart, végét olykor a talajra támasztva.⁵⁸⁵ Az egyik változatnál a dárda az istennő jobbában van, bal kezét pedig csípőre

⁵⁷⁷ Minerva jobbra tartó fogaton, kezében dárdával: RRC 341/5 (semis, Róma, Kr. e. 90). Szintén a kép jobb széle felé haladó quadrigán, dárdát és tropaeumot tartva: RRC 342/5 (denarius, Róma, Kr. e. 90 — az 5a változatnál a leírás Minerva felett szárnyas Victoriát is említ, ez a részlet azonban az 5b-nél hiányzik: 4. kép). Hasonló ábrázolás, de balra tartó fogattal: RRC 342/4 (denarius, Róma, Kr. e. 90 — a 4a változatnál Victoria is szerepel, a 4b-nél azonban hiányzik). Egyedi variánst jelent az RRC 342/6 (denarius, Róma, Kr. e. 90), melynél mind az elő-, mind a hátlap a fogatot hajtó Minervát ábrázolja: egyes esetekben az előlapon balra, a hátlapon pedig jobbra néző formában (RRC 342/6a: 5. kép), míg máskor az elő- és a hátlapon is balra tartó fogatot találunk (RRC 342/6b). Jobb felé haladó quadrigát látunk az RRC 354/1 denariusainál (Róma, Kr. e. 84): a fogaton Minerva áll, baljában kerek pajzsot, jobbában döfésre emelt dárdát tartva (6. kép).

⁵⁷⁸ Az RRC 476 esetében (bronzérmék egy bizonytalanul azonosítható verdéből, Kr. e. 45) a bal felé lépő Minervát láthatjuk, jobbában tropaeumot, bal kezében pajzsot és dárdát tartva. A pajzsot Gorgó-fő és szalagok díszítik, Minerva lábai előtt, balra egy kígyó tekerögzik.

⁵⁷⁹ RRC 494/37 (denarius, Róma, Kr. e. 42): a hátlapi képen az istennő jobbra nézve áll, előrenyújtott bal kezében Victoriolát tart, míg jobbával dárdára támaszkodik. Bal lába mellett/mögött egy pajzs van.

A dárda hegye nem látható a képen, a fegyvert csak egy függőleges vonal jelöli. Ez azonban nem egyedi jelenség, Minerva számos képtípusára jellemző, hogy az istennő attribútumaként szereplő dárda részletei (hegye) gyakran nehezen vehetőek ki, vagy egyáltalán nem kerülnek ábrázolásra. Ilyen esetekben a tárgy képe lényegében nem különbözik egy hosszú sceptrumétól: ha más istennők (pl. Iuno) mellett tűnne fel hasonló elem, sceptrumként azonosítanánk. Dárdaként való meghatározása Minerva ábrázolási hagyományán alapul. Az, hogy egy-egy érmén jelölték-e a dárda hegyét, még az ugyanazon képtípushoz tartozó példányoknál is véletlenszerűen változik, e különbségből nem lehet következtetéseket levonni. — A sceptrum és a dárda elkülönítésének nehézségeiről, a meghatározás bizonytalanságáról l. még Venus kapcsán, a 6.7.3. fejezetben.

⁵⁸⁰ RRC 296/1 (denarius, Róma, Kr. e. 112-111): a hátlapon a capitoliumi triász istenei szerepelnek. Középen Iuppiter áll, kezében sceptrummal és villámköteggel, bal szélről Iunót látjuk, sceptrumot tartva, míg a jobb oldalon Minerva tűnik fel, baljában rövid sceptrummal, jobbával koszorút nyújtva Iuppiter felé.

⁵⁸¹ RIC I(2) 100 és 116: asok a Róma városi verdéből — Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f7B/01 jelöléssel látja el a képtípust (Schmidt-Dick 2002, 77).

⁵⁸² Így a császár aureusain pl. a RIC II 123, 160 és 198 esetében, denariusai között pl. RIC II 11, 60, 62, 72a, 79, 88, 121, 147, 171, 175, stb.; sestertiusain: RIC II 232 és 239, ill. asain: RIIC II 237 és 242.

⁵⁸³ Domitianus aureusain lásd pl. RIC II 36, 124, 161 és 199, denariusai között pedig pl. RIC II 63, 70, 85, 89, 92, 122, 136, 138, 144, 148, 187, 191, stb. — A képtípus Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f7B/03 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 78).

⁵⁸⁴ RIC II 194 és 197a (denariusok): Schmidt-Dick az ábrázolásmódot MINERVA f7A/02 jelöléssel említi (Schmidt-Dick 2002, 77).

⁵⁸⁵ A legtöbb képnél a dárdát szinte lehetetlen egy hosszú sceptrumtól megkülönböztetni.

teszi (14. kép)⁵⁸⁶, más képeknél baljában tartja a dárdát, miközben előrenyújtott jobb kezében vagy Victoriola áll⁵⁸⁷ (15. kép), vagy villámköteget fog benne⁵⁸⁸ (16. kép). Utóbbi két variánsnál Minerva lábai mellett/mögött, jobbra egy pajzs is megfigyelhető. Néha viszont csak az istennő büsztjét ábrázolták: a köztársaság kori előképeknek megfelelően általában az érmék előlapján tűnik fel sisakos mellképe (17. kép).⁵⁸⁹

E képformák egy része Domitianus meggyilkolása után eltűnt az éremverésből, mások azonban folytatásra találtak a 2. században. Így továbbra is láthatjuk pl. az Athéna Promachos típust⁵⁹⁰ (18. kép) és a Victoriolát tartó Minerva ábrázolását⁵⁹¹ (19-20. kép). Emellett új típusok is megjelentek. Hadrianus denariusai közt⁵⁹² feltűnt egy olyan változat, amely az istennőt szintén dárdát emelve és pajzsot tartva mutatja, de ezúttal balra fordulva, zárt, merev tartásban: teljesen oldalnézetből, összezárt lábakkal, mozdulatlanul állva, előreszegezett tekintettel (21. kép) — a Palladium ábrázolási sémájának megfelelően. Máskor balra nézve, bal kezénél dárdával és pajzzsal, előrenyújtott jobbában olajágot⁵⁹³ (22. kép) vagy baglyot⁵⁹⁴

⁵⁸⁶ Domitianus aureusai között lásd pl. RIC II 38, 163, 183 és 201, denarisain pl. RIC II 34, 61, 65, 67, 71, 98, 99, 134, 140, 146; továbbá a császár sestertiusain: RIC II 233 és 240. A képtípus Schmidt-Dicknél a MINERVA f1A/08 jelölést kapja (Schmidt-Dick 2002, 74).

⁵⁸⁷ RIC II 10, 12, 23, 31: denariusok, a képtípus Schmidt-Dicknél MINERVA f1A/15 jelöléssel található (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁵⁸⁸ Domitianus aureusai között lásd RIC II 37, 47, 47a, 75, 125, 162 és 200, a denariusokon pl. RIC II 37, 56, 64, 81, 86, 93, 133, 145, 158, stb. A dupondiusok közt RIC II 236 és 241, az asokon pedig RIC II 238 és 242 (ill. még Titus uralkodásának időszakából, Domitianus előlapjával verve: RIC II 169). Schmidt-Dick katalógusában a képtípust MINERVA f1A/04 jelöléssel találjuk (Schmidt-Dick 2002, 74).

⁵⁸⁹ Domitianus semisein: RIC II 308 és 374, a császár quadransai közt pedig RIC II 426-429b, 430, 436, 436A és 436B. A későbbiekben Minerva mellképét láthatjuk még Traianus semiseinek előlapján (RIC II 696-698), valamint néhány császárnév nélküli, az 1. század végére, ill. a 2. század elejére datálható, quadransként vagy tesseraként értelmezhető vereten (*anonymous quadrantes*): RIC II 7-10. — Domitianus aureusai között ismert azonban néhány olyan változat is, melyeknél nem az előlapon, hanem hátlapi ábrázolásként szerepel Minerva mellképe: RIC II 33, 33a, 33b, 48 és 48a.

⁵⁹⁰ A századot végigkísérve egyaránt feltűnik Hadrianusnál (pl. RIC II 69: denarius), Antoninus Pius pénzein (pl. RIC III 563: as), M. Aureliusnál (pl. RIC III 198: denarius) és Commodus esetében (pl. RIC III 410: sestertius). — További példáit l. később, az 5.4.2. fejezet 644-647. l. fejezetében.

⁵⁹¹ Pl. Antoninus Pius aureusain (RIC III 158), ill. a császár denariusai között (RIC III 2 és 9). — Igaz, ezúttal a hátlapi kép néhány részlete eltér a Domitianus pénzein megfigyelhetőtől. Minerva bal kezével nem a dárda nyelét fogja, hanem a földön álló pajzs felső szegélyét, a dárdát pedig karjának támasztja: alsó vége a talajon nyugszik (20. kép), hegye felfelé mutat (19. kép). Az istennő jobbában lévő Victoriola néha oldalnézetből, máskor a nézőnek szembefordulva látható, esetenként globuson áll (19. kép), a globus azonban el is maradhat az ábrázolásról. A képtípust Schmidt-Dick külön egységként kezeli, és a MINERVA f1A/18 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 76). Az ábrázolási formáról részletesebben (további példákkal) lásd később, az 5.6.1. fejezetben.

⁵⁹² RIC II 154, ill. egy, a RIC II 330 kapcsán l. fejezetben (a C. II, 131.297-re hivatkozva) említett változat. Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f1A/10 jelöléssel szerepel.

⁵⁹³ Pl. M. Aurelius denariusai között (RIC III 102-105). A képtípusról részletesebben l. később, az 5.7. fejezetben, ill. Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f1A/19 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 76).

⁵⁹⁴ A képtípusnak két változata van. Az egyiknél Minerva bal kezével a dárda nyelét tartja, és ennek van támasztva a földön álló pajzs (23. kép), míg a másikon az istennő a pajzs felső szegélyét fogja, a dárdát pedig bal karjának/könyökhajlatába támasztja (24. kép). Schmidt-Dick MINERVA f1A/06 és MINERVA f1A/07 jelöléssel különíti el a két típust (Schmidt-Dick 2002, 74). Az első változattal kizárólag Antoninus Pius uralkodása során, az akkor a Caesar címet viselő M. Aurelius névvel készített pénzeket találkozhatunk: sestertiusokon (RIC III 1314, 1321, 1325-1326C), valamint a dupondiusok és az asok között (RIC III 1317). A második verzió szintén feltűnik ebben az időszakban, a M. Aurelius nevet viselő denariusokon (RIC III 459, 463), de előfordul a későbbiekben, M. Aurelius saját uralkodása során is: RIC III 953 (as) és 954 (dupondius).

(23-24. kép) tartva ábrázolták Minervát, esetleg áldozat bemutatása közben (25-26. kép)⁵⁹⁵, vagy jobbra fordulva, jobbában függőlegesen tartott dárdával, bal kezével pajzsra támaszkodva (27. kép).⁵⁹⁶ Vannak olyan érmék, melyeknél jobb felé futva látjuk az istennőt, aki azonban közben hátra pillant és így a kép bal széle felé néz, felemelt jobbában olajágat, bal kezében dárdát és pajzsot tartva (28. kép).⁵⁹⁷ Néha pedig álló helyzetben, bal felé tekintve jelenik meg, Victoriolával, dárdával és pajzssal együtt, míg háta mögött, a kép jobb szélén egy tropaeum tűnik fel (29. kép).⁵⁹⁸ Emellett ismerünk ülő helyzetű variánsokat is: ezeknél jobb felé fordulva, hol csak dárdával (30. kép)⁵⁹⁹, hol dárdával és pajzssal együtt⁶⁰⁰ szerepel Minerva (31-32. kép).

Az 1. század második felében és a 2. században tehát egy gazdag, sok változatot felvonultató ikonográfiai program kibontakozásának lehetünk tanúi Minerva kapcsán, a legfőbb jellemzők azonban az esetek többségében megegyeznek. Az istennő mindig sisakot viselve, dárdával együtt kerül ábrázolásra, a legtöbb képnél a pajzs is megfigyelhető. Gyakran látjuk Athéna Promachos tartásában, dárdát emelve, ill. az Athéna Parthenos típusnak megfelelően, Victoriolát tartva. Máskor olajág vagy bagoly van a kezében. Az attribútumok

⁵⁹⁵ Az ábrázolásmódnak több változatát ismerjük. Az egyiknél Minerva baljában dárdát tart, míg előrenyújtott jobbában patera van, melynek tartalmát egy thymiatérionra (füstölőedény) önti: 25. kép. A típussal Hadrianus denariusai közt találkozhatunk (RIC II 71), Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f1A/12 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 75). Egy másik verziónál az istennő jobbából hiányzik a patera, kézzel szórja a füstölőszert a thymiatérionra. Jobb oldalt, a Minerva baljában tartott dárda aljánál, a talajon pajzs áll, amely előtt kígyó tekergőzik, fejét a magasba emelve. Az ábrázolási formát Schmidt-Dick MINERVA f1A/02 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 74), például Hadrianus sestertiusai közül ismerjük: RIC II 611. Egy harmadik variáns M. Aurelius uralkodásának utolsó éveiből igazolható, az ekkor már az Augustus címet viselő Commodus nevében verve, sestertiusokon (RIC III 1599—1602 és 1607-1609), ill. dupondiusokon (RIC III 1604 és 1610). Ezekről a képekről hiányzik a kígyó ábrázolása, Minerva pedig baljával nem a dárdát, hanem a pajzs felső szegélyét tartja, miközben a dárdát bal karjának támasztja: 26. kép. A képtípust Schmidt-Dicknél a MINERVA f1A/01 jelölést kapja (Schmidt-Dick 2002, 74).

⁵⁹⁶ A képtípus a 2. század elejétől kezdve rendszeresen igazolható: Hadrianus pénzei közt éppúgy megtaláljuk (RIC II 152 és 330: denariusok), mint Antoninus Pius uralkodása idején, a Caesar címet viselő M. Aurelius számára vert érméken (pl. RIC III 1245: sestertius), vagy éppen Commodusnál (pl. RIC III 425: as). További példáit l. később, az 5.5.1. fejezet 655-657. lábjegyzetében, ill. Schmidt-Dick katalógusában, MINERVA f1B/02 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 76).

⁵⁹⁷ Commodus pénzein (pl. RIC III 222: aureus). A típus további példáit l. az 5.9. fejezetben, a 812. lábjegyzetnél, ill. Schmidt-Dick áttekintésében, MINERVA f2E/01 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 76).

⁵⁹⁸ Szintén Commodusnál (pl. RIC III 176a: aureus). A típusról részletesebben l. később, a HIÁNYZIK fejezetben, ill. Schmidt-Dick katalógusában MINERVA f1A/17 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁵⁹⁹ Az istennő jobb kezét fejéhez emeli, míg baljával az átlósan tartott dárdát fogja. Az ábrázolásmód Antoninus Pius uralkodása idejéről igazolható. Példáit egyaránt megtaláljuk Antoninus Pius asai között (RIC III 696 — a RIC még Dea Romaként határozza meg az ábrázolt alakot, Schmidt-Dick azonban ehhez a képtípushoz sorolja), ill. az ekkor a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében készített dupondiusokon és asokon (RIC III 1331). Schmidt-Dick katalógusában a MINERVA f5B/01 jelölést kapta a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 77).

⁶⁰⁰ Két változatot különíthetünk el. Közös bennük, hogy az istennő jobb kezében tartja a dárdát, (nagyjából) függőleges helyzetben, alját a földre támasztva, míg balját maga elé nyújtja. Az egyik képtípusnál a lábai mellett, a talajon álló nagy pajzs felső szegélyén nyugtatja kezét (31. kép), míg a másiknál a mellkasán viselt aigist emeli meg baljával. Utóbbi verziónál a pajzsot bal oldalt, a dárda aljánál láthatjuk (32. kép). Mindkét ábrázolásmód Antoninus Pius uralkodása idején igazolható, a M. Aurelius, mint Caesar számára vert érméken. Az első variáns kizárólag a sestertiusokon láthatjuk (RIC III 1310 és 1315), míg a másodikkal a sestertiusok (RIC III 1309), valamint a dupondiusok és az asok közt (RIC III 1318) is találkozhatunk. Schmidt-Dick katalógusában MINERVA f5B/a3 és MINERVA f5B/02 jelöléssel említi ezen képtípusokat (Schmidt-Dick 2002, 77).

Athéna/Minerva ikonográfiájának tradicionális eszközkészletéből merítenek, csak pár szokatlan elem tűnik fel: így pl. a villámköteg Domitianusnál vagy az áldozatot bemutató forma a 2. században. Utóbbi változatok azonban nem bizonyultak tartósnak, néhány példa, egy-két évtized után rendszerint eltűntek az éremverésből. Minerva ikonográfiai eszközkészlete viszonylag egységes és szűk, kevés attribútumot használ — ezek kombinálása ugyan számos eltérő variánst eredményezett, e képtípusok azonban alapvetően azonos hangsúlyokat követtek, hasonló üzenetek közvetítésére voltak alkalmasak.

Az istennő képét mindig a császárok előlapjával verve látjuk, a császári család nőtagjai kapcsán nem igazolható ábrázolása.

5.3. Minerva ábrázolási típusai a 3. századi éremverésben

A 3. századi éremanyagban hasonló tendenciákat látunk. Minervát többnyire álló vagy lépő helyzetben ábrázolták (Minerva.A.). A sisak és a dárda mindig feltűnik a képen, de az esetek többségében nem hiányzik a pajzs sem. Az érmék egy csoportjánál nem is szerepelnek más attribútumok (Minerva.A.I.): az istennőt vagy a Palladium zárt tartásában látjuk (Minerva.A.I.1.), vagy dinamikusabb változatban, Athéna Promachos ikonográfiai tradícióinak megfelelően. Van, hogy előrelépve, dőfésre emelt dárdával jelenik meg (Minerva.A.I.2.), míg máskor áll, földre támasztott fegyverekkel (Minerva.A.I.3-4.).

Máskor további attribútumok is felbukkannak. Gyakori látjuk a Victoriolát tartó változatot (Minerva.A.II.), bal kezénél dárdával, lába mellett pajzzsal (Minerva.A.II.1.) esetleg egy oldalt álló tropaeummal kiegészítve (Minerva.A.II.2.). A Victoriola helyét olykor olajág (Minerva.A.III.) vagy bagoly (Minerva.A.IV.) veszi át, de ismerünk olyan képeket is, ahol az istennőt futva, egyik kezében olajággal, a másikban dárdát és pajzsot tartva ábrázolták (Minerva.A.V.). Van továbbá néhány egyéb, bizonytalan, nehezen azonosítható variáns is (Minerva.A.VI.).

Külön csoportot alkotnak az ülő helyzetű változatok (Minerva.B.). Ezeknél balra nézve, baglyot tartva (Minerva.B.I.) vagy kígyót etetve (Minerva.B.II.) látjuk Minervát. Más érméken állva, egy másik isten mellett tűnik fel (Minerva.D.): ez az isten lehet Vulcanus (Minerva.D.I.), de Hercules (Minerva.D.II.) és Victoria (Minerva.D.III.) is. Végül pedig vannak olyan veretek, melyek hátlapján Minerva mellképe szerepel (Minerva.E.): az istennő sisakos büsztje jobb felé tekint.

- Minerva.A.** Minerva egész alakos képe álló vagy lépő helyzetben
- Minerva.A.I.** Minerva egyik kezében dárdával, másikban pajzzsal.
- Minerva.A.I.1.** Palladium (balra fordulva).
- Minerva.A.I.2.** Minerva előrelép, dőfésre lendített dárdával.
- Minerva.A.I.2.a** Minerva balra lép, lábai előtt egy kígyó.
- Minerva.A.I.2.b** Minerva jobb felé lép.
- Minerva.A.I.3.** Minerva jobbra nézve áll, jobbában dárdával, baljában pajzzsal, mindkettőt a földre támasztva.
- Minerva.A.I.4.** Minerva balra nézve áll, dárdával és pajzzsal, fegyvereit földre támasztva.
- Minerva.A.I.4.a** Jobb kezében a dárda nyelét fogja az istennő, míg baljával pajzsra támaszkodik.
- Minerva.A.I.4.b.** Minerva jobbával pajzsra támaszkodik, bal kezével a dárda nyelét fogja.
- Minerva.A.I.4.c.** Felemelt jobbában pajzsot tart Minerva, baljával dárdára támaszkodik.
- Minerva.A.II.** Minerva balra nézve áll, Victoriolát tart.
- Minerva.A.II.1.** Minerva jobbában Victoriolát, baljában dárdát tart, mellette pajzs.
- Minerva.A.II.2.** Minerva Victoriolával, dárdára támaszkodva, jobbra mellette tropaeum.
- Minerva.A.III.** Minerva balra nézve áll, dárdával és pajzzsal, jobbában olajággal.
- Minerva.A.IV.** Minerva balra nézve áll, dárdára támaszkodva, jobbában bagollyal.
- Minerva.A.V.** Minerva futó helyzetben, jobbában olajágot, baljában dárdát és pajzsot tartva.
- Minerva.A.V.1.** Minerva jobbra fut, hátrafelé tekint.
- Minerva.A.V.2.** Minerva bal felé szalad.
- Minerva.A.VI.** Egyéb, Minervát állva megjelenítő változatok.
- Minerva.B.** Minerva ül, bal felé tekint.
- Minerva.B.I.** Minerva jobbában baglyot tart.
- Minerva.B.II.** Minerva jobbában egy kígyót etet.
- Minerva.D.** Minerva állva, egy másik istennel együtt.
- Minerva.D.I.** Minerva Victoria társaságában.
- Minerva.D.II.** Minerva Vulcanus mellett.
- Minerva.D.III.** Minerva Herculesszel.
- Minerva.E.** Minerva jobbra néző büsztje.

5.4. Minerva dárdát és pajzsot tartva (Minerva.A.I.1-2.)

Elsőként azon képtípusokat tekintem át, melyeknél a harcra kész istennőt látjuk: álló vagy lépő helyzetben, baljában pajzsot tartva, jobbában döfésre emelt, átlósan tartott dárdával. Az érmék egy részén Minerva zárt, merev tartásban szerepel: a Palladium ábrázolási tradíciójának megfelelően, archaikusan megformálva (Minerva.A.I.1. típus). Máskor oldottabb az ábrázolás: az istennő előre lép, a baljában tartott pajzsot védekezően maga elé tartja, felemelt jobbában döfésre lendített dárda van: a harcoló Minerva, az Athéna Promachos típust képviselve (Minerva.A.I.2.a-b).

5.4.1. Minerva a Palladium tartásában (Minerva.A.I.1.)

Septimius Severus néhány érméjén az istennő állva, bal felé fordulva látható, teljesen oldalnézetből (33-36. kép). Tartása merev, egyenes, lábait összezárja, testén hosszan leomló ruha fedi.⁶⁰¹ Bal kezében kerek pajzs van, amelyet maga elé emel, elfedve vele felsőtestét. A pajzs mögül csak a dárda végei nyúlnak ki — ezt Minerva valószínűleg jobbában tartja, a 33. és a 35. képen pedig mintha a dárdát tartó kezét is megpillantanánk. A dárda átlós helyzetben van, hegye előre néz, lefelé mutat. A fegyverzetet az istennő fején viselt sisak teszi teljessé.⁶⁰²

A képtípus a Palladion/Palladium megszokott ábrázolási sémáit követi: zárt, merev megformálás, álló alak függőlegesen aláhulló ruharedőkkel és frontálisan előre (itt: bal felé) tekintő fejjel — ezek mind az archaikus városvédő szobrok xoanon-szerű kialakítását idézik. A leghíresebb Palladion a trójai háború mitikus történetéhez kapcsolódik, de Pallas Athéna hasonló városvédő szobrai más településeknél is említik a források: így pl. Athén, Spárta, a boiótiai Alalkomenai, a phókisi Amphissa és a rhodosi Lindos, vagy éppen Róma esetében.⁶⁰³ A Palladion a művészetben is jól ismert téma, egyaránt ábrázolták különböző mitológiai történetek részeként és önállóan, álló alakként.⁶⁰⁴ Utóbbi változat példáit a bronz kisplasztika⁶⁰⁵, a reliefek⁶⁰⁶ és a gemmák⁶⁰⁷ mellett az éremképeken is megtaláljuk. Alakját

⁶⁰¹ Schmidt-Dick az istennő öltözetét tunicaként és pallaként határozza meg, ugyanúgy, ahogy más képtípusoknál is teszi (az ábrázolt istennők öltözetéről, az egyes ruhadarabok meghatározásának nehézségeiről l. az 1.2. fejezetet). Az azonosításhoz azonban az éremképek kevés támpontot adnak: Minerva felsőtestét pajzs takarja, csupán lábait látszanak, és az azokat fedő, egészen a bokáig érő ruházat, valamint elől, a dárda nyele alatt egy elkülönülő, az istennő térdéig leomló ruharedő.

⁶⁰² A képtípus Schmidt-Dick katalógusában MINERVA (Palladium) f1A/10 és PALLADIUM f1A/01 jelöléssel egyaránt szerepel (Schmidt-Dick 2002, 75 és 81).

⁶⁰³ Ziehen – Lippold 1949, 172-185.

⁶⁰⁴ Néhány példa, melyeknél a Palladiont önmagában, önálló témaként látjuk: Fleischer 1984, 965-966, ill. olyan ábrázolások, ahol egy-egy mitológiai történet kontextusában jelenik meg: Fleischer 1984, 966-969 (Aias és Cassandra, Diomédés, vagy éppen Helené és Menelaos mellett). A Palladion alakja már az archaikus kor görög művészetében feltűnt (Fleischer 1984, 1019), de nem hiányzott a későbbiekben sem: archaikus vonásokat mutató ábrázolását a klasszikus és a hellenisztikus kor művészetében is megtaláljuk (Fleischer 1984, 1029 és 1040).

⁶⁰⁵ Pl. Fleischer 1984, 965.68-73.

⁶⁰⁶ Pl. Fleischer 1984, 966.78.

⁶⁰⁷ Pl. Fleischer 1984, 966.75.

hol szemből (37. kép), hol oldalnézetből (38-39. kép) látjuk, lábai alatt olykor egy talpazat is kivehető (37. kép: itt bizonyosan a kultuszszobor ábrázolásáról van szó), máskor azonban ez hiányzik (38. kép: e példánál talán magát az istennőt mutatják a képek). Az ábrázolás különféle variánsai feltűnnek pl. Argos⁶⁰⁸, Troizén⁶⁰⁹, a troasi Ilion⁶¹⁰, a mysiai Pergamon⁶¹¹, vagy éppen a phrygiai Synnada⁶¹² pénzein.

A rómaiaknál szintén nagy tiszteletben részesült a Palladium, ez a Vesta szentélyében őrzött és a mitikus hagyomány szerint Trójából származó városvédő szobor.⁶¹³ Ábrázolása már a köztársaság korának éremképein feltűnt, Caesar pénzein látjuk, a menekülő Aeneas kezében (40. kép).⁶¹⁴ A későbbiekben több istennő attribútumai közt helyet kapott: gyakran szerepelt Vesta és dea Roma kapcsán, de olykor Nobilitas, Iuno, sőt, Victoria egy-egy képtípusánál is megtaláljuk.⁶¹⁵ Önálló ábrázolása Hadrianus érméin jelent meg – oldalnézetből, bal felé fordulva látható, a Septimius Severusnál megfigyelhetővel szinte teljesen egyező megformálásban (21. kép).⁶¹⁶ Felbukkanása elszigetelt jelenség, Hadrianus után hosszú időre eltűnt a birodalmi éremanyagból, csak Septimius Severus pénzein igazolható újra. Ekkor viszont nem csupán a császár denariusain⁶¹⁷ (33. és 34. kép) találkozhatunk vele, hanem a sestertiusokon⁶¹⁸ (36. kép), a dupondiusokon⁶¹⁹ és az asok között⁶²⁰ (35. kép) is. A későbbiekből viszont hiányzik a Palladium önálló ábrázolása, Septimius Severus után nem adatolható többet ez a hátlapki kép. A császár pénzein való megjelenését talán Vesta szerepével állíthatjuk párhuzamba, a házi tűzhelyet (és a római államot) oltalmazó istennő ugyanis szintén viszonylag nagy teret kapott a kor éremverésében.

⁶⁰⁸ Így pl. BMC Greek (Pelop.), 140.48-50: oldalnézetből ábrázolt, jobb felé tekintő alak, a késő klasszikus korból (38. kép).

⁶⁰⁹ Pl. BMC Greek (Pelop.), 167.19: szemből ábrázolt alak, melynek feje jobb felé tekint, az előlapon Commodus feje (képe: BMC Greek (Pelop.), Pl. XXXI/4).

⁶¹⁰ Itt egy olyan változat jelentkezik, melynél az istennő egyik kezében dárdát, a másikban pedig guzsalyt tart (39. kép) – vagyis a Palladion ábrázolását Athéna Ergané képzetével kapcsolták össze. Így pl. BMC Greek (Troas), 57.1-9 (a képeken az istennő bal felé tekint) és 58.10-59.19 (Athéna Ilias jobbra néző alakja): hellenisztikus kori ezüst- és bronzérmék. A képtípus példái a LIMC-ben a Fleischer 1984, 963.58-a-b katalógusszámnál szerepelnek.

⁶¹¹ Így pl. BMC Greek (Mysia), 110.4-111.10: hellenisztikus kori arany- és ezüstérmék, hátlapjukon frontálisan ábrázolt alak, jobbában dárdával, bal kezében pajzsral (37. kép).

⁶¹² Pl. BMC Greek (Phrygia), 400.15: jobb felé néző ábrázolásban, Marcus Aurelius előlapjával.

⁶¹³ A római Palladiumról, a hozzá kapcsolódó mitikus és történelmi hagyományról l. Ziehen – Lippold 1949, 182-185, ill. Prescendi 2000, 192.

⁶¹⁴ RRC 458: denariusok Caesar verdéjéből, Africában, Kr. e. 46/47.

⁶¹⁵ Bővebben l. fentebb, a 4.3.3. fejezetben, ill. Schmidt-Dick 2002, 154.

⁶¹⁶ RIC II 154 (denarius), ill. egy lábjegyzetben említett variáns a RIC II 330 kapcsán (denarius).

⁶¹⁷ Az ábrázolás Septimius Severus uralkodásának első éveiben tűnik fel. Nem csupán a római verde gyártmányain szerepel, ismerjük néhány példáját a keleti verdékből is: Alexandriából, ill. abból a verdéből, melynek működését talán Laodicea ad Maréhez kapcsolhatjuk (a lokalizálás kérdéséről bővebben l. a bevezetőt, az 52.lábjegyzetet). Így a Róma városi verdéből: RIC IV/1 49, 53, 61, 68, 71, 83 – a hátlapki köriratban mindegyiknél a császári titulátúra folytatódik. Az alexandriai verdéből: RIC IV/1 350E (a köriratban szintén a császári titulátúrával), Laodicea ad Maréból pedig RIC IV/1 483 (MINER VICTRIC körirattal).

⁶¹⁸ RIC IV/1 689: a hátlapki köriratban az előlapki titulátúra folytatódik.

⁶¹⁹ RIC IV/1 695: a köriratban a császári titulátúráat olvashatjuk.

⁶²⁰ RIC IV/1 685: a köriratban császári titulátúra.

A Palladium és Vesta kapcsolata természetesen adódik, hiszen – más szent tárgyak mellett – a Palladiumot is Vesta forumon álló szentélyében őrizték. A kapcsolat az éremképeken is tükröződik: a Palladium Vesta egyik legfontosabb attribútuma, melyet több képtípusánál, évszázadokon át megfigyelhetünk.⁶²¹ Septimius Severus uralkodása idején Vesta viszonylag jelentős szerepet kapott a propagandában – nem függetlenül attól, hogy ekkor állították helyre az istennő szentélyét, amely Commodus uralkodásának végén leégett.⁶²² A Palladium ábrázolása így utalhat az elkezdett/tervezett építkezésekre, de a városvédő istennő képe egyben a kor (polgár)háborús viszonyaira tekintettel is értelmezhető. Ábrázolásával Septimius Severus a Rómát védő isteni erőkre hivatkozhatott, azokhoz kapcsolva saját tevékenységét, győzelmeit.

A köriratok többségében a császári titulátúra szerepel, a Laodicea ad Maréban gyártott érméken azonban feltűnik a Minerva Victrix megjelölés is. Utóbbi névforma korábban Commodus pénzein igazolható, majd Pescennius Nigernél, ill. Septimius Severus és fiai nevében verve láthatjuk példáit. A császár uralkodásának első éveiben több képtípus mellett olvasható, ezt követően azonban gyorsan eltűnt az éremverésből.⁶²³

5.4.2. Minerva előre lépve, dőfésre lendített dárdával (Minerva.A.I.2.)

Más érméken az istennő nem álló, hanem lépő helyzetben szerepel. Attribútumai megegyeznek az előző képtípusnál, a Palladiumot idéző ábrázolásoknál megfigyelhetőekkel, a különbséget a testtartás jelenti: a szigorúan zárt formák oldottabbak lesznek, Minerva nem mereven állva, hanem lépve/futva látható a képen, aktív cselekvőként, dárdát lendítő, harcoló istennőként. E képek tehát az Athéna Promachos típus ikonográfiai hagyományába tartoznak.

Az ábrázolás a Severus-korból igazolható, Septimius Severus uralkodásának idejéből. Ekkor viszont két eltérő változata is felbukkan: egy balra (Minerva.A.I.2.a) és egy jobbra néző forma (Minerva.A.I.2.b).

A bal felé forduló variánssal⁶²⁴ azon érmék közt találkozhatunk, melyeket Septimius Severus kisebbik fiának, az ekkor a Caesar címet viselő⁶²⁵ Getának az előlapjával vertek.⁶²⁶ A hátlati kép oldalnézetből ábrázolja Minervát, bal felé fordulva, hosszan leomló ruhában, fején sisakkal (41. kép). Bal kezében pajzs van, mellyel felsőtestének nagy részét elfedi, előrenyújtott jobbójában pedig dárdát tart. A dárdát átlós helyzetben látjuk, nyele az istennő

⁶²¹ A Palladium és Vesta kapcsolatáról, az istennőnek a forumon álló szentélyéről és a Palladiumot tartó Vesta különböző képtípusairól részletesebben l. később, a Vestát tárgyaló 7. fejezetben.

⁶²² Lichtenberger 2011, 183-284.

⁶²³ A Minerva Victrix megnevezés példáit l. a IX. táblában, a victor/victrix jelzők használatáról a különböző istenalakok kapcsán pedig fentebb, a Dianát tárgyaló 3.4.1. fejezetben.

⁶²⁴ Az ábrázolás Schmidt-Dick katalógusában MINERVA f7A/01 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 77).

⁶²⁵ Az éremtípust a RIC a 203 és 208 közé eső időszakra datálja (RIC IV/1, 320).

⁶²⁶ RIC IV/1 47: denariusok, melyek köriratában a MINERVA VICTRICI megnevezés olvasható.

válla felett fut hátra, míg hegye előre és lefelé néz. Az ábrázolásmód számos elemében egyezik az előzőleg bemutatott Minerva.A.I.1. típusal, a legfőbb különbséget a lépő, szinte futó beállítás jelenti: Minerva jobb lábával határozottan előre lép. A mozgás dinamikáját hangsúlyozza a ruházat is, amely széles ívben öleli körül az istennő lábait, míg más ruharedők az alak előtt és mögött, a lendülettől lobogva láthatóak. Minerva előtt egy kígyó van, amely fejét a dárda hegye felé nyújtva, a talajról felemelkedve tekergődzik.

A képtípusnak ez az egyetlen példája a birodalmi éremanyagban, más területekről, más művészeti ágakból azonban számos párhuzamát ismerjük — az Athéna Promachos típushoz tartozik, amely a görög/római művészetben az archaikus kor óta Pallas Athéna/Minerva egyik legfontosabb ábrázolási formájának számított.⁶²⁷ A dárdát lendítő variáns példáit éppúgy megtaláljuk a Panathénaia-amphorákon⁶²⁸ és más vázaképeken⁶²⁹, mint a szobrászatban⁶³⁰, a glyptikában⁶³¹ vagy éppen az éremverésben, a klasszikus kortól a római császárkorig. A görög városok és uralkodók pénzei az 'első sorban harcoló Athénát' hol balra néző⁶³², hol jobb felé forduló⁶³³ változatban mutatják, hátán olykor szárnyakat visel⁶³⁴, máskor dárda helyett villámot hajt.⁶³⁵

Az istennő előtt tekergő kígyó már ritkább motívum, de korán sem ismeretlen attribútum Athéna kapcsán. Nem csupán a Parthenón híres szobránál látjuk, számos más esetben is feltűnik.⁶³⁶ Így több példáját ismerjük a görög városok éremanyagából: van, amikor az Athéna Parthenos típus mellett jelenik meg⁶³⁷, máskor olajfára⁶³⁸ vagy az istennő

⁶²⁷ Áttekintését l. Fleischer 1984, 1020-1021 (archaikus kor), valamint 1029-1030 és 1040-1041 (a klasszikus és a hellenisztikus kort illetően).

⁶²⁸ Pl. Fleischer 1984, 969.118-120 (az archaikus korból) és 972.151-152 (a hellenisztikus korból) — utóbbi példánál Athénát jobb felé lépve/nézve ábrázolták.

⁶²⁹ Így pl. Fleischer 1984, 971.142: oinochoé Attikából, melyen Athénát jobb felé lépve ábrázolták.

⁶³⁰ Pl. Fleischer 1984, 971.133 (terrakotta szobor), 971.135-136 (bronz kisplasztikák) és 973.171 (márvány).

⁶³¹ Pl. Canciani 1984, 1090.215 (balra néző változatban) és 1090.216 (jobbra nézve). Hasonló ábrázolás, de Minerva repül/lebeg a képen: Canciani 1984, 1090.209 (balra néző beállítás).

⁶³² Így pl. Fleischer 1984, 973.162 (Démétrios Poliorkétés arany statérjai) és 973.163 (arany statérok és tetradrachmák a lydiai Sardeisből).

⁶³³ Ez szerepel pl. a Fleischer 1984, 973.159-nél (I. Ptolemaios tetradrachmái és drachmái Alexandriából) valamint a Fleischer 1984, 973.166 (I. Seleukos bronzérméi) és 973.169 esetében (ezüst drachmák és bronzérmék Athénából, Tegeából és Mesembriából). Vagy lásd még Ios szigetének éremanyagában: BMC Greek (Crete), 101.1-4 (hellenisztikus kor) és 102.8 (császárkor).

⁶³⁴ Pl. Fleischer 1984, 973.160: arany statérok Syrakusaiból, a hátlapon a szárnyas Athéna jobb felé néz.

⁶³⁵ Így pl. Antigonos Gonatas és V. Philippos makedón uralkodók egyes érméin (Fleischer 1984, 973.164-165: Athéna balra lép).

⁶³⁶ A Parthenónban álló szoborról l. Fleischer 1984, 1030. Pheidias szobrának (különböző színvonalú) másolatai, a pajzs mögött tekergő kígyóval: Fleischer 1984, 977.220-221. Néhány más ábrázolásmód, ahol Athéna kígyóval/kígyókkal együtt jelenik meg: Fleischer 1984, 992.411 (attikai pyxis a Kr. e. 5. századból, az istennő kocsiját két kígyó húzza) és 996.453 (attikai hydria a Kr. e. 4. századból, Athéna mellett egy olajfa, azt ölelik körül a kígyó gyűrűi). További példák: Fleischer 1984, 1013.614 (gemma a Kr. e. 5. századból, az istennő aphiastont, egy a hajók tatját díszítő elemet tart a jobbjában, a kígyó a lábai előtt) és Canciani 1984, 1082.100 (relief, Athéna/Minerva paterát tart, abból etet egy kígyót, amely az istennő köré tekeredett).

⁶³⁷ Lásd pl. az athéni érmék közt: BMC Greek (Attica), 95.688-96.693. Mások Athéna baljával nem a pajzsot, hanem a dárda nyelét tartja, a pajzs ennek aljánál tűnik fel (mellette a kígyóval) — így pl. a pamphyliai Magydosnál a BMC Greek (Lycia), 115.3 (Antoninus Pius előlapjával) és a 116.7 (Severus Alexander

dárdájára⁶³⁹ tekeredik (42. és 52. kép). De találunk olyan képtípusokat is, melynél önálló attribútumként szerepel, fejét felemelve tekergőzik Athéna lába előtt/mögött (43. kép).⁶⁴⁰

A jobbra lépő változattal (Minerva.A.I.2.b)⁶⁴¹ ugyancsak Septimius Severus uralkodása során találkozhatunk: magának a császárnak az előlapjával verve, a keleti (emesai) verdéhez köthető denariusok között.⁶⁴² A hátlapon (44. kép) Minerva (enyhén) lépő helyzetben látható, a kép jobb széle felé fordulva. Jobb kezét magasba emeli, a válla fölé, és egy döfésre lendített dárdát tart benne. Baljában pajzs van, mellyel felsőtestét védi, fején sisakot hord. A ruházata a megszokott, bokáig érő öltözet.

A képtípus nagy hagyományokkal rendelkezik a császárkor római éremverésében: elsőként Claudiusnál tűnik fel (10. kép), majd több változata igazolható Domitianus pénzei között (11-12. kép).⁶⁴³ Nem hiányzik a 2. századból sem: egyaránt felbukkan Hadrianus⁶⁴⁴ (18. kép), Antoninus Pius⁶⁴⁵, M. Aurelius⁶⁴⁶ és Commodus⁶⁴⁷ esetében. Septimius Severus

előlapjával) esetében, vagy a lykaoniai Ikonionnál a BMC Greek (Lycaonia), 5.6 kapcsán (az előlapon Antoninus Pius feje).

⁶³⁸ Az athéni pénzek közt pl. van olyan változat, ahol az olajfára tekeredő kígyót az álló istennő mellett látjuk: BMC Greek (Attica), 96.697. Máskor Athénát jobbra lépve, a Promachos típusnak megfelelően ábrázolták (BMC Greek (Attica), 97.700), vagy éppen a kép jobb széle felé futva, miközben baljában pajzsot és dárdát tart, fejét hátrafordítja, jobb kezét pedig a mellette álló kicsiny olajfa felé nyújtja, a kígyó pedig ezt az olajfát öleli körül gyűrűivel: BMC Greek (Attica), 97.701. De találunk olyan képeket is, melyek az ülő istennőt mutatják, aki paterából eteti az olajfa köré csavarodó kígyót: BMC Greek (Attica), 98.703.

⁶³⁹ Így pl. a lykaoniai Ikonion pénzei közt: BMC Greek (Lycaonia), 6.12 (Gallienus előlapjával), vagy Nicopolis ad Istrum esetében: BMC Greek (Tauric), 44.22 (Iulia Domna előlapjával).

⁶⁴⁰ Athéna Promachos lábai mellett tűnik fel pl. a pamphyliai Sidé néhány érméjén. Így a BMC Greek (Lycia) 151.62-nél: hellenisztikus kori bronzérme, melynek hátlapja Athénát állva, jobb felé tekintve ábrázolja. Későbbi példák, szintén Sidéből: BMC Greek (Lycia), 152.74-75 (Nero előlapjával készített bronzérmék, hátlapjukon Athéna bal felé nézve, bal vállán pajzssal, míg jobb kezében a dárda mellett egy gránátalma is kivehető: 43. kép) és BMC Greek (Lycia), 157.97 (Volusianus előlapjával, a hátlapon a balra lépő istennő). Más ábrázolásmódot látunk Pergamonban, a Septimius Severus előlapjával készített bronzérmék közt: az istennő balra nézve áll, baljában dárdával, lábai előtt kígyó, amellet olajfa és egy oszlop, aminek a tetején egy pajzs áll — BMC Greek (Mysia), 151.311 (képe: BMC Greek (Mysia), Pl. XXX/6). De az Athéna előtt tekergő kígyó ábrázolása az athéni pénzekben és a császárkor római éremanyagában is megjelenik. Így Athénából pl. a BMC Greek (Attica), 96.696 éremtípusnál: a kígyó az istennő és egy olajfa között található, fejét felemelve. A római éremverésben pedig Vespasianusnál tűnik fel, a császár sestertiusain, egy olyan ábrázolásmódnál, ahol Minervát balra lépve látjuk, kezében pálmaággal és Victoriolával, míg a lábai előtt, a kép jobb oldalán egy kígyó tekergődik (RIC II 448 — Schmidt-Dicknél a képtípus a MINERVA f2B/01 jelölést kapja: Schmidt-Dick 2002, 76).

⁶⁴¹ Schmidt-Dicknél MINERVA f7B/01 jelöléssel szerepel az ábrázolásmód (Schmidt-Dick 2002, 77-78), igaz, a Septimius Severus korabeli példát ő már nem említi, csak Commodusig adatozza a típus előfordulását.

⁶⁴² A RIC-ben a 193. oldalon, hetes számmal jelölve. Az éremtípus azon veretek közé tartozik, amelyeket 193-ra datálhatunk, a RIC IV/1 kötete azonban elkülönítve tárgyalja őket, az előlapi köriratukban szereplő COS I megjelölés ugyanis igen szokatlan forma.

⁶⁴³ L. fentebb, az 582-584. lábjegyzeteket.

⁶⁴⁴ RIC II 69 és 331 (denariusok), 664 (as), 827 (dupondiusok és asok).

⁶⁴⁵ RIC III 47 (aureus és denarius), 563 (as), 779 (sestertius), továbbá RIC III 826 és 831 (asok).

⁶⁴⁶ Már Antoninus Pius uralkodásának időszakából ismerünk példákat, amelyeknél M. Aurelius előlapjához kapcsolták ezt a hátlapi ábrázolást. A M. Aurelius, mint Caesar számára készített érmék közt szerepel aureusokon (RIC III 465), denariusokon (RIC III 483 — Schmidt-Dick tévesen RIC III 482-t ír), sestertiusokon (RIC III 1243), valamint a dupondiusok és az asok között (RIC III 1263 és 1285). De M. Aurelius saját uralkodása során sem hiányzik a képtípus: a denariusokon (RIC III 198, 211, 230) és az asokon (RIC III 991) egyaránt megtaláljuk.

⁶⁴⁷ Így RIC III 56 (denarius), 368 (sestertius — a RIC leírása szerint az istennő előtt egy bagoly is feltűnik), továbbá RIC III 400 és 410 (sestertiusok), 419 és 421 (dupondiusok).

denariusai az ábrázolásmód utolsó példáit jelentik, hiszen a későbbiekben már nem adatolható az éremképekről.

Párhuzamaival persze a görög városok pénzein is találkozhatunk. Az Athéna Promachos típus jobbra néző/lépő formájára számos példát ismerünk, így a fentebb⁶⁴⁸ említettek mellett figyelmet érdemelnek pl. a thessaliai (a koinon Thessalón nevében készült) érmék, melyeken a képtípus éppúgy feltűnik a hellenisztikus korban (45. kép), mint a császárkor folyamán (így pl. Septimius Severus előlapjával verve: 46. kép).⁶⁴⁹

A körirat mind a balra, mind a jobbra lépő változatnál a győzedelmes Minervát nevezi meg. A Geta nevében készült érméken a dativusban álló MINERVAE VICTRICI olvasat szerepel, Septimius Severusnál pedig az erősen rövidített MINER VICT forma.

Talán szintén ezekhez a típusokhoz kapcsolhatjuk Septimius Severus néhány további érméjét: denariusokat, amelyeket a RIC az emesai verde 194/195-re datálható kibocsátásához sorol.⁶⁵⁰ A leírás szerint ugyan Minervát nem lépő, hanem álló helyzetben, bal felé tekintve látjuk ezen éremtípusoknál, az ábrázolás más elemei azonban megegyeznek az előbb említettekkel. Az istennő dőfésre lendített dárdát és pajzsot tart, míg a köriratokban a Minerva Victrix megnevezést olvashatjuk.

5.5. Minerva földre támasztott fegyverekkel, állva (Minerva.A.I.3-4.)

Vannak olyan változatok is, melyek bár szintén az Athéna Promachos típus hagyományainak megfelelően ábrázolják Minervát, de nem a harc, hanem a pihenés pillanatát ragadják meg — az istennő állva jelenik meg, földre támasztott fegyverekkel. Az egyes variánsok között a különbséget az jelenti, hogy Minerva bal vagy jobb felé tekint-e a képen, ill. hogy melyik kezében melyik attribútumát tartja.

5.5.1. Minerva jobb felé tekint, jobbjával a dárda nyelét fogja, balját pajzsán nyugtatja (Minerva.A.I.3.)

Az első változatot azok az érmék jelentik, ahol Minerva jobbra néz: a hátlapi kép alapvetően szemből, előlnézetből ábrázolja az istennőt, fejét azonban oldalra fordítja, a kép jobb széle felé tekint. Hosszú, egészen a talajig leomló ruhát (tunicát) visel, felette pedig pallát. A palla ívesen körbefutó redőjét az istennő derekánál, aláhulló végét a bal kar alatt, a pajzs előtt láthatjuk. Fején most is sisak van, jobb karját magasba emeli, a jobbjában tartott dárdát azonban nem lendíti dőfésre, hanem függőlegesen tartja, alját a földre támasztva.

⁶⁴⁸ A 633. lábjegyzetben.

⁶⁴⁹ Így a hellenisztikus korból lásd pl. BMC Greek (Thessaly), 1.1-3.27, 4.36-4.42 és 4.44-4.46. A császárkort illetően pedig BMC Greek (Thessaly), 7.77 (Hadrianus előlapjával), 8.78-8.80 (M. Aurelius), 8.81 (Septimius Severus) és 9.86-87 (Gallienus nevében verve).

⁶⁵⁰ RIC IV/1 408 (MINER VICT körirattal) és 409 (MINER VICTRIC körirattal).

Egyes érméknél a dárda felfelé néző hegye is kivehető (47-48. kép). A pajzs sem hiányzik a képről, de Minerva ezt is a földre helyezi: jobbra, a lábai előtt látjuk, az istennő csak felső szegélyét tartja bal kezével.⁶⁵¹

A vizsgált korszakban az ábrázolásmód Gallienus⁶⁵² (47. kép), II. Claudius⁶⁵³ (48-49. kép) és Aurelianus⁶⁵⁴ (50. kép) antoninianusainál igazolható, mindannyiszor a keleti (antiochiai, cyzicus) verdék gyártmányai között. A köriratban többnyire a MINERVA AVG név szerepel, de II. Claudiusnál olvashatunk VIRTUS AVG megjelölést is.

Ami a korábbi mintákat illeti, a 2. századi éremanyagból ismerjük a képtípust, Hadrianus⁶⁵⁵ (27. kép), M. Aurelius⁶⁵⁶ és Commodus⁶⁵⁷ pénzeiről — igaz, ekkor még nem kísérte Minerva neve az ábrázolást, a hátlap köriratban mindig a császári titulátúra folytatását olvashatjuk. A Severus-korból nem adathatjuk a jobbra néző formát⁶⁵⁸, csupán a 3. század közepén bukkan fel újból, hogy Aurelianus követően végleg eltűnjön az érempropaganda eszközkészletéből.

Az ábrázolásmód példái persze igazolhatóak más területekről is. A fegyvereire támaszkodó Athéna/Minerva képe az Athéna Promachos típus gyakori változata, mellyel olyan, egymástól távoli területeken és anyagcsoportokban találkozhatunk, mint pl. a thraciai fogadalmi táblák⁶⁵⁹ vagy a Római Birodalom északnyugati tartományaiban felállított *Viergötterstein*ok reliefjei.⁶⁶⁰ Nem hiányzik a típus a görög városok éremanyagából sem. A jobbra néző, jobbában dárdát tartó, baljával a pajzsára támaszkodó Athéna ábrázolása egyaránt feltűnik pl. a phrygiai Kidyessus⁶⁶¹, Dorylaion⁶⁶², Grimenothyrai (51. kép)⁶⁶³ és

⁶⁵¹ Az ábrázolásmód Schmidt-Dicknél MINERVA f1B/02 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 76), igaz, ő a 2. századi példák alapján még olyan válfajt ír le, melynél a dárda hegye lefelé néz.

⁶⁵² A 260 utáni időszakból. Göbl a cyzicus (Göbl 2000, Tab. 45/1544) és az antiochiai verde (Göbl 2000, Tab. 48/1634) kapcsán adathatja a képtípust, mindkét esetben MINERVA AVG körirat mellett. Példáit a RIC-ben a RIC V/1 651 katalógusszámhoz kapcsolhatjuk, melynél egy olyan leírás szerepel, ami szerint 'Minerva jobbra vagy balra nézve áll, dárdával és pajzzsal ábrázolva', MINERVA AVG körirattól kísérve.

⁶⁵³ RIC V/1 225 (VIRTUS AVG körirattal, az antiochiai verdébe lokalizálva) és RIC V/1 236 (MINERVA AVG körirat mellett, a cyzicus verdéhez sorolva).

⁶⁵⁴ RIC V/1 334: MINERVA AVG körirattal a cyzicus verdéből. Göbl katalógusában Göbl 1993, Taf. 126/309 jelzettel láthatjuk az ábrázolásmód példányaikat, magát a képtípust pedig MINERVA AVG (2) jelöléssel látja el, de az istennő jobbában lévő tárgyat nem dárdaként, hanem sceptrumként határozza meg (Göbl 1993, 143).

⁶⁵⁵ RIC II 152 és 330 (denariusok).

⁶⁵⁶ Antoninus Pius uralkodásának idejéről, a trónörökösként a Caesar címet viselő M. Aurelius előlapjával verve. A képtípus feltűnik aureusokon (RIC III 427 és 435), denariusokon (RIC III 444), sestertiusokon (RIC III 1245, 1248 és 1272), valamint a dupondiusok és az asok között is (RIC III 1264, 1266 és 1284).

⁶⁵⁷ A császár asain jelenik meg. Egyaránt igazolható azon érmék közt, melyeket M. Aurelius uralkodása idején vertek az akkor még csak a Caesar címet viselő Commodus előlapjával (RIC III 1551-1552), és azokon az asokon, melyek Commodus saját uralkodása során készültek (RIC III 425 és 428).

⁶⁵⁸ Balra néző változatai viszont feltűnnek (l. a következő fejezetekben).

⁶⁵⁹ Penkova 1984, 1050.13.

⁶⁶⁰ Pl. Canciani 1984, 1097.323-324.

⁶⁶¹ BMC Greek (Phrygia), 150.5 (Iulia Domna előlapjával).

⁶⁶² BMC Greek (Phrygia), 198.14 (III. Gordianus előlapjával).

⁶⁶³ BMC Greek (Phrygia), 222.2-4 (Kr. u. 2. század).

Traianopolis⁶⁶⁴ esetében, a ióniai Smyrnánál⁶⁶⁵ vagy éppen a Moesia Inferior provinciában lévő Nicopolis ad Istrum pénzei között (52. kép).⁶⁶⁶

Ráadásul a beállítás nem csak Minerva megjelenítésére szolgálhatott: nagyon hasonló formákat látunk néhány Virtust megnevező éremképen is. A bátorságot és vitézséget megszemélyesítő perszonifikáció⁶⁶⁷ jelentős szerepet kapott a császárkor érempropagandájában, ábrázolásai közt pedig több olyan változatot találunk, melyek szinte teljesen megegyeznek Minerva egy-egy képtípusával, csak az istennő öltözetében térnek el azoktól: Minerva hosszú, Virtus rövid tunicát visel.⁶⁶⁸ Jelen típus párhuzama is fellelhető Virtusnál: álló helyzetű, jobb felé néző alak, az amazonok viseletét idéző rövid ruhában, amely már térdeit is szabadon hagyja. Az istennő fején sisak van, jobb kezével egy függőlegesen tartott dárda nyelét tartja, melynek végét (hegyét) a talajra támasztja, míg balját egy földön álló pajzs tetején nyugtatja — fegyverekkel, de pihenő tartásban ábrázolták.⁶⁶⁹ A képforma a 3. század éremanyagában jelentkezik, első példáit Severus Alexandernél⁶⁷⁰ látjuk (53. kép), majd felbukkan Philippus Arabs⁶⁷¹, Trebonianus Gallus⁶⁷² és Volusianus⁶⁷³ pénzein is. E változat tehát szintén a 3. századi propagandából igazolható, ahol a Minerva és Virtus képzetköre közti kapcsolatot erősítette — ugyanazt a kapcsolatot, amelyet a II. Claudius nevében vert, Minerva ábrázolása mellett Virtust megnevező érmek is sugallnak.

Távolabbi párhuzam, de hasonló beállítás és attribútumok Mars kapcsán is feltűnnek. E képeken a hadistent jobbra nézve látjuk, álló helyzetben, katonai öltözetet és páncélt viselve, fején sisakkal. Bal kezét az előtte álló pajzs felső szegélyén nyugtatja, míg felemelt jobbójában egy függőlegesen tartott, hegyével földre támasztott dárda nyelét fogja (54. kép).⁶⁷⁴ A típust számos példáját ismerjük a 2. századból⁶⁷⁵, de igazolható pl. Severus Alexander⁶⁷⁶ és Gallienus⁶⁷⁷ pénzein is.

⁶⁶⁴ BMC Greek (Phrygia), 428.24 (Hadrianus előlapjával).

⁶⁶⁵ BMC Greek (Ionia), 253.152 (Kr. u. 2. század).

⁶⁶⁶ BMC Greek (Tauric), 41.2 (Septimius Severus előlapjával) és 44.22 (Iulia Domna előlapjával, a hátlapon Athéna dárdája köré egy kígyó tekeredik).

⁶⁶⁷ A virtus fogalom a propagandában elsősorban a katonai témához kapcsolódva kapott szerepet, jelentése ennél valójában ennél jóval összetettebb. Különböző árnyalatairól és a perszonifikáció tiszteletéről rövid áttekintést ad: Wardle 2003.

⁶⁶⁸ Virtus ábrázolásmódjait áttekinti a kora császárkor birodalmi éremverésében: Schmidt-Dick 2002, 133-136.

⁶⁶⁹ A képtípus Schmidt-Dick tipológiájában a VIRTUS f1B/03 jelölést kapja (Schmidt-Dick 2002, 135).

⁶⁷⁰ RIC IV/2 181 (aureus), 182 (denarius) és 183 (ezüst quinarius), továbbá RIC IV/2 623 (sestertius) és 624 (as).

⁶⁷¹ RIC IV/3 71 és 74 (antoninianusok).

⁶⁷² RIC IV/3 76 és 96 (antoninianusok).

⁶⁷³ RIC IV/3 206 (antoninianus, képe: RIC IV/3, Pl. 14/15).

⁶⁷⁴ Schmidt-Dick Mars.IV.2.01. jelöléssel látja el a képtípust (Schmidt-Dick 2011, 159-161).

⁶⁷⁵ Így pl. Antoninus Pius sestertiusai közt (RIC III 609) vagy Commodus denariusain (RIC III 257).

⁶⁷⁶ Pl. RIC IV/2 91 (denarius).

⁶⁷⁷ Így Göbl 2000, Tab. 45/1531 (képe: Göbl 2000, Taf. 110/1531).

5.5.2. *Minerva balra tekint (Minerva.A.I.4.)*

Más érméken a balra nézve álló istennőt látjuk, ahogy egyik kezében dárdát tart, a másikkal pedig a lába mellett álló pajzs tetejét fogja (Minerva.A.I.4.a-b), vagy pedig a magasba emeli ezt a pajzsot (Minerva.A.I.4.c). Alcsoportok elkülönítésére az teremt lehetőséget, ha figyelembe vesszük, melyik attribútum van Minerva bal, ill. jobb kezében, valamint hogy milyen helyzetben tartja őket.

Néhány kép szinte teljesen megegyezik a fent tárgyalt, jobbra néző változattal: Minervát alapvetően szemből ábrázolták, hosszan leomló ruhában. Olykor (így pl. az 56. képnél) a palla körbefutó redője is kivehető az istennő derekánál. Fején sisak van, jobbában függőlegesen tartott dárda (a hegye nem látható a képen, alsó vége a talajon nyugszik), bal kezével pedig a lába mellett (jobbra) álló pajzs felső szélét tartja. Az egyetlen különbséget az jelenti a Minerva.A.I.3. típushoz képest, hogy az istennő feje nem jobbra, hanem a kép bal széle felé néz (Minerva.A.I.4.a. típus).⁶⁷⁸

Az ábrázolásmód elsőként Pescennius Niger denariusai között (55. kép) igazolható a birodalmi éremverésben.⁶⁷⁹ Ezt megelőzően nem találkozunk vele, és ezen egyetlen példát követően mintegy száz éven át újra hiába keressük — hasonló éremképeket legközelebb Diocletianus uralkodásának idejéről ismerünk, a 290-es években végrehajtott pénzügyi reformokat megelőző időszakból. Ekkor a lugdunumi verdéből adatolhatjuk a típust, ahol nem csupán Diocletianus⁶⁸⁰ és Maximianus⁶⁸¹ (56. kép), hanem a 293-ban a Caesar címet megkapó Constantius⁶⁸², valamint Galerius⁶⁸³ (57. kép) előlapjával is verték példányait. Emellett feltűnik Carausius pénzei közt⁶⁸⁴, sőt, Maximianus előlapjával⁶⁸⁵ még a következő évtizedben (a 294 és 305 közötti időintervallumban) is láthatjuk, a Treviriben gyártott érmék között. Ezt követően azonban már nincsenek további példái. Igaz, nem csupán ez a változat tűnik el az éremanyagból, hanem Minerva más ábrázolásmódjai is — a tetrarchia után már nem kap többé szerepet az istennő az érempropagandában.

Az ábrázolás azonban nem csak a birodalmi verdék termeléséből ismert, hasonló megformálással a görög területek koloniális/provinciális éremanyagában is találkozhatunk. Így a balra nézve álló, jobbában dárdát tartó, bal kezével a mellette álló pajzsra támaszkodó

⁶⁷⁸ Schmidt-Dick tipológiájában a MINERVA f1A/09 jelölést kapja a változat (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁶⁷⁹ Ez a változat sem a RIC-ben, sem a BMC V kötetében nem szerepel. A MINER VICTRIS hátlati köriratú példány legközelebb még a RIC IV/1 61 katalógusszámú verzióhoz áll, az ott leírt típusnál azonban a pajzs nem Minerva lábai mellett áll a talajon, hanem magasba emeli az istennő (ráadásul nem is bal, hanem jobb kezében tartja — l. a Minerva.A.I.4.c típusnál).

⁶⁸⁰ RIC V/2 14-16: antoninianusok COMES AVGG körirattal.

⁶⁸¹ RIC V/2 351-353: antoninianusok COMES AVGG körirattal.

⁶⁸² RIC V/2 627: antoninianus COMES AVG, ill. COMES AVGG körirattal.

⁶⁸³ RIC V/2 677: antoninianus COMES AVGG körirattal.

⁶⁸⁴ RIC V/2 21: antoninianus a Londiniumban berendezett verdéből, COMES AVGGG körirattal.

⁶⁸⁵ RIC VI Treviri 4 (arany).

Athéna képét láthatjuk pl. az alexandriai tetradrachmákon⁶⁸⁶ (58. kép), a kilikiai Epiphaneia⁶⁸⁷ és Tarsos⁶⁸⁸ pénzein vagy éppen a bithyniai Nikaia/Nicaea esetében.⁶⁸⁹

E változat párhuzamait is megtaláljuk Mars esetében: balra néző alak, sisakban és páncélban, jobb kezében függőlegesen tartott dárddal, balját a talajon álló pajzsra helyezve.⁶⁹⁰ Mindenesetre az ábrázolás példái a 2. századból adatolhatóak (pl. Hadrianus pénzein⁶⁹¹), jelen típus kapcsán így csak igen távoli párhuzamként gondolhatunk rájuk.

A következő csoportnál (Minerva.A.I.4.b) az istennő attribútumai felcserélődnek: jobb kezénél van a pajzs és baljában tartja a dárda nyelét.⁶⁹² Egyébként az ábrázolás megegyezik az előzőekben megismerttel: Minerva balra nézve áll, hosszan leomló ruhában, fején sisakkal. Dereknál és felemelt bal karjánál gyakran kivehetőek a palla részletei (59-60. és 62. kép), máskor azonban ez hiányzik (61. kép). Bal kezében dárda van, melyet függőlegesen tart, alsó végét a földre támasztva. A dárda hegye hol fel- (63. kép), hol lefelé (60-62. kép) néz. Minerva bal oldalán egy pajzs áll, jobb kezét ezen nyugtatja az istennő.

A képtípus Pescennius Niger denariusai közt jelentkezik (59. kép)⁶⁹³, majd számos példáját ismerjük Septimius Severus és fiainak pénzeiről. Nem csupán Róma városából igazolható, hanem a keleti verdékből is: az Emesába és Laodicea ad Maréba lokalizálható érméken. Feltűnik a Septimius Severus előlapjával vert denariusok közt⁶⁹⁴ (60. kép), és

⁶⁸⁶ Pl. BMC Greek (Alex.), 109.939-940 (Antoninus Pius előlapjával), 235.1825 (I. Gordianus nevében verve) és 283.2164-2166 (Gallienus előlapjával) — igaz, az utóbbi változatoknál a katalógus szeptrumként azonosítja az Athéna kezében lévő tárgyat, az istennőtől jobbra pedig egy pálmaág is feltűnik.

⁶⁸⁷ Így pl. BMC Greek (Lycaonia), 76.3: Iulia Mamaea előlapjával (képe: BMC Greek (Lycaonia), Pl. XIII/4).

⁶⁸⁸ Pl. BMC Greek (Lycaonia), 222.298 (Otacilia Severa előlapjával).

⁶⁸⁹ Pl. BMC Greek (Pontus), 160.55 (Septimius Severus előlapjával) és 170.112 (Maximinus Thrax fiának, Maximusnak a nevében verve).

⁶⁹⁰ Schmidt-Dick katalógusában a Mars.IV.2.02. jelölésű változathoz sorolhatjuk ezeket az érmeket (Schmidt-Dick 2011, 161).

⁶⁹¹ Pl. RIC II 255 (denarius).

⁶⁹² Schmidt-Dicknél MINERVA f1A/13 jelöléssel szerepel a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁶⁹³ A változat sem a RIC-ben, sem a BMC V kötetében nem szerepel. A MINER VICTRIS köriratú érmét leginkább a RIC IV/1 61 katalógusszámú éremtípushoz kapcsolhatjuk, melynél a pajzsát magasba emelő Minerva.A.I.4.c képtípus leírása szerepel. Egy másik éremtípusnál azonban a RIC is említi a balra nézve álló, pajzsra támaszkodó és dárdát tartó ábrázolásmódot — csak nem Minervát, hanem Virtust megnevező (VIRTUS AVG) körirat mellett: RIC IV/1 91 (szintén denarius). Ebben az esetben viszont nem lehetünk biztosak a katalógus által megadott azonosítás helyes voltában, a leírásból ugyanis nem derül ki, milyen ruhát visel az istennő. Hiszen ha nem hosszan leomló, bokáig érő ruhában van, hanem rövid, az amazonokat idéző öltözetben, akkor nem Minervára, mint inkább Virtusra gondolhatunk, a Schmidt-Dick által VIRTUS f1A/04 jelöléssel ellátott, a 3. század közepéről igazolható képtípusra (vagy egy ahhoz hasonló, egyedi változatra).

⁶⁹⁴ Az emesai érmék közt és a Laodicea ad Mare verdéjéhez köthető daraboknál egyaránt megtaláljuk az ábrázolási formát. Emesába kapcsán a RIC IV/1 410 katalógusszámon adatolható (a 194/195-re datálható denariusok közül, MINER VICTRIC körirattal: 60. kép), Laodicea ad Maréból pedig a RIC IV/1 458 esetében (MINER AVG körirattal, szintén 194-re datálva). Emellett a katalógus a Róma városához köthető hibrid és bizonytalan veretek közt is említi egy olyan változatot, amit talán ide kapcsolhatunk: RIC IV/1 319 (a MINERVA SANCT köriratú érmén a leírás szerint a balra nézve álló istennő látható, pajzsot és megfordított dárdát tartva). E három éremtípus közös sajátossága, hogy Schmidt-Dick egyiket sem sorolja fel a most tárgyalt képtípus kapcsán. Szerepel viszont nála egy negyedik példa, a RIC IV/1 409B katalógusszámú éremtípus — melyet azonban pusztán a RIC leírása alapján nem kapcsolhatunk biztosan ehhez az ábrázolásmóddhoz. A katalógus ugyanis nem említi dárdát a hátlapi képen, pusztán annyit ír, hogy a balra nézve álló Minerva jobb kezét egy

Caracallánál, abban az időszakban, amikor ő trónörökösként még csak a Caesar címet viselte: láthatjuk aureusok és denariusok hátlapján⁶⁹⁵ (61. kép), valamint sestertiusokon⁶⁹⁶ és asokon⁶⁹⁷ is. De nem hiányzik az ábrázolásmód a császár kisebbik fiát, Getát hirdető érméről sem: megtaláljuk Rómában és Laodicea ad Maréban, aureusokon⁶⁹⁸, denariusokon⁶⁹⁹ (62. kép), valamint a dupondiusok és az asok közt.⁷⁰⁰

Septimius Severus uralkodását követően eltűnik a típus az éremverésből. Mintegy fél évszázaddal később, Gallienus⁷⁰¹ (63. kép), majd Aurelianus⁷⁰² (64. kép) antoninianusain még láthatjuk egy-egy példáját, a későbbiek során azonban már hiába keressük a propagandában.

Az ábrázolásmód azonban nem csak a birodalmi éremverés sajátja, párhuzamait ismerjük más területekről is, így pl. a glypticából⁷⁰³ vagy a görög városok helyi pénzeiről. A balra nézve álló, jobb kezével pajzsra támaszkodó, baljában dárdát tartó Athéna képét megtaláljuk pl. a phrygiai Apameia⁷⁰⁴ és Dokimeion (65. kép)⁷⁰⁵ esetében, a kilikiai Augustánál⁷⁰⁶ és Karalliánál⁷⁰⁷, vagy éppen a Balkánon lévő Markianopolis pénzein.⁷⁰⁸

pajzsra nyugtatja, míg balját az oldala mellett láthatjuk (MINER VICT köriratú denariusok az emesai verde 194/195-re datálható termeléséből).

⁶⁹⁵ RIC IV/1 2: aureusok és denariusok a római verdéből (képe: RIC IV/1, Pl. 11/7); ill. RIC IV/1 330: denariusok Laodicea ad Maréból. Az ábrázolást mindkét esetben SECVRITAS PERPETVA körirat kíséri.

⁶⁹⁶ RIC IV/1 399, SECVRITAS PERPETVA körirattal.

⁶⁹⁷ RIC IV/1 403, szintén SECVRITAS PERPETVA körirat mellett.

⁶⁹⁸ A római verdében vert példányok közt, MINERV SANCT körirattal. A RIC a RIC IV/1 45 katalógusszám alá sorolja ezeket a darabokat.

⁶⁹⁹ A római verdéhez sorolható példányok közt egyaránt feltűnik a MINERVA, a MINERV SANCT és a PONTIF COS hátlapi körirat. A pusztá Minerva megjelölést láthatjuk a RIC IV/1 25A esetében (Schmidt-Dick nem említi ezt az éremtípust), valamint RIC IV/1 30 és 46 kapcsán. A MINERV SANCT változat olvasható a RIC IV/1 45-nél, a PONTIF COS körirat pedig a RIC IV/1 34 katalógusszámnál szerepel.

A Laodicea ad Maréhoz sorolt denariusoknál a MINERV SANCT körirattal találkozhatunk: így a RIC IV/1 98 és a 105 esetében.

⁷⁰⁰ Részben MINERVA megnevezés mellett (RIC IV/1 127), részben pedig PONTIF COS körirattól kísérve (RIC IV/1 128a-b). Utóbbi változat szintén hiányzik Schmidt-Dick áttekintéséből, továbbá érdekessége, hogy a RIC IV/1 128a esetében az előlapon is szerepel a pontifex cím (GETA CAES PONTIFEX).

⁷⁰¹ A 260 utáni évekből igazolható a képtípus, az antiochiai verdéhez kapcsolható antoninianusok között. Göbl katalógusában a Göbl 2000, Tab. 49/1643-1644 katalógusszámok jelölik, köriratukban MINERVA AVG (a Tab.49/1643-nál) és MINERVAE AVG (a Tab. 49/1644 esetében) megnevezéssel. A RIC csak az előbbi változatot említi, RIC V/1 617 katalógusszámon. Ellenben Salonina előlapjával is adatol egy talán ide kapcsolható ábrázolást (szintén a keleti verde 260 utáni termelésében): RIC V/1 93. A leírás szerint Minerva balra nézve áll a képen, dárdát tartva és pajzsra támaszkodva, MINERVA AVG körirattól kísérve. Az éremtípus mindenesetre egyedi változatnak tekinthető, hiszen egyébként a birodalmi éremverésben (szinte) soha nem kapcsolódik Minerva képe a császárnékat ábrázoló előlapokhoz (viszont a görög koloniális éremanyagban gyakran láthatjuk Athénát a császárnékat megnevező érméken – bővebben l. később, az 5.15. fejezetben).

⁷⁰² Göbl MINERVA AVG (1) jelöléssel látja el ezt a képfomat (Göbl 1993, 143 –leírásában azonban az istennő kezében lévő tárgyat nem dárdaként, hanem sceptrumként határozza meg), példait pedig a cyzicusi verdéhez, annak második emissziójához sorolja: Göbl 1993, Taf. 126/308a-h. A RIC-ben az ábrázolást a RIC IV/1 334 katalógusszámú éremtípushoz kapcsolhatjuk, amely – szintén a cyzicusi verdéhez sorolva – egyaránt említi a dárdát tartó és pajzsra támaszkodó Minerva képének balra és jobbra néző verzióját (utóbbiról l. fentebb, a Minerva.A.I.3. változatnál). A köriratban a MINERVA AVG megnevezés szerepel.

⁷⁰³ Pl. Canciani 1984, 1082.104.

⁷⁰⁴ BMC Greek (Phrygia), 103.192: a Caesar címet viselő Herennius Etruscus nevében verve.

⁷⁰⁵ BMC Greek (Phrygia), 189.5-6 (a Kr. u. 2-3. századból).

⁷⁰⁶ BMC Greek (Lycaonia), 46.15: Valerianus előlapjával (képe: BMC Greek (Lycaonia), Pl. VIII/3).

⁷⁰⁷ BMC Greek (Lycaonia), 48.6: Philippus Arabs előlapjával.

⁷⁰⁸ BMC Greek (Tauric), 39.84 (III. Gordianus nevében verve).

Ráadásul ez a képi forma és beállítás nem csak Athénára/Minervára jellemző, alkalmazták más istenalakoknál is — így a birodalmi éremverésben nagyon hasonló ábrázolásokat látunk pl. Virtus kapcsán, a Schmidt-Dick által VIRTUS f1A/04 jelöléssel ellátott képtípusnál.⁷⁰⁹ A megformálás szinte teljesen megegyezik a Minervánál látottakkal, az egyetlen különbséget az istennő ruhája jelenti: Virtus ezúttal is az amazonokat idéző öltözetet visel, amely csupán térdéig fedi lábait és egyúttal jobb mellét is szabadon hagyja (66. kép). Az ábrázolásmód a 3. századból igazolható, a Gordianusok⁷¹⁰, Trebonianus Gallus⁷¹¹ és Volusianus⁷¹² pénzeiről.⁷¹³ Távlabbi párhuzam, de a balra nézve álló, jobbával pajzsra támaszkodó, bal kezében dárdát tartó forma Mars kapcsán is feltűnik, olyan változatban, ahol a háború istene katonai öltözéket és páncélt visel (67. kép).⁷¹⁴

Ami a köriratokat illeti, több változattal is találkozunk. A Geta nevét viselő érmék közt vannak olyanok, ahol a hátlapon is a császári titulátúra folytatódik, míg más példányoknál a puszta MINERVA nevet olvashatjuk. Septimius Severusnál, majd Gallienus (talán Salonina) és Aurelianus pénzein adatható a MINERVA AVG körirat, Pescennius Niger és Septimius Severus esetében a Minerva Victrix, Septimius Severus és Geta előlapjával verve pedig a Minerva Sancta megnevezés. A Caracalla előlapjával készült példányoknál viszont egy teljesen egyéni variánst ismerhetünk meg — ugyanis a SECVRITAS PVBLICA köriratot olvashatjuk, ami egyetlen más esetben sem kapcsolódik Minerva alakjához. Az elnevezésre persze más példák is vannak Septimius Severus éremverésében: többször is felbukkan Securitas ábrázolásai mellett,⁷¹⁵ de mindig olyan (ülő) helyzetű változatoknál, melyek nem mutatnak közös vonásokat a pajzsra támaszkodó Minerva alakjával. A nyugodt, gondtalan biztonság perszónifikációját idéző körirat és a megpihenő, fegyvereire támaszkodó Minervát mutató ábrázolás talán a Septimius Severus győztes háborúi által kivívott stabilitásra utalhatott, melynek garanciáját a dinasztia folytonosságát biztosító trónörökös jelentette.

⁷⁰⁹ Schmidt-Dick 2002, 134.

⁷¹⁰ I. és II. Gordianus nevében verve, valamint III. Gordianus pénzein egyaránt előfordul. Így lásd pl. I. Gordianusnál: RIC IV/2 14 (sestertius), II. Gordianusnál RIC IV/2 3 (denarius) és 8 (sestertius); III. Gordianus uralkodása során pedig az aureusok közt: RIC IV/3 12 és 25, az antoninianusokon pedig: RIC IV/3 6, 20 és 205.

⁷¹¹ RIC IV/3 57-58 (antoninianusok) és 126a-b (sestertiusok és asok).

⁷¹² RIC IV/3 162 (aureus), 186-187 (antoninianusok) és 263 (sestertiusok, ill. asok).

⁷¹³ Sőt, a RIC még Vabalathus pénzei közt is említ egy olyan éremtípust, amit leírása alapján talán ide kapcsolhatnánk: RIC V/2 8 (Virtus balra áll, dárdát tart és pajzsra támaszkodik). — Göblnél azonban hiába keressük ezt a formát, helyette egy jobbra néző változatot találunk (Göbl 1993, Taf. 136/358), melyet áttekintésében VIRTUS AVG (13) jelöléssel lát el (Göbl 1993, 150), a rajta szereplő alakot pedig nem Virtusként, hanem Marsként (Göbl 1993, 150) vagy katonaként (Göbl 1993, 137) azonosítja.

⁷¹⁴ Schmidt-Dick áttekintésében Mars.IV.3.01 jelöléssel látja el az ábrázolásmódot (Schmidt-Dick 2011, 162), amely elsőként Commodusnál tűnik fel a római éremverésben, majd számos példáját láthatjuk a 3. századból — így pl. Aemilianusnál RIC IV/3 6 (képe: RIC IV/3, Pl. 15/8), Gallienusnál Göbl 2000, Tab. Tab. 45/1530 (képe: Göbl 2000, Taf. 110/1530), Postumusnál pedig RIC V/2 312.

⁷¹⁵ Így Septimius Severusnál pl. RIC IV/1 93 (denarius) és 729 (sestertius), Caracalla nevében verve pedig RIC IV/1 332 (denarius).

Az eddig bemutatott, pajzsra és dárdára támaszkodó változatok mellett ismerünk olyan ábrázolásmódot is, ahol a balra nézve álló Minerva csak dárdájának végét nyugtatja a talajon, jobb kezében tartott pajzsát viszont magasba emeli (Minerva.A.I.4.c típus).⁷¹⁶ A kéztartástól eltekintve az éremkép megegyezik az eddig tárgyalt típusokkal: az istennő hosszan leomló ruhát visel, fején sisak van. Bal kezében egy nagyjából függőlegesen tartott dárda nyelét fogja, a dárda hegye felfelé néz, a nyél vége leér egész a talajig. A jobbában lévő pajzsot viszont Minerva nem támasztja a földre, hanem maga elé emeli. A képen a pajzs belső oldalát látjuk, így az nem takarja ki az istennő alakját, sőt, tisztán kivehető a pajzs fogóját markoló jobb keze (68. kép). Az ábrázolás Pescennius Niger Antiochiában vert denariusai közt adatható,⁷¹⁷ Minerva Victrixet megnevező körirat mellett. A képtípus pontos megfelelői a birodalmi éremverésből sem korábbról, sem később nem ismertek, a görög városok lokális éremtermelésében azonban igazolhatóak hasonló formák. Így pl. Athén⁷¹⁸ (69. kép), ill. a ióniai Phókaiá⁷¹⁹ pénzein is találunk olyan változatot, amely a balra nézve álló Athénát mutatja, jobbában nagyjából függőlegesen tartott dárdával, bal vállánál pedig pajzssal, melynek belső oldalát látjuk, az istennő pajzsot tartó kezével (az attribútumok tehát felcserélődnek a Pescennius Nigernél megfigyelhetőhöz képest). De más példák is vannak a pajzsot, ill. függőlegesen tartott dárdát hordozó istennő ábrázolására — ismerjük őket a vázafestészetből⁷²⁰, az épületdíszítő plasztikából⁷²¹, sőt, még a 3. századi birodalmi éremverésből is, ahol az Uranius Antoninus által veretett aureusok közt adathatóunk egy némileg hasonló változatot.⁷²² Ez esetben a balra nézve álló Minervát látjuk, MINERVA VICTRIX körirat mellett. Az istennő jobbában függőlegesen tartott dárda van, bal kezében pedig pajzs, melyet vállához emel és maga elé tart.

5.6. A Victoriolát tartó Minerva képtípusai (Minerva.A.II.)

A következő fejezetekben szintén olyan ábrázolásmódokat látunk, melyek alapvetően az Athéna Promachos típussal rokoníthatóak: az istennőt álló helyzetben, bal felé nézve mutatják a képek, dárdával és (többnyire) pajzssal együtt — a különbséget az jelenti, hogy

⁷¹⁶ Schmidt-Dick a MINERVA f1A/14 jelöléssel látja el a képtípust (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁷¹⁷ RIC IV/1 61, MINER VICTRIS körirattal.

⁷¹⁸ Így pl. BMC Greek (Attica), 93.675-94.679, ill. jobbra néző verzióban: 94.680 — Kr. u. 2. század.

⁷¹⁹ Pl. BMC Greek (Ionia), 223.142: Lucilla előlapjával (képe: BMC Greek (Ionia), Pl. XXIII/13).

⁷²⁰ Pl. Fleischer 1984, 970.122: attikai amphora a Kr. e. 5. századból, melyen a jobbra nézve álló, jobbában dárdát, baljában pajzsot tartó Athénát láthatjuk.

⁷²¹ A jobbában dárdát tartó, bal karján pajzsot viselő Athénát ábrázolták pl. az aiginai Aphaia-templom nyugati oromsoportjában (Fleischer 1984, 970.128), ill. a jobb kézzel pajzsot emelő, baljában dárdát tartó istennő képét látjuk pl. a Fleischer 1984, 972.148 esetében (relief Athénából).

⁷²² RIC IV/3 5 (képe: RIC IV/3, Pl. 15/17).

ezek mellett más attribútumok is feltűnnek.⁷²³ A dárda mindig Minerva bal kezében/karjánál van, a pajzs pedig a lábánál, a földre helyezve, míg előrenyújtott jobbában Victoriolát (Minerva.A.II. csoport), olajágot (Minerva.A.III. típus), esetleg egy baglyot (Minerva.A.IV. típus) tart az istennő.

Az első egységet azon érmék alkotják, melyeknél kicsiny Victoriola van Minerva kezében. Egyes képeken egyedül szerepel az istennő (Minerva.A.II.1.), míg máskor egy álló tropaeum is feltűnik mellette (Minerva.A.II.2.).

5.6.1. A Victoriolát tartó Minerva, baljánál dárda és pajzs (Minerva.A.II.1.)

Az első változatot azon érmék jelentik, melyek egyedül, állva, bal felé fordulva ábrázolják a Victoriolát tartó Minervát. Az istennő alapvetően szemből látható, csak feje fordul balra. Hosszan leomló ruhát visel, fején sisak van, jobbát maga elé nyújtja, jobb kezében kicsiny, szárnyas Victoriola áll, aki koszorút nyújt Minerva felé. Az istennő bal karja eltérő helyzetben van az egyes képeken. Pescennius Niger pénzein (70-71. kép) magasba emeli, váll/fejmagasságba, kezében egy függőleges helyzetű dárda nyelét tartva. A dárda aljánál egy kerek pajzs van, amely Minerva jobb oldalán, a földre támasztva áll.⁷²⁴ Gallienus pénzein viszont azt látjuk, hogy az istennő aláereszti balját, kezével a lábai mellett álló pajzs felső szegélyét tartva. A dárda itt sem hiányzik, de némileg megdöntve ábrázolták, a pajzsnak, ill. az istennő bal karjának támasztva, felfele néző hegygel (72-73. kép).⁷²⁵ Utóbbi képforma tehát lényegében Athéna Parthenos híres szobrának beállítását követi.

Az ábrázolási formát megtaláljuk Pescennius Niger denariusai között⁷²⁶, a RIC említ hasonló képeket Septimius Severus kapcsán⁷²⁷, sőt, hibrid veretként talán Orbiana előlapjával

⁷²³ A hasonló ábrázolásoknak széles skáláját ismerjük a görög művészetből. Athéna jobbában olykor ivóedényt látunk (pl. Fleischer 1984, 974.182, 975.184 és 975.186-187: vázaképek), máskor levetett sisakját tartja kezében (pl. Fleischer 1984, 975.194-195 és 1002.500a: vázaképek, 976.199: gemma).

⁷²⁴ A képtípus Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f1A/16 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁷²⁵ Ezt a változatot Schmidt-Dick MINERVA f1A/18 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 76).

⁷²⁶ RIC IV/1 59 és 60: denariusok MINER VICT, ill. MINER VICTRIS körirattal; továbbá RIC IV/1 61A: denarius, szintén MINER VICTRIS körirattal, a leírásban azonban nem kerül említésre a más képeken az istennő lábánál látható pajzs.

A balját magasba emelő változatot Schmidt-Dick MINERVA f1A/16 jelöléssel látja el és kizárólag Pescennius Niger kapcsán adatozza — az ábrázolásmód példái azonban hiányoznak könyvének azon részéből, ahol azt tekinti át, hogy az egyes képtípusokat mely katalógusszámok képviselik a RIC-ben.

⁷²⁷ Az emesai verdéhez köthető denariusok közül: RIC IV/1 409A (a leírás szerint azonban a pajzs az istennő lábától balra található) és 409C — mindkét esetben MINER VICT körirattal. Szerepel a katalógusban továbbá egy hibrid változatként jelzett sestertius, Septimius Severus előlapjával, de Commodushoz köthető hátlappal: RIC IV/1 837B (MINER VICT P M TR P XIII IMP VIII COS E C körirattal). Ez esetben viszont még az éremkép azonosítása is rejt némi bizonytalanságot magában, a RIC leírása ugyanis pusztán a balra nézve álló, Victoriolát és dárdát tartó Minervát említi, a hátlapi körirat alapján azonosítható, Commodus sestertiusai és asai közt található mintáknál (RIC III 528 és 536, esetleg 544, 546) viszont egy, a kép jobb oldalán álló tropaeum is kivehető — l. erről a következő fejezetet.

is adathatóak példái.⁷²⁸ A század második felében viszont csak Gallienusnál tűnik fel a típus, a mediolanumi verdéből, a legiókat megnevező antoninianusok közül, a legio I Minervia kapcsán.⁷²⁹

A Nikét/Victoriolát tartó Athéna/Minerva kedvelt téma a görög/római művészetben — persze, nem utolsó sorban a Parthenonban álló szobor hírnevének és hatásának köszönhetően. Az ábrázolás különféle változatait éppúgy megtaláljuk a szobrászatban⁷³⁰ és a reliefeken⁷³¹, mint ahogy pl. a glypticában⁷³² is. De Athéna Niképhoros különböző képtípusai nem hiányoznak a görög városok pénzeiről sem. Az Athéna Parthenos formát jól ismerjük az athéni érmekről⁷³³, de láthatjuk számos más esetben, így pl. a pamphyliai Sidénél (74. kép)⁷³⁴ vagy a kilikiai Mopsosnál (75. kép)⁷³⁵ is. Máskor az istennő a dárda nyelét fogja, a pajzs ennek aljánál kap helyet (pl. a pamphyliai Magydos⁷³⁶ és a kilikiai Soli-Pompeiopolis⁷³⁷ egyes érméinél), de a dárda el is maradhat a képről (lásd pl. az alexandriai érméken: 76. kép⁷³⁸; a pontoszi Amisosnál⁷³⁹, vagy a kilikiai Soli-Pompeiopolis pénzei közt⁷⁴⁰).

A Victoriolát tartó Minerva a római éremanyagban is jól ismert ábrázolás. A megformálás már a köztársaság korában felbukkan, jobbra néző, Victoriolát és dárdát tartó változatban: 8. kép.⁷⁴¹ A császárkorban viszont balra tekintő variánsokat találunk: Minerva hol dárdát tart bal kezében (15. kép), hol a lábai mellett álló pajzsra helyezi kezét, a dárdát karjának támasztva (19-20. kép). Utóbbi típus teljesen az Athéna Parthenos tradícióit követi,⁷⁴² példáit a 2. századból ismerjük, Antoninus Pius⁷⁴³ és M. Aurelius⁷⁴⁴ pénzeiről, míg

⁷²⁸ RIC IV/2 322: denarius, MINERVA VICTRIX körirattal. A RIC semmilyen megjegyzést nem tesz az éremtípus kapcsán, Cohen katalógusa (C. IV, 488.9) azonban felhívja rá a figyelmet, hogy valószínűleg egy hibrid változatról van szó.

⁷²⁹ A RIC a 260 előtti évekhez köti ezeket az érmeket: RIC V/1 322 (LEG I MIN VI P VI F körirattal) és 323 (LEG I MIN VII P VII F körirattal). Göbl viszont már a 260 utáni periódusra datálja őket: Göbl 2000, Tab. 29/988 (LEG I MIN VI P VI F) és Tab. 29/989 (LEG I MIN VII P VII F).

⁷³⁰ Pl. Fleischer 1984, 977.220.

⁷³¹ Pl. Fleischer 1984, 977.213.

⁷³² Így Canciani 1984, 1082.102 (jobbra néző beállításban). Az ábrázolás néhány további példáját adja William Tassie gyűjteménye a Beazley Archive gemma adatbázisában. — Lásd pl. a balra néző, dárdára támaszkodó válfajhoz az 562, az 565 és az 583 referenciaszámoknál, az oldalnézetből ábrázolt, jobbra forduló változathoz pedig az 563 referenciaszámon (<http://www.beazley.ox.ac.uk/gems/williamTassie/>).

⁷³³ Így pl. BMC Greek (Attica), 94.682-96.693 (egyes változatoknál az istennő lába mellett egy kígyó is feltűnik).

⁷³⁴ BMC Greek (Lycia), 145.15-146.19: ezüst statérok a Kr. e. 4. századból.

⁷³⁵ BMC Greek (Lycaonia), 106.17: Antoninus Pius előlapjával.

⁷³⁶ BMC Greek (Lycia), 115.1-2 (Domitianus, ill. Traianus előlapjával), valamint 115.3 és 116.7 (Antoninus Pius, ill. Severus Alexander nevében verve, a hátlapon Athéna lábánál egy kígyóval).

⁷³⁷ BMC Greek (Lycaonia), 152.48 (az előlapon Pompeius Magnus arcképével).

⁷³⁸ BMC Greek (Alex.), 191.1492: Elagabalus tetradrachmája.

⁷³⁹ BMC Greek (Pontos), 22.86-88: Hadrianus előlapjával.

⁷⁴⁰ BMC Greek (Lycaonia), 153.49 (az előlapon Pompeius Magnus arcképével) és 154.57 (Domitianus előlapjával).

⁷⁴¹ RRC 494/37 (denarius, Róma, Kr. e. 42).

⁷⁴² Schmidt-Dicknél MINERVA f1A/18 jelöléssel szerepel az ábrázolásmód (Schmidt-Dick 2002, 76), a 3. századból teljesen megegyező példáit Gallienus antoninianusain látjuk.

a dárdát tartó változat Domitianusnál igazolható.⁷⁴⁵ A Victoriolát tartó Minerva képe tehát a Kr. u. 1. század utolsó évtizedeitől (kisebb-nagyobb megszakításokkal) jelen van a római érempropagandában; az eltérések pedig, melyek alapján Schmidt-Dick több önálló képtípust különít el, csak egy-egy részletet befolyásolnak, érdemben nem módosítják az ábrázolást.

De más istennők kapcsán is találunk hasonló képtípust. Így Commodus⁷⁴⁶, Septimius Severus⁷⁴⁷ és Severus Alexander⁷⁴⁸ pénzei közt adatható egy olyan, Minerva ábrázolásaival szinte teljesen megegyező változat, ahol a balra nézve álló, Victoriolát tartó Virtust látjuk, rövid ruhában, jobbát előrenyújtva, abban a győzelem istennőjének kicsiny, koszorút tartó alakját tartva. Virtus bal kezével pajzsra támaszkodik, a pajzs mellett pedig egy dárda áll, felfelé néző hegygel, az istennő bal karjának támasztva (77. kép).⁷⁴⁹ A típust csak az ábrázolt alak öltözete (rövid, térdig érő ruha, amely egyúttal jobb mellét is szabadon hagyja) és a Virtust megnevező körirat különíti el a Minervát mutató hátlapi képektől, az attribútumok egyébként teljesen megegyeznek. Más példánál viszont hiányzik a pajzs, Virtus bal karját magasba emeli, kezével egy függőlegesen tartott, hegyével lefelé fordított dárda nyelét fogja (78. kép).⁷⁵⁰ A forma szintén a Severus-korban adatható, Septimius Severus⁷⁵¹ és Caracalla⁷⁵² pénzeiről, Minerva ábrázolásához azonban már csak áttételesen köthető, sokkal közvetlenebbül kapcsolódik dea Roma ikonográfiájához.⁷⁵³

Ami a Minerva.A.II.1. típus példáinál feltűnő köriratokat illeti, Pescennius Niger és Septimius Severus pénzein a Minerva Victrix megnevezést olvashatjuk, valamint az Orbiana kapcsán említett hibrid érméknél is ez szerepel a katalógusban, míg Gallienus antoninianusai a legio I Minervia tiszteletére készültek, így köriratuk a legiót nevezi meg.

⁷⁴³ Az ábrázolás már Hadrianus uralkodásának végén feltűnik, az akkor a Caesar címet megkapó Antoninus Pius nevében vert denariusokon: RIC II 448 és 455. Majd ismerjük példáit Antoninus Pius uralkodásának idejéről is: RIC III 2 és 9 (denariusok), 146 (arany quinarius), valamint RIC III 158 (aureus).

⁷⁴⁴ Antoninus Pius uralkodásának idejéről, a M. Aurelius, mint trónörökös számára vert sestertiusokon (RIC III 1301, 1308 és 1327), valamint a dupondiusok és azok között (RIC III 1305).

⁷⁴⁵ A képformát Schmidt-Dick MINERVA f1A/15 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 75). A Pescennius Nigernél látható példáktól csak a dárda helyzetének apró eltérései különítik el.

⁷⁴⁶ RIC III 160 (denarius), 505 (sestertius) és 510 (as).

⁷⁴⁷ RIC IV/1 145 és 171: aureusok és denariusok, valamint RIC IV/1 303 (denarius).

⁷⁴⁸ RIC IV/2 220 (denarius).

⁷⁴⁹ Az ábrázolást Schmidt-Dick áttekintésében VIRTUS f1A/09 jelöléssel találjuk (Schmidt-Dick 2002, 134).

⁷⁵⁰ A változatot Schmidt-Dick VIRTUS f1A/08 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 134).

⁷⁵¹ Így pl. RIC IV/1 24 (aureusok és denariusok, 39, 350J és 430A (denariusok), vagy éppen RIC IV1 657 és 673 (sestertiusok).

⁷⁵² Pl. RIC IV/1 148: ezüst quinarius, ill. RIC IV/1 149, 354 (denariusok).

⁷⁵³ Dea Roma kapcsán szinte teljesen megegyező ábrázolással találkozunk (Schmidt-Dick katalógusában ROMA f1A/06 jelöléssel szerepel: Schmidt-Dick 2002, 97), melynek példái Galba (pl. RIC I(2) 392-393: sestertiusok) és Vespasianus pénzeitől (pl. RIC II 394: sestertius) egészen Commodus uralkodásáig (pl. RIC III 26 és 43: denariusok) igazolhatóak. De a Victoriola egyébként is jellemző attribútum dea Románál, melyet egyformán gyakran láthatunk az álló és az ülő változatoknál, sceptrummal vagy lándzsával, tropaeummal, esetleg bőségszaruval együtt (ábrázolásait áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 96-103).

5.6.2. *A Victoriolát tartó Minerva mellett egy tropaeum áll (Minerva.A.II.2.)*

Az eddig bemutatottaktól eltérő variánssal találkozunk a Septimius Severus fiainak nevében vert érméken. Ez esetben ugyanis a Victoriolát tartó Minerva alakja mellett, a kép jobb oldalán egy álló tropaeum is feltűnik.⁷⁵⁴ Az ábrázolás egyébként szinte teljesen megegyezik a már ismert típussal: Minervát alapvetően szemből látjuk, fejét azonban a kép bal szélé felé fordítja. Hosszan leomló ruhát visel, derekánál jól látszik a palla körbefutó íve, bal karjánál pedig a vállon átvetett, aláhulló vége. Az istennő fején sisak van, előrenyújtott jobb kezében Victoriola áll, hátán szárnyakat viselve, arccal Minerva felé fordulva, előrenyújtott jobbában koszorúval (79. kép). Minerva bal kezében függőlegesen tartott dárda van, hegyel lefelé. A dárda hegye egész a talajig ér. A pajzs sem hiányzik a képről, de ezúttal a túloldalra kerül: Minervától balra, a lábai mellett/mögött, a földre helyezve látjuk. A legfőbb különbséget azonban nem ez jelenti a korábbiakhoz képest, hanem a jobbra, az istennő mögött álló, embermagas tropaeum (80. kép).

A képtípus Septimius Severus uralkodásának idején jelentkezik, a császár fiainak előlapjával verve, a 198 és 203 közötti időszakban. Megtaláljuk a Caracalla nevet viselő aureusokon és denariusokon⁷⁵⁵, a dupondiusokon és az asoknál⁷⁵⁶, de láthatjuk példáit a Getát hirdető aureusok⁷⁵⁷ és denariusok⁷⁵⁸ között is. Sőt, egy-egy hibrid változata még Septimius Severus⁷⁵⁹ és Iulia Domna⁷⁶⁰ előlapjával kombinálva is felbukkan. A köriratok minden esetben a Minerva Victrix megnevezést adják.

Ezt megelőzően az ábrázolásmód Commodusnál igazolható⁷⁶¹ (29. kép), a 188 és 190 közötti években, szintén Minerva Victrixet megnevező köriratok mellett. Más, korábbi példáit nem ismerjük, ahogy Septimius Severus uralkodása után sem találkozhatunk vele többet. A Commodusnál feltűnő képtípus átvétele Septimius Severus propagandájának azon tendenciájába illeszkedik, amely császári elődje (és – utólagosan – adoptált testvére) uralkodásához igyekezett kötni a császár hatalmát, így erősítve a dinasztia legitimitását. Az sem véletlen, hogy az ábrázolás legtöbb példája Caracalla előlapjával verve tűnik fel, akinek

⁷⁵⁴ A típus Schmidt-Dicknél MINERVA f1A/17 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 75).

⁷⁵⁵ Egyaránt adathozható a Róma városában vert érmék közül és a Laodicea ad Maréhez köthető példányokról. Így Rómából: RIC IV/1 21 (denariusok) és 25 (aureusok és denariusok), Laodicea ad Maréból pedig: RIC IV/1 336 (aureusok és denariusok), 340 (denarius) és 348A (aureus). — A hátlapi képet minden esetben MINER VICTRIX körirat kíséri.

⁷⁵⁶ RIC IV/1 406B: dupondiusok és asok, MINER VICTRIX körirattal; valamint RIC IV/1 414: asok, szintén MINER VICTRIX körirattal, de a RIC leírása szerint (amely Cohen katalógusára hivatkozik: C. IV, 161.164) a tropaeum nem Minerva mögött, hanem előtte áll. (Schmidt-Dick azonban ehhez az ábrázolásmóddhoz sorolja az éremtípust.)

⁷⁵⁷ RIC IV/1 12, MINER VICTRIX körirattal.

⁷⁵⁸ RIC IV/1 104, szintén MINER VICTRIX körirattal.

⁷⁵⁹ RIC IV/1 318: denarius, MINER VICTRIX körirat mellett.

⁷⁶⁰ RIC IV/1 595: denarius, MINER V körirattal.

⁷⁶¹ Egyaránt megtaláljuk a császár aureusain (RIC III 176a), denariusain (RIC III 176 és 189) és a sestertiusok közt (RIC III 528 és 544). Emellett láthatjuk dupondiusokon (RIC III 546) és az asoknál is (RIC III 536 és 572).

uralkodói nevét (Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus) úgy választotta ki apja, hogy azzal szintén az előző dinasztiához fűződő kapcsolatot hirdesse.

5.7. Minerva balra állva, kezében olajággal (Minerva.A.III.)

A következő egységet azon érmék jelentik, melyeknél az istennő helyzete és tartása alapvetően egyezik a Victoriolát tartó Minerva.A.II.1. típus leggyakoribb változatánál megfigyelhetővel: az Athéna Parthenos megformálásának tradícióit követi — ám előrenyújtott jobbában nem Victoriolát tart, hanem egy olajfaágot. Minerva szemből látható a képen, fejét azonban balra fordítja. Hosszan leomló ruhát visel, a fején pedig sisakot, derekánál a palla íve is kivehető. Jobbját előrenyújtja, kezében elágazó, leveles ágat tart, melyet minden bizonnyal olajfaágként azonosíthatunk. Bal karját aláereszti, kezét a lábai mellett/mögött álló pajzsra helyezi. A pajzs mellett egy dárda van, függőleges (84-86. kép) vagy enyhén ferde helyzetben (81-83. kép). A dárda vége a talajon nyugszik, nyelét a bal karjának támasztja az istennő. Néha a dárda felfelé néző hegyét is látjuk (81-82. kép).⁷⁶²

Az ábrázolásmód már a vizsgált korszak első éveiben, Clodius Albinus pénzein feltűnik. Példáit éppúgy ismerjük a római verdéből, mint a Clodius Albinus és Septimius Severus közötti nyílt konfliktus időszakából, az akkor Lugdunumban gyártott érmék közül.⁷⁶³ Rómából denariusokon (81. kép)⁷⁶⁴, sestertiusokon (82. kép)⁷⁶⁵, valamint dupondiusokon és asokon⁷⁶⁶ adatható, Lugdunumban pedig a denariusok⁷⁶⁷ közt jelenik meg. A képtípus használata nem számít újdonságnak, a 2. század közepe óta jelen van az éremverésben: láthatjuk M. Aurelius pénzein⁷⁶⁸ (22. kép), majd Commodus⁷⁶⁹ esetében is. Clodius Albinus halálát követően viszont közel száz évre eltűnik az éremverésből. A 3. század közepén ugyan Philippus Arabs antoninianusainál olvashatunk egy hasonló változatról⁷⁷⁰, ennek hitelességét azonban a RIC megkérdőjelezi.⁷⁷¹ Az ábrázolásmód Probus pénzein bukkan fel újra (83-84.

⁷⁶² A képtípus Schmidt-Dicknél MINERVA f1A/19 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 76).

⁷⁶³ Míg a római verdéhez köthető éremtípusoknál Clodius Albinus még csak a Caesar címet viseli, Septimius Severusszal való nyílt szembekerülése után ő is felvette titulátúrájába az Augustus megnevezést, így a lugdunumi pénzein már ezt is olvashatjuk (RIC IV/1, 40-41).

⁷⁶⁴ RIC IV/1 7, MINER PACIF COS II körirattal.

⁷⁶⁵ RIC IV/1 54, MINER PACIF COS II körirat mellett.

⁷⁶⁶ RIC IV/1 60. A körirat: MIN PAC COS II.

⁷⁶⁷ RIC IV/1 30, MIN PAC COS II körirattal.

⁷⁶⁸ RIC III 102-105, 386-387 és 412-413: denariusok, RIC III 869-872 és 874: sestertiusok, RIC III 873: dupondius.

⁷⁶⁹ RIC III 338 és 392: asok.

⁷⁷⁰ Cohen katalógusa (C. V, 106.144) még az ábrázolt, sisakot viselő nőalak azonosítása nélkül írja le a képtípust, a RIC viszont már felveti Minervaként történő meghatározást, bár az éremtípust bizonytalan, rendellenes variánsnak tartja (RIC IV/3, katalógusszám nélkül, a 69. oldal lábjegyzetei közt említve).

⁷⁷¹ Emellett a Postumus előlapjával készült, dupondiusként megjelölt érmék közt is ír a RIC egy olyan változatról, melynél a hátlapon balra nézve álló, ágat és dárdát tartó nőalak szerepel, VIRTUS AVG körirat mellett: RIC V/2 238. A RIC az ábrázolt alakot Cohen katalógusát követve (C. VI, 61.426) Minervaként azonosítja, a körirat azonban kétségeket ébreszt ennek helyességét illetően. Hiszen a 3. századból, Philippus

kép), a lugdunumi verde antoninianusain⁷⁷², majd Diocletianus uralkodása idején láthatjuk további példáit: Diocletianus⁷⁷³ (85. kép) és Maximianus⁷⁷⁴ (86. kép) nevével verve, szintén a lugdunumi verdéből. Sőt, megtaláljuk a Maximianus ellen harcoló, Britanniát uraló usurpátoroknál, Carausiusnál⁷⁷⁵ és Allectusnál⁷⁷⁶ is. Ezt követően azonban eltűnik a típus az éremverésből, a 4. századi propagandában már nem kapott szerepet.

Az (olajfa)ágot tartó Athéna/Minerva ábrázolására viszonylag kevés párhuzamot találunk az ókori művészetben, de az éremképekről nem ismeretlen az attribútum. Commodus, majd Geta pénzei közt például szerepel egy olyan változat, ahol a futó, jobbra tartó, de hátrafelé, a kép bal széle felé néző Minervát látjuk, kezében olajfa ágával (Minerva.A.V.1. típus). Néhány görög városnál pedig igazolhatóak olyan képtípusok is, melyek Athénát állva, fejét balra fordítva mutatják, aláeresztett jobbában egy leveles ágot tartva, bal karjánál dárdával és pajzzsal.⁷⁷⁷ Egyes képeken a pajzs a talajon áll, az istennő kezében tartott dárda alsó végénél⁷⁷⁸, máskor Athéna vállánál van (87. kép).⁷⁷⁹

Ág helyett olykor egész fa (a katalógusok azonosítása szerint: olajfa) szerepel a képen — természetesen nem az istennő kezében, hanem mellette: vele szemben vagy a háta mögött. Hadrianus egyes aureusain⁷⁸⁰ az álló Minerva előtt látjuk, a kép bal szélén, Geta pénzein⁷⁸¹ pedig az ülő istennő előtt tűnik fel. A görög városok éremanyagából szintén ismerünk hasonló képfarmákat: így pl. az athéni pénzek közt vannak olyan változatok, ahol az olajfát az álló Athéna előtt, vele szemben ábrázolták⁷⁸², olykor a fa törzsére tekeredő kígyóval.⁷⁸³ Máskor

Arabs és Aemilianus pénzeiről ismerünk olyan képtípust, melynél a balra nézve álló, jobbában leveles ágot, bal kezében pedig dárdát tartó, hosszú ruhát viselő Virtust láthatjuk (példáit l. lentebb, a 788-789. lábjegyzetben), — a katalógusok leírása alapján valószínűleg itt is erre a típusra kell gondolnunk, így inkább Virtushoz köthetjük az ábrázolást.

⁷⁷² RIC V/2 65-67: COMES AVG körirattal, RIC V 68-69: COMITI PROBI AVG körirattal és RIC V/2 115-116: COMES AVG körirat mellett.

⁷⁷³ RIC V/2 62-63: antoninianusok PAX AVGG körirattal.

⁷⁷⁴ RIC V/2 404: antoninianus, PAX AVGG körirattal.

⁷⁷⁵ RIC V/2 13 (COMES AVG körirattal) és 20 (COMES AVGGG körirattal): antoninianusok Londinium verdéjéből.

⁷⁷⁶ Így RIC V/2 2: aureusok Londinium verdéjébe lokalizálva, COMES AVG körirattal. Képet az éremtípusról l. Burnett 1984, Pl. 2/6, de Burnett közöl eltérő előlapi köriratú változatot is: Burnett 1984, 29.5 (képe: Burnett 1984, Pl. 2/5). Az ábrázolás további példái: RIC V/2 17 (antoninianusok Londiniumból) és 64 (antoninianusok Camulodunumból) — a körirat ezeknél is COMES AVG.

⁷⁷⁷ Pl. a kariai Hyllarima érméin: BMC Greek (Caria), 123.1-2 (kora császárkor).

⁷⁷⁸ Így pl. a phrygiai Laodikeia pénzei közt: BMC Greek (Phrygia), 295.103 (Kr. u. 2. század).

⁷⁷⁹ Szintén a phrygiai Laodikeia pénzei közül: BMC Greek (Phrygia), 309.191 (Matidia előlapjával).

⁷⁸⁰ RIC II 70 — Schmidt-Dick áttekintésében a MINERVA f1A/03 jelölést kapja a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 73).

⁷⁸¹ Pl. RIC IV/1 145 (sestertius). — Igaz, ez esetben a fából leginkább csak a köréje tekeredő kígyót látjuk, melyet az istennő etet (az ábrázolásról bővebben l. lentebb, a Minerva.B.II. képtípusnál).

⁷⁸² Így BMC Greek (Attica), 96.694-695 (utóbbi típusnál a fán egy bagoly ül).

⁷⁸³ Pl. BMC Greek (Attica), 96.697. A kígyó a fa és az istennő között: BMC Greek (Attica), 96.696.

viszont a fa az ülő, vagy éppen futó helyzetű istennő mellett jelenik meg (törzse körül szintén kígyóval).⁷⁸⁴

A kézben tartott, leves ág széles körben ismert attribútum a görög/római művészetben, mely más isteneknél és istennőknél jóval nagyobb szerepet kap, mint Minerva kapcsán.⁷⁸⁵ Nem csak Pax egyik legfőbb jellemzője⁷⁸⁶ (88. kép), gyakran látjuk Apollo vagy éppen Mars kezében⁷⁸⁷, sőt, olykor Virtus kapcsán is feltűnik. A 3. század közepén, Philippus Arabs⁷⁸⁸ és Aemilianus⁷⁸⁹ pénzein találkozhatunk olyan változattal, melynél egy balra nézve álló, hosszú ruhát és sisakot viselő nőalakot látunk, jobbáiban ágat tartva, bal kezében sceptrummal. Az istennő jobb lába egy talán sisakként azonosítható tárgyon tipor, a köriratokban rendszerint a VIRTVS AVG megnevezést olvassuk (89. kép).⁷⁹⁰ A képforma tehát Virtushoz köthető, bár egyes elemeivel (hosszan leomló öltözet) Minerva képzetét is felidézi.

Ami a köriratokat illeti, Clodius Albinusnál a Minerva Pacifera megnevezést olvashatjuk; Probus, majd Carausius és Allectus pénzei a császár kísérőjeként jelölik meg az istennőt (Comes Augusti, ill. Comes Augustorum), Diocletianus és Maximianus érméi pedig a császárok békéjét (Pax Augustorum) hirdetik. A békét hozó Minerva meglehetősen szokatlan elnevezés, melynek párhuzamát csupán a Geta előlapjával vert érmékről ismerjük, a Minerva.A.V.1. típus kapcsán, melynél szintén ágat tart kezében az istennő. A pacifer jelzőt az éremverésben rendszerint Marshoz kapcsolják: a Mars Pacifer név példáit éppúgy megtaláljuk Septimius Severus pénzein⁷⁹¹, mint a 3. század későbbi időszakában.⁷⁹² A Clodius Albinus nevében vert érméken szereplő ábrázolást a pacifer jelző használata és az istennő kezében tartott ág is Pax képzetköréhez köti. E képek békét hozó, azt biztosító erőként hivatkoznak Minervára, ezzel talán a Septimius Severus és Clodius Albinus közötti békés megegyezést, a két uralkodó/hadvezér (átmeneti) együttműködését hirdetve.⁷⁹³ A Pax és

⁷⁸⁴ Olajfa az ülő Athéna előtt: BMC Greek (Attica), 97.702 és 98.703 (utóbbi esetben a fa köré kígyó tekeredik), ill. a lépő/futó istennő mellett/mögött: BMC Greek (Attica), 97.700-701.

⁷⁸⁵ Az ág, mint attribútum felbukkanása a kora császárkor éremverésében különböző istennők kezében: Schmidt-Dick 2002, 167-168 (példáit l. Clementia, Concordia, Cybele, Felicitas, Hilaritas, Iuventas, stb. esetében).

⁷⁸⁶ Lásd pl. Clodius Albinus denariusairól: RIC IV/1 32: Pax balra nézve áll, jobbáiban ággal, bal karjánál bőségszaruval.

⁷⁸⁷ Az ágat tartó Apollo képtípusairól l. Schmidt-Dick 2011, 111-113, Mars kapcsán pedig: Schmidt-Dick 2011, 149-150 és 165-168.

⁷⁸⁸ RIC IV/3 52: antoninianusok, VIRTVS AVG körirattal. Emellett a RIC említ olyan variánst is, melynél balra nézve álló, lábát sisakra helyező, ágat tartó nőalakról olvashatunk, a császári titulátúrát megadó (P M TR P II COS P P) körirat mellett: RIC IV/1 1. A RIC Cohen katalógusa nyomán (C. V, 106.117) Minervaként azonosítja az ábrázolt alakot, a képet azonban valószínűleg – Schmidt-Dick besorolásával egyezően – inkább Virtus most tárgyalt képtípusához köthetjük.

⁷⁸⁹ RIC IV/3 12 és 22 (antoninianusok), ill. 41 és 53 (sestertiusok), minden esetben VIRTVS AVG körirattal.

⁷⁹⁰ A képtípus Schmidt-Dicknél VIRTUS f1A/10 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 134).

⁷⁹¹ Pl. RIC IV/1 113: denarius, MARTI PACIFERO körirattal.

⁷⁹² Így pl. Trebonianus Gallus antoninianusai között: RIC IV/3 40 (MARTI PACIFERO körirattal).

⁷⁹³ Igaz, a képtípus használata nem ért véget a Clodius Albinus és Septimius Severus közti konfliktus kirobbanásakor. Példáit ismerjük a lugdunumi verdéből is, Clodius Albinust Augustusként megjelölő előlapi

Minerva közti kapcsolat még nyilvánvalóbb Diocletianus és Maximianus érméinél. Itt a körirat egyértelműen a császárok által biztosított, hozzájuk kötődő békét propagálja (PAX AVGG), Minerva nevét nem is olvashatjuk. A Probusnál, valamint Carausius és Allectus pénzein feltűnő Comes Augusti/Comes Augustorum megjelölés a 3. század második felének és a 4. század első évtizedeinek jellegzetes megoldása, mellyel több istenalak (így pl. Hercules⁷⁹⁴, Mars⁷⁹⁵ Sol⁷⁹⁶ és Victoria⁷⁹⁷) kapcsán találkozhatunk. Itt a császár kíséretjeként jelölik meg az istennőt, ezáltal az uralkodó égi támogatójaként és segítőjeként prezentálva őt az alattvalók előtt.⁷⁹⁸

5.8. Minerva balra áll, kezében baglyot tart (Minerva.A.IV.)

Pescennius Niger denariusai közt olyan variánsokat is találunk, melyeknél kezében baglyot tartva látjuk Minervát. Az ábrázolás szinte teljesen egyezik a Victoriolát tartó formánál (70-71. kép)⁷⁹⁹ megismerttel: Minerva balra nézve áll, hosszan leomló ruhát és sisakot viselve, jobb karját maga elé nyújtja, balját pedig nagyjából vállmagasságba emeli. Bal kezével egy függőlegesen tartott dárda nyelét fogja, melynek alsó vége egészen a talajig ér; az istennőtől jobbra, a dárda mellett pedig egy (földre helyezett) pajzs is feltűnik (90. kép). A különbséget az jelenti a Victoriolát tartó ábrázoláshoz képest, hogy Minerva előrenyújtott jobb kezében ezúttal nem a győzelem istennőjének kicsiny alakját látjuk, hanem egy baglyot. A képtípus a vizsgált korszakban Pescennius Niger denariusain jelentkezik (igaz, sem a RIC, sem a BMC nem említi, a katalógusokban csupán a Victoriolát tartó típusról olvashatunk), korábbi példáit pedig Antoninus Pius uralkodásának idejéről ismerjük, az akkor a Caesar címet viselő M. Aurelius előlapjával vert sestertiusokról⁸⁰⁰ (23. kép), valamint a dupondiusok

körirattal. A típus itt már a Clodius Albinus győzelme révén elérni remélt békére utalhat, mely béke felett azonban továbbra is a Pax képzetköréhez kapcsolt Minerva Pacifera örökődik.

A RIC-ben olvashatunk egy más értelmezési lehetőségről is (RIC IV/1, 41), amely Hispaniára tett utalást vél felfedezni a képtípusban. A kezében ágat tartó Minerva alakját Hadrianus pénzeivel állítja párhuzamba, azzal a változattal, melynél Minervát olajfával és a fa alatt egy nyúllal együtt ábrázolták (RIC II 70) — a nyúl a római ikonográfiában gyakran szimbolizálta Hispaniát, míg az olajfa jelképezheti a terület olivaolajból eredő bevételeit, gazdagságát (a témáról l. még Lichtenberger 2011, 133). Clodius Albinus pénzein viszont nem szerepel nyúl, és olajfa helyett is csak egy ágat látunk, a párhuzam így meglehetősen erőltetettnek hat. A köriratban szintén nincs Hispaniára tett utalás, de Hadrianus érméivel sem egyezik a megnevezés (ott a császári titulátúra folytatódik a hátlapon, itt a pacifera jelzöt kapja Minerva). Mindezek óvatosságra intenek minket e hipotézissel kapcsolatban.

⁷⁹⁴ Pl. Probus antoninianusai közt: RIC V/2 70-72 (a lugdunumi verdéből, COMITI PROBI AVG körirattal).

⁷⁹⁵ Pl. Victorinus antoninianusainál: RIC V/2 42 (COMES AVG körirat mellett).

⁷⁹⁶ Így pl. Probus római antoninianusainak sorában: RIC V/2 209 (SOLI INVICTO COMITI AVG körirattal), és a császár serdicai aureusai közt: RIC V/2 829 (SOLI INVICTO COMITI megnevezés mellett).

⁷⁹⁷ Pl. Victorinus aureusain: RIC V/2 94, vagy a császár antoninianusain: RIC V/2 106 és 107 — a körirat mindegyik esetben COMES AVG.

⁷⁹⁸ A comes megnevezés használatáról, szerepéről a római politikai életben és a propagandában l. Berrens 2004, 206-210.

⁷⁹⁹ RIC IV/1 59-60 és 61A (utóbbi éremtípusnál hiányzik a dárda aljánál álló pajzs).

⁸⁰⁰ RIC III 1314, 1321 és 1325-1326C.

és az asok⁸⁰¹ közül.⁸⁰² Emellett a 2. századból igazolható egy olyan változat is, amely még inkább az Athéna Parthenos beállítására emlékeztet: az istennő baljával ugyanis nem a dárda nyelét tartja, hanem a lábai mellett álló pajzson nyugtatja kezét, míg a dárdát bal karjának támasztja (24. kép).⁸⁰³ Ez a forma Pescennius Nigernél már nem szerepel, ellenben felbukkan egy olyan ábrázolás, melynél a Minerva bal kezében lévő, függőlegesen tartott dárda aljáról hiányzik a pajzs.⁸⁰⁴ E képformának nincsenek teljesen egyező mintái, párhuzamai a római éremanyagban, csupán egyedi, alkalmi variánsnak tekinthető.⁸⁰⁵ A későbbiekből sem ismerjük példáit — éppúgy, ahogy a pajzssal kiegészített formát sem látjuk többet a birodalmi éremverésben. A álló, jobbában baglyot tartó Minerva képe Pescennius Niger veresége után eltűnt a birodalmi érempropaganda eszközkészletéből.

A baglyot Athéna/Minerva kedvelt állatának tartották, mely így gyakran feltűnik az istennő ábrázolásain. A római éremverésben az eddig említetteken túl láthatjuk pl. Domitianus pénzein, egy olyan képtípusnál, mely Minervát jobbra lépő helyzetben mutatja, prorán állva, kezében dőfésre emelt dárdával, lábai előtt pedig egy, a hajóorron ülő bagollyal (12. kép).⁸⁰⁶ De a kezében baglyot tartó Minerva ábrázolásának is van jobbra néző változata — a balra tekintő formákhoz hasonlóan ezt is a 2. századból ismerjük, M. Aurelius pénzeiről.⁸⁰⁷ A képen Minerva előrenyújtott bal kezén ül a bagoly, míg jobbával a dárda nyelét fogja (pajzs általában nem szerepel a képen: 91-92. kép).

A görög városok és uralkodók pénzeiről sem hiányzik a baglyot tartó Athéna motívuma. Többször láthatjuk a balra nézve álló, jobbában baglyot tartó megformálást, az istennő bal karjánál pajzssal és dárdával: a képtípus változatai éppúgy feltűnnek a klasszikus és a hellenisztikus korban⁸⁰⁸, mint ahogy a római császárkorból is ismerjük példáit (93-94. kép).⁸⁰⁹

⁸⁰¹ RIC III 1317.

⁸⁰² Az ábrázolásmód Schmidt-Dick katalógusában MINERVA f1A/06 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 74), Pescennius Nigernél feltűnő példáját azonban ő sem említi.

⁸⁰³ E képformát Schmidt-Dick MINERVA f1A/07 jelöléssel illeti (Schmidt-Dick 2002, 74). Példáit M. Aurelius pénzeiről ismerjük — már Antoninus Pius uralkodása idején felbukkant a típus, a Caesar címet viselő M. Aurelius előlapjával verve (RIC III 459 és 463: denariusok), majd igazolható M. Aurelius saját uralkodása során is: RIC III 953 (as) és 954 (dupondius).

⁸⁰⁴ E képi formát láthatjuk pl. a következő példánynál: <https://www.acsearch.info/search.html?id=257944> (a Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung árverése 2005 októberében, Auktion 142, Nr. 2684).

⁸⁰⁵ A katalógusokban sem szerepel. A RIC-ben leginkább a Victoriolát tartó RIC IV/1 61A éremtípushoz kapcsolhatjuk, melynél szintén hiányzik a pajzs Minerva lába mellől. Schmidt-Dick viszont önálló jelöléssel látja el áttekintésében, MINERVA f1A/05 jelzettel szerepel nála (Schmidt-Dick 2002, 74).

⁸⁰⁶ A képtípus Schmidt-Dick áttekintésében a MINERVA f7B/03 jelölést kapta (Schmidt-Dick 2002, 78), példáit l. fentebb, az 583. lábjegyzetnél.

⁸⁰⁷ Antoninus Pius uralkodásának idején jelentkezik a típus, az akkor még a Caesar címet viselő M. Aurelius előlapjával vert sestertiusokon (RIC III 1312), valamint a dupondiusok és az asok között (RIC III 1316).

⁸⁰⁸ Adatolhatjuk pl. a pamphyliai Sidé ezüst statérjain, a Kr. e. 4. századból: BMC Greek (Lycia), 144.11 (Athéna jobbában bagoly van, balját a pajzson nyugtatja, dárda viszont nem szerepel a képen), 145.12-13 (a dárda ezúttal is hiányzik, balra, a hátlapi mezőben viszont feltűnik egy gránátalma) és 145.14 (Athéna baljánál, a

Ami a köriratokat illeti, Pescennius Niger denariusain mindig a Minerva Victrix megnevezés kíséri az ábrázolást.

5.9. A futó Minerva, kezében olajfaággal (Minerva.A.V.)

Néhány éremképen nem állva vagy lépve, hanem lendületes futás közben látjuk Minervát, jobbában olajfaágot, bal kezében dárdát és pajzsot tartva. A megformálás kétszer, két különböző változatban tűnik fel a korszakban. Az első esetben az istennő jobb felé fut, de közben hátranéz, így fejét balra fordítja (Minerva.A.V.1. típus), míg a másik variáns a kép bal szélé felé szaladva ábrázolja Minervát (Minerva.A.V.2. típus).

Az első képtípus (Minerva.A.V.1.) Septimius Severus uralkodásának idején figyelhető meg, a Geta előlapjával vert denariusok közt.⁸¹⁰ Minerva jobb felé fut, fejét azonban hátrafordítja, így arca a kép bal szélé felé tekint (95. kép).⁸¹¹ Öltözete ezúttal is bokáig fedi lábát, a ruha lobogó alsó íve a mozgás lendületét tükrözi (96. kép). Az istennő fején sisak van, bal karját maga elé emeli, kezében pajzsot és dárdát tartva. A dárdát általában nagyjából függőleges helyzetben látjuk, olykor mintha felfelé néző hegye is kivehető lenne. Minerva jobbát oldalra/hátrafelé nyújtja, kezében leveles ágat tart — minden bizonnyal most is olajfaágról lehet szó. Az ábrázolás azt a mozdulatot tükrözi, ahogyan az istennő futás közben hátra/oldalra pillant, a jobbában tartott olajfaágra.

A képtípus korábban Commodus pénzeiről igazolható⁸¹² (28. kép), későbbi példái azonban nincsenek a birodalmi éremverésben. A görög koloniális éremanyagban viszont olykor találunk hasonló beállítást mutató formákat: így a jobb felé szaladó, de fejét hátrafordító Athéna alakja feltűnik pl. az athéni pénzekben — egy olyan ábrázolás részeként, ahol az istennő jobb kezét a mellette álló kicsiny (olaj)fa fölé tartja, míg a fa törzsére egy kígyó tekeredik, a baljában pajzsot és dárdát tartó Athénától jobbra pedig egy bagoly is kivehető.⁸¹³ Maga az alapbeállítás, a futás közben de hátratekintő Athéna/Minerva típusa pedig más művészeti ágakban is felbukkan: így pl. ismert a szobrászatból.⁸¹⁴

pajzs mellett dárda is látható). De felbukkan Andragoras parthiai satrapa tetradrachmáin is: BMC Greek (Arabia), 192.3-4 (Athéna, bagollyal, pajzssal és dárdával).

⁸⁰⁹ Így pl. a galatai Pessinusból: BMC Greek (Galatia), 22.26 (Geta előlapjával, a hátlayan Athéna bal kezével a dárda nyelét fogja, a pajzs a dárda mellett van). A kilikiai Tarsos pénzeiről: BMC Greek (Lycaonia), 191.167 és 192.171 (Commodus, ill. Crispina előlapjával, a hátlayan Athéna baljánál földre helyezett pajzs és dárda). Vagy éppen a Balkánon fekvő Markianopolisból: BMC Greek (Tauric), 32.30 (az előlapon Macrinus és Diadumenianus egymással szembenő mellképével, a hátlayan Athéna baljával a dárda nyelét fogja, pajzs nem szerepel a képen).

⁸¹⁰ RIC IV/1 31, MINERVA PACIFERA COS körirattal.

⁸¹¹ Schmidt-Dick áttekintésében MINERVA f2E/01 jelöléssel szerepel az ábrázolás (Schmidt-Dick 2002, 76).

⁸¹² Így RIC III 222 és 223 (aureusok), valamint 222a és 223a (denariusok) Továbbá RIC III 582 (sestertius), 587 (dupondius) és 592 (as). A köriratban mindig a MIN AVG, ill. MINER AVG formákat olvashatjuk (és a császári titulátúra datáló elemeit).

⁸¹³ BMC Greek (Attica), 97.701, képe: BMC Greek (Attica), Pl. XVII/1.

⁸¹⁴ Canciani 1984, 1090.205: márványszobor, az istennő bal karján pajzsot visel.

Geta érméinek köriratában a Minerva Pacifera megnevezés szerepel, ami az ágat tartó ábrázolással együtt Pax képzetkörére utalhat. A béke istennője kapcsán épp' Caracalla pénzei közt – igaz, jóval később, 211-ben – tűnik fel egy némileg hasonló megformálás, ahol Paxot futva, kezében ággal és sceptrummal látjuk (bár nem jobbra, hanem bal felé lépő testtatásban: 97. kép).⁸¹⁵ Geta denariusait a köriratban említett consulatus segít datálni: ez alapján a 205 és 208 közti időszakhoz köthetjük az éremtípust, vagyis a megnevezés azonossága ellenére sem kapcsolhatjuk össze Clodius Albinus ugyancsak Minerva Paciferát megnevező (és szintúgy az ágat tartó istennőt ábrázoló) pénzeivel. Minerva Pacifera így itt nem a (polgár)háborúk végét hirdeti, inkább általánosságban utalhat a Severus-dinasztia sikeres uralmára és az ez által elért győzedelmes békére. A Minerva Pacifera körirat egyben a Commodusnál feltűnő előzményektől is elkülöníti az éremtípust, hiszen Commodus érméin mindig a Minerva Augusta névvel illették az istennőt.

A balra futó változat (Minerva.A.V.2.) mintegy fél évszázaddal később, Postumus pénzein tűnik fel. Az istennőt bal felé futva látjuk a képen, hosszan leomló ruhában, melynek alján a lobogó redők most is a mozgás lendületét tükrözik. Minerva fején sisak van, jobbját maga elé nyújtja, kezében olajfaágot tart. Bal kezében pajzs van (amit vállához emel) és dárda – ezt nagyjából függőleges helyzetben, felfelé néző hegygel ábrázolták (98-99. kép). A képtípus kizárólag Postumus érméin szerepel, nála viszont az antoninianusok⁸¹⁶ mellett az aureusoknál⁸¹⁷, valamint a sestertiusként⁸¹⁸ és dupondiusként⁸¹⁹ meghatározott vereteken is említi a RIC. Más előfordulása viszont nem ismert, sem korábban, sem később nem tűnik fel az ábrázolásmód Minerva kapcsán.⁸²⁰ A körirat ugyancsak egyedi: Minerva Fautrixet, a pártfogó, jóakaró, védelmező istennőt nevezi meg. A képtípus, annak beállítása leginkább a futó Pax (fentebb említett) ábrázolási formájához köthető, melynek példáit Postumus érméi közül is jól ismerjük (100. kép).⁸²¹

A típust Postumus uralkodásának első szakaszára datálhatjuk (König⁸²² 261-re, Drinkwater⁸²³ és Schulzki⁸²⁴ 262-re teszi verését), értelmezése kapcsán azonban már eltérő

⁸¹⁵ RIC IV/1 184. A képtípust Schmidt-Dick PAX f2/01 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 85), későbbi példái pedig végigkísérik a 3. századot. Severus Alexander pénzein (pl. RIC IV/2 167: aureus és 168: denarius) éppúgy láthatjuk őket, mint pl. III. Gordianusnál (pl. RIC IV/3 214: antoninianus), Gallienusnál (Göbl 2000, Tab.30 /1039: aureusok és antoninianusok) vagy éppen Aurelianus esetében (így pl. RIC V/1 232: antoninianusok).

⁸¹⁶ A RIC-ben RIC V/2 74, Schulzkinak a galliai/germaniai különkormányzat császárainak antoninianus-verését áttekintő katalógusában Schulzki 1996, 56.44 jelöléssel. A körirat: MINER FAVTR.

⁸¹⁷ RIC V/2 29: MINER FAVTR körirattal.

⁸¹⁸ RIC V/2 150, MINERV FAVTR körirat mellett.

⁸¹⁹ RIC V/2 210, szintén MINERV FAVTR körirattal.

⁸²⁰ Ennek megfelelően Schmidt-Dick áttekintésében sem szerepel, hiszen ő csak 253-ig tekinti át a képtípusokat.

⁸²¹ Pl. RIC V/2 78 (antoninianus), 153-154 (sestertiusként) és 218-219 (dupondiusok).

⁸²² König 1981, 87.

⁸²³ Drinkwater 1987, 169.

⁸²⁴ Schulzki 1996, 56.

nézetek vannak a kutatásban. König szerint a Bonnában állomásozó legio I Minerviára utalhat és a támogatásra, amit a Saloninus elleni felkelés során kaphatott Postumus a legiótól.⁸²⁵ Drinkwater azonban ezt vitatja, és inkább a császár Britanniával kapcsolatos intézkedéseire, egy – feltételezett – britanniai/tengeri hadjáratához köti Neptunus és Minerva megjelenését a kor éremképein.⁸²⁶

5.10. Egyéb, Minervát álló helyzetben mutató ábrázolások (Minerva.A.VI.)

Van továbbá néhány olyan éremtípus, melyeknél a RIC leírása szerint az álló Minervát láthatjuk a hátlapi képen, az ábrázolás azonban egyik, eddig ismertetett csoportba sem sorolható be. Az érmék a 3. század utolsó harmadából származnak: egyesek a 260 után átmenetileg önállósodó galliai/germaniai területeket irányító császárok (Postumus, I. Tetricus és az ő fia, II. Tetricus) előlapjával készültek, míg mások a Diocletianus és Maximianus ellen lázadó Carausius nevét viselik. Tehát nem csupán időben, hanem térben is egy jól körülhatárolható egységhez tartoznak, a Római Birodalom északnyugati tartományaihoz. Egy részüket⁸²⁷ minden bizonnyal a terület pénzforgalmában a 270-es és '80-as években oly' jelentős szerepet kapó helyi utánzatok ('Nachprägung') közé sorolhatjuk: azon érmék közé, amelyek a birodalmi éremverés mintáit többé-kevésbé utánozva, azok éremképeit (idővel egyre gyengébb kivitelben) másolva készültek e tartományokban, a helyi igények kielégítésére.⁸²⁸ Más példányokban talán egyedi variánsokat láthatunk, illetve olyan formákról lehet szó, melyek pontos meghatározására az érmék rossz minősége és azokat számba vevő katalógusok szűkszavú (olykor kimondottan töredékes, bizonytalan, néha vélhetően téves) leírása nem ad lehetőséget.

A RIC Postumus pénzei közt említ egy olyan változatot, melynél a töredékes leírás szerint a balra nézve álló, jobbát magasba emelő, bal kezében pajzsot tartó istennőt látjuk MINERVA AVG körirat mellett.⁸²⁹ A helyi utánzatként készült érmék közt, Tetricus előlapjával verve találunk olyan formát, ahol (olajfa)ág és dárda van a balra álló Minerva

⁸²⁵ König 1981, 87

⁸²⁶ Drinkwater 1987, 168-169.

⁸²⁷ Főleg az I. Tetricus és fia, II. Tetricus előlapjával vert példányokat.

⁸²⁸ A Rajna-vidék (és a szomszédos tartományok) pénzforgalmában feltűnő helyi utánzatokról lásd pl. Schulzki 1996, 31-36 és 108-173. (Azon éremtípusok közül azonban, melyeknél a RIC leírásai szerint Minervát ábrázoló hátlapi képek kapcsolódtak I. Tetricus és fia, II. Tetricus előlapjaihoz, Schulzki egyet sem ismer: sem a császárok antoninianusai közt, sem a helyi utánzatok között sem említi őket.)

⁸²⁹ RIC V/2 211 (dupondius). A leírás töredékes volta különösen szembeűnő Cohen-katalógusánál, melyre a RIC hivatkozik: C. VI, 36.198. A köriratban szereplő MINERVA AVG a korszakban többször is használt forma, melyre ugyan Postumus pénzein nem találunk (más) példát, Gallienusnál és II. Claudiusnál, majd kevéssel később Aurelianusnál azonban ismételtelen előfordul az egyik kezében dárdát tartó, másik karjával pajzsra támaszkodó Minervát ábrázoló éremképek mellett (l. fentebb, a Minerva.A.I.3. és Minerva.A.I.4.b típusoknál).

kezében⁸³⁰, a császár fiának, II. Tetricusnak nevével pedig olyat, melynél dárdát tartó alakról olvashatunk.⁸³¹ Más példányoknál ággal és pajzzsal jelenne meg az istennő⁸³², vagy éppen oltár mellett álló, paterát és dárdát tartó variánsról ír a katalógus.⁸³³

Carausius pénzei közt olvashatunk olyan éremtípusról, melynek hátlapján a balra nézve álló, pajzsra támaszkodó és dárdát tartó Minerva szerepel VIRTUS AVG körirat mellett,⁸³⁴ míg más példányoknál egy dárdát és olajágot tartó forma leírását találjuk, jobbra néző ábrázolásban, COMES AVG körirattól kísérve.⁸³⁵ Néhány további esetben globust tartó alakról ír a katalógus. Így a RIC V/2 133-nál a balra nézve álló, jobbában dárdát, bal kezében pedig globuson álló Victoriolát tartó Minerva ábrázolásáról olvasunk, melyet PAX AVG körirat kísér; míg a RIC V/2 744 és 745 éremtípusok egy olyan formát említenek, melynél a balra forduló istennő egyik kezében globus van, a másikkal pedig pajzsra támaszkodik, miközben olykor egy dárda is felbukkan a képen.⁸³⁶

5.11. Az ülő Minerva képtípusai (Minerva.B.)

A Severus-korban, a Geta előlapjával vert érmék közt találunk néhány olyat is, melyek hátlapján Minerva nem álló, hanem ülő helyzetben látható. Az istennő mindig bal felé fordul a képeken, hosszan leomló ruhát visel, fején pedig sisakot. Trónusa mellett/mögött földre támasztott pajzs áll, bal könyökével vagy erre, vagy a szék támlájára támaszkodik, bal kezében átlós helyzetű sceptrumot (dárdát?) tart, míg jobbát maga elé nyújtja. Az egyes változatok közt az istennő jobbában tartott tárgy/alak jelenti a különbséget, ill. a Minerva mellett megjelenő egyéb attribútumok.

Az ülő Athéna/Minerva ábrázolása nem olyan közkedvelt az ókori művészetben, mint az álló változatok, de azért nem párhuzamok nélküli a megformálás.⁸³⁷ Így pl. az Athéna Niképhoros ülő helyzetű variánsa: az ülő Athéna, aki előrenyújtott jobbában a győzelem

⁸³⁰ RIC V/2 160 (antoninianusként meghatározva). A RIC leírása Cohent követi (C. VI, 110.175), az értelmetlen hátlapi körirat (SPXCVS AVGG) azonban jól jelzi az éremtípus azonosításának bizonytalanságát.

⁸³¹ RIC V/2 284 (antoninianusként meghatározva): az előlapi körirat is több tévedést tartalmaz, a hátlapon pedig a visszafelé írt PAX AVG körirat szerepel.

⁸³² Szintén II. Tetricus pénzei közt említve, de ismeretlen (nem publikált) előlappal: RIC V/2 226. — A RIC Cohen katalógusára hivatkozik e példány kapcsán (C. VI, 120.7), Cohen pedig Mionnetre. A RIC leírása ráadásul babérágként azonosítja az istennő kezében tartott ágat, köriratként pedig egy COM IMP AVG megjelölés szerepel.

⁸³³ Ugyancsak II. Tetricust megnevező (bár töredékes) előlapi körirattal: RIC V/2 242 (az antoninianusok közé sorolva).

⁸³⁴ RIC V/2 699, antoninianus, Rotomagus verdéjébe lokalizálva. — A balra nézve álló, jobbában dárdát tartó, balját földre helyezett pajzsra nyugtató Minerva.A.I.4.a képtípus ismert Carausius pénzeiről (RIC V/2 21), igaz, COMES AVGGG körirattal.

⁸³⁵ RIC V/2 743. Az olajágot tartó Minerva képe máskor is feltűnik Carausius éremverésében — de nem jobbra, hanem bal felé tekintő megformálásban, előrenyújtott jobb kezében ágat tartva, baljánál pajzzsal és dárdával: RIC V/2 13 és 20.

⁸³⁶ Antoninianusként meghatározott érmék, COMES AVG hátlapi körirattal.

⁸³⁷ Az ülő helyzetben ábrázolt Minerva néhány példáját I. Canciani 1984, 1092.256 (relief) és 1092.257-1093.268 (gemmak).

istennőjének kicsiny alakját tartja (míg bal karjánál gyakran pajzsot látunk — sőt, sokszor egy átlós helyzetű sceptrum/dárda is feltűnik: 101. kép) több hellenisztikus uralkodónál és görög városnál is feltűnő képtípus.⁸³⁸ A római éremverésben ugyan a trónszéken vagy fegyverek halmán ülő, előrenyújtott jobbában Victoriolát tartó nőalak nem Minerva, hanem dea Roma megjelenítésére szolgált⁸³⁹, de az ülő Minerva típusa így sem ismeretlen: dárdát tartó, jobbra forduló változatai ismételtelen felbukkannak a 2. század éremképein (30-32. kép).⁸⁴⁰

A Severus-korban viszont nem jobbra, hanem bal felé néző ábrázolásokkal találkozunk, melyeknél az istennő vagy baglyot tart kezében (Minerva.B.I.) vagy pedig egy fára csavarodó kígyó elé nyújtja jobbát (Minerva.B.II.).

5.11.1. Minerva ülve, kezében bagollyal (Minerva.B.I.)

Az első változatot a baglyot tartó Minerva típusa jelenti. Az istennőt egy széken ülve látjuk a képen, bal felé fordulva, bal könyökével pajzsra támaszkodva, bal kezében átlósan tartott dárdával (vagy talán sceptrummal? — a dárda hegye ezúttal sem látható). Jobbját előre nyújtja, kezében bagoly van (103. kép).⁸⁴¹ A képtípus Geta denariusain⁸⁴², valamint a Caesar

⁸³⁸ Lásd pl. Lysimachos statérjain, tetradrachmáin és drachmáin: Fleischer 1984, 978.225, vagy Mostis thrák uralkodó pénzein: BMC Greek (Tauric), 206.1. A városok közül pedig pl. a bithyniai Apameia Myrleia éremverésében: BMC Greek (Pontus), 109.7-110.10 (Kr. e. 3. század) és a szintén bithyniai Kalchedónból: BMC Greek (Pontus), 126.21 (Kr. e. 3. század). Később, a római császárkor időszakából lásd pl. Pautalia kapcsán: BMC Greek (Tauric), 142.10 (Faustina minor előlapjával) vagy a bithyniai Tion pénzei közt: BMC Greek (Pontus), 206.17 (Iulia Paula nevével verve).

⁸³⁹ Különböző változatait áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 100-102 (ROMA f5A/11-21 képtípusok). Gallienus antoninianusai között ismerünk ugyan egy olyan változatot, melynél a RIC leírása szerint a balra nézve ülő, Victoriolát és dárdát tartó Minervát látjuk (a 260 utáni időszakból: RIC V/1 453), e meghatározást azonban nem fogadhatjuk el automatikusan. Már pusztán az is óvatosságra int, hogy a RIC által közölt körirat eltér attól, amit Cohen katalógusában olvashatunk (C. V, 421.816-817), melyre a RIC forrásként hivatkozik. A RIC ugyanis a P M TR P VII COS köriratot adja meg, míg Cohennél a P M TR P VI COS datálás szerepel, és ugyanazzal a körirattal találjuk az ábrázolást Göbl katalógusában is: Göbl 2000, Tab. 34/1181-1183. A datálás értelmezésében szintén vannak eltérések. A VI-os számot Göbl a császár consuli tisztségeire vonatkoztatja, a típust így Gallienus hatodik consulságához (264) kötve. A RIC szintén azon érmék közé sorolja a típust, amelyek Valerianus perzsa fogságba esése (260) után készültek, amikor Gallienus immár egyedül igazgatta a birodalom (irányítása alatt maradó) területeit, eközben azonban ad egy 259-es dátumot is, így önellentmondásba kerülve az éremtípus datálását és besorolását illetően. (A 259 úgy jön ki, ha a RIC által megadott P M TR P VII COS köriratban a VII-et a tribunicia potestasok számaként értelmezik.)

A hátlapon szereplő alak meghatározásában szintén nem egységesek a katalógusok: a RIC Minervaként nevezi meg, Cohen és Göbl viszont dea Romát látja benne. A képen (102. kép) egy ülő, bal felé néző alakot látunk, hosszú ruhában, fején sisakkal. Jobb karját maga elé nyújtja, kezében Victoriolát tart, míg baljával egy függőlegesen tartott sceptrum/dárda (az esetleges dárdahegy nem vehető ki a rossz minőségű képen) nyelét fogja, melynek alja egészen a talajig ér. Az ülő alak lábai és a sceptrum/dárda alja között egy pajzs ovális formája is felsejlik: ez valószínűleg az istennő székének van támasztva, bár hasonló képeknél (dea Roma ábrázolásainál) a RIC leírása sokszor a pajzsos ülő istennőről szól.

A képen dea Roma egyik kedvelt ábrázolási formájára ismerhetünk. A képtípus Schmidt-Dick áttekintésében ROMA f5A/17 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 101), példái pedig a 2. század közepe óta rendszeresen szerepelnek az éremverésben. Így ezt az ábrázolást látjuk pl. Severus Alexander egyes sestertiusain (RIC IV/2 602 és 605), dupondiusain (RIC IV/2 603 és 606) és asain (RIC IV/2 604 és 607), vagy III. Gordianus antoninianusai között: RIC IV/3 38, 55, 70, 78. — Ezen esetekben (és még számos más példánál) a ROMAE AETERNAE körirat egyértelművé teszi az ábrázolt alak meghatározását.

⁸⁴⁰ L. fentebb, az 599-600. lábjegyzetekben.

⁸⁴¹ Schmidt-Dick MINERVA f5A/01 jelöléssel látja el az ábrázolási formát (Schmidt-Dick 2002, 76).

címet viselő császárfi nevében vert dupondiusokon és asokon⁸⁴³ jelenik meg, más példáját sem korábban, sem később nem találjuk a római éremverésben. Más területekről és anyagcsoportokról azonban ismertek az ábrázolásmód párhuzamai: így az ülő, kezében baglyot tartó Athéna/Minerva alakját láthatjuk pl. a görög városok éremanyagában⁸⁴⁴ vagy éppen egy aranygyűrű motívumaként.⁸⁴⁵

Ami a köriratot illeti, a hátlapokon is a császári titulátúra folytatását találjuk.

5.11.2. Minerva ülve, jobbát egy fatörzsre tekeredő kígyó felé nyújtva (Minerva.B.II)

A másik képtípusnál⁸⁴⁶ jóval több attribútum veszi körül az istennőt. Minerva ezúttal is bal felé fordul: hosszú ruhát és sisakot viselve ül egy díszesen kialakított trónszéken, melynek díszítésében a katalógusok egy szfinx motívumát vélik felismerni (104. kép). Az istennő bal karját a szék támláján nyugtatja,⁸⁴⁷ kezében egy hosszú rúdnak tűnő tárgyat tart, melyet leginkább átlósan tartott, rövid sceptrumként azonosíthatunk. Minerva előtt, a kép bal oldalán (olaj)fa áll, melynek törzse köré kígyó tekeredett. A kígyó az istennő felé hajol, aki jobbát előrenyújtja és a kígyó fejéhez emeli — a katalógusok meghatározása szerint ételt ad neki. A kép jobb oldalán, Minerva széke mögött ovális pajzs áll, melynek tetejére bagoly telepedett (105. kép). Itt tehát az istennő attribútumainak széles skáláját azonosíthatjuk: egyaránt felbukkannak a fegyverek (pajzs, sisak), a bagoly, az olajfa és a kígyó is.

Az ábrázolással Geta aureusain⁸⁴⁸, sestertiusain⁸⁴⁹, valamint a dupondiusok és az asok közt⁸⁵⁰ találkozhatunk. A hátlap köriratban minden példánynál a császári titulátúra folytatódik. Ez a titulátúra még Caesarként nevezi meg Getát, második consulságát viszont már említi, így 208-209-re datálja az éremtípusokat.

Az ábrázolásra nem találunk más példát a római éremverésben, sem korábban, sem később nem adatolható. A görög koloniális éremanyagban azonban nem ismeretlen a forma, párhuzamait láthatjuk pl. az athéni pénzek között⁸⁵¹, vagy éppen Serdicánál (106. kép).⁸⁵²

⁸⁴² RIC IV/1 36 (PONTIF COS körirattal) és 66A (PONTIFEX COS II körirat mellett).

⁸⁴³ RIC IV/1 149, PONTIF COS II körirattal.

⁸⁴⁴ Pl. a lykiai Xanthos ezüst statérjain, a Kr. e. 5. századból: Fleischer 1984, 976.204b.

⁸⁴⁵ Fleischer 1984, 976.203.

⁸⁴⁶ Ez Schmidt-Dick áttekintésében a MINERVA f5A/02 jelölést kapta (Schmidt-Dick 2002, 77).

⁸⁴⁷ A BMC-ben ugyan az szerepel az ábrázolásmódot követő dupondiusok és asok (BMC V, 354.863) leírásánál, hogy az istennő bal könyöke a széke mögött álló pajzsra támaszkodik, ennek azonban már az éremtípushoz mellékelt kép (BMC V, Pl. 52/8) is ellentmond, hiszen jól látszik rajta, hogy a pajzs felső szegélye nem éri el az istennő könyökét. — Persze a különbség igen csekély, a pajzs tényleg az istennő könyökének közelében van.

⁸⁴⁸ RIC IV/1 58, PONTIF COS II körirattal.

⁸⁴⁹ RIC IV/1 145, PONTIF COS II körirattal.

⁸⁵⁰ RIC IV/1, 148, úgyszintén PONTIF COS II körirat mellett.

⁸⁵¹ Pl. BMC Greek (Attica), 97.702 (a leírás nem említi a fa köré tekeredő kígyót) és 98.703 (a kígyó is feltűnik).

⁸⁵² Így a helyi bronzérmék közt, Caracalla előlapjával verve: BMC Greek (Tauric), 171.6.

5.12. Minerva állva, egy másik istennel együtt ábrázolva (Minerva.D.)

Van néhány ábrázolási forma, melyeknél Minerva nem egyedül szerepel a hátlanon, hanem egy másik istennel vagy istennővel együtt: a két alak egymás mellett áll a képeken. Így még Septimius Severus uralkodásának idején, a Geta előlapjával vert sestertiusok közt⁸⁵³ feltűnik egy olyan változat (107. kép), ahol a hátlapi kép jobb szélén egy olajfát látunk, egy kicsivel beljebb (balra), a fa alatt pedig Minerva áll. Az istennő hosszan leomló ruhát és sisakot visel, fejét balra fordítja. Bal kezét csípőre teszi, bal lába mellett/mögött ovális pajzs van a földre támasztva. Jobbját maga elé nyújtja. Jobb keze alatt, Minerva előtt, a kép középpontjában egy oltár áll, mely köré kígyó tekeredett. A kígyó fejét felemeli és Minerva jobb keze felé nyújtja. A kép bal oldalán, Minervával szemben Victoria áll. A győzelem istennője szintén hosszú ruhát visel, a hátán pedig szárnyak vannak. Jobb felé néz (tehát ő is a kép középpontjában álló oltár felé fordul), bal karját felemeli és az oltár fölé nyújtja, kezében egy nehezen azonosítható tárgyat tartva, melyet a katalógusok gyümölcsöstálként határoznak meg.⁸⁵⁴ Jobb kezét aláereszti, egy edényt tart benne, melynek tartalmát az oltár oldalára önti.

Az ábrázolásmód szinte teljesen egyedi változatnak tekinthető a római éremverésben, hasonló formát csupán a medaillonok közül ismerünk, M. Aurelius nevében verve.⁸⁵⁵ A korszak éremanyagában azonban nem ez a Geta előlapjával készített, 210-re datálható sestertius az egyetlen többalakos kompozíció. A sestertiusok, dupondiusok és asok közt több olyan képtípust is találunk, ahol összetett jelenetekkel, több szereplős ábrázolásokkal szembesülünk — igaz, a legtöbb esetben e jelenetek középpontjában a császár (vagy fiai) áll(nak), így itt a hátlapok is közvetlenül a dinasztiaát hirdetik az alattvalók felé. Hasonló képeket egyaránt látunk a Septimius Severust megnevező érméken, és azokon a példányokon, melyeket az uralkodó valamelyik fiának előlapjával vertek. Ha csak a Geta nevével készített érmék közt keresünk példákat, akkor is számos változattal találkozunk. Vannak olyan képek, melyeknél Caracalla és Geta oltár mellett/templom előtt, áldozat bemutatása közben szerepelnek.⁸⁵⁶ Olykor katonák és foglyok kíséretében látjuk őket⁸⁵⁷, vagy éppen istenek társaságában: van, hogy Victoria áll közöttük⁸⁵⁸, máskor Hercules és Apollo helyez koszorút a fejükre.⁸⁵⁹ Néhány esetben apjukkal, Septimius Severussal együtt kerültek ábrázolásra.⁸⁶⁰

⁸⁵³ RIC IV/1 154, ill. a BMC-ben BMC V, 401.213 katalógusszámon, PONTIF TR P II COS II hátlapi körirattal.

⁸⁵⁴ Más képeken nem találunk hasonló tárgyat az istennő kapcsán. Victoria kezében általában koszorút látunk, vagy pajzsot, pálmaágat, olykor tropaeumot, az áldozati jelenetekben pedig rendszerint áldozóedények (patera, simpulum), füstölőszerek, esetleg áldozati állatok tűnnek fel.

⁸⁵⁵ Gnecci II, 33.49 (a LIMC-ben Canciani 1984, 1099.348 katalógusszám alatt találjuk).

⁸⁵⁶ A jelenet különböző változatait lásd pl. RIC IV/1 132 (dupondiusok és asok), 134, 137-138 (sestertiusok), továbbá RIC IV/1 156 és 164 (sestertiusok).

⁸⁵⁷ Pl. RIC IV/1 147, 151 és 157 (sestertiusok).

⁸⁵⁸ Így pl. RIC IV/1 115 (sestertius), ill. 123 (dupondiusok és asok).

⁸⁵⁹ Pl. RIC IV/1 155 (sestertius).

Vannak persze olyan típusok is, melyeknél istenalakok, ill. perszifikációk szerepelnek: így pl. a tropaeum mellett álló Victoria és Britannia⁸⁶¹ vagy a három Moneta.⁸⁶² Ebbe a sorba illeszkedik a most tárgyalt ábrázolás is, az áldozatot bemutató Victoria és a kígyót etető Minerva kettős képével (Minerva.D.I. típus).

Máskor nem Victoria, hanem Vulcanus (Minerva.D.II.), vagy éppen Hercules mellett állva (Minerva.D.III.) látjuk Minervát. Ezeket a formákat azonban jóval későbből adathozhatjuk, II. Claudius korából, az antiochiai verdehez köthető antoninianusok közül. Ebből a csoportból több olyan képtípust ismerünk, amely két, egymás mellett álló istenalakot ábrázol: Diana és Apollo, Isis és Serapis, Luna és Sol vagy éppen Salus és Aesculapius kettősét.⁸⁶³ Ebbe a sorba illeszkednek a Minervát Vulcanusszal, ill. Hercules mellett mutató érmék is. Az első változatnál (Minerva.D.II.) Minervát a kép a jobb oldalán látjuk: az istennő bal felé fordulva áll, fején sisakot visel, bal kezével a lába mellett álló pajzsra támaszkodik, míg felemelt jobbával dárdáját tartja. A dárda hegye felfelé néz, másik vége pedig a talajon nyugszik. Minervával szemben, a kép bal oldalán Vulcanus áll: jobb felé néz, előrenyújtott baljában fogót, az oldala mellett aláeresztett jobb kezében pedig kalapácsot tart.⁸⁶⁴ Az ábrázolást VIRT AVG körirat kíséri. Közvetlen párhuzamokat – a többi, az antiochiai verde e periódusában feltűnő, kétalakos kompozícióhoz hasonlóan – erre a képtípusra sem ismerünk, a részleteket, az egyes istenalakok megformálását illetően azonban már találunk mintákat, előképeket. Így Minerva alakja teljesen megegyezik a Minerva.A.I.4.a típusnál megfigyelhetővel. A képtípus példáit már Pescennius Niger denariusain láthattuk, eltérő kéztartást mutató (Minerva.A.I.4.b típus) vagy jobbra néző változatai (Minerva.A.I.3. típus) pedig a 3. század harmadik negyedében, Gallienus, II. Claudius és Aurelianus pénzein is feltűnnek (éppen az antiochiai és a cyzicusai verde gyártmányai között). Vulcanus alakja már jóval érdekesebb, hiszen ábrázolása szinte teljesen hiányzik a római éremverésből. Azonban épp a 3. század közepéről ismerünk néhány éremtípust, melyek hátlapján az istenek kovácsa szerepel. Vulcanust állva, kezében fogóval és kalapáccsal láthatjuk. Olykor egy épület

⁸⁶⁰ Az uralkodó és fiai együtt lovagolnak: RIC IV/1 124 és 125A (sestertiusok), valamint RIC IV/1 130 (dupondiusok és asok). Máskor egy emelvényen látjuk a császárt és fiait (állva vagy ülve), míg az emelvény előtt az alattvalók képviselői (katonák vagy polgári ruhás személyek) tűnnek fel: így RIC IV/1 126 (dupondiusok és asok) és 159 (sestertius).

⁸⁶¹ RIC IV/1 186 (sestertius) — a képformát Schmidt-Dick VICTORIA/Szene II jelöléssel közli (Schmidt-Dick 2002, 133).

⁸⁶² RIC IV/1 183 (sestertius).

⁸⁶³ A vonatkozó típusokról, azok datálásáról és értelmezési lehetőségeiről, valamint az antiochiai verde II. Claudius alatti tevékenységének megítéléséről l. Hartmann 2001, 251.

⁸⁶⁴ RIC V/1 224, képét lásd pl. S. Estiot és J. Mairat gyűjtéséből, a *MER/RIC AD 268-276* projekt keretében: <http://www.ric.mom.fr/en/coin/1094> és <http://www.ric.mom.fr/en/coin/1096>.

(templom?) belsejében tűnik fel⁸⁶⁵, máskor az építészeti keret hiányzik, csupán maga az isten van a képen, jobb felé fordulva, jobbában kalapácsot, előrenyújtott baljában fogót tartva (108. kép). Utóbbi forma teljesen megegyezik azzal, ahogy a kétalakos kompozícióban, Minerva mellett állva látjuk Vulcanust. Ráadásul a típust éppen az antiochiai verében jelentkezik, II. Claudius pénzei között.⁸⁶⁶ Ehhez a formához kapcsolták a Minervával közös ábrázolásoknál az istennő képét, így hozva létre egy alkalmi változatot.

Athéna/Minerva és Héphaistos/Vulcanus együttes ábrázolása más területekről és művészeti ágakból sem ismeretlen, láthatjuk pl. vázaképeken⁸⁶⁷, reliefeken⁸⁶⁸, a glyptikában⁸⁶⁹, sőt, a medaillonok között is.⁸⁷⁰ Közös szereplésüket rendszerint a két istenalak feladatköreinek kapcsolatával magyarázhatjuk, hiszen mindketten a mesteremberek és a kézművesség egyes területeinek pártfogói voltak.

Más példányoknál Hercules mellett állva láthatjuk Minervát (Minerva.D.III. típus). A leírás szerint⁸⁷¹ az istennő jobbra nézve áll a képen, jobbát felemeli és egy dárdára támaszkodik. Vele szemben áll Hercules, aki balra felé fordul, kezében bunkósbotját tartja és Minervához hasonlóan szintén dárdára támaszkodik. A körirat a CONSERVATORES AVG megnevezést adja, a császár védelmezőiként, oltalmazóiként jelöli meg az isteneket. A képformára nem találunk teljesen egyező mintát a római éremverésben, bár Héraklész/Hercules és Athéna/Minerva együttes ábrázolása nem ritkaság az ókori művészetben.⁸⁷² Ezek az ábrázolások jórészt a mitológiai történeteken alapultak: Athéna szemlélőként, isteni kísérőként sokszor felbukkan a Héraklész egy-egy tettét bemutató képeknél, ill. az istennő volt az, aki bevezette a hőst az Olymposra — mely jelenet szintén kedvelt motívumnak számított. Jelen éremkép esetében azonban talán nagyobb hangsúllyal eshetett latba, hogy bár sem Minerva, sem Hercules nem volt kimondottan hadisten, de mindkettőjük alakja szorosan kapcsolódott a küzdelmekhez, harcokhoz. A város(oka)t, a kultúrát és az emberiséget védő isteneknek számítottak, képükkel így a Rómát és a birodalmat védő császári (palmyrai?) politikát lehetett hirdetni, míg a conservatores Augusti megjelölés e politika égi támogatóiként idézi fel őket.

⁸⁶⁵ Így Valerianusnál: RIC V/1 1 (aureus) és 5 (antoninianus), az ifjabb Valerianus előlapjával verve (RIC V/1 2: antonianus), ill. a Gallienus nevét viselő, a 260 utáni évekre datálható érmék között: RIC V/1633 (antoninianus) — mindegyiknél DEO VOLKANO körirattal.

⁸⁶⁶ RIC V/1 215, antonianus, REGI ARTIS körirattal.

⁸⁶⁷ Így pl. Fleischer 1984, 999.474-1000.480.

⁸⁶⁸ Pl. Fleischer 1984, 1000.481-483.

⁸⁶⁹ Pl. Canciani 1984, 1099.350.

⁸⁷⁰ Így pl. Antoninus Pius bronz medaillonjai közt: Gnechi II, 18.77-78 (Minerva állva, Vulcanus pedig ülve, munka közben szerepel a képen).

⁸⁷¹ RIC V/1 203, de részletesebb leírás szerepel Cohen katalógusában: C. VI, 136.61.

⁸⁷² Lásd Fleischer 1984, 994.428-995.444 és 1005.521-1006.534 (főként a vázafestészetből származó példák), Canciani 1984, 1100.369-1100.371 (falfestmények) és Canciani 1984, 1100.372 (mozaik).

5.13. Minerva mellképe (Minerva.E.)

A Severus-korból, Septimius Severus uralkodásának idejéről ismerünk néhány éremtípust, melyek hátlapján egy sisakot viselő istennő mellképét, ill. fejét látjuk. A képet a katalógusok olykor Minervával azonosítják: így Septimius Severus aureusain⁸⁷³ (109. kép) és Geta denariusai között.⁸⁷⁴ Az istennő jobb felé tekint, sisakot hord. Nyakánál és vállánál olykor (így a Septimius Severust megnevező érméken) a ruházat szegélye is kivehető, a Geta előlapjával vert daraboknál azonban ez hiányzik, ott csupán a fej ábrázolása szerepel.

A köriratban a császári titulátúrát olvashatjuk, Minerva neve nem szerepel az érméken, és az ábrázolás sem tartalmaz olyan részleteket (pl. az aigist), melyek egyértelművé tennék az azonosítást. Az istenalak Minervaként történő meghatározása így kérdésesnek bizonyult, főleg, hogy a korszakban más érméknél is találunk hasonló ábrázolást — de nem Minervaként hanem dea Romaként azonosítva: így Septimius Severus aureusai közt⁸⁷⁵ és a Caracalla előlapjával készített aureusoknál.⁸⁷⁶ Utóbbi esetben szintén a császári titulátúra szerepel a köriratban, Septimius Severus aureusainál viszont a RESTITVTOR VRBIS (ill. RIC-ben nem szereplő variánsként a RESTITVTORES VRBIS: 110. kép) megnevezést olvashatjuk, ami egyértelművé teszi az ábrázolt büszt dea Romaként történő értelmezését. Valószínűleg dea Romát láthatjuk azon példányokban is, ahol a RIC a Minerva megnevezést adja.⁸⁷⁷

A vonatkozó érméket 207-re datálhatjuk⁸⁷⁸, értelmezésükben pedig néhány más éremtípus lehet a segítségünkre, melyeknél egy-egy isten (Iuppiter, ill. Iuppiter Ammon, valamint Sol) arcképét vagy éppen frontálisan ábrázolt Gorgó-főt látunk.⁸⁷⁹ E képek egy része (főleg a Gorgó-fő és Iuppiter Ammon frontálisan ábrázolt feje) meglehetősen szokatlan elem a római éremverésben, együttesen viszont egy jól körülhatárolható csoportot képeznek, mely csoport – Septimius Severus propagandájának fő tendenciáival összhangban – a császárnak a birodalom és a Város érdekében kifejtett tevékenységét, az istenek által is támogatott gondoskodását, fáradozásait hirdette.⁸⁸⁰

Athéna/Minerva feje/mellképe egyébként gyakori elem az éremképeken. Legtöbbször az előlapokon szerepel, de olykor (többnyire a római császárkorban) hátlapi ábrázolás is lehet.

⁸⁷³ RIC IV/1 206, P M TR P XV COS III P P körirat mellett.

⁸⁷⁴ RIC IV/1 35, PONTIFEX COS körirattal.

⁸⁷⁵ RIC IV/1 290, RESTITVTOR VRBIS körirat mellett.

⁸⁷⁶ RIC IV/1 90 és 91, PONTIF TR P X COS II körirattal.

⁸⁷⁷ L. Lichtenberger 2011, 201, 178. jegyzet.

⁸⁷⁸ Septimius Severus aureusai közül a RIC IV/1 206 pontos dátumot ad, míg a RIC IV/1 290-t a 202 és 210 közötti évekre datálhatjuk a köriratban használt megnevezés alapján. Caracalla aureusainál (RIC IV/1 90 és 91) szintén pontos évmegjelölést találunk, Geta denariusait pedig az ekkor a Caesar címet viselő császárfi első és második consulatusa közé, a 205 és 208 közti időszakhoz köthetjük.

⁸⁷⁹ Lichtenberger 2011, 199-201.

⁸⁸⁰ Lichtenberger 2011, 202-203. A Gorgó-fő és Iuppiter Ammon feje kapcsán a kutatás a császárkultuszhoz kapcsolódó templomok építészeti díszekre és a forum Augusti egyes részleteire hivatkozik — részletesen I. Lichtenberger 2011, 202, 184. és 186. jegyzet, valamint 203, 188. lábjegezet.

A római éremverésben szinte a kezdetektől jelen van⁸⁸¹ (1. kép), számos példáját ismerjük a köztársaság korából⁸⁸² (2-3. kép), de néha a császárkorban is feltűnik, Domitianus és Traianus korában⁸⁸³ (17. kép). A görög városok éremanyagában szintén közkedvelt motívum⁸⁸⁴: legtöbbször az előlapokra kerül, de néha hátlapi képként is feltűnik⁸⁸⁵ (111. kép). Emellett olykor láthatjuk pl. vázaképeken és mozaikokon⁸⁸⁶, de szintén gyakori motívum a glyptikában is.⁸⁸⁷

5.14. Kronológiai áttekintés

Ha kronológiai rendben áttekintjük, hogy az egyes uralkodóknál milyen képtípusok szolgáltak Minerva ábrázolására (III. tábla), a legnagyobb változatosságot **Septimius Severus** uralkodása során látjuk. Minerva képe egyaránt feltűnik a császárt megnevező érméken és azokon a példányokon, melyek valamelyik fia (Caracalla, ill. Geta) előlapjával készültek. Így Septimius Severusnál szerepelnek a Palladium zárt testtartását követő ábrázolások (Minerva.A.I.1.), de találkozunk olyan formával is, ahol a jobbra lépő, dárdát lendítő istennőt láthatjuk (Minerva.A.I.2.b). Más képek álló helyzetben, bal felé fordulva, földre támasztott fegyverekkel mutatják Minervát (jobbjánál pajzs, bal kezével a dárda nyelét tartja: Minerva.A.I.4.b), vagy éppen Victoriolát tartva (Minerva.A.II.1.) — sőt, hibrid veretként még az utóbbi kép tropaeummal kiegészített variánsa is felbukkan (Minerva.A.II.2.). Emellett vannak olyan érmék, melyek hátlapján egy istennő sisakos büsztje szerepel (Minerva.E.), igaz, itt valószínűleg inkább dea Roma ábrázolásáról lehet szó.

Caracalla előlapjával csupán két típus igazolható: a balra nézve álló istennő jobbával pajzsra, bal kezével a dárda nyelére támaszkodó variánsa (Minerva.A.I.4.b), ill. az a forma, ahol a Victoriolát tartó Minerva háta mögött egy tropaeum is felbukkan (Minerva.A.II.2.). Geta pénzein már jóval változatosabbak az ábrázolások. Megtaláljuk a balra lépő, dárdát lendítő Minerva képét (lábai előtt kígyóval: Minerva.A.I.2.a), és ezúttal is adatolható a balra nézve álló, jobb kezével pajzsra, baljával dárda nyelére támaszkodó típus (Minerva.A.I.4.b). Szintén feltűnik a Victoriolát tartó Minerva tropaeummal kiegészített ábrázolása (Minerva.A.II.2.), de ismerünk olyan érmeket is, melyeknél a jobb felé szaladó, de közben

⁸⁸¹ L. fentebb, az 574. lábjegyzetben.

⁸⁸² L. az 575-576. jegyzeteket.

⁸⁸³ L. az 589. jegyzetben.

⁸⁸⁴ Néhány példa, ahol Athéna fejét/büsztjét látjuk görög pénzekon: Fleischer 1984, 982.279-982.292, 983.302-984.320 és 984.329-985.333.

⁸⁸⁵ Lásd pl. az alexandriai tetradrachmák közt: BMC Greek (Alex.) 190.1490-1491 (Elagabalus előlapjával), 195.1526 (Iulia Paula), 206.1601-207.1603 (Severus Alexander), 228.1777 (Maximinus Thrax), stb. Vagy éppen a troasi Ilion pénzein: BMC Greek (Troas), 61.29-30 (Augustus előlapjával), 64.50 (Antoninus Pius), 65.59 (commodus), stb.

⁸⁸⁶ Így a vázaképeken pl. Fleischer 1984, 982.273-982.277 és 982.293-294, a mozaikoknál pedig: Canciani 1984, 1076.3-5.

⁸⁸⁷ Pl. Fleischer 1984, 982.278, 983.297 és 984.321, valamint Canciani 1984, 1076.12-1077.29.

hátratekintő, pajzsot, dárdát, ill. olajfaágat tartó Minervát láthatjuk (Minerva.A.V.1.). Illetve vannak ülő változatok: ezeknél az istennő vagy baglyot tart (Minerva.B.I.), vagy pedig egy kígyót etet előrenyújtott jobb kezével (Minerva.B.II.). Máskor Victoria mellett állva szerepel az istennő (Minerva.D.I.), vagy csak egy (talán Minervához köthető) sisakos büszt van a hátlapon (Minerva.E.) — igaz, a dea Romaként való azonosítás ez esetben is meggyőzőbb.

Iulia Domna előlapjával csak egy hibrid változat adatolható: a Victoriolát tartó istennő tropaeummal kiegészített képtípusa (Minerva.A.II.2.).

Ami Septimius Severus riválisait illeti, a polgárháború éveiben Pescennius Niger és Clodius Albinus pénzein is felbukkan Minerva ábrázolása. **Pescennius Nigernél** a balra nézve álló, dárdára és (általában) pajzsra támaszkodó megformálás különböző válfajait láthatjuk: ismerünk olyan variánst, melynél az istennő balját nyugtatja a pajzson és jobb kezével tartja a dárda nyelét (Minerva.A.I.4.a), míg máskor fordítva, jobbjánál van a pajzs és bal kezével fogja a dárdát (Minerva.A.I.4.b). Néhány éremnél pedig Minerva felemeli pajzsát és jobb vállánál tartja, míg bal kezével változatlanul függőlegesen tartott, földre támasztott dárda szerepel (Minerva.A.I.4.c). Más ábrázolásoknál egyéb attribútumok is feltűnnek: így a Minerva.A.II.1. típusnál Victoriola van az istennő kezében, a Minerva.A.IV. esetében pedig bagoly ül előrenyújtott jobbában. Ezzel szemben **Clodius Albinusnál** egyetlen változat igazolható, a jobbában olajágot tartó, bal karjánál dárdával és pajzzsal ábrázolt Minerva képe (Minerva.A.III.).

Septimius Severus halála után Minerva ábrázolása hosszú időre eltűnt az érempropagandából, a következő fél évszázadból csak egy-egy elszórt példáját ismerjük, hibrid vereteket, alkalmi változatokat. Így **Severus Alexander** uralkodása idején, az Orbiana nevét viselő veretek közt ugyan olvashatunk olyan éremképről, amely a Minerva.A.II.1. típust képviseli, ez azonban minden bizonnyal csupán egy hibrid változatot jelent, amit ezúttal nem is a császár, hanem a császárné előlapjával kombináltak. Pár évtizeddel később **Uranus Antoninus**, a szír térség egy részét átmenetileg irányítása alá vonó helyi vezető⁸⁸⁸ aureusain pedig egy alkalmi változattal találkozunk, mely a Minerva.A.I.4.c képtípusra emlékeztet: Minerva balra nézve áll, bal vállánál pajzsot tartva, jobb kezében függőlegesen tartott dárdával — e képforma pontos megfelelőit nem ismerjük a birodalmi verdék termeléséből, sem korábban, sem a későbbiekben nem fordul elő többet.

A 3. század közepétől, Gallienus uralkodásától kezdve újra gyakrabban láthatjuk a hátlapos képeken Minerva alakját. Igaz, olyan bőségben és változatosságban, mint amit Septimius Severus uralkodása idején tapasztalhattunk, már nem adatolhatóak képtípusai, de egy-két ábrázolásmód rendre feltűnik a császárok pénzein. Így **Gallienusnál** nem csak a

⁸⁸⁸ Tevékenységéről és sorsáról, ill. az akörüli bizonytalanságról l. Hartmann 2008, 220-221.

Victoriolát tartó Minerva.A.II.1. forma szerepel, de felbukkan a pajzsra és dárdára támaszkodó Minerva képe is, mégpedig egyaránt láthatjuk annak jobbra (Minerva.A.I.3.) és balra (Minerva.A.I.4.b) néző változatát. Sőt, utóbbi képtípust még Salonina előlapjával is említi a RIC – azonban itt valószínűleg szintén egyedi változatról/hibrid veretéről lehet szó.

II. Claudius pénzein szintén feltűnik a pajzsra és dárdára támaszkodó, jobb felé forduló ábrázolásmód (Minerva.A.I.3.), emellett pedig kétalakos jeleneteket találunk, melyeknél Minerva Vulcanus (Minerva.D.II.), ill. Hercules (Minerva.D.III.) mellett állva szerepel. **Aurelianus** pénzein viszont csak a fegyvereire támaszkodó forma jelentkezik – igaz, ennek igazolható jobbra (Minerva.A.I.3.) és balra (Minerva.A.I.4.b) néző változata is.

A 260 és 274 között a birodalom központi területeitől átmenetileg elszakadó nyugati tartományokat igazgató császárok közül **Postumus** pénzein láthatjuk Minervát. Az istennő bal felé lép/fut, kezében pajzsot, dárdát és olajágot tartva (Minerva.A.V.2.). A RIC ugyan említi más változatokat is (főleg Tetricus és fia, II. Tetricus előlapjához kapcsolva) ezek jó részénél azonban valószínűleg nem a birodalmi éremverés gyártmányairól van szó, hanem a korszakban a terület pénzforgalmában nagy szerepet kapó helyi utánszatokról, többé-kevésbé sikerült imitációkról és helyi kombinációkról.

Probus pénzein szintén egy ág van Minerva kezében, de most nem lépő, hanem álló helyzetben látjuk az istennőt: Minerva.A.III. típus. E megformálás **Diocletianus** és társcsászára(i) idején is folytatásra talál: Diocletianus és Maximianus előlapjával verve adatolható, de ekkor már Paxot megnevező körirat mellett. Feltűnik továbbá a fegyverekre támaszkodó Minerva ábrázolása, balra nézve álló változatban, bal karjánál pajzssal, jobbáival a dárda nyelét tartva (Minerva.A.I.4.a). A képtípust egyaránt ismerjük Diocletianus, Maximianus, I. Constantius és Galerius pénzeiről.

A britanniai usurpátorok, **Carausius** és **Allectus** esetében ugyanezekkel a formákkal találkozunk. Az olajágot tartó Minerva.A.III. típus mindkettőjüknél szerepel, míg a fegyvereire támaszkodó istennő képe (Minerva.A.I.4.a) csak Carausiusnál adatolható.

5.15. Összegzés

Áttekintve a Minervát ábrázoló típusokat a 3. század birodalmi éremverésében első látásra szembetűnő, hogy a legfontosabb különbség a többi, a dolgozatban tárgyalt istennőhöz képest az, hogy Minervát (szinte) kizárólag a császári család férfi tagjainak, az uralkodónak és az ő (kijelölt utódként társcsászári rangra emelt) fiainak nevét viselő érméken látjuk, a császárnék kapcsán nem adatolható ábrázolása. Van ugyan pár kivétel, olvashatunk olyan változatokról, melyeknél Iulia Domna, Orbiana, vagy Salonina előlapjához kapcsolódna Minerva egy-egy képtípusa, de ez esetekben feltehetően hibrid változatokról lehet szó.

Minerva egyértelműen az uralkodó(k)hoz kötődött a birodalmi propagandában. Mindez nem új elem a 3. században, hiszen már az 1. és a 2. században is hasonló tendenciákkal találkozhattunk.

Ez azonban csak a birodalmi éremverésre igaz, a görög városok koloniális éremanyagában nem találunk hasonlóan éles különbségeket. Nem csupán az uralkodó nevével (és arcképével) vert érmék hátlapjára kerülhetett Athéna ábrázolása, éppúgy szerepelhet a császárné (az uralkodó felesége/anyja) előlapjával készített példányokon is. Így láthatjuk pl. Tomi városából, Lucilla nevében verve⁸⁸⁹, a kilikiai Tarsosból, Crispina előlapjával⁸⁹⁰, Nicopolis ad Istrum Iulia Domna arcképével készített érméi közül⁸⁹¹, vagy éppen Salonina kapcsán, a pamphyliai Sidé⁸⁹² és a thessaliai koinón pénzeiről.⁸⁹³ Mindez persze az egyes közösségek lokális identitásának kifejezéséhez és nem a birodalmi propagandához tartozott. De hasonlóval találkozhatunk az alexandriai éremverésben is, ahol Athéna ábrázolása éppúgy feltűnik pl. Faustina minor⁸⁹⁴, Iulia Paula⁸⁹⁵ és Aquilia Severa⁸⁹⁶ esetében, mint Sabinia Tranquillinánál⁸⁹⁷ vagy éppen Saloninánál.⁸⁹⁸

A birodalmi verdék termelésében viszont egyértelműen a császárokhoz kötődő propaganda részét képezték Minerva képtípusai. Nem véletlenül, hiszen a mindig fegyvereket viselve ábrázolt istennő a capitoliumi triász tagjaként a római állam egyik legfőbb égi védelmezőjének számított, városvédő istennőnek, akit győzelemre segítő (Minerva Victrix) és ezáltal békét hozó (Minerva Pacifera) erőnek is tekinthettek. Sőt, a 3. század második felében olykor a császár(ok) kísérőjeként is hivatkoztak rá (comes Augusti / Augustorum), az uralkodó segítőjeként, égi tanácsadójaként és támogatójaként prezentálva Minervát az alattvalók előtt (hasonló funkcióban, mint amit máskor pl. Hercules, Mars, vagy éppen Sol is betöltött).

Ikonográfiai eszközkészlete viszonylag szűkös, attribútumainak száma korlátozott. Fején mindig sisakot visel és a dárda sem marad el képeiről (bár ha a fegyver hegye nem

⁸⁸⁹ BMC Greek (Tauric), 56.14: Athéna Niképhoros ábrázolása, állva, jobbjában Nikével, bal karjánál dárdával és földre helyezett pajzzsal.

⁸⁹⁰ BMC Greek (Lycaonia), 192.171: Athéna balra nézve áll, kezében bagollyal (93. kép).

⁸⁹¹ BMC Greek (Tauric), 44.22: Athéna állva, földre támasztott fegyverekkel. Az istennő jobbra néz, jobb kezében dárdát tart (mely köré kígyó tekeredik), balját pedig a pajzson nyugtatja.

⁸⁹² BMC Greek (Lycia), 162.120-121: Athéna balra nézve áll, pajzzsal és dárdával, jobb kezében egy kis templomépületet tartva.

⁸⁹³ BMC Greek (Thessaly), 9.89: Athéna Promachos jobbra lépő, dárdáját dőfésre emelő alakja (képe: BMC Greek (Thessaly), Pl. I/14).

⁸⁹⁴ Pl. BMC Greek (Alex.), 163.1333-1334 (Antoninus Pius uralkodásának idejéről): a balra nézve álló Athéna Niképhoros ábrázolásának változatai.

⁸⁹⁵ BMC Greek (Alex.), 195.1526: Athéna sisakos büsztje, az aigisszal.

⁸⁹⁶ BMC Greek (Alex.), 197.1538-1539: Athéna Niképhoros ábrázolásának változatai.

⁸⁹⁷ BMC Greek (Alex.), 248.1921 (Athéna büsztje), 248.1922 (Athéna Niképhoros álló alakja) és 249.1923-1924 (a Nikét tartó Athéna trónusán ülve).

⁸⁹⁸ Pl. BMC Greek (Alex.), 292.2244-2245: az ülő Athéna, kezében Nikével.

látszik, akkor nehezen különíthetjük el egy sceptrumtól), ezek mellett azonban csak a pajzs számít (szinte) mindig visszatérő motívumnak. Egyes típusoknál a fegyvereken kívül nem is szerepel semmilyen tárgy Minerva mellett, más változatoknál viszont egyéb attribútumok is vannak: többször láthatunk kezében Victoriolát, olykor baglyot és pálmaágot. Néha egy kígyó is azonosítható a képeken.

Azonban a szűkös eszközkészlet ellenére meglehetősen nagy a típusok változatossága: az attribútumok kombinálása, a beállítás, a kéz- és testtartás variálása (futó, dárdával döfő változatok, stb.) számos eltérő ábrázolásmódot eredményez.

A Commodus halála utáni polgárháborúban Septimius Severus, Pescennius Niger és Clodius Albinus propagandájában is szerepet kapott Minerva, de Septimius Severus éremveréséből a későbbiekben sem hiányzott: a császár és fiainak nevében verve egyaránt adathatjuk példáit. Különösen nagy változatosságban jelentkezik a Geta előlapjával vert érméken: alkalmi variánsokat és a 2. századból ismert ábrázolásmódokat egyaránt találunk az ifjabbik császárfiú pénzein. Iuppiter gyermekeként az istennő igen alkalmas volt arra, hogy a császári trónörökös(ök) védelmezőjeként hirdessék⁸⁹⁹ — Caracalla pénzein mégsem kap különösebb szerepet, csak a Minerva.A.I.4.b és a Minerva.A.II.2. típus példái igazolhatóak, Septimius Severus halálát és Geta meggyilkolását követően pedig teljesen eltűnik alakja a császár propagandájából. A következő fél évszázadban hiába keressük Minervát a birodalmi éremverésben. Csak a század közepén jelentkezik újból: előbb Uranius Antoninus pénzein láthatjuk egy elszigetelt változatát, majd Gallienustól kezdve újra a császári érempropaganda képi eszköztárának rendszeresen feltűnő elemévé válik ábrázolása. Központi szerepet azonban soha nem kap ebben a propagandában Minerva, rendszerint csak egy-két (keleti, ill. galliai) verdéből ismerjük képtípusait, ikonográfiája a fegyverekre támaszkodó és az (olajfa)ágot tartó változatokra korlátozódik. Utóbbi variánsok Pax képzetkörét idézik, amit csak tovább hangsúlyoz, hogy Diocletianus és Maximianus érméin a császárok békéjét hirdető körirat kapcsolódik a kezében ágot tartó istennő képéhez.

Mindenek ellenére Minerva mégis részese marad a propagandának, míg a dolgozatomban tárgyalt istennők többsége (Diana, Iuno, Vesta) eddigre eltűnt az éremverésből. A különbséget ismét csak azzal magyarázhatjuk, hogy Minerva ábrázolása a császárok saját nevével készített érmékhez kötődött, míg pl. Iuno és Vesta képét döntően a császárnék előlapjával vert példányokon láthatjuk — utóbbiak pedig eddigre elmaradtak a

⁸⁹⁹ BMC V, XXXVIII. A 2. században be is töltött az istennő hasonló szerepet, ábrázolását mind Antoninus Pius, mind M. Aurelius esetében megtaláljuk abból az időszakból, amikor a későbbi császár a trón kijelölt örököséként még csak a Caesar címet viselte. De nem hiányzik Minerva képe azon érmék közül sem, melyeket még M. Aurelius életében vertek Commodus számára.

propagandából. De a 4. századra így is véget ért Minerva szerepe: a tetrarchia későbbi szakaszában vagy éppen I. Constantinus éremverésében már hiába keressük az istennőt.

Ami a köriratokat illeti (XII. tábla), egy részük közvetlenül az istennőt nevezi meg. Van, hogy pusztán a Minerva nevet olvashatjuk, de a legtöbb esetben valamilyen jelző is szerepel mellette. A Commodus halála utáni polgárháború idején és Septimius Severus uralkodása során gyakori a Minerva Victrix forma használata. A győzedelmes Minerva megjelölést korábban Commodusnál láthattuk, Septimius Severus halála után pedig eltűnik az éremverésből. Egyetlen későbbi példáját Uranius Antoninus pénzei jelentik, de ezt leszámítva nem találkozunk vele többet. Néha viszont igazolható a feliratokról: vannak példái Hispaniából⁹⁰⁰, Daciából⁹⁰¹, sőt, Pannoniából, Aquincumból⁹⁰² is.

Ugyancsak a Severus-korra jellemző (Geta kapcsán adatolható) a Minerva Sancta név: az éremverésben sem korábbról, sem a későbbiekből nem ismerjük ezt a változatot, mely így csupán alkalmilag használt formának tekinthető – bár a feliratos emléanyagban olykor előfordul.⁹⁰³ Szintén e korszak sajátja a Minerva Pacifera megnevezés, amit előbb Clodius Albinus pénzein, majd Geta kapcsán olvashatunk. Korábbi vagy későbbi párhuzamai ennek sincsenek, csupán ekkor kapott szerepet a propagandában.

Hasonló a helyzet a Minerva Fautrix megjelöléssel. Bár ez nem a Severusokhoz, hanem Postumus uralkodásához kapcsolódott, de más császárnál nem találunk rá párhuzamokat. A Minerva Augusta forma viszont már nem egyszeri változat. Első példáit még Commodus érméin látjuk⁹⁰⁴, majd igazolható Septimius Severus pénzein, ezt követően pedig Gallienus, II. Claudius és Aurelianus esetében találkozunk vele. Egyben ez jelenti a Minerva név utolsó előfordulását az éremverésben, a későbbiekben ugyanis már nem szerepel az istennő neve a köriratokon.

Más köriratok anélkül utalnak az istennőre, hogy közvetlenül megneveznék. A II. Claudius nevét viselő antiochiai veretek közt találunk olyan éremtípust, amely a CONSERVATORES AVG körirattal a császárt oltalmazó égi erők közé sorolja Minervát, míg a század végén feltűnő COMES AVG, COMES AVGG és COMES AVGGG köriratok az uralkodó(k) kísérőjeként jelölik meg. Utóbbi változatok Probus, Diocletianus, Maximianus, I. Constantius, Galerius, Carausius és Allectus pénzeiről adatolhatóak.

⁹⁰⁰ AE 1968, 228 (bővebben l. az Epigraphische Datenbank Heidelberg adatbázisában, HD014105 szám alatt).

⁹⁰¹ CIL III 14215/16 (bővebben l. az Epigraphische Datenbank Heidelberg adatbázisában, HD023177 szám alatt).

⁹⁰² CIL III 10438 (bővebben l. az Epigraphische Datenbank Heidelberg adatbázisában, HD067997 szám alatt).

⁹⁰³ Lásd pl. AE 1973, 0632 (ill. az Epigraphische Datenbank Heidelberg adatbázisában HD011795: Numidia), CIL III 1106 (ill. HD038391: Dacia, Apulum), vagy éppen CIL III 4299 (ill. HD039221: Pannonia, Brigetio).

⁹⁰⁴ Így pl. RIC III 222 és 223 (aureusok), ill. 222a és 223a (denariusok), vagy RIC III 582 (sestertius).

Vannak továbbá köriratok, amelyek valamely más istenséghez, üzenethez kapcsolják Minerva ábrázolását. Ismételten feltűnik a Virtus megnevezés, ami nem véletlen, hiszen a két istennő képzetköre közel állt egymáshoz, ikonográfiájukban sok a közös vonás — a pontatlan leírások olykor nem is teszik lehetővé egyértelmű elkülönítésüket. Olvashatunk Securitast megnevező köriratokat (Caracallánál), ill. találkozunk a békét, Paxot hirdető változatokkal is (Diocletianus korában). Gallienusnál a Victoriolát tartó Minerva képét azon éremtípusok sorában látjuk, melyek egy-egy legiót (jelen esetben a legio I Minerviát) neveznek meg — itt a köriratban a legio neve szerepel.

A Severus-korban viszont gyakran csak a császári titulátúra, annak datáló elemei szerepelnek a hátlayan — ezúttal tehát az előlapi körirat folytatódik a hátlaki ábrázolás mellett. Ez nem új jelenség, számtalan példáját ismerjük az 1. és a 2. századból. A 3. század második felében viszont már kevésbé gyakori megoldás, Minerva kapcsán nem is láthatjuk ekkor példáit, csak a Severus-korban jellemző az istennőhöz kapcsolódó képtípusokra.

6. Venus

6.1. Venus a római vallásban és a propagandában

Bár Venus eredetileg egy személytelen erő kifejezője lehetett (a növekedéshez és a természet bőségéhez, vagy az istenek kegyéhez kapcsolódóan⁹⁰⁵), a későbbiekben a szerelem és a termékenység istennőjévé vált⁹⁰⁶, Aphroditével való azonosítása pedig alapvetően meghatározta szerepét és ikonográfiáját. A római propagandában mégis nagy szerepet kapott, amiben kétségkívül közrejátszott, hogy tiszteletében – Aphroditével összevetve – kimondottan erősek az állami/politikai szféra elemei: a mitikus hagyomány szerint ő volt a római nép egyik „ősanja”, isteni pártfogója⁹⁰⁷, akinek támogatására esetenként a háborúk során is számítottak. Talán már első, Róma városában álló temploma (a 'Venus Obsequens' templom) is a samnis háborúhoz köthető, 'Venus Erycina' tiszteletének meghonosítása pedig közvetlenül a punok elleni harcokhoz kapcsolódik.⁹⁰⁸ A Kr. e. 1. században Venus nagy szerepet kapott egyes vezető politikusok (így Sulla, Pompeius, Caesar) személyes propagandájában is⁹⁰⁹, ami (főleg a Caesar által használt formák és változatok) a császárkor fejlődésére is kihatott.

6.1.1. Venus az éremverésben

Venus szerepe az érempropagandában sem elhanyagolható. Már a köztársaság korában több képtípusával találkozhatunk: az előlapokon feje/mellképe⁹¹⁰ (1-2. kép), a hátlapokon pedig egész alakos ábrázolása látható, gyalog⁹¹¹ vagy fogatot hajtva⁹¹² (4-5. kép). Feltűnnek az Aphrodité ikonográfiájából jól ismert elemek (így pl. a tükör: 6. kép⁹¹³), de megjelennek a győzelmi szimbolikához és a hadakozáshoz kapcsolódó attribútumok is: így a pajzs és Victoriola (7-11. kép).⁹¹⁴

⁹⁰⁵ Erről l. Koch 1955, 829-834, Latte 1960, 183-185 és Schmidt 1997, 192.

⁹⁰⁶ Tiszteletéről és templomairól Rómában: Koch 1955, 848-875, Latte 1960, 184-188, Schmidt 1997, 192-194, ill. Flemberg 1991, 26-27, különböző, Itáliában tisztelt aspektusairól: Koch 1955, 834-848.

⁹⁰⁷ Schmidt 1997, 193. Aeneas menekülésének képe már a köztársaság korának érempropagandájában megjelenik: így RRC 458 (denarius, Kr. e. 47-46) és 494/3 (aureus, Kr. e. 42).

⁹⁰⁸ Schmidt 1997, 192 és Flemberg 1991, 26.

⁹⁰⁹ Hölscher 1967, 142-155, ill. Schmidt 1997, 193-194.

⁹¹⁰ Így pl. RRC 359 (aureus és denarius, Kr. e. 84-83 – Venus feje előtt jobbra a kis Cupido állva, kezében hosszú pálmaág: 1. kép), RRC 391/1 (denarius serratus, Kr. e. 75 – Venus vállánál Cupido kicsiny alakja) és RRC 481 (aureus, Kr. e. 44).

⁹¹¹ Pl. RRC 463/1 (denarius, Kr. e. 46): Venus jobbjában mérleg, bal kezében sceptrum, vállánál Cupido (3. kép).

⁹¹² Pl. RRC 258 (denarius, Kr. e. 129: Venus jobbra tartó bigában, kezében ostor, mögötte Cupido áll, aki megkoszorúzza az istennőt – 4. kép) és RRC 313/1 (denarius serratus, Kr. e. 106: Venus egy jobbra tartó bigában, sceptrumot tart, a kocsni felett Cupido repül).

⁹¹³ RRC 494/34 (aureus, Kr. e. 42): Venus balra fordulva áll, félig hátat fordítva, a bal kezében tartott tükörben nézi magát, jobbjánál oszlop.

⁹¹⁴ Így pl. RRC 480/4-5, 480/8: Venus balra áll, jobbjában Victoriola, baljával sceptrumra támaszkodik (7. kép). A sceptrum lábánál olykor egy pajzs is feltűnik (pl. RRC 480/9-10 – 1. a 8. képen), míg máskor az istennő átlósan tartja a sceptrumot, bal könyökével pedig egy globuson álló pajzsra támaszkodik (pl. RRC 480/3 és 480/17 – 9. kép). Néha a pajzs el is marad a képről: RRC 480/15-16 (10. kép). Mindezek denariusok, Kr. e. 44-

A principatus éremverése⁹¹⁵ némileg egysíkúbb: hiába keressük a fogatot hajtó Venus ábrázolását, és az istennő mellképét is csak ritkán látjuk.⁹¹⁶ Az álló és ülő helyzetű variánsok viszont nagy változatosságban jelentkeznek, az attribútumok között pedig éppúgy szerepel az alma és a sceptrum (12-17. kép)⁹¹⁷, mint a pajzs, a sisak vagy éppen Victoriola⁹¹⁸ (18-23. kép). De a 2. század közepén olyan változatokat is találunk, melynél a balra nézve álló istennő jobbában alma van, míg baljával hajókormányra támaszkodik⁹¹⁹ (24. kép), vagy pólyás gyermeket tart kezében⁹²⁰ (25. kép). Máskor Venus jobbában galamb, míg baljában sceptrum látható (26. kép).⁹²¹ E változatok többsége persze csak a 2. századra jellemző, a 3. században helyettük a fegyveres típusok fokozódó dominanciájának lehetünk tanúi.

Venust ábrázolásainak többségét a császárnék (az uralkodó felesége, anyja vagy lánya) pénzein találjuk, de ez a tendencia nem kizárólagos — alakja feltűnik olyan éremtípusokon is, melyek előlapjukon magát az uralkodót nevezik meg.⁹²² Mindez a 3. században is nyomon követhető. Az érempropagandában nagyobb teret kapó császárnék közül csak Sabinia

ből, bővebb áttekintésüket l. később, a Venus.A.V.1. típus kapcsán. De nem ismeretlen az ülő, Victoriolát és sceptrumot tartó istennő képe sem: RRC 480/7 (szintén Kr. e. 44-re datálható denarius: 11. kép).

⁹¹⁵ A különböző képtípusokról: Schmidt-Dick 2002, 113-117.

⁹¹⁶ Egyrészt Traianus restitúciós érméi között adatható (pl. RIC II 782 és 801: denariusok), másrészt olyan talán quadransként, talán tessaraként értelmezhető darabokon, melyeket az 1. század végére és a 2. század elejére datálnak: „*anonymous quadrantes*” RIC II 24-25.

⁹¹⁷ Venust balra nézve, álló helyzetben, kezében almával és sceptrummal látjuk pl. Faustina minor egyes sestertiusain, amelyeket Antoninus Pius uralkodása idején vertek (RIC III 1387: 12. kép), ill. Lucilla aureusain (RIC III 783: 13. kép). Máskor az istennő egyik kezében almát tart, a másikat pedig vállához emeli, és ruhája szélét fogja vele. Utóbbi ábrázolásmódnak két változata van, egy balra néző (ilyenkor Venus jobbában van az alma és bal kezével emeli meg a ruháját) és egy jobbra tekintő forma (ez esetben Venus bal kezében látjuk az almát és jobbával fogja a ruháját). Az első változatot találjuk pl. Lucilla egyes sestertiusain (RIC III 1767: 14. kép) és Crispina denariusain (RIC III 286a: 15. kép), míg a jobbra néző variáns pl. Sabina denariusai között (RIC II 396) és Faustina maior sestertiusain (RIC III 1081) igazolható. — Az egyes képtípusok előfordulásáról bővebben l. a 6.3.1. és a 6.3.2.2. fejezetben, a Venus.A.I. és a Venus.A.II.2. típusok kapcsán.

⁹¹⁸ Így pl. Augustus denariusain (RIC I(2) 250) Venus a nézőnek félig háttal állva, meztelen felsőtesttel látható. Az istennő a kép jobb széle felé néz, bal könyökével oszlopra támaszkodik, kezében sisakot és sceptrumot tart, balra, az oszlopnak támasztva pedig egy pajzs is feltűnik (18. kép). Hasonló ábrázolásmód szerepel (de a pajzs nélkül!) pl. Titus aureusain és denariusain: RIC II 3, 9, 15 (19. kép), ill. Faustina minor denariusai között (M. Aurelius uralkodása idején): RIC III 723 (20. kép). Más változattal találkozhatunk Hadrianus aureusain (RIC II 279): Venus elől nézetben látható a képen, balra fordulva, jobb kezében Victoriolával, baljával pajzsra támaszkodva. A pajzs egy földre tett sisak tetején nyugszik, mellette balra függőleges helyzetű (az istennő karjának támasztott) sceptrum (a képtípust Schmidt-Dick katalógusában VENUS f1A/21 jelöléssel találjuk: Schmidt-Dick 2002, 116, képe Schmidt-Dick 2002, Taf. 50). Hasonló ábrázolásmód igazolható, de sceptrum nélkül pl. Faustina minor denariusain (Antoninus Pius uralkodása alatt): RIC III 495: 21. kép), ill. olyan változatban, ahol a pajzs alól hiányzik a sisak, Lucilla denariusai között: RIC III 786 (22. kép). Máskor Venust ülve látjuk, kezében szárnyas Victoriolával és sceptrummal — így pl. Lucilla sestertiusai között: RIC III 1776 (23. kép). — Az egyes ábrázolási típusokról és előfordulásokról bővebben l. a 6.4., 6.6.1. és a 6.8.4. fejezetekben, a Venus.A.III., Venus.A.V.1. és Venus.B.IV. típusok kapcsán.

⁹¹⁹ A képtípussal az Antoninus Pius uralkodása során Faustina minor nevében vert érméken találkozhatunk, így pl. RIC III 515-517 (arany quinariusok, aureusok és denariusok), 1388 (sestertiusok) és 1409 (dupondiusok, ill. asok). A típus Schmidt-Dick katalógusában VENUS f1A/04 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 114).

⁹²⁰ Az Antoninus Pius uralkodásának idején Faustina minor előlapjával készített aureusok (RIC III 512), sestertiusok (RIC III 1386), valamint dupondiusok és asok között (RIC III 1407) — Schmidt-Dicknél VENUS f1A/03 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 114).

⁹²¹ Faustina minor denariusai M. Aurelius uralkodásának idején: RIC III 730 — Schmidt-Dick áttekintésében a képtípus VENUS f1A/18 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 116).

⁹²² Így pl. Titus aureusain és denariusain: RIC II 3, 9, 15.

Tranquillina, Otacilia Severa és Herennia Etruscilla pénzeiről hiányzik teljesen Venus képe⁹²³, egyébként – szinte⁹²⁴ – minden esetben kap valamilyen szerepet. Azon érmék közt, melyek magát a császár személyét hirdették (és nem a császárnét), már korán sem ilyen általános felbukkanása⁹²⁵, de pl. Caracallánál vagy Gallienus pénzein így is több különböző ábrázolásmódját azonosíthatjuk.

Venusnak a római birodalmi éremverésben igazolható ábrázolásmódjai ugyanakkor még így is jóval kisebb változatosságot mutatnak, mint amit a (görög) coloniális éremanyagban feltűnő Aphrodité-ábrázolásoknál látunk. Venust megtaláljuk álló vagy ülő helyzetben, felöltözve vagy félmeztelenül, ruhátlan felsőtesttel — de teljesen ruha nélkül egyszer sem szerepel a képeken, pedig Aphrodité kapcsán rendszeresen adathatóak ilyen változatok.⁹²⁶ Ahogy nem találunk Venus esetében az istennőt térdelve⁹²⁷ vagy szandáljának megkötése közben⁹²⁸, „Anadyomené”⁹²⁹- vagy éppen „Pudica”-tartásban⁹³⁰ megjelenítő formákat sem.

6.2. Venust ábrázoló képtípusok a 3. század éremverésében

A korszakban Venus kapcsán mindig az istennő egész alakos képét látjuk, álló vagy ülő helyzetben. Ennyiben eltér az eddig tárgyalt istennőktől, Dianától és Iunótól: nincsenek fogatot hajtó változatok, sem olyan képtípusok, ahol valamely más istennel együtt jelenik meg, nem ábrázolták a büsztjével, de még Gallienus utolsó római emissziójában sem kapott szerepet: vagyis hiányoznak az állatalakos variánsok is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Venus ikonográfiája egyhangú és szegényes lenne — az istennőt más-más helyzetben és testtartásban megjelenítő képtípusok az attribútumok széles skáláját kínálják: megszokott attribútumai (alma, szeptrum, ill. a kicsiny Cupido) mellett többször láthatunk kezében pálmaágot, Vicoriolát, valamint fegyvereket is. Mindezek egy meglehetősen sokszínű és változatos összképet eredményeznek, melyben az istennő alakja révén közvetített császári üzenetek dinamikus változásának lehetünk tanúi.

⁹²³ Aki így a 3. század közepén, a Severusok bukása és Valerianus hatalomra kerülése között feltűnő módon csekély szerepet kap a propagandában — csupán a III. Gordianus nevét viselő pénzek közt találkozhatunk vele.

⁹²⁴ Szintén hiányzik ugyanis olyan rövid ideig regnáló, ill. bizonytalan szerepű császárnék esetében, mint Annia Faustina vagy Cornelia Supera, továbbá nem szerepel az Augusta címet csak posztumusz megkapó Mariniana érméin, ill. a talán szintén még férje trónra jutása előtt meghalt Paulinánál (Paulina sorsáról és az éremverésben való megjelenéséről lásd pl. Alram 1989, 29, Kienast 2004, 186 és Huttner 2008, 167-168).

⁹²⁵ Ráadásul a császárok saját nevét és titulaturáját hirdető pénzekben való megjelenéseinek egy jelentős részét a kutatás a bizonytalan hibrid veretek közé sorolja.

⁹²⁶ Bernhart 1936, 36-51.

⁹²⁷ Bernhart 1936, 48-50.

⁹²⁸ Bernhart 1936, 50-51.

⁹²⁹ Bernhart 1936, 43-46.

⁹³⁰ Bernhart 1936, 38-43.

A képtípusok között két fő csoportot különíthetünk el: azokat az ábrázolásmódokat, melyeken Venust állva láthatjuk (Venus.A. csoport), ill. azokat, ahol ülve szerepel a képen (Venus.B. csoport). Az álló helyzetű formák között az első egységet azok az érmék jelentik, melyeken az istennő egyik kezében almát tart, a másikkal pedig ruhája szélét emeli meg a vállánál (a „Louvre-Nápoly” típus éremverésben való megjelenése: Venus.A.I. csoport). Más képeken Venus egyik kezében függőlegesen tartott sceptrumot látunk, míg másik karját előrenyújtja, kezében valamely más tárgyat (paterát, almát vagy a kis Cupido ülő alakját) tartva (Venus.A.II. csoport).

Külön csoportot alkotnak azon éremtípusok, melyeken Venus hátulnézetből látható, derékig meztelenül, a kép jobb széle felé fordulva. Bal könyökével oszlopra támaszkodik, jobbában almát, bal kezében pálmaággat tart (Venus.A.III. típus). Máskor előlnézetből van ábrázolva, ezúttal is támaszkodó testtartásban, bal kezében pálmaággal — de az istennő most nem jobbra, hanem bal felé tekint, attribútumai között pedig fegyverek is szerepelnek (Venus.A.IV. csoport). A képtípusok egy részénél Venus oszlopra támaszkodik, jobbában sisakot tart, míg lábánál olykor más fegyverek (pajzs, páncél) is felbukkannak (Venus.A.IV.1. csoport). Egy másik változatnál viszont pajzsra támaszkodva, jobbában almát tartva látjuk, a sisak pedig a Venus előtt álló szárnyas Cupido kezében van (Venus.A.IV.2. típus).

A következő csoportnál nem a pálmaág, hanem Victoriola alakja jelzi a győzelmi tematikát (Venus.A.V. csoport). Emellett olykor fegyverek is feltűnnek a képen: Venus bal karjával egy sisak tetejére helyezett pajzson támaszkodik, baljában sceptrum van, jobbában pedig Victoriola (Venus.A.V.1. típus), míg máskor a fegyverek hiányoznak, az istennőt jobbában Victoriolával, bal kezében almával ábrázolták (Venus.A.V.2.).

Vannak továbbá olyan képtípusok, melyeknél Venus attribútumai között kimondottan a fegyverek dominálnak (Venus.A.VI. csoport). Az istennő előrenyújtott jobb kezében sisakot tart, baljában pedig vagy sceptrumot, vagy dárdát látunk, lába mellett a földön pajzs áll, sőt, olykor két hadifogoly kicsiny, ülő alakja is feltűnik a képen.

A képtípusok másik nagy csoportját az ülő helyzetű ábrázolások jelentik (Venus.B. csoport). Venust itt mindig bal felé fordulva látjuk, hosszan leomló ruhában, bal kezével sceptrumot tartva. Az egyes változatok közt az istennő jobbában lévő tárgy jelenti a különbséget, valamint az, hogy feltűnik-e Cupido a képen. Van, hogy Venus üres kézzel nyújtja előre jobbát (Venus.B.I. típus), míg máskor almát tart benne (Venus.B.II. típus). Néhány ábrázolási formánál az almát tartó istennő előtt a kis Cupido áll (Venus.B.III. csoport), más éremtípusoknál Venus előrenyújtott jobbában látunk egy kis, álló alakot (Victoriolát/Cupidót?) (Venus.B.IV. típus).

Az ülő helyzetű változatokról tehát hiányoznak a fegyverek, a képtípusok leginkább a Venus.A.II. csoport ábrázolásaival hozhatók párhuzamba: Venust rendszerint tradicionális attribútumaival: almával, sceptrummal, a kis Cupidóval együtt láthatjuk.

A képtípusok áttekintése:

Venus.A. Venus állva

Venus.A.I. Venus egyik kezében almát tart, a másikkal ruhája szélét fogja a vállánál.

Venus.A.I.1. Venus bal felé néz, jobbában van az alma, bal kezével fogja ruháját.

Venus.A.I.2. Venus jobb felé néz, baljában alma, jobb kezével ruháját fogja.

Venus.A.II. Venus sceptrummal és egy másik tárggyal.

Venus.A.II.1. Venus balra nézve áll, jobbában patera, baljában sceptrum.

Venus.A.II.1.a Venus jobbából hiányzik a patera, üresen nyújtja előre.

Venus.A.II.2. Venus balra nézve áll, jobbában alma, baljában sceptrum.

Venus.A.II.3. Venus balra nézve áll, almával és sceptrummal, előtte kis Cupido.

Venus.A.II.4. Venus Cupidót és sceptrumot tart.

Venus.A.II.4.a Venus balra néz, jobbában Cupido (?), baljában sceptrum.

Venus.A.II.4.b. Venus jobbra néz, baljában Cupido, jobbában sceptrum.

Venus.A.III. Venus háttal áll, egy oszlopra támaszkodva, jobb felé tekint, kezében alma és pálmaág.

Venus.A.IV. A balra néző Venus támaszkodó testtartásban, előlnézetből ábrázolva, pálmaággal és fegyverekkel.

Venus.A.IV.1. Venus oszlopra támaszkodik, sisakot és pálmaágot tart.

Venus.A.IV.1.a Venus oszlopra támaszkodva, sisakkal, pálmaággal.

Venus.A.IV.1.b Venus mellett, a lábának támasztva egy pajzs is látható.

Venus.A.IV.1.c Venus mellett, két oldalt a talajon egy pajzs és egy páncél.

Venus.A.IV.1.d Venus mellett a talajon pajzs, páncél és Cupido alakja.

Venus.A.IV.2. A balra néző Venus pajzsra támaszkodik, almát és pálmaágot tart, előtte Cupido, kezében sisakkal.

Venus.A.V. Venus Victoriolát tart.

Venus.A.V.1. A balra néző Venus egy sisakra helyezett pajzsra támaszkodik, kezében Victoriola és sceptrum.

Venus.A.V.2. A balra néző Venus Victoriolát és almát tart.

Venus.A.VI. Venus fegyverekkel.

- Venus.A.VI.1.** A balra néző Venus kezében sisak és (átlósan tartott) sceptrum, pajzsra támaszkodik, a pajzs két oldalán egy-egy ülő hadifogoly.
- Venus.A.VI.2.** A balra néző Venus kezében sisak és (átlósan tartott) sceptrum, pajzsra támaszkodik (a hadifoglyok nem szerepelnek).
- Venus.A.VI.3.** A balra néző Venus kezében sisak és (függőlegesen tartott) dárda, lábánál balra pajzs.
- Venus.A.VI.4.** A balra néző Venus kezében sisak és (átlósan tartott) dárda, pajzsra támaszkodik.

Venus.B. Venus ülve (bal felé fordulva).

- Venus.B.I.** Venus baljában sceptrumot tart, jobbját előrenyújtja, széttárt tenyérrel.
- Venus.B.II.** Venus almát és sceptrumot tart.
- Venus.B.III.** Venus almával és sceptrummal, előtte Cupido.
 - Venus.B.III.1.** Venus a sceptrumot átlós helyzetben tartja.
 - Venus.B.III.2.** Venus a sceptrumot függőlegesen tartja.
- Venus.B.IV.** Venus baljában sceptrumot, előrenyújtott jobbában kis, álló alakot tart.

6.3. Venus állva, hagyományos attribútumaival (Venus.A.I. és Venus.A.II. csoport)

Elsőként azon csoportokat tekintem át, ahol Venus mellett a hozzá hagyományosan kapcsolódó – de egyben meglehetősen általános – attribútumokat látjuk: az almát⁹³¹, a sceptrumot, ill. a kis Cupidót. Mindezek részben az istenek/istennők ábrázolásának általános kellékei (sceptrum), részben Venus széles körben használt és könnyen azonosítható ismertetőjegyei (alma, Cupido), melyek megjelenítése az éremképeken is rég bevett, általános gyakorlat.

6.3.1. Venus áll, almát tart és ruháját fogja (Venus.A.I.)

Az első csoportot azon érmék jelentik, melyeknél Venus áll, egyik kezében almát tart, a másikkal pedig ruháját fogja a válla fölött. Két változatot különböztethetünk meg. Az egyiknél (Venus.A.I.1.) az istennő (felsőtteste) alapvetően szemből látható, feje azonban a kép bal széle felé fordul⁹³² (27-30. kép). Testsúlya jobb lábán nyugszik⁹³³, míg a bal pihenő tartásban van: térdét némileg behajlítva enyhén megemeli a lábát. Hosszú ruhát visel, amely

⁹³¹ Ábrázolása nem különíthető el a más istenek és istennők esetében is rendszeresen feltűnő globus ábrázolásától, Venusnál azonban a tárgy rendszerint almaként kerül azonosításra. Ez alól kivételt jelent pl. a Iulia Paula nevet viselő érmék közül a RIC IV/2, 46.222 és 46.223, melyeknél az istennő kezében lévő tárgy – bár nem tér el a máskor almaként meghatározott formától – Cohent követve (C. IV, 378.21 és 378.22) globusként kerül azonosításra — l. a későbbiekben a Venus..B.II. típus tárgyalását.

⁹³² Venus tehát saját szempontjából jobb felé fordítja fejét, a jobb kezében tartott alma irányába.

⁹³³ Ennek lábfeje balra (tehát az istennő nézőpontjából tekintve: jobb fele) néz, vagyis összhangban van a fejtartással.

lábait is fedi, jobb melle azonban olykor fedetlen.⁹³⁴ Bal karját behajlítja, kezét a bal vállához, kicsit a váll fölé emeli és ruhájának⁹³⁵ egy redőjét tartja vele. Fején diadém van, jobb kezét pedig – könyökét enyhén behajlítva – kinyújtja, kezében almát tart.⁹³⁶

A másik változat (Venus.A.I.2.) sokban hasonlít erre a típusra. Venus felsőteste ezúttal is szemből látható, feje azonban most nem balra, hanem jobbra fordul⁹³⁷ (31-32. kép). Ezzel összhangban a kéztartás és a lábak helyzete is az ellenkezője az előző típusnál megfigyelhetőnek: a bal a támasztóláb, míg a jobb pihenő helyzetben van. Az istennő bal kezét előrenyújtja, almát tart benne, jobbával pedig ruháját fogja a jobb válla felett. Fején diadém van, testét hosszú tunica fedi.⁹³⁸ Jobb kezével azonban az istennő most nem tunicáját tartja, hanem ívesen redőzött pallóját, amely elől a derekát öleli körül, másik vége pedig a bal karján átvetve lóg alá.

A Venus.A.I.1. változattal (melyen Venus balra tekint) Septimius Severus uralkodása alatt találkozhatunk, részben Iulia Domna⁹³⁹ (27-29. kép), részben pedig Plautilla⁹⁴⁰ (30. kép) nevében verve, a római verdében. A Venus.A.I.2. (jobbra tekintő) változat viszont csak a vizsgált periódus végén bukkan fel, Carus családjának éremverésében, Magnia Urbica⁹⁴¹ (31-32. kép), ill. Numerianus⁹⁴² nevét viselve — de ugyancsak a római verdében. A körirat mindkét változatnál igen egységes: a balra néző típusnál minden esetben a VENVS FELIX körirattal találkozhatunk, míg a jobbra tekintő változat mellett mindig a VENERI VICTR[CI] körirat olvasható.

Mindkét változat nagy múltra tekint vissza az ókori művészetben, ugyanis Venus egyik legkedveltebb és legnépszerűbb ábrázolás-típusát, a „Louvre-Nápoly” típust⁹⁴³

⁹³⁴ Egyaránt megfigyelhető Iulia Domna denariusai (RIC IV/1 580: 28. kép) és Plautilla quinariusai (RIC IV/1 368: 30. kép) között.

⁹³⁵ A típus nagyszobrászati előzményeinél (melyekről a későbbiekben részletesen is lesz szó) Venus testét chitón fedi, felemelt kezével pedig egy, a háta mögött lógó köpeny egyik szélét tartja, miközben a köpeny másik vége a másik karján van átvetve — így a köpeny az istennő hátára borul. Ezzel összhangban Schmidt-Dick leírása (Schmidt-Dick 2002, 114, ill. az ehhez tartozó képek: Taf. 49, VENUS f1A/01 — a köpeny meglehetősen jól látható az első éremnél) szintén említ tunicát és pallát, köpenyt is Venus viseletében, utóbbi azonban a most vizsgált korszakban nem mindig azonosítható (lásd pl. a 28. és a 30. képet: Iulia Domna denariususa és Plautilla ezüst quinariususa). Ezen érméknél az istennő mögül hiányzik a köpeny (az almát tartó jobb karnál sem láthatjuk a palla átvett redőit), Venus tunicájának vállrészét tartja kezében.

⁹³⁶ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1A/01 (Schmidt-Dick 2002, 114).

⁹³⁷ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1B/01 (Schmidt-Dick 2002, 116).

⁹³⁸ Öltözete ezúttal teljesen takarja testét.

⁹³⁹ RIC IV/1 580 (denarius), 866 (sestertius) és 887 (dupondius vagy pedig as), a körirat minden esetben VENVS FELIX.

⁹⁴⁰ RIC IV/1 368: ezüst quinarius, VENVS FELIX körirattal.

⁹⁴¹ Aureusokon, VENERI VICTRICI körirattal: RIC V/2 340, ill. Pink 1963, a 35. oldalon; ezüst quinariusokon, VENERI VICTRI körirattal: RIC V/2 344, ill. Pink 1963, a 36. oldalon; továbbá denariusokon, VENERI VICTRICI körirattal: Pink 1963, a 36. oldalon.

⁹⁴² A RIC V/2 438 (quinarius, VENERI VICTRI körirattal) ugyan egy balra néző változatot ír le, de az ott hivatkozott C. VI, 378.92 leírása szerint Venus jobbra néz, és szintén jobbra tekintő változatról számol be Pink is (Pink 1963, 36, 53. jegyzet), aki a típust hibrid veretként minősíti.

⁹⁴³ A típusról, az annak alapul szolgáló eredeti szobor keletkezési idejére, alkotójára és felállításának helyére vonatkozó elméletekről, valamint a típushoz tartozó különböző változatokról, a fennmaradt szobrokról és

képviselik az éremverésben. A típus eredetijét feltehetően egy, a Kr. e. 5. század utolsó évtizedeiben keletkezett szobor jelentette, de Aphrodité/Venus ábrázolásának ezen módja a későbbiekben is rendkívül népszerű volt. Számos emlékét ismerjük a római császárkorból is, a legkülönbözőbb művészeti ágak területéről: márványszobrokat és reliefeket, terrakottaszobrokat, gemmákat és érméket egyaránt.⁹⁴⁴ Az éremverésben megjelenő formák közül a jobbra néző változat az eredeti szobor testtartásával egyezik meg, a balra forduló variáns⁹⁴⁵ pedig ennek a tükörábrázolását jelenti. Az eredeti szobornál az istennő által viselt chitón Aphrodité fél mellét szabadon hagyta, az ettől eltérő ábrázolási mód azonban nem az éremképek sajátossága, hanem már a szobrászatban is találkozhatunk vele — éppúgy, mint a kéz- és lábtartás, a ruhaviselet különféle variációival. Különösen a római kori másolatok közt találunk számos változatot. Ekkor az istennő melleinek elfedése is gyakran visszatérő elemmé vált. Venus szobrai ugyanis gyakran portrészzerűen kialakított fejjel látták el, ami sokszor egy-egy császárné arcvonásait viselte.⁹⁴⁶ Ehhez pedig számos esetben kapcsolódott a szobor ruházatának a testet jobban takaró átalakítása.

A szobrok mellett az éremképeken is többször találkozhatunk a típussal. A római birodalmi éremverésben először Hadrianus időszakában jelentkezik, majd a 2. század folyamán ismételten feltűnik mind a balra, mind a jobbra tekintő változat. A balra néző formát elsőként a Sabina nevet viselő érméken⁹⁴⁷ láthatjuk, majd találkozhatunk vele Faustina maior veretein⁹⁴⁸, Lucillánál⁹⁴⁹ (14. kép) és Crispinánál⁹⁵⁰ (15. kép).⁹⁵¹ A Iulia Domna és a Plautilla nevében készült darabok után hosszú ideig nem adatolható a képtípus, a 4. század első évtizedében azonban újra felbukkan. Galeria Valeria pénzein szerepel, mindazokon a vereteken, amelyek 307 és 311 között⁹⁵² az Augusta nevet hordozzák⁹⁵³ — igaz, az ekkor

töredékekről I. Delivorrias et al. 1984, 33-38. Az ábrázolási mód talán legismertebb képviselője az ún. Aphrodité Fréjus, de ugyancsak ehhez az alaptípushoz tartozó változat pl. az epidaurosi Aphrodité, a palatinusi Charis vagy a Venus Richelieu is.

⁹⁴⁴ Schmidt 1997, 196-198.

⁹⁴⁵ Melynek tartása pl. a palatinusi Charis (a szoborról I. Delivorrias et al. 1984, 36-37) testtartásával egyezik meg.

⁹⁴⁶ Schmidt 1997, 196-197.

⁹⁴⁷ RIC II 1050 (dupondius vagy as). — Schmidt-Dick említ egy balra néző változatot a RIC II 396 (a képtípus jobbra néző variánsa) kapcsán is, ez azonban nem található meg sem a RIC-ben, sem pedig Cohen katalógusában (C. II, 253.73), melyre a RIC hivatkozik.

⁹⁴⁸ RIC III 1082 (sestertius).

⁹⁴⁹ RIC III 1767 (sestertius) és 1768 (as).

⁹⁵⁰ RIC III 286a (arany quinarius és denarius), 286b (aureus) és 684 (dupondius vagy as).

⁹⁵¹ Mindezt áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 114.

⁹⁵² Galeria Valeria feltehetően a 308-as carnuntumi császártalálkozó alkalmával kapta meg az Augusta címet, a serdicai vereteken azonban már ezt megelőzően, 307-től viseli azt (bővebben: RIC VI, 489).

⁹⁵³ Csak a birodalom keleti részén, Galerius és Maximinus Daia uralmi területén fordul elő a típus, ott azonban ebben az időszakban minden verdében igazolható. Így Sisciában: RIC VI 196 (aureus), ill. 204 és 210-211 (follis); Serdicában: RIC VI 32-34 (aureus), 41-43 (follis). Thessalonicében: RIC VI 29 (aureus), 33-36 (follis); Heracleában: RIC VI 39, 43, 50, 56 és 63 (follis). Nicomediában: RIC VI 47 és 53 (aureus), 57-58 (follis); Cyzicusban: RIC VI 38 és 46 (follis), 58 és 71 (follis). Antiochiában: RIC VI 80 (aureus), 84 és 91 (follis), valamint RIC VI 98, 107, 115, 121, 138 és 151 (follis). Végül pedig Alexandriában: RIC VI 67, 74 és 81 (follis),

megfigyelhető változat némileg eltér a korábban előfordulótól (33. kép).⁹⁵⁴ Ez azonban a képtípus legkésőbbi megjelenése a pénzverésben — és egyben Venus utolsó szerepe is a birodalmi érempropagandában.⁹⁵⁵

A jobbra tekintő változat szintén a Sabina nevében készült vereteken⁹⁵⁶ (16. kép) jelentkezik először, majd Faustina maior⁹⁵⁷ (17. kép) és Faustina minor⁹⁵⁸, valamint Lucilla⁹⁵⁹ (35. kép) kapcsán is találkozhatunk vele. Ezt követően azonban mintegy száz évre eltűnik a birodalmi éremtermelésből. Magnia Urbica és Numerianus veretein ugyan újra felbukkan, a későbbiekben azonban nem adatható többet.

A kérdéses típusok azonban az imperium Romanum pénzverésében nem csupán birodalmi szinten figyelhetőek meg, hanem a keleti területek, a görög városok helyi éremgyártásában is előfordulnak. Mind a jobbra, mind a balra tekintő változattal találkozhatunk. Előbbi pl. a lydiai Philadelphia⁹⁶⁰ és Tralleis⁹⁶¹, a bithyniai Hérakleia⁹⁶², a paphlagoniai Germanikopolis⁹⁶³, a kappadokiai Kaisareia/Caesarea⁹⁶⁴ (36. kép) és az argolisi

valamint RIC VI 95 (arany medaillon). — Utóbbi veret a LIMC-ben is szerepel (Schmidt 1997, 198, 28-as sorszámmal) azonban téves katalógusszámmal (95 helyett 55) és helytelen leírással (a leírás szerint Venus jobbra tekint, pedig a kötet képet is közöl a balra néző istennőt ábrázoló veretről). A típus további példái Alexandriából: RIC VI 98 (aureus), 110, 122, 128A és 129 (follis).

⁹⁵⁴ Venus ezúttal is bal kezével emeli meg ruhája szegélyét, ez azonban most nem a tunica, hanem a palla, melynek redői (a Magnia Urbica pénzerméin megfigyelhetőhöz hasonlóan) az istennő dereka előtt futnak körbe, másik vége pedig olykor Venus jobb karján van átvetve: 34. kép.

⁹⁵⁵ A tetrarchia ezen szakaszából ismert egy másik képtípus is Venus kapcsán, az azonban némileg korábbi, 307-re datálható: Treviriben készült, Fausta császárné nevét viselő ezüstpénzek, melyeken VENVS FELIX körirat mellett az ülve ábrázolt, balra tekintő istennőt láthatjuk, aki jobb kezében globust, baljában pálmaágot tart (RIC VI 756, a képtípus datálásáról: RIC VI, 41 és 157).

⁹⁵⁶ RIC II 396 (denarius), 1035 (sestertius), ill. 1045 és 1049 (dupondiusok és asok).

⁹⁵⁷ RIC III 333 és 342 (aureus) — a RIC leírása mindkét éremtípusnál fátyolként nevezi meg az istennő kezében lévő ruhadarabot. További említések (immár a ruhadarab konkretizálása nélkül): RIC III 1081 (sestertius) és 1097 (dupondius vagy as).

⁹⁵⁸ Antoninus Pius uralkodása alatt: RIC III 514 (arany quinarius) — a RIC leírásában (Cohen nyomán: C. III, 157.256) itt is a fátylát megemelő Venus szerepel. Továbbá (immár nem fátylat, hanem köpenyt említve): RIC III 1410 (dupondius vagy as). Schmidt-Dick Marcus Aurelius uralkodásának időszakából is említ egy Faustina minor nevét viselő éremtípust (RIC III 729) ezzel az ábrázolással, a hivatkozás azonban némileg bizonytalan. A RIC szövegében ugyanis az álló, jobb felé néző, sceptrumot és almát tartó Venusról olvashatunk, összhangban a katalógus által hivatkozott C. III, 157.254 leírásával és a BMC információival (BMC III, 406.163). A BMC képet is közöl az éremtípusról (BMC III, Pl. 56/7), melyen a jobb felé néző, hátán köpenyt viselő, előrenyújtott baljában almát tartó alak jól látható, ahogy az is, hogy Venus jobb karját magasba emeli. A váll fölé emelt kéz részletei azonban nem látszanak tisztán a BMC képen: az ábrázoláson nem találjuk sceptrum nyomát, igaz, az sem azonosítható egyértelműen, hogy az istennő köpenye szegélyét tartaná kezében. Mindenesetre a kép alapján az tűnik valószínűbbnek, hogy itt – a katalógusok leírásával ellentétben, de Schmidt-Dick meghatározásának megfelelően – a jobb kezével ruhája szegélyét megemelő képtípusról van szó. Annál is inkább, mert jobbra néző, almát és sceptrumot tartó formával egyetlen más esetben sem találkozhatunk a kor birodalmi éremverésében (így Schmidt-Dick áttekintésében sem szerepel ilyen variáns). — Igaz, az ábrázolásmód mégsem teljesen ismeretlen a korban, a görög coloniális éremanyagban vannak párhuzamai (l. később, a 1009-1016. lábjegyzetben), így esetleg lehetne szó egy, a lokális éremanyagból ismert képfórmanak a birodalmi éremverésben való alkalmi megjelenéséről is, egy így kialakuló egyedi változatról. De valószínűleg mégsem ez a helyzet, a Venus.A.I.2. képtípust láthatjuk, bár némileg nehezen azonosítható kivitelezésben.

⁹⁵⁹ RIC III 1770 (as).

⁹⁶⁰ Bernhart 1936, 15.46-48.

⁹⁶¹ Bernhart 1936, 15.50 (Commodus nevével verve) és 15.52 (Faustina minor előlapjával).

⁹⁶² Bernhart 1936, 15.49 (III. Gordianus előlapjával) és 16.54 (Iulia Domna).

⁹⁶³ Bernhart 1936, 16.53 (Iulia Domna).

Troizén⁹⁶⁵ veretein is megjelenik. A balra forduló, jobbában almát tartó, bal kezével pedig köpenyét fogó Aphrodité alakja pedig pl. a Moesia Inferiorban lévő Tomi pénzein⁹⁶⁶ igazolható. Mindezek az érmék a 2. század második felére és a 3. századra (főként a század elejére) datálhatóak, gyártásuk tehát kronológiailag illeszkedik a vonatkozó típus(ok)nak a birodalmi éremtermelésben való előfordulásához.

6.3.2. Venus áll, sceptrumot és egy másik tárgyat tart (Venus.A.II.)

A most következő egységben azon képtípusokat tárgyalom, melyeken az álló istennő egyik kezével sceptrumot fog, másik kezét pedig előrenyújtja és valamely más tárgyat tart benne. E másik, Venus kezében lévő dolog egyaránt lehet patera vagy alma, de akár az ülő Cupido kicsiny alakja is, és az egyes altípusok elkülönítése is ezen, az istennő által tartott tárgyak szerint történik.

6.3.2.1. Az álló Venus sceptrumot és paterát tart (Venus.A.II.1.)

Az első változatot azon érmék jelentik, melyeknél az istennő a sceptrum mellett egy paterát tart kezében (37 és 38. kép).⁹⁶⁷ Ezen veretekenél Venus mindig balra tekint, (felső)teste azonban szemből látható. Jobb lábára támaszkodik, bal lába pihenő tartásban van: bal térdét enyhén behajlítja, bal lábát némileg megemeli. Jobb kezében – melyet körülbelül mellmagasságban nyújt előre – paterát tart, baljával pedig (nagyjából fej-, ill. vállmagasságban) egy hosszú sceptrumot fog. Ezt függőlegesen tartja maga mellett, alját bal lába mellett a földre támasztja. Az istennő tunicát és pallát visel, fején diadém látható.

Az ábrázolásmód csak Iulia Domna pénzein jelentkezik, nála azonban egyaránt megtaláljuk Septimius Severus uralkodása idején⁹⁶⁸, valamint Caracalla uralkodása alatt is.⁹⁶⁹ A körirat mindkét esetben: VENERI GENETRICI.

Más uralkodók éremtermelésében szinte soha nem adatható ez az ábrázolásmód Venus kapcsán. A most vizsgált periódusban ugyan talán még van egy másik példája: Salonina pénzein (39. kép)⁹⁷⁰, a Severus-kort megelőzően vagy a most bemutatott

⁹⁶⁴ Sear 2001, 229.2446 (Iulia Domna).

⁹⁶⁵ Bernhart 1936, 15.45 (Commodus).

⁹⁶⁶ Bernhart 1936, 20.105 (Plautilla).

⁹⁶⁷ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1A/17 (Schmidt-Dick 2002, 115).

⁹⁶⁸ RIC IV/1 578 (aureus és denarius), VENERI GENETRICI körirattal. A RIC-ben említésre kerül emellett egy feltehetően ókori hamisítványnak tekinthető denarius is ezzel az ábrázolással, valamint a Iulia Soaemias érméinél gyakori VENVS CAELESTIS körirattal: RIC IV/1 604.

⁹⁶⁹ RIC IV/1 591 (sestertius), VENERI GENETRICI körirattal — Schmidt-Dick felsorolásából hiányzik az éremtípus.

⁹⁷⁰ A Salonina nevében készült, a római verdében gyártott érmék közt szerepel Göblnél egy hasonló típus, VENVS VICTRIX körirattal, a 260 előtti periódusra datálva: Göbl 2000, Tab. 5/243 (antoninianus). Igaz, Göbl nem ad róla leírást, az általa közölt kép alapján pedig nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az istennő paterát tart-e jobbában vagy üres kézzel nyújtja előre a jobb kezét? (Utóbbi típusról l. később, a 41. képet és a 982. lábjegyzetet.)

előfordulások után viszont egyáltalán nem találkozhatunk vele.⁹⁷¹ Ráadásul ezek a darabok nem mutatnak olyan elemeket, amelyek speciálisan a szerelem istennőjéhez kötnék az ábrázolást. A paterát és sceptrumot tartó, hosszú ruhát viselő nőalak egy meglehetősen általános megformálás, melyet több istennő megjelenítésére is alkalmaztak a császárkori éremverésben.⁹⁷² Így már Galba érméin is felbukkan, és DIVA AVGVSTA körirattal az istenek közé emelkedett Livia ábrázolására szolgál.⁹⁷³ Ezt követően Clementia⁹⁷⁴, Concordia⁹⁷⁵, Iuno⁹⁷⁶ és Pietas⁹⁷⁷ megjelenítésére is használták.⁹⁷⁸ A képtípus szerepe az egyes istenalakoknál persze eltérő: míg Iuno esetében az istennő leggyakrabban előforduló ábrázolásmódjainak egyike (ha nem egyenesen a leggyakoribb)⁹⁷⁹, és Clementia megjelenítésében is nagy a jelentőséggel bír, addig Concordia vagy Pietas ikonográfiájában marginális szerepet kap. Venus ábrázolásában szintén periférikus változatnak tekinthető, előfordulása Iulia Domna (és talán Salonina) pénzeire korlátozódik. Ugyanakkor érdekes, hogy ezzel párhuzamosan Iulia Domna kapcsán Iuno megjelenítésére nem – ill. alig⁹⁸⁰ – használatos a képtípus — helyette nagy számban találkozhatunk azon változattal, melynél az ábrázolást az istennő lába előtt álló páva képe egészíti ki.⁹⁸¹ Utóbbi típus a páva révén immár kimondottan Iunóhoz kapcsolja a képet és így elkülöníti az ekkor párhuzamosan Venus megjelenítésére is használt formától.

A képtípusnak ismert egy némileg eltérő változata is (Venus.A.II.1.a), mely esetben Venus jobbából hiányzik a patera, az istennő jobb kezét üresen, szétnyitott tenyérrel nyújtja maga elé (41. kép). Ezzel a variánssal a Caracalla uralkodása alatt készült, Iulia Domna nevét

⁹⁷¹ Legalábbis ami a birodalmi éremverést illeti, mert olykor a kis-ázsiai coloniális pénzverésben is feltűnik a képtípus — így pl. kariai Aphrodisiasban: BMC Greek (Caria), 30.24 (40. kép), 30.29, 31.30 és talán 31.31 (utóbbi esetben kérdőjellel szerepel a patera meghatározás). Igaz, az istennő jobbában lévő attribútum azonosítása sokszor bizonytalan, így pl. Bernhart a BMC-vel ellentétben inkább almaként határozza meg a kérdéses tárgyat (Bernhart 1936, 16.55 és 17.68).

⁹⁷² Schmidt-Dick 2002, 27.

⁹⁷³ Schmidt-Dick 2002, 27 (AUGUSTA f1A/02).

⁹⁷⁴ Schmidt-Dick 2002, 34 (CLEMENTIA f1A/02): Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius és Clodius Albinus éremverésében is találkozhatunk ezzel az ábrázolás-típussal.

⁹⁷⁵ Schmidt-Dick 2002, 35 (CONCORDIA f1A/10): A típus Commodus veretei közt jelenik meg, ill. a Plautilla nevét viselő érméken.

⁹⁷⁶ Schmidt-Dick 2002, 63-64 (IUNO f1A/05). Iuno ezen ábrázolásmódjával először a Sabina nevében vert érméken találkozhatunk, majd a későbbiekben egyaránt adatolható a Faustina maior nevében, ill. a halála után, immár Diva Faustinaként, az emlékére készített darabokon, a Faustina minort hirdető (részben Antoninus Pius, részben pedig Marcus Aurelius uralkodásának idején gyártott) vereteken, valamint Crispina esetében.

⁹⁷⁷ Schmidt-Dick 2002, 90 (PIETAS f1/26): Marcus Aurelius veretein.

⁹⁷⁸ Persze, vannak különbségek, így pl. a sinus megjelenése a ruházaton vagy pedig hogy van-e fátyol az istennőn. Így Pietas és Iuno fátyolt visel a fején, míg a többi istennőnél ez nem adatolható. Venus kapcsán egyébként a 3. században egyszer sem figyelhetjük meg fátyol, ill. a fejet is befedő palla viselését — mely viselet egyébként sem jellemző ábrázolásaira, igaz, Aphrodité esetében erre is találhatunk (elszórt) példákat: így a fátyolviseletre l. Delivorrias et al. 1984, 29, a fejre húzott köpeny kapcsán pedig l. Delivorrias et al. 1984, 23-24 (igaz, ez utóbbi szobor értelmezése erősen vitatott).

⁹⁷⁹ Bővebben l. Iuno kapcsán a 4.3.1. fejezetben.

⁹⁸⁰ Példáját l. a Septimius Severus uralkodásának idején vert denariusok között: RIC IV/1 559A.

⁹⁸¹ Bővebben a Iunót tárgyaló 4.3.2. fejezetben.

hordozó antoninianusok között⁹⁸² találkozhatunk, más példáját sem korábról, sem pedig a későbbiekből nem ismerjük — ez esetben egyedi változatról lehet szó.⁹⁸³

6.3.2.2. Az álló Venus sceptrumot és almát tart (Venus.A.II.2.)

A következő típust azon érmék alkotják, melyeken Venus jobbjában egy almát tart (42-43. és 47-50. kép).⁹⁸⁴ Ezúttal is mindig balra tekint⁹⁸⁵, jobb lábára támaszkodik, a bal pedig pihenő tartásban van. Bal térdét behajlítja, lábát némileg megemeli — bár az istennő hosszú ruhája miatt a lábtartás nem mindig vehető ki (így pl. a 47. és a 48. képen sem láthatóak a részletek). Felsőteste szemből látható, bal kezében hosszú sceptrumot tart. A sceptrum alja az istennő bal lába mellett a talajon nyugszik, nyelét Venus fej-, ill. vállmagasságban fogja, és nagyjából függőlegesen tartja. Jobb karját maga elé nyújtja: egyes érméken mellmagasságban kinyújtott alkarral tartja (49. kép), máskor ennél némileg magasabban (47-48. és 50. kép). Utóbbi esetben könyökét jobban behajlítja, almát tartó kezét szinte arca elé emeli.

Fején diadém látható, testét pedig hosszú ruha fedi. Tunicát visel, valamint pallát — utóbbinál általában a sinus is megfigyelhető az istennő csípejénél, miközben a palla végét a bal karján veti át, így az bal könyökénél hullik alá.

Az Elagabalus korabeli veretek annyiban térnek el az eddig leírtaktól, hogy többnyire egy csillag is feltűnik rajtuk a hátlap mezejében, az istennő mellett (Venus.A.II.2.a). A csillag helyzete érméről érmére változik: hol Venustól jobbra látható, nagyjából derékmagasságban (44. kép), hol pedig tőle balra, utóbbi esetben egyaránt előfordul az almát tartó kéz felett (45. kép), illetve az alatt (46. kép).

Az ábrázolással a vizsgált korszakban számos esetben találkozhatunk. Septimius Severus uralkodása alatt feltűnik a Iulia Domna nevét hordozó éremtípusokon⁹⁸⁶ (42. kép), de ismerjük például Septimius Severus előlapjával⁹⁸⁷ is (43. kép); egy, feltehetően ókori

⁹⁸² RIC IV/1 387, VENERI GENETRICI körirattal.

⁹⁸³ Schmidt-Dick nem is különíti el, hanem az előző típusba, a paterát tartó Venus ábrázolási közé sorolja.

⁹⁸⁴ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1A/06 (Schmidt-Dick 2002, 114).

⁹⁸⁵ Ettől eltérő megoldásokkal csak egyes görög városok helyi, coloniális vereteinél találkozhatunk, l. lentebb, a 1009-1016. lábjegyzetben.

⁹⁸⁶ Elsősorban a keleti verdékben: Emesában és Laodicea ad Mare pénzverdéjében. Már Septimius Severus uralkodásának első éveiben (a RIC-ben 196 előttre datálva) megfigyelhető: RIC IV/1 630-631 (denarius, VENER VICT és VENERI VICT köriratokkal). De találkozhatunk az ábrázolással az ezt követő időszakban (a RIC által 196 és 202 közé datálva) is: RIC IV/1 646 (denarius, VENVS FELIX körirattal).

Emellett esetleg a római verdéből is igazolható a képtípus, a RIC IV/1 580 lábjegyzetben említett variánsaként (a C. IV, 122.197-re hivatkozva). Vannak továbbá olyan érmék is, melyek Iulia Domna nevét hordozzák, de Iulia Soemias hátlapjával készültek — vagyis mindenképpen későbbiek: RIC IV/1 605: denarius, VENVS CAELESTIS körirattal.

⁹⁸⁷ RIC IV/1 419 denarius az emesai verdéből, VENVP VICT körirattal — Schmidt-Dick nem említi a képtípus előfordulásai között.

hamisítványként azonosítható sestertius pedig Caracalla nevét hordozza.⁹⁸⁸ Majd felbukkan a típus Iulia Soemias pénzein (zömmel az a változat, melynél a hátlap mezejében egy csillag is látható: 44-46. kép)⁹⁸⁹, ill. a katalógusok Elagabalus és Aquilia Severa nevében⁹⁹⁰ verve is említik.⁹⁹¹ A későbbiekben pedig megtaláljuk Salonina⁹⁹² (47-48. kép), Gallienus⁹⁹³ és Magnia Urbica (49-50. kép)⁹⁹⁴ esetében.⁹⁹⁵

A köriratok meglehetősen változatosak: Iulia Domna esetében egyrészt a VENVS FELIX, másrészt pedig a VENER[I] VICT[RICI]⁹⁹⁶ körirattal találkozhatunk, Iulia Soemias veretein viszont mindig a VENVS CAELESTIS forma szolgál az istennő megnevezésére. A továbbiakban, a Salonina és Magnia Urbica nevében készített érméken ismételtelen jelentkeznek a VENERI GENETRICI, VENEREM GENETRICEM, ill. a VENVS GENETRIX változatok, Magnia Urbica pénzein újra felbukkan a VENVS CELEST[IS], Gallienus esetében pedig a VENVS FELIX körirat is újból adatolható.

⁹⁸⁸ A hamisítvány Caracallát Caesarként nevezi meg — a BMC-ben: BMC V, 151.617, a RIC-ben pedig: a RIC IV/1, 276. oldalán, RIC szám nélkül (VENVS körirattal).

⁹⁸⁹ RIC IV/2 240 (aureus), 241 (denarius) és 242 (ezüst quinarius). Valamint RIC IV/2 402 (sestertius), 403 (dupondius), 404 (as) és 405 (dupondius) — a körirat minden esetben VENVS CAELESTIS.

⁹⁹⁰ Aquilia Severa nevével egy, a BMC által ókori hamisítványnak meghatározott denariuson találkozhatunk, amely katalógusszám nélkül, a BMC V, 559.188 számú veret után szerepel a katalógusban (a RIC-ben RIC IV/2 230 katalógusszámon található). Ugyancsak ókori hamisítványként azonosítanak egy Elagabalus nevét viselő denariust ugyanezzel az ábrázolással: a BMC-ben ez is katalógusszám nélkül szerepel, a BMC V, 566.239 számú érem után (a RIC-ben: RIC IV/2 164). A hátlapi ábrázolás mindkét esetben Iulia Soemias vereteiről származik, a körirat VENVS CAELESTIS.

⁹⁹¹ Elagabalus időszakában a császári család nőtagjainak nevét hirdető vereteknél a RIC nem különíti el Róma városában készített, ill. a keleti verdében előállított érméket (RIC IV/2, 27).

⁹⁹² Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának időszakából: RIC V/1 56 (aureus, VENERI GENETRICI körirattal) és 61 (antoninianus, VENERI GENETRICI, ill. VENEREM GENTRICEM körirattal) — a RIC mindkét éremtípust a mediolanumi verde gyártmányai közé sorolja. Göblnél a VENEREM GENETRICEM köriratú antoninianusok a Göbl 2000, Tab. 24/855-ös sorszámú éremtípust jelentik, a VENERI GENETRICI köriratú aureusok és antoninianusok pedig a Göbl 2000, Tab. 24/856-os számút, mindkettőt a viminaciumi verdéhez kötve. Emellett ismert néhány BENERI GENETRICI köriratú antoninianus is, melyek Cohen katalógusában C. V, 499.21, míg Göblnél Göbl 2000, Tab. 24/858 katalógusszámon szerepelnek. A RIC a RIC V/1 61-hez fűzött jegyzetben említi őket. — A többi példányhoz hasonlóan a RIC ezeket is Mediolanumba, míg Göbl Viminaciumba lokalizálja.

⁹⁹³ A RIC a 260 utáni időszakra datált antoninianusok között említi a képtípust, VENVS FELIX körirattal, a Róma városi verdéből: RIC V/1 288. Göblnél viszont nem szerepel a típus, sőt, egyáltalán nem adatolja a RIC által e változat kapcsán említett VENVS FELIX köriratot a Gallienus előlapjával készített érmék között.

⁹⁹⁴ A képtípus ismert Lugdunumból és a ticinumi verdéből is. Lugdunumban VENVS GENETRIX körirattal: RIC V/2 336 (aureus), 337 (antoninianus) és 338 (denarius), melyek közül azonban Pink csak az antoninianusokat tartja biztosnak (Pink 1963, a 24. oldalon). Ticinumban pedig VENVS CELEST körirattal: RIC V/2 345-346, ill. Pink 1963, a 29. oldalon (antoninianus).

⁹⁹⁵ Továbbá Severus Alexander uralkodása kapcsán, Orbiana denariusai között említésre kerül a RIC-ben egy olyan éremtípus is, melyeknél a katalógus leírása szerint Venus almát és dárdát tart kezében. Mivel erre az ábrázolásra egyéb példa nem ismert számomra a korszakból, a sceptrum és a dárda elkülönítése pedig sokszor igen bizonytalan az ábrázolásokon, ezért ezt is ide sorolom: RIC IV/2 327 (VENVS GENETRIX körirattal). Persze, a besorolás csupán hipotetikus, a leírás ugyanis nem túl részletes, és kép sem áll a rendelkezésemre. — A későbbiekben egy hasonló változat kerül említésre a Diocletianus alatt fellépő usurpator, Amandus esetében: RIC V/2 3.

⁹⁹⁶ Septimius Severus esetében, a RIC IV/1 419 kapcsán a VENVP VICT változat is felbukkan.

A képtípust gyakran látjuk már a 2. század második felében is. Első megjelenése Faustina minorhoz⁹⁹⁷ (12. kép) köthető a birodalmi éremverésben, majd találkozhatunk vele Lucillánál⁹⁹⁸ (13. kép) és Crispinánál.⁹⁹⁹ Ezt követően többször igazolható a Severus-dinasztia császárnéinál, ill. alkalomszerűen a század második felében is feltűnik.

Továbbá azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem csupán a birodalmi éremverésben találkozhatunk az ábrázolásmóddal, hanem a görög városok lokális éremanyagában is. Így ismételten felbukkan pl. a kariai Aphrodisias¹⁰⁰⁰ esetében, vagy a pisidiai Prostanna¹⁰⁰¹, a lydiai Sardeis¹⁰⁰², a phrygiai Amorion¹⁰⁰³, a bithyniai Nikomédeia¹⁰⁰⁴, a ióniai Teós¹⁰⁰⁵, a galatiai Pessinus¹⁰⁰⁶, a kappadokiai Kaisareia¹⁰⁰⁷ (51. kép) és a lakóniai Gytheion¹⁰⁰⁸ pénzein. Ráadásul, míg a birodalmi érméken Venus mindig balra nézve figyelhető meg, addig a coloniális vereteken előfordul a fordított beállítás is: az istennő fejét jobb felé fordítja, a baljában van az alma, jobb kezével pedig a hosszú szeptrum nyelét fogja. Ez az ábrázolás többször is adatható pl. Korinthosban¹⁰⁰⁹, a paphlagoniai Amastrisban¹⁰¹⁰ vagy a lydiai Tralleis¹⁰¹¹ kapcsán, de ugyancsak előfordul a phrygiai Laodikeia¹⁰¹², a thrákiai Perinthos¹⁰¹³, a messéniai Kolone¹⁰¹⁴, a bithyniai Herakleia¹⁰¹⁵ vagy a kappadokiai Kaisareia¹⁰¹⁶ pénzein. A megfelelő ábrázolás(ok) tehát – néhány, a 2. század első felére

⁹⁹⁷ Mind Antoninus Pius, mind pedig Marcus Aurelius uralkodása idején adatható. Előbbi esetben: RIC III 511 (aureus), 513 a-d (a-b: aureus, c: arany quinarius, d: denarius), 1387 (sestertius) és 1407 (dupondius vagy as). Marcus Aurelius uralkodása alatt pedig: RIC III 724 (aureus), 725-727 (arany quinarius) és 728 (denarius). Valamint RIC III 1683 (as).

⁹⁹⁸ RIC III 783 (aureus), 784-785 (denarius). 1763 (sestertius), 1764 (as), 1765 (sestertius) és 1766 (as).

⁹⁹⁹ RIC III 685 (dupondius vagy as).

¹⁰⁰⁰ Így BMC Greek (Caria), 30.25-27 = Bernhart 1936, 16.56 (azonban a BMC-ben listázott három katalógusszámból csak a legelsőre hivatkozik) és BMC Greek (Caria), 31.32 = Bernhart 1936, 16.55 (azonban Bernhart itt utal olyan éremtípusokra is, amelyeknél a BMC pateraként azonosítja az istennő által tartott tárgyat — l. fentebb, a 971. lábjegyzetben). Továbbá: Bernhart 1936, 16.56a és 16.57.

¹⁰⁰¹ Bernhart 1936, 16.58 = BMC Greek (Lycia), 238.3 (Pl. XXXVII/10).

¹⁰⁰² Bernhart 1936, 16.59 (Faustina maior nevében).

¹⁰⁰³ Bernhart 1936, 16.60 = BMC Greek (Phrygia), 54.42 (az előlapon Iulia Domna szerepel), valamint Bernhart 1936, 16.65 (az előlapon Geta).

¹⁰⁰⁴ Bernhart 1936, 16.62 (az előlapon Iulia Domna).

¹⁰⁰⁵ Bernhart 1936, 16.63 = BMC Greek (Ionia), 321. 81 (képe: Pl. XXX/18, az előlapon Iulia Domna).

¹⁰⁰⁶ Bernhart 1936, 17.67 (az előlapon Geta).

¹⁰⁰⁷ Mionnet 1809, 424.125 (Bernhartnál nem szerepel, az előlapon Iulia Domna).

¹⁰⁰⁸ Bernhart 1936, 16.61 (Iulia Domna az előlapon), Bernhart 1936, 16.64 (az előlapon Plautilla) és Bernhart 1936, 17.66 (az előlapon Geta).

¹⁰⁰⁹ Bernhart katalógusában: Bernhart 1936, 18.75 (az előlapon is Aphrodité feje szerepel), 18.78 (az előlapon Sabina), 18.81 (M. Aurelius), 18.85 (L. Verus) és 18.87 (Caracalla).

¹⁰¹⁰ Bernhart katalógusában: Bernhart 1936, 18.77 (Traianus nevével), 18.80 (Antoninus Pius az előlapon), ill. 18.83 (Faustina minor nevével) — utóbbinál a Bernhart által hivatkozott képhez (Waddington et al. 1904, Pl. XX/20) tartozó leírásban (Waddington et al. 1904, 148.111) valóban alma szerepel az istennő kezében, ez a közölt képen azonban sokkal inkább egy madár (galamb?) alakja vehető ki. Továbbá Bernhart 1936, 19.88 (Caracalla nevével).

¹⁰¹¹ Bernhart 1936, 18.82 (Faustina minor nevével) és 18.86 (Commodus nevében).

¹⁰¹² Bernhart 1936, 18.79 (az előlapon Plotina).

¹⁰¹³ Bernhart 1936, 18.84 (Faustina minor nevével).

¹⁰¹⁴ Bernhart 1936, 19.89 (az előlapon Geta).

¹⁰¹⁵ Bernhart 1936, 19.90 (Salonina nevében).

¹⁰¹⁶ Bernhart 1936, 19.91 (Iulia Domna az előlapon).

datálható példát követően – a kis-ázsiai és dél-balkáni görög városok pénzein is főként a 2. század második felében és a 3. század folyamán igazolható(ak).

6.3.2.3. Az almát és sceptrumot tartó Venus előtt Cupido áll (Venus.A.II.3.)

A következő ábrázolás alapvetően megegyezik az eddig ismertetett képtípussal, a legfontosabb különbség az, hogy a balra tekintő istennő előtt (tehát az érem hátlapján tőle balra) egy kis, gyermeki alak látható, aki éppen felé nyújtja kezeit.¹⁰¹⁷ Venus lábtartása hosszan leomló ruházata miatt nem mindig vehető ki, de ahol látható, ott most is a bal lába van pihenő tartásban: a bal térd enyhén behajlik (52. kép). A felsőtest szemből látható, a fej balra néz. A bal kézben hosszú sceptrum van, melyet Venus általában függőlegesen tart (nagyjából vállmagasságban fogva a nyelét). Magnia Urbica pénzein azonban a sceptrumot átlós helyzetben látjuk (55. kép): alsó vége balra, az istennő lábai elé nyúlik, ő pedig derékmagasságban fogja a nyelét. Az istennő jobb alkarját (nagyjából derékmagasságban) előrenyújtja, tenyerében almát tart. Fején diadém van, ruházatát hosszan leomló tunica és palla alkotja. Utóbbi legszembetűnőbb részét most is a dereknál körbefutó sinus jelenti, valamint lelógó vége, amely Venus bal vállán/karján átvetve csüng alá.

Balra, Venus előtt azonban ezúttal egy másik alak is feltűnik, egy álló kisgyermek, aki az istennő irányába fordul és felé nyújtja karjait. E gyermek hátán csak Magnia Urbica pénzein látunk szárnyakat (55. kép), egyébként semmilyen egyértelmű attribútummal nem rendelkezik, amely elősegítené azonosítását.¹⁰¹⁸ Venus mellett persze a legvalószínűbbnek ez esetekben is Cupido felbukkanása tűnik. A szárnyatlan Cupido egyébként sem egyedi jelenség: például éppúgy megtaláljuk a kor éremverésében¹⁰¹⁹, mint más művészeti ágakban¹⁰²⁰, így a képen feltűnő gyermeket minden esetben vele azonosíthatjuk.¹⁰²¹

Az ábrázolás a korszakban többször is megjelenik: először Iulia Mamaea pénzein¹⁰²² (52. kép) figyelhető meg, majd később Salonina¹⁰²³ (53-54. kép) és Magnia Urbica¹⁰²⁴ (55.

¹⁰¹⁷ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1A/07 (Schmidt-Dick 2002, 114).

¹⁰¹⁸ A RIC sem következetes e tekintetben, az alakot hol Cupidóként határozza meg (így pl. Iulia Mamaea aureusainál: RIC IV/2 354), hol pedig csak általánosságban gyermekként hivatkozik rá („a child” — pl. Iulia Mamaea sestertiusainál: RIC IV/2 704). A meghatározás eme kettőssége azonban nem a RIC-ből indul, az ugyanis csupán követi és átveszi a Cohen katalógusában (C. IV, 497.71-74) olvasható megnevezéseket.

¹⁰¹⁹ A következő fejezetben tárgyalandó képtípusok egyikénél (Venus.A.II.4.b) szintén azt látjuk, hogy a Venus mellett szereplő gyermek hol szárnyakkal, hol azok nélkül jelenik meg, miközben egyébként teljesen azonos módon van ábrázolva és Cupidóként azonosítható.

¹⁰²⁰ Cupido ábrázolásainak különböző formáiról: Blanc – Gury 1986, ezen belül néhány példa Venus mellett való felbukkanásáról: Blanc – Gury 1986, 1024-1027.

¹⁰²¹ Így azonosítja Schmidt-Dick (Schmidt-Dick 2002, 114) és a LIMC-ben is ez szerepel (Schmidt 1997, 200.53).

¹⁰²² RIC IV/2 354 (aureus), 355, 356 (denarius) és 704 (sestertius, képe: RIC IV/2, Pl. 9, 6). A körirat mindegyiknél VENVS GENETRIX.

¹⁰²³ Egyaránt igazolható a császárné azon érméin, amelyek Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának időszakára datálhatóak, ill. azon pénzekben, melyek Valerianus perzsa fogságba esése (260) után készültek, midőn Gallienus immár egymaga kormányozta a birodalom (fennhatóságát még elfogadó maradék) területeit. Az

kép) esetében is találkozhatunk vele. Ezt megelőzően azonban nem adatolható az éremverésben, ugyanúgy, ahogy a későbbiekben sem tűnik többé szemünkbe — sőt, megegyező ábrázolással a coloniális veretek közt sem találkozhatunk¹⁰²⁵. A körirat igen egységes: szinte mindig a VENVS GENETRIX olvasat jelentkezik.

6.3.2.4. Az álló Venus Cupidót és sceptrumot tart (Venus.A.II.4.a és Venus.A.II.4.b)

Cupidót azonban nem csupán a szerelem istennője mellett állva figyelhetjük meg — van, hogy Venus kinyújtott kezében ülve láthatjuk. Két változat igazolható: az egyiknél az istennő balra nézve áll (Venus.A.II.4.a)¹⁰²⁶, míg a másiknál jobb felé fordul (Venus.A.II.4.b)¹⁰²⁷.

Venus ruházata alapvetően megegyezik az eddig bemutatottakkal. Tunicát és pallát visel, fején diadém látható. A balra tekintő változatnál a testtartás is azonos az előző típusoknál látottal, a jobbra forduló alaknál pedig a fej irányának megváltozását követi a karok helyzetének, szerepének felcserélődése is — ettől eltekintve viszont a testtartás alapjai itt is változatlanok.

A lábak helyzete a legtöbb érmén nem vehető ki a hosszan leomló ruha redői közt, a jobbra néző változatnál (Venus.A.II.4.b) azonban néha látható, hogy a jobb térd enyhén be van hajlítva (56. kép) — tehát a fej irányának megváltozásával ez is a korábban megfigyelhető ellenkezőjére fordult. Ugyancsak felcserélődik a kéztartás, Venus most

első periódusból a RIC VENVS GENETRIX körirattal ismeri a képtípust (a római pénzverdéhez sorolva): RIC V/1 12 (aureus), 36 (antoninianus), 42 (ezüst quinarius), 48 (sestertius), 50 (dupondius) és 55 (as). Göbl katalógusában az aureusok és a quinariusok Göbl 2000, Tab. 5/235 jelöléssel szerepelnek, míg az antoninianusokat a Göbl 2000, Tab. 5/235, a Tab.5/240 és a Tab. 5/245 katalógusszámok alatt találjuk. A sestertiusokat a Göbl 2000, Tab. 5/236, Tab. 5/241 és a Tab. 5/246 katalógusszámokhoz sorolja, a dupondiusokat a Tab. 5/246-hoz, az asokat pedig a Tab. 5/241 és a Tab. 5/246 alá. Ezek mellett a VENVS GENETRIX köriratot hordozó változatok mellett azonban adatolja a VENVS VICTRIX köriratot is a képtípus kapcsán (ugyancsak a római verdeből): Göbl 2000, Tab. 5/233 (aureus és antoninianus) és Tab. 5/244 (antoninianus).

A második szakaszból (260 utánról) pedig ezt a képtípust mutatja a RIC V/1 30 (antoninianus), melynél a RIC meghatározása szerint az istennő vagy almát, vagy sisakot tart kezében. A hivatkozásként megadott helyen, Cohen katalógusában (C. V, 509.121) a sisak, mint lehetséges azonosítás, még nem szerepel, az istennő kezében tartott tárgy almaként kerül azonosításra. További példák az ábrázolásra: RIC V/1 44 (ezüst quinarius) és 53 (as). Mindegyiknél VENVS GENETRIX körirattal találkozhatunk és a RIC beosztása szerint az összes, most említett darab Róma városának pénzverdében készült. Göbl szintén adatolja a VENVS GENETRIX köriratot a periódusban a római verdeből, azonban csak két ízben: egyszer Göbl 2000, Tab. 11/417-es sorszámmal (melyhez azonban nem ad sem képet, sem meghatározást), máskor Göbl 2000, Tab. 11/434C jelöléssel (kétszeres sestertiusként határozva meg). Viszont a korszakból ismeri a képtípust a Mediolanumban gyártott antoninianusok közül is, VENVS VICT körirattal: Göbl 2000, Tab. 34/1235.

¹⁰²⁴ RIC V/2 350-351, ill. Pink 1963, a 48. oldalon (antoninianus Sisciából, VENVS GENETRIX körirattal).

¹⁰²⁵ Olyan ábrázolást ugyan ismerünk, ahol az álló istennő almát és sceptrumot tartva jelenik meg, egy Erósként/Cupidóként azonosítható kis alak társaságában, ez utóbbi azonban ekkor az istennő háta mögött áll. A típus a thessaliali Magnétes Commodus kori veretein jelentkezik, mind jobbra (Bernhart 1936, 17.73), mind pedig balra (Bernhart 1936, 18.74) tekintő változatban, miközben a körirat Aphrodité egy helyi változatát, Aphrodité Néleiát nevezi meg. E pénzek tehát sem az ábrázolt jelenetben, sem pedig datálásukban nem köthetőek a birodalmi pénzverésben megjelenő képtípushoz, hanem egy lokális változatot jelentenek Aphrodité/Venus ábrázolására.

¹⁰²⁶ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1A/08 (Schmidt-Dick 2002, 114).

¹⁰²⁷ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1B/02 (Schmidt-Dick 2002, 116).

jobbában fogja a sceptrumot, míg bal alkarját előrenyújtja és bal kezével Cupido kicsiny alakját tartja maga előtt. E szimmetrikus változások nem terjednek ki a pallára, melynek vége Venus bal kezén van átvetve: viselete a korábban tárgyalt ábrázolásokon megfigyelhetően megfelelően történik. A pallán ezúttal is felfedezhető a sinus redője.

A balra tekintő változat (Venus.A.II.4.a) testtartása viszont teljesen megegyezik a korábban bemutatott típusoknál megismerttel. Az istennő balra fordítja fejét, bal kezével sceptrumot fog, jobb alkarját előrenyújtja, jobb kezében az ülő Cupidót tartja. A pallát nézve érdekes kettősség figyelhető meg: a vége egyes képeken most is a bal karról lóg alá (57. kép), olykor azonban ez megváltozik, és a jobb karnál látható (58. kép). Utóbbi kép lényegében a jobbra néző változat balra fordított tükörképének felel meg. A sinus redője mindkét változatnál megfigyelhető az istennő derekánál.

Cupido ülve látható Venus kezében, arccal az istennő felé fordulva, hol szárnyakkal (59. kép), hol azok nélkül (60. kép). A két ábrázolás között a szárnyak meglétén, ill. hiányán kívül nincs más különbség, a szárnyakon kívül Cupido egyetlen más attribútuma sem adatható. Így a 60. képen Cupido azonosítását csupán a Venusszal együtt történő ábrázolása teszi lehetővé.

Az ábrázolásmóddal leggyakrabban Iulia Mamaea pénzein találkozhatunk. Mind a jobbra¹⁰²⁸ (56. és 59-60. kép), mind a balra¹⁰²⁹ (58. kép) néző változat igazolható. A későbbiekben azonban szinte teljesen eltűnik a képtípus az éremanyagból, csupán Salonina nevében verve adatható (61. kép)¹⁰³⁰, és Iulia Mamaea előtt sem láthatjuk példáit. Igaz, maga az alapforma, az egyik kezében gyermeket, a másikban sceptrumot tartó istennő ismert az éremverésben: Fecunditas¹⁰³¹ és Pietas¹⁰³² kapcsán láthatjuk.

¹⁰²⁸ RIC IV/2 350 (aureus), 351 (denarius), 352 (ezüst quinarius): mindezeknél a VENERI FELICI körirat olvasható. Továbbá RIC IV/2 353: denarius VENVS FELIX körirattal, valamint RIC IV/2 694 (sestertius), 695-696 (as): VENERI FELICI körirattal.

¹⁰²⁹ RIC IV/2 697 (dupondius) és 698 (as) — ezek azonban Schmidt-Dicknél hiányoznak az e képtípushoz tartozó veretfajták felsorolásából. Továbbá ide sorolható a RIC IV/2 699 (sestertius) és 700 (as), melyeknél ugyan a RIC leírása egy szobrot („statuette”) említ Venus kezében, azonban ezt Schmidt-Dick is Cupidóval azonosítja. A RIC-ben szereplő meghatározás Cohen katalógusát (C. IV, 496.66-67) követi, melynek szóhasználatát is átveszi. A körirat minden esetben VENERI FELICI.

¹⁰³⁰ A 260 utánra datálható antoninianusok között, a mediolanumi verdéből. A RIC-ben a RIC V/1 65 katalógusszámhoz kapcsolható a típus (a körirat VENVS FELIX), a vonatkozó leírás azonban ellentmondásos. A RIC ugyanis a balra nézve álló Venust írja le, két változatban, részben elérő attribútumokkal. Az egyik esetben az istennő sceptrumot tartana kezében és egy gyermeket, a másik lehetőség szerint viszont almát és sceptrumot, miközben egy gyermeki alak van a lábánál. A RIC két helyre is hivatkozik Cohen katalógusában (C. V, 508.116-117), ezek közül azonban egyik sem felel meg teljesen a RIC által közöltnek. Az első változatnál (C. V, 508.116) Venus ugyan egyik kezét egy gyermek felé nyújtva, másik kezében sceptrumot tartva jelenik meg, de nem álló, hanem ülő helyzetben, a másik ábrázolásmódnál (C. V, 508.117) pedig az istennő ugyan sceptrumot és egy gyermeket tartva áll, azonban a leírás szerint nem balra, hanem jobb felé tekint. Ez utóbbival egyeznek meg Göbl adatai is, aki szintén egy jobbra néző, kezében Cupidót és sceptrumot tartó változatot tart számon a mediolanumi veretek között, VENVS FELIX körirattal: Göbl 2000, Tab. 33/1180.

¹⁰³¹ Mind a balra, mind pedig a jobbra néző változat megfigyelhető: Schmidt-Dick 2002, 44-45 (FECUNDITAS f1A/05 és FECUNDITAS f1B/03), mindkettővel a Marcus Aurelius uralkodása alatt Faustina minor nevében készített pénzeket találkozhatunk.

Hasonló ábrázolások azonban Aurelianus propagandájában, Aurelianus¹⁰³³ (62. kép), ill. Severina¹⁰³⁴ előlapjával verve is felbukkannak (57. és 63. kép). Az istennő balra tekint, bal kezében sceptrumot tart, jobbját maga elé nyújtja — az viszont ezúttal nem határozható meg egyértelműen, hogy mit tart a jobb kezében. A RIC ülő alaknak tartja ezt a részletet és Cupidóval azonosítja, Göbl sisakot lát benne¹⁰³⁵, Estiot és Mairat gyűjtése pedig¹⁰³⁶ meghatározhatatlan tárgyként jelöli, felvetve a parfümös dobozként vagy almaként való azonosítás lehetőségét. Érdekes elmélettel áll elő Woods, aki Zósimosnak az Aurelianus Palmyra elleni hadjáratáról, ill. az ahhoz kapcsolódó csodákról szóló leírása alapján¹⁰³⁷ az aphakai Aphrodité-szentélynél zajló kultuszhoz és jósláshoz kapcsolódó égő gömbökkel kívánja azonosítani a Venus jobbában lévő tárgyat. A Severina előlapjával készített, VSV jelöléssel ellátott¹⁰³⁸, 274 öszére datált példányokat így az Aurelianus triumphusához kapcsolódó győzelmi propaganda részeként értelmezi, melyek a palmyriaiak vereségét előre jelző jóslatra utalnának.¹⁰³⁹

Bárhogy is azonosítjuk a Venus jobbában lévő figurát, a képtípus a Venus.A.II.4.a mintáit követi. Ezt csak erősíti a körirat, melyben a VENVS FELIX megjelölés szerepel. Ez jól illeszkedik a Iulia Mamaea és Salonina korabeli példákhoz, ahol szintén a Venus Felix névvel találkozunk (igaz, általában VENERI FELICI alakban).

A Cupido alakját kezében tartó Venus képe azonban nem csupán a birodalmi éremverésből ismert, példáit a lokális veretek közt is megtaláljuk: így hasonló képtípusokat látunk pl. a kariai Aphrodisias pénzein¹⁰⁴⁰ (64. kép).

6.4. Az álló Venus hátulnézetben, almával és pálmaággal (Venus.A.III.)

A következő egységet egy olyan képtípus jelenti, melynél Venus nem szemből vagy oldalról látható, hanem hátulnézetben jelenik meg¹⁰⁴¹ (65. kép). Az istennő háttal, olykor némiképp' háromnegyed-nézetben (66. kép) áll, bal lábára támaszkodik, jobb lába pedig

¹⁰³² Schmidt-Dick 2002, 91 (PIETAS f1B/03): az istennő jobbra tekint, a kép Iulia Domna és Plautilla pénzein adatható.

¹⁰³³ RIC V/1 70: denarius, Róma városából, VENVS FELIX körirattal. Göbl katalógusában: Göbl 1993, Tab. 13/141 (képe: Göbl 1993, Taf. 78).

¹⁰³⁴ RIC V/1 6: denarius, Róma városából, VENVS FELIX körirattal. Göbl katalógusában: Göbl 1993, Tab. 13/137 és Tab. 13/141-142 (képe: Göbl 1993, Taf. 77-78).

¹⁰³⁵ Göbl 1993, 148. De az egyértelmű meghatározást a Göbl által közölt képek sem teszik lehetővé.

¹⁰³⁶ Lásd pl. S. Estiot és J. Mairat gyűjtéséből, a *MER/RIC AD 268-276* projekt keretében: <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/1803>, <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/1857> és <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/1861>.

¹⁰³⁷ Zos. hist. I.58.

¹⁰³⁸ Igaz, az érmék nem mindegyike hordozza az VSV jelölést — lásd. pl. az 57. és a 63. képet.

¹⁰³⁹ Woods 2013, 141-142.

¹⁰⁴⁰ Bernhart 1936, 17.72 és 19.93 = BMC Greek (Caria), 30.28 (Pl. V/13), valamint Bernhart 1936, 19.95. Továbbá Bernhart 1936, 19.94 = BMC Greek (Caria) 42.107 (Faustina minor nevében — a BMC leírása szerint itt Cupido kezében attribútumként íj és nyíl látható), ill. Bernhart 1936, 19.92 (Iulia Domna nevével). Ezen érméken az istennő bal felé tekint.

¹⁰⁴¹ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1B/03 (Schmidt-Dick 2002, 116).

pihenő helyzetben van: hátrahúzza és némileg megemeli, csupán lábujjai érintik a talajt. Venus mellett, balról egy alacsony (kb. derékmagasságú) oszlop van, bal könyökével erre támaszkodik. Az oszlopból nem csupán az oszloptörzs látható a képen, jelzésértékűen, egy-egy kiszélesedő elem (abacus és torus?) formájában az oszlopfő- és a lábazat is ábrázolásra kerül. Venus bal kézfeje nem látszik, hiszen a teste takarásában van, a kezében azonban egy hosszú pálmaágot fog — ezt az istennő átlósan tartja, a szára jobbról lóg le, míg a pálmaág leveles része balra fent látható. Jobb karját szinte teljesen kinyújtva (67. kép), váll- ill. mellmagasságban tartja maga előtt (jobbra), kezében pedig egy alma van. Fejét is erre fordítja: Venus jobbra néz.

Az istennő félmeztelen, teljes felsőteste (és az ülepe is) fedetlen, csupán lábait takarja egy ívesen redőződő lepel. Baloldalt e ruhadarab egészen a Venus mellett álló oszlopig fut: a vége néha át van vetve az oszlop tetején és annak túloldalán hull alá (65-66. kép), máskor azonban ez a részlet nem szerepel az ábrázoláson (67. kép). Gyakran Venus jobb oldalán is látható viszont egy ruhacsomó, ill. a lepel abból lelógó másik vége: 65-68. kép. Fején ezúttal is diadémot visel.

Az ábrázolással ilyen formában leggyakrabban Iulia Domna pénzein találkozhatunk, főként Septimius Severus uralkodásának korai éveiben.¹⁰⁴² Egyaránt előfordul a Róma városában¹⁰⁴³ gyártott érméken és a keleti verdék (Emesa, Laodicea ad Mare¹⁰⁴⁴) termékeinek¹⁰⁴⁵ sorában, sőt, egy ízben igazolható még Septimius Severus alexandriai veretei közt¹⁰⁴⁶ is (69. kép). Ezt követően a képtípus szerepe csökken: Iulia Domna egy-egy éremtípusán még megjelenik Septimius Severus uralkodásának későbbi éveiből is¹⁰⁴⁷, de az ezután hosszú évtizedekre eltűnik a birodalmi éremverésből. És bár a 3. század közepén, a Salonina nevében készült pénzekben, Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának

¹⁰⁴² A RIC a 196 előtti évek éremanyagát kezeli külön egységként.

¹⁰⁴³ RIC IV/1 535 (denariusok, VENER VICTOR körirattal) és 536 (aureus és denarius, VENERI VICTR körirattal), továbbá RIC IV/1 842 (sestertius, VENERI VICTR körirattal) és 846 (dupondiusok, ill. asok, VENERI VICTR körirattal). — A hátlapi kép leírása minden esetben pontatlan és hiányos, hiányzik annak megjelölése, hogy az istennő hátulnézetből látható.

¹⁰⁴⁴ A 196 előtti években Septimius Severus két verdéje is üzemelt a szír térségben, melyeket feltehetően Laodicea ad Mare és Emesa városába lokalizálhatunk. A verdék gyártmányainak egymástól való elkülönítése azonban sokszor igen bizonytalan, főleg a Iulia Domna nevében készült pénzek esetében — I. erről RIC IV/1, 57-58 és 175, ill. BMC V, 102.

¹⁰⁴⁵ Denariusok, részben VENERI VICTR és VENERI VICTRICI, részben pedig a (nyelvileg téves) VENER VICTOR körirattal. Az első változatot I. RIC IV/1 632 és 633A, a VENER VICTOR formát pedig: RIC IV/1 633.

¹⁰⁴⁶ Denarius, Iulia Domna hátlapjával, de az előlapon Septimius Severus: RIC IV/1 350K (a körirat VENERI VICTR).

¹⁰⁴⁷ Aureusok, részben Rómából: RIC IV/1 579, részben a keleti verdéből: RIC IV/1 645A — a körirat mindkét esetben VENERI VICTR. Továbbá a BMC a Iulia Domna nevét viselő, de szokatlan, ill. durva stílust mutató, „hibrid” érmék közt is említ olyanokat, amelyek ezt az ábrázolást viselik: BMC V, 379.123 (aureus, Pl. 56/8), ill. 383.148 (denarius).

időszakából még adatolható (70. kép)¹⁰⁴⁸, de ezt követően többet már nem találkozhatunk vele.

A körirat minden esetben Venus Victrixet hirdeti: VENERI VICTR[ICI] és VENVS VICTRIX, ill. néha a tévesen írt VENER[I] VICTOR változattal is találkozunk.

Jóllehet az ábrázolás a most bemutatott formában csak Septimius Severus időszakától igazolható, mégsem előzmények nélküli a római éremverésben — sőt, a képtípus évszázados hagyományokra tekint vissza. Ugyanis a hátulnézetből ábrázolt, félmeztelen, bal könyökével oszlopra támaszkodó Venus képe már Octavianusnál megjelenik, igaz, ekkor még más attribútumokkal: az istennő előrenyújtott jobbában sisak, baljában átlósan tartott sceptrum van, az oszlop lábánál, balról az oszlopnak támasztva pedig egy kerek pajzs is látható (18. kép).¹⁰⁴⁹

A képtípus Octavianus/Augustus¹⁰⁵⁰ Kr. e. 32 és 29 közé datálható érméin jelentkezik először, forrását pedig talán Caesar pecsétgyűrűjének ábrázolása jelenthette, melyen Venus fegyverekkel együtt volt látható.¹⁰⁵¹ A fegyvereket tartó, ill. fegyverekkel együtt megjelenő Venus/Aphrodité képi bemutatásának azonban nem ez az első példája, a görög művészetben több ábrázolásmód is kapcsolódik a témához.¹⁰⁵² Ezekben a szerelem istennője Arés fegyvereivel (legtöbbször karddal és pajzs,) látható, amint elveszi őket szeretőjétől és így lefegyverzi a hadistent, békét hoz az embereknek. Az istennő valószínűleg kardot tarthatott már epidaurosi szobrán¹⁰⁵³ is (71. kép), de a felfegyverzett Aphrodité különböző ábrázolásmódjai más szobroknál, valamint a glyptika esetében is feltűnnek.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁴⁸ Cohen katalógusában a C. V, 510.133-134 katalógusszámoknál olvashatjuk a képtípus leírását. A RIC-ben viszont – jóllehet Cohen katalógusának említett helyeire hivatkozik – más leírásokkal találkozunk. Így a C. V, 510.133-ra hivatkozó RIC V/1 4 (aureus) leírása szerint Venus balra nézve áll és egy oszlopra támaszkodik, miközben sisakot és pálmaágot tart, a C. V. 510.134-re hivatkozó RIC V/1 8 (antoninianus) esetében pedig csupán annyi szerepel, hogy Venus balra nézve áll és oszlopra támaszkodik (Cohen mindkét esetben jobbra tekintő alakról számol be). A RIC mindkét éremtípust a 260 előtti évekre datálja és a galliai verdébe lokalizálja. Az ábrázolás ilyen datálása és lokalizálása összecseng Göbl eredményeivel, ő ugyanis szintén Colonia Claudia Ara Agrippinensium verdejéből, a Salonina előlapjával készített aureusok és antoninianusok közül ismeri a képtípust: Venus hátulnézetből látható, jobbra tekint, bal könyökével oszlopra támaszkodik, bal kezében pálmaág, előrenyújtott jobbában pedig alma van (Göbl 2000, Tab. 26/904). A körirat: VENVS VICTRIX.

¹⁰⁴⁹ RIC I(2) 250a-b — Schmidt-Dick a képtípust a VENUS FIB/05 jelzéssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 117), azonban Augustus kapcsán csak a RIC I(2) 250b-t említi példaként, a RIC I(2) 250a-t kihagyja (a két változat hátlapja teljesen megegyezik, a különbséget az előlapon Octavianus/Augustus fejének tájolása jelenti).

¹⁰⁵⁰ Az Augustus névvel csak később, Kr. e. 27. januárjában tüntették ki (Kienast 2004, 63), magán az érmén (a hátlapon) pedig a CAESAR DIVI F(ilius) formában szerepel a neve.

¹⁰⁵¹ Flemberg 1995, 120, ill. Gesztelyi 1987, 115.

¹⁰⁵² Ezekről nem csak a fennmaradt emlékek (elsősorban a szobrok, szobortorzók) tanúskodnak (áttekinti őket: Flemberg 1991, 43-97), hanem említésük az írott forrásokban is megtalálható (részletes tájékoztatást ad ezekről is: Flemberg 1991, 29-42).

¹⁰⁵³ Delivorrias et al. 1984, 36.243.

¹⁰⁵⁴ Így pl. egy, a Kr. e. 3. századra keltezhető, a Gelón névvel szignált eretiai gemmán, amely ma Bostonban található (72. kép: Flemberg 1995, 117, Fig. 6. = Delivorrias et al. 1984, 75.658). Ez egyébként a legkorábbi ábrázolás, amelyen megfigyelhetők a római „Venus Victrix” típus egyes speciális elemei: így pl. a fegyverek és a felsőtestet szabadon hagyó, derék alá engedett ruházat együttes jelenléte, valamint a kevésbé domináns nézetből (itt oldalnézetből, a későbbiekben hátulról) történő ábrázolás (Flemberg 1991, 58).

A római propagandában azonban jóval nagyobb szerepet kapnak a Venust fegyverekkel együtt megjelenítő típusok, mint a görög előzményeknél. Ez nem véletlen, hiszen míg a görög művészetben a típus kedveltsége nem elhanyagolható mértékben a hellenisztikus költészetnek volt köszönhető, ill. a szobrászok azon törekvésének, hogy a legnőiesebb istennőt a háború férfias tárgyaival jelenítsék meg¹⁰⁵⁵, addig a rómaiaknál a felfegyverzett Venus ábrázolásainak jelentős politikai propagandaértéke volt. Az éremverésben az első példa, amikor az istennő fegyverekkel (pajzzsal) együtt látható a képen, Caesarhoz kötődik¹⁰⁵⁶, de Venus Victrix, a győzedelmes Venus már Caesar legfőbb riválisánál, Pompeiusnál is nagy szerepet kapott a propagandájában.¹⁰⁵⁷ Ezt a nyomvonalat követik Octavianus/Augustus pénzei is a felfegyverzett Venus ábrázolásával — amiben nem is a fegyverekkel történő megjelenítés a legszembetűnőbb új elem, hanem az, hogy az istennő (háromnegyed) hátulnézetben látható a képen.¹⁰⁵⁸

A típus nem csupán Augustus pénzein jelentkezik, hanem ismételten találkozhatunk vele a kora császárkor éremverésében.¹⁰⁵⁹ Igaz, kisebb eltérések megfigyelhetők, így

¹⁰⁵⁵ Flemberg 1995, 120-121.

¹⁰⁵⁶ Erről részletesebben l. a későbbiekben, a Venus.A.V.1. típusnál.

¹⁰⁵⁷ Caesar később átvette (és saját céljaira alkalmazta) ezt a propagandát — l. Hölscher 1967, 147 (Pompeius kapcsán) és 150 (Caesarnál). Egyébként Venusnak a propagandában való szerepeltetése kapcsán már Pompeius is a Sulla által nyújtott előképekre támaszkodott (Hölscher 1967, 142).

¹⁰⁵⁸ A hátulnézetből történő ábrázolás igen ritka, bár nem teljesen előzmény nélküli. Pár évvel korábbról, Kr. e. 42-ből ismert egy képtípus, melynél Venus félig háttal látható, derékig meztelenül, háta mögött oszloppal. A beállítás és a ruházat sokban hasonlít a most tárgyalt ábrázoláshoz, igaz, Venus itt nem jobbra, hanem bal felé fordul, kezében sisak és sceptrum helyett tükröt tartva. Az oszlop az istennőtől jobbra áll, a háta mögött, Venus pedig nem könyökével támaszkodik rá, hanem háttal dől neki: RRC 494/34 (aureus: 6. kép). Ezen kívül azonban a római éremverésben nem találunk más, korábbi példákat a beállításra, sőt, Venus hátulnézetből történő megjelenítése más művészeti ágakban is szerfelett ritkának számít. Ugyan a szobrászati emlékek egy része eredetileg körbejárható — és így hátulról is megtekinthető — volt, viszont ha síkbeli, „kétdimenziós” ábrázolásban jelenítették meg ezeket a típusokat, az már rendszerint előlnézetből történt. Jól megfigyelhető ez az ún. „Aphrodité Kallipygos” típusnál, melynél ugyan a szobor egyik legfőbb jellegzetessége, hogy az istennő hátul derekáig felemeli ruháját (így az oldal- és hátulnézet igen egyedi képet adhatott a róla), a reliefeken azonban mégis előlnézetből láthatjuk az alakot (Delivorrias et al. 1984, 86.767 és 86.770). Venus hátul/oldalnézetből történő ábrázolása ugyanakkor mégsem teljesen példátlan — a gemmákon, és éppen a fegyvereket tartó változatok közt találkozhatunk már korábban is némileg hasonló beállítással. Így oldalnézet látható a fentebb már említett eretiai gemmánál (1054. lábjegyzet), de talán még közelebb áll a hátulnézethez egy másik, ma Münchenben őrzött gemma (Delivorrias et al. 1984, 75.657). Ezen Aphrodité szintén pajzsot tartva látható, más katonai elemek azonban ezúttal nem figyelhetők meg nála: az istennő nem dárdát, hanem tükröt tart kezében.

¹⁰⁵⁹ Így a Titus nevét viselő pénzekon, úgy a még Vespasianus életében vert példányok közt (RIC II 205: aureus és denarius), mint Titus saját uralkodásának idején: RIC II 3 (aureus), 9 (aureus és denarius), 15 (aureus és denarius, képe: RIC II, Pl. 3/43). Továbbá Iulia Titii pénzein: RIC II 55-56 (denarius), majd Domitiánál: RIC II 230 (képe: RIC II, Pl. 5/90, denarius az ephesosi verdeből — Schmidt-Dick nem említi e képtípusnál, igaz, már a RIC indexéből is kimaradt). Valamint a 2. században, előbb Sabina esetében: RIC II 412 (denarius), majd M. Aurelius uralkodása alatt, Faustina minor nevében: RIC III 723 (denarius) és Commodus idején, Crispina előlapjával: RIC III 290 (képe: RIC III, Pl. 15/321, aureus). Illetve egy Traianus idejére datálható, Iulius Caesar arcképét mutató éremtípuson is találkozhatunk az ábrázolással: RIC II 806 (aureus, képe: RIC II, Pl. 9/162).

Ami a köriratokat illeti, azok jóval változatosabbak, mint azt a Septimius Severus alatt jelentkező, palmaágat tartó variánsnál láthatjuk. Az esetek többségében nem találkozhatunk Venus Victrix megnevezésével: Augustus és Titus pénzein a császár neve, ill. titulátúrája olvasható, Sabina esetében semmilyen körirat nincs a hátlapon, Iulia Titii és Domitia veretein pedig a VENVS AVG[VSTA] olvasat szerepel. Csupán a 2. század második felében, Faustina minor és Crispina pénzein hirdetik az érmék köriratukban is a győzedelmes Venust.

Augustust követően az esetek többségében eltűnik a képről az oszlop mellé támasztott pajzs (19-20. kép).¹⁰⁶⁰

Ráadásul a képtípus nem csak a pénzverésben adatolható, különböző változatai ugyanis a kisművészetek más területein is megjelennek: gemmákon, tükrök hátoldalán, agyaglámpákon, de olykor reliefeken is.¹⁰⁶¹ Ezek részleteikben gyakran eltérnek a fent bemutatott képtől: van, hogy az istennő kardot tart kezében¹⁰⁶², máskor előlnézetből kerül ábrázolásra¹⁰⁶³. De olyan esettel is gyakran találkozhatunk – kiváltképp’ a glyptika területén – , amikor az ábrázolás teljesen megegyezik az éremképeken megfigyelhetővel. A gemmákon igen gyakorinak számít a képtípus Venus ábrázolásai közt: többnyire a sisakot és sceptrumot tartó változattal találkozhatunk¹⁰⁶⁴, de vannak példák a most tárgyalt, almát és pálmaággat tartó variáns ábrázolására is.¹⁰⁶⁵

A coloniális veretek között nem találunk pontos megfelelőt a képtípusra: sem a sisakot és sceptrumot tartó, sem pedig az almával és pálmaággal ábrázolt variáns nem adatolható. Igaz, a felfegyverzett Aphrodité más ábrázolásmódja(i) felbukkan(nak) a coloniális éremanyagban: így pl. Kyzikos pénzein. Itt a meztelen, jobbra néző Aphroditét láthatjuk a hátlati képen, szemből ábrázolva, amint jobb kezét válla fölött a hajához emeli, balját pedig maga elé nyújtja. Az istennő bal kezében egy (a bal alkarjával párhuzamosan tartott) kard markolatát fogja, miközben tekintete is bal keze (és az abban tartott kard) felé irányul. Emellett Venustól balra, a lábai előtt egy kis oszlop is látható a képen, melynek tetején egy sisak van, balról pedig egy pajzs van nekitámasztva (73. kép).¹⁰⁶⁶ A kép a 2. század második felében többször is igazolható: Faustina minor¹⁰⁶⁷, Commodus¹⁰⁶⁸ és Septimius Severus¹⁰⁶⁹ esetében is találkozhatunk vele a kyzikosi pénzekben. Emellett Bernhart más városoknál (a kariai Antiochia¹⁰⁷⁰ és Korinthos¹⁰⁷¹ pénzein) is jegyzi a fegyvereket tartó Aphrodité

¹⁰⁶⁰ Ez alól kivételt jelent a Sabina nevében készített éremtípus: RIC II 412 (Róma, denarius), amely így teljesen megegyezik az augustusi mintával. A többi példát viszont Schmidt-Dick külön típusként határozza meg, VENUS f1B/04 jelzéssel (Schmidt-Dick 2002, 116).

¹⁰⁶¹ Schmidt 1997, 211-212.

¹⁰⁶² Schmidt 1997, 211.196.

¹⁰⁶³ Schmidt 1997, 211.193.

¹⁰⁶⁴ Schmidt 1997, 212.205, ill. a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött gemmák közül: Gesztelyi 2000, 56.111-112 és 57.113.

¹⁰⁶⁵ Schmidt 1997, 212.206, továbbá a debreceni Déry Múzeum gyűjteményéből: Gesztelyi 1987, 113.25 (a Kr. u. 2. századra datálva), és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött gemmák közül: Gesztelyi 2000, 56.110 (datálása: Kr. u. 1-2. század).

¹⁰⁶⁶ Flemberg 1991, 104-107.

¹⁰⁶⁷ Bernhart 1936, 48.296 = Flemberg 1991, 104, Abb. 52.

¹⁰⁶⁸ Bernhart 1936, 48.297 = Flemberg 1991, 104, Abb. 53.

¹⁰⁶⁹ Bernhart 1936, 48.286 = Flemberg 1991, 104, Abb. 54.

¹⁰⁷⁰ Bernhart 1936, 48.299 (III. Gordianus előlapjával).

¹⁰⁷¹ Bernhart 1936, 48.294 (Plautilla nevével) és 48.295 (Elagabalus korára datálva).

ábrázolását — Flemberg azonban az antiochiai említést tévedésnek találta, a korinthusi pénzeknél pedig elveti az azonosítást.¹⁰⁷²

6.5. Venus pálmaággal és fegyverekkel, támaszkodó testtartásban áll (Venus.A.IV.)

A fejezetben bemutatásra kerülő ábrázolásmódok sok részletükben kapcsolódnak az előzőleg tárgyalt Venus.A.III. képtípushoz. Egyező vonás, hogy Venus ezúttal is támaszkodó testtartásban látható, pálmaággal és – immár minden esetben – fegyverekkel. Vannak azonban eltérések is. Ezek közül legfontosabb, hogy az istennő ezúttal mindig szemből kerül ábrázolásra. Öltözete is változatosabb, ráadásul egyes típusoknál nem is egyedül jelenik meg, hanem mellette áll a kis Cupido is.

6.5.1. Venus sisakot és pálmaágot tart (Venus.A.IV.1.)

Első egységként néhány olyan változatot tekintek át, melyek számos részletükben közvetlenül kötődnek a „Venus Victrix” típus ikonográfiai hagyományaihoz — a legfontosabb különbséget a szemből történő ábrázolás jelenti (74. kép). Igaz, emellett más eltérések is felfedezhetőek, így pl. változik a lábtartás: általában a jobb láb tölti be a támasztóláb szerepét, míg a bal térd némileg behajlik, az istennő enyhén megemeli bal lábát. Bal könyökével azonban most is oszlopra támaszkodik, jobb kezét pedig – nagyjából derékmagasságban – maga elé nyújtja. Venus jobb kezében sisakot tart, az oszlopra támaszkodó baljában pedig egy átlósan tartott pálmaág van. Az istennő balra néz, vagyis saját szempontjából ezúttal is az előrenyújtott jobb keze felé tekint.

Venus öltözete és a kép egyéb részletei azonban meglehetősen változatosak. Egyes képeken félmeztelenül látható, pusztán egy leplet viselve, amely derekát öleli körbe és csupán a lábait takarja (74-75. kép). E ruhadarab vége ezúttal is a bal karjáig fut, néha pedig azt is láthatjuk, hogy a lepel vége Venus karján – ill. az azt támasztó oszlopon – átvetve az oszlop túlsó oldalán lóg alá (74-76. kép). Máskor azonban (így a 78-79. képen) teljesen fel van öltözve az istennő: dereka körül ekkor is megfigyelhető a köpeny (annak *sinusa*), emellett azonban tunicát is visel, így felsőtestét is ruha borítja. Fején Schmidt-Dick leírása szerint minden esetben diadém van¹⁰⁷³, ez azonban a képeken sokszor alig vehető ki.

De nem csupán az istennő öltözéke változatos a képeken, hanem Venus mellett, jobbra és balra a talajon is gyakran láthatunk különböző tárgyakat, alakokat — ezek alapján pedig több altípus elkülönítésére van lehetőség. Az első változatot az jelenti, ha a fent leírt

¹⁰⁷² Flemberg 1991, 101-104. — Itt kell megjegyezni, hogy a többi, Venust fegyverekkel ábrázoló (az ezután következő fejezetekben bemutatásra kerülő) típusnak szintén nem ismert számomra pontos párhuzama a koloniális veretek közül.

¹⁰⁷³ Schmidt-Dick 2002, 115.

részleteken kívül semmilyen további elem nem tűnik fel az ábrázoláson, vagyis Venus lábainál semmilyen tárgy sem látható (Venus.A.IV.1.a – 77. kép).¹⁰⁷⁴ Az istennő ilyenkor meztelen felsőtesttel jelenik meg a képen.

A következő variáns, ha balról egy kerek pajzs van Venus lábához támasztva¹⁰⁷⁵ (Venus.A.IV.1.b: 74-76. kép). A pajzs általában oldalnézetből látható, külső oldalán pedig néha a pajzsdudorból kiinduló, sugárirányú bordákból álló, „csillag-szerű” díszítést is megfigyelhetjük. Ez szintén nem új elem Venus ábrázolásában, hasonló alakú és díszítésű pajzsral már Augustus pénzein is találkozhattunk az istennő lábánál (18. kép — igaz, ekkor a pajzs előlnézetből látható). A korábbi típusokkal való párhuzamot tovább erősíti, hogy Venus olykor most is fedetlen felsőtesttel jelenik meg, ahogy ez pl. a 74-75. képen látható.¹⁰⁷⁶

Más érméken további részletekkel bővül a jelenet. Így van, amikor egy földre helyezett páncélt látunk a kép jobb szélén, a Venus mellett álló oszlop lábánál (Venus.A.IV.1.c – 78. kép)¹⁰⁷⁷, míg máskor a kis Cupido is feltűnik: szárnyas alakja a kép bal szélén áll, arccal Venus felé fordulva és az istennő lábának támasztott pajzsba kapaszkodva¹⁰⁷⁸ (Venus.A.IV.1.d – 79. kép). E két utolsó változatnál Venus lábtartása is figyelmet érdemel, míg ugyanis a Venus.A.IV.1.a-b képtípusoknál az oszlop melletti bal láb pihenő helyzetben volt, addig itt ez tölti be a támasztóláb szerepét, jobb lábát pedig megemeli az istennő és keresztbe teszi a másik előtt. Ez a megformálás Venus éremábrázolásai között egyedi elemnek számít, más területekről viszont ismertek párhuzamai: hasonló lábtartás felbukkan a támaszkodó Aphrodité/Venus szobrainál¹⁰⁷⁹, de az éremverésben is igazolható a megoldás más, oszlopra támaszkodva ábrázolt istennők esetében: így láthatjuk például Salusnál¹⁰⁸⁰, Cybelénél¹⁰⁸¹, Felicitasnál¹⁰⁸², Paxnál¹⁰⁸³, Securitasnál¹⁰⁸⁴ és Clementiánál¹⁰⁸⁵ is.

¹⁰⁷⁴ Schmidt-Dick besorolása szerint: VENUS f1A/10 (Schmidt-Dick 2002, 115).

¹⁰⁷⁵ Schmidt-Dick besorolása szerint: VENUS f1A/12 (Schmidt-Dick 2002, 115).

¹⁰⁷⁶ Ezzel szemben Schmidt-Dick leírása szerint az istennő teljesen fel van öltözve, tunicát és pallát is visel.

¹⁰⁷⁷ Schmidt-Dick besorolása szerint: VENUS f1A/13 (Schmidt-Dick 2002, 115).

¹⁰⁷⁸ Schmidt-Dick besorolása szerint: VENUS f1A/11 (Schmidt-Dick 2002, 115), azonban ő nem említi a Venus lába mellett/mögött lévő pajzsot, amibe Cupido kapaszkodik — jóllehet a pajzs az általa közölt képen (Schmidt-Dick 2002, Taf. 50. VENUS f1A/11) is határozottan kivehető.

¹⁰⁷⁹ Így pl. Delivorrias et al. 1984, 31.196, 32.204 és 32.209, 70.617. Különösen gyakori a keresztbe tett láb motívuma a (jobb kézzel támaszkodó) „Venus Marina” típusnál: Delivorrias et al. 1984, 66-67.

¹⁰⁸⁰ Schmidt-Dick beosztása szerint a SALUS f1B/04 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 105), mellyel Galba, Vespasianus és Domitianus pénzein találkozhatunk.

¹⁰⁸¹ Schmidt-Dick beosztása szerint a CYBELE f1A/01 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 40). A típus egyetlen alkalommal tűnik fel az éremverésben, Iulia Domna denariusai között, Caracalla uralkodásának idején: RIC IV/1 382 (80. kép). A képtípus leírásánál Schmidt-Dick ugyan leghagyja a keresztbe tett lábakra vonatkozó utalást, azonban ez a részlet az általa mellékelte képen éppúgy megfigyelhető (Schmidt-Dick 2002, Taf. 13), ahogy szerepel a RIC leírásában és a katalógus képén is (RIC IV/1, Pl. 13/18).

¹⁰⁸² Schmidt-Dick beosztása szerint a FELICITAS f1A/04 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 46), mellyel Iulia Mamaea pénzein találkozhatunk.

¹⁰⁸³ Schmidt-Dick beosztása szerint a PAX f1A/19 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 84), mellyel Aemilianus pénzein találkozhatunk.

¹⁰⁸⁴ Egyrészt megjelenik a Schmidt-Dick beosztása szerinti SECURITAS f1A(E)/04 képtípusnál (Schmidt-Dick 2002, 108), amely a 3. század folyamán több uralkodónál is adatható, így pl. Macrinus, III. Gordianus vagy

— Igaz, e példák többsége későbbi Venus jelenleg tárgyalt képtípusainál (Salus Flavius-kori ábrázolásait pedig közel másfél évszázad választja el ezen érméktől), ráadásul a lábtartás gyakran épp’ a fordítottja a Venusnál láthatónak: azaz a bal könyökével támaszkodó istennő oszlophoz közelebbi (bal) lába a keresztbe tett pihenőláb, az oszloptól távolabbi (jobb) pedig támasztófunkciót tölt be.¹⁰⁸⁶

A fejezetben tárgyalt változatok mindegyike Iulia Domna pénzein szerepel, Septimius Severus uralkodásának idején.¹⁰⁸⁷ A Venus.A.IV.1.a típusal kizárólag a Róma városában készített érmeiken találkozhatunk¹⁰⁸⁸, ugyanúgy, ahogy a Venus.A.IV.1.c¹⁰⁸⁹ és a Venus.A.IV.1.d¹⁰⁹⁰ változattal. Ezzel szemben a Venus.A.IV.1.b típus Rómában készített pénzek¹⁰⁹¹ mellett a keleti veretek közt (Laodicea ad Mare esetében)¹⁰⁹² is igazolható. E típusoknál tehát egymáshoz igen közel álló változatokról van szó, melyek megjelenése meglehetősen esetleges és szűk (időbeli) keretek közé szorított. Köriratukban mindig a VENVS VICTRIX megnevezés szerepel.

Maga a támaszkodó testtartás viszont több ábrázolási forma kapcsán feltűnik Venusnál a kor éremverésében — példáit egyformán láthatjuk az előző és a következő fejezetekben. E testhelyzet azonban nem csak az éremképeken szereplő változatok sajátja, sőt, igen nagy hagyományokra tekinthet vissza Venus különböző művészeti ágakban történő megjelenítései között. A támaszkodó testtartás ugyanis az „Aphrodité Urania” típushoz kapcsolódóan és

éppen Gallienus pénzein (pl. RIC V/1, 162.355). Másrészt találkozhatunk e részlettel annál a változatnál is, melyet Schmidt-Dick a SECURITAS fl B,D/03 jelzettel látott el (Schmidt-Dick 2002, 108), és a 3. század közepétől adatolható (pl. Hostilianus, Trebonianus Gallus, Vosuisanus és Probus pénzein).

¹⁰⁸⁵ E képtípus azonban először csupán a 3. század második felében jelenik meg — lásd pl. Tacitus antoninianusai között: RIC V/1 84.

¹⁰⁸⁶ Ez egyébként megegyezik a legtöbb, a bal könyökével támaszkodó, keresztbe tett lábú Aphrodité/Venus ábrázoló szobornál megfigyelhetővel is (így Delivorrias et al. 1984, 31.196, 70.617, 71. 626 és Schmidt 1997, 201.65). A Venus most tárgyalt képtípusainál adatolható fordított lábtartással összefüggésben talán az előző fejezetben bemutatott, hátulnézetből megjelenő Venus.A.III. típusra (ill. annak korábbi előzményeire) érdemes párhuzamként gondolni, hiszen annál is az istennő bal karját alátámasztó oszlophoz közelebbi (bal) láb kap támasztófunkciót.

¹⁰⁸⁷ A császár trónra jutását kísérő polgárháborúk lezárultát követő időszakban (vagyis a RIC datálása szerint 196 után).

¹⁰⁸⁸ RIC IV/1 888 (dupondiusok, ill. asok). Emellett Schmidt-Dick említi ezt a pajzs nélküli ábrázolási formát a RIC IV/1 581 éremtípus egyik változataként is, igaz, utóbbi esetben a RIC még lábjegyzetben sem hozza ezt a változatot. (A Schmidt-Dick által közölt képen – Schmidt-Dick 2002, Taf. 50 – azonban valószínűleg az utóbbi éremtípus látható, a képen ugyanis nem szerepel az S C rövidítés.)

¹⁰⁸⁹ Schmidt-Dick a RIC IV/1 581-hez kapcsolja ezt a variánst is, igaz, ott csak egy olyan változatról történik említés a lábjegyzetben (a C. IV, 123.218-ra hivatkozva), melynél páncél ugyan szerepel a képen, pajzs azonban nem. Hasonló ábrázolás azonban máshol is említésre kerül a RIC-ben, mégpedig ugyancsak a római verdéhez sorolt pénzek közt: RIC IV/1 889 (dupondius, a C. IV. 123.219-re hivatkozva) — ezt azonban Schmidt-Dick nem említi.

¹⁰⁹⁰ Schmidt-Dick ezt is a RIC IV/1 581 –hez kapcsolja. Ott szerepel a lábjegyzetben egy összetett képtípus leírása, azonban ez a Venus kezében lévő tárgyat sisak helyett pateraként, az istennő lábánál látható alakokat pedig két Cupidóként azonosítja — mindenesetre vélhetően ugyanarról az ábrázolásról lehet szó.

¹⁰⁹¹ RIC V/1 581 (aureus vagy denarius) és 890 (dupondius és as).

¹⁰⁹² RIC IV/1 647 (aureus), de Schmidt-Dick nem említi ezt az éremtípust az ábrázolás kapcsán.

annak hatására már a Kr. e. 5. században igazolható a szobrászatban¹⁰⁹³, majd ismételt adatolható a későbbiek során is.¹⁰⁹⁴

De érdemes pár szót szólni az Venus.A.IV.1.d típusnál szereplő, földre helyett páncélról is. A kis méret miatt ugyan a részletei nem vehetők ki, az azonban megállapítható, hogy a képen egy mellvért látható, amely a talajra lett állítva — ebből következőleg egy többé-kevésbé merev vértről lehet szó, hiszen egy gyűrűs páncéling (lorica hamata) vagy pikkelypáncél (lorica squamata) önmagában nem maradna meg hasonló helyzetben. Így itt leginkább a római császárok, főtisztek és elitalakulatok díszvértjére, az igen látványos és a császárok viseleteként gyakran ábrázolt izompáncélra gondolhatunk, amely azonban a hétköznapi katonai használatban csak kis szerepet kapott¹⁰⁹⁵, szemben pl. az igen kedvelt (több, kisebb fém páncéllemezből felépülő) lorica segmentatával.¹⁰⁹⁶

6.5.2. Az almát és pálmaágot tartó Venus előtt Cupido áll (Venus.A.IV.2.)

A következő ábrázolási forma szintén több ponton kapcsolódik a „Venus Victrix” típushoz (és az előző alfejezetben tárgyalt változatokhoz is): Venus támaszkodó testtartásban látható, előlnézetben, pálmaágot tartva és a fegyverek sem hiányoznak a képről (81. kép).¹⁰⁹⁷

Az istennő balra nézve áll, jobb lábára támaszkodik, a bal pedig pihenő helyzetben van, bal térdé általában enyhén behajlik. Bal könyökével egy nagy ovális pajzsra támaszkodik, bal kezében pálmaágot tart, előrenyújtott jobbában alma van. A jobb kéz helyzetében vannak kisebb eltérések, néha egészen arca elé emeli (82. kép), máskor viszont derékmagasságban látható (83. kép). Venus lábai előtt, balra a szárnyas Cupido áll, háttal az istennőnek, kezében rendszerint egy sisakként azonosítható tárgyat¹⁰⁹⁸ tartva (84. kép). Venus félig meztelenül látható a képeken, felsőteste fedetlen, csupán lábait takarja a derekát körbeölelő lepel.¹⁰⁹⁹ Fején diadémot visel.

¹⁰⁹³ Delivorrias et al. 1984, 29.

¹⁰⁹⁴ Aphrodité esetében: Delivorrias et al. 1984, 29-33 (az istennő felöltözve látható) és 65-71 (Aphrodité félig meztelen), a római korból, Venus kapcsán pedig: Schmidt 1997, 200-201.

¹⁰⁹⁵ Robinson 1975, 147-152.

¹⁰⁹⁶ Robinson 1975, 174-186.

¹⁰⁹⁷ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f1A/05 (Schmidt-Dick 2002, 114).

¹⁰⁹⁸ Igaz, ez a részlet olykor (így pl. a 83. képnél) hiányzik. Ennek megfelelően a BMC V, 238.428 egy olyan változatot ír le, melynél nem szerepel sisak, bár Cupido mindkét kezét maga elé nyújtja.

¹⁰⁹⁹ Schmidt-Dick leírása szerint ugyan a képtípuson az istennő teljes ruházatban van (tunicát és pallát is említ), ennek viszont már a kötetében közölt kép is ellentmond. A denariusoknál és aureusoknál mind a BMC, mind a RIC adatai szerint félig meztelenül jelenik meg Venus, a sestertiusok, dupondiusok és azok kapcsán pedig a RIC semmit sem közöl öltözetéről, a BMC-ben pedig csak annyi szerepel, hogy valamilyen ruhát visel. Ennek részleteiről azonban itt sem tudunk meg közelebbit, a számomra hozzáférhető képeken (így a 81. kép) pedig nem vehető ki az (esetlegesen) Venus felsőtestét fedő ruházat.

A képtípus ilyen formában kizárólag Septimius Severus uralkodása alatt jelentkezik, a Róma városának verdéjében készített, Plautilla nevét viselő¹¹⁰⁰ érméken. Itt viszont mind az aureusok¹¹⁰¹ és denariusok¹¹⁰², mind pedig a sestertiusok¹¹⁰³, a dupondiusok és az asok¹¹⁰⁴ közt is megtalálhatóak. A körirat minden esetben a VENVS VICTRIX formát követi.

Ugyanakkor hasonló – bár nem teljesen azonos – ábrázolással később is találkozhatunk, mégpedig Saloninának a 260 előtti időszakra datálható pénzei között. A képeken Venus balra áll, tunicát és pallát viselve (derekánál a ruha sinusa most is felismerhető), fején diadém van. Bal könyökével egy nagy pajzsra támaszkodik, bal kezével pálmaágat tart, előrenyújtott jobbában pedig alma van (85. kép).¹¹⁰⁵ A körirat mindig Venus Victrixet nevezi meg. Itt tehát a Severus-kori ábrázolás egyszerűbb változatáról van szó, melyről már hiányzik Cupido. Saloninát követően azonban ez a képtípus is eltűnik az éremverésből, többet nem találkozhatunk vele.

Plautilla pénzein külön figyelmet érdemel a pajzs, melyre az istennő támaszkodik: itt ugyanis néha látható a pajzs díszítése. Nem mindig, sokszor csupán a pajzs peremkiképzése vehető szemügyre, a középső felület pedig üres (83. kép), máskor pedig bár látható valamely ábrázolás, az felismerhetetlen és értelmezhetetlen (86. kép). Néha azonban a denariusoknál kivehető a pajzs díszítése, és abban – a BMC V, 238.430 leírásának megfelelően – az ikreket szoptató anyafarkas ismerhető fel: 82.¹¹⁰⁶ és 84. kép.¹¹⁰⁷ Az ábrázolás egyáltalán nem szokatlan a római propagandában: ismételten találkozhatunk vele az éremverésben is.¹¹⁰⁸ A jelenet a római nép mitikus őstörténetének egyik kulcsmomentumát ábrázolja, és így végső

¹¹⁰⁰ Ennek megfelelően vélhetően a Plautilla Caracallával kötött házasságával és az Augusta címmel való felruházásával (202 áprilisa) kezdődő, majd pedig száműzetésével (egy 205. január 22.-ét követő időpontban) végződő periódusra datálhatóak (a Plautillával kapcsolatos dátumokról: Kienast 2004, 165).

¹¹⁰¹ A RIC-ben RIC IV/1 369, a BMC-ben pedig BMC V, 238.427 (képe: BMC V, Pl. 38/10) katalógusszámmal jelölve.

¹¹⁰² A RIC-ben a RIC IV/1 369, a BMC-ben pedig a BMC V, 238.428 (képe: BMC V, Pl. 38/11) és 238.429-430 katalógusszámokkal.

¹¹⁰³ RIC IV/1 579.

¹¹⁰⁴ A RIC-ben a RIC IV/1 582, a BMC-ben pedig BMC V, 323.807 és 324.808 (képe: BMC V, Pl. 48/8) katalógusszámokon.

¹¹⁰⁵ RIC V/1 68 (Antiochia, antoninianus, VENVS VICTRIX körirattal). A RIC Cohen katalógusára hivatkozik, a C. V, 509.130-131 éremtípusokra (és annak megfelelően említi, hogy az istennő lábánál olykor egy további alak – akit fogolyként azonosít – is látható). Göbl katalógusában a Göbl 2000, Tab. 46/1582h jelzéssel szerepel a pajzsra támaszkodó, pálmaágat tartó Venus képe az antiochiai verde termékei közt, de emellett adatol egy hasonló ábrázolást a Colonia Claudia Ara Agrippinensiumban készített antoninianusok között is, ugyancsak Salonina nevében verve: Göbl 2000, Tab. 26/899. A körirat ezúttal is VENVS VICTRIX.

¹¹⁰⁶ Az ikrek alakja nem látható, azonban az (alapvetően jobbra fordulva álló) farkas mellső lábai és hátrapillantó fejtartása kivehető a képen — párhuzamként l. például Antoninus Pius idejéből a RIC III 734 (Róma, as) éremtípust (87. kép).

¹¹⁰⁷ Itt is csak a farkas lábai és feje vehető ki a képen — a balra forduló ábrázoláshoz párhuzamot jelent pl. Antoninus Pius denariusai közül a RIC III 96: 88. kép.

¹¹⁰⁸ 2. századi előfordulásához az előző két lábjegyzetben említett éremtípusokon túl lásd még pl. M. Aurelius asai között: RIC III 1247-1248. Az ábrázolás a coloniális pénzek közt is gyakran jelentkezik, ill. nem hiányzik a 3. század birodalmi éremanyagából sem — lásd pl. Philippus Arabs pénzei közt a RIC IV/3 15 katalógusszámú antoninianusokat.

oron Venusszal is kapcsolatba hozható, hiszen az istennő Aeneas anyjaként szintén nagy szerepet játszik a római eredetmondákba.¹¹⁰⁹

A három, utoljára tárgyalt képtípus (Venus.A.III., Venus.A.IV.1. és Venus.A.IV.2.) talán legszembetűnőbb közös vonásának a pálmaág feltűnését tekinthetjük. Ez meglehetősen szokatlan attribútum Venus esetében — a császárkori éremanyagban ezt megelőzően nem is adatható Venusnál¹¹¹⁰, sokkal inkább Victoriához kötődik.¹¹¹¹ Megjelenése vélhetően a győzelmi szimbolikát erősíti, összhangban az istennő köriratbeli megnevezésében szereplő *victrix* jelzővel. Persze, a pálmaág felbukkanása nem teljesen példa nélküli a Venushoz kötődő éremképeken: ha a császárkorban nem is, de a köztársaság utolsó évszázadában ismételtén találkozhatunk vele, rendszerint Cupido kezében.¹¹¹²

6.6. Venus kezében Victoriolával (Venus.A.V.)

A győzelmi szimbolikát azonban nem csupán a pálmaág fejezheti ki Venus ábrázolásain — talán még közvetlenebbül érvényesül azon képtípusoknál, ahol Venus Victoriolával kezében látható.¹¹¹³ Ez sem új elem a kor éremverésében, a két istennő együttes szereplése régi tradíciókra megy vissza: példáival már a köztársaság korától találkozhatunk. A vizsgált periódusban több ábrázolásmódnál is szerepel a Victoriola: van, hogy a szerelem istennője almát tart másik kezében (Venus.A.V.2.), míg máskor a felfegyverzett Venus kezében látható a győzelem istennőjének kicsiny alakja (Venus.A.V.1).

6.6.1. Venus Victoriával és fegyverekkel (Venus.A.V.1.)

Ennél a képtípusnál Venus balra nézve áll, jobb lábára támaszkodva, míg bal lába pihenő helyzetben van: bal térdét enyhén behajlítja. Az istennő bal könyökével egy ovális

¹¹⁰⁹ Azt, hogy Venus ezen szerepe a korszak propagandájában is kifejezésre jutott, kellően bizonyítja az istennő (más) ábrázolásai mellett a köriratban gyakran feltűnő *genetrix* melléknév — lásd pl. Iulia Domna aureusain és denariusain (Septimius Severus uralkodásának idején, a római verdeből): RIC IV/1 578.

¹¹¹⁰ A későbbiekben viszont előfordul még, igaz, csak mintegy száz évvel később, egyetlen változatnál, a Fausta (I. Constantinus felesége) nevét viselő, Treviriben gyártott ezüstpénzek közt: RIC VI 756 — a képen Venus ülve látható, bal felé tekint, miközben jobbában globust, bal kezében pedig pálmaágot tart. A köriratban a Venus Felix megnevezés szerepel. Az éremtípus 307-ben készülhetett és Fausta I. Constantinusszal kötött házasságával függhet össze (RIC VI, 157). Folytatásra azonban nem talált az éremverésben, későbbi párhuzamai nem ismertek.

¹¹¹¹ Victoria ábrázolásain viszont igen gyakori, lásd pl. Schmidt-Dick beosztásában a VICTORIA f1A/01-08, VICTORIA f1A/11-16, VICTORIA f1B/01-02, VICTORIA f2B/02-04 és VICTORIA f5A/01-04 típusoknál (Schmidt-Dick 2002, 121-131). Egyébként Victoria mellett még Hilaritas és Securitas ábrázolásainál is többször előfordul (Schmidt-Dick 2002, 60-61 és 107-108).

¹¹¹² A pálmaágot tartó Cupidót hol az előlapon láthatjuk, Venus feje mellett: RRC 359 (aureusok és denariusok Sulla seregének pénzverdejéből, Kr. e. 84-83: 1. kép), hol pedig a hátlapon kerül ábrázolásra, önálló képtípusként, míg az előlapon Venus jobbra néző feje szerepel: RRC 463/5a-b (sestertiusok, Róma, Kr. e. 46: 89. kép).

¹¹¹³ Ez a képtípus sem nélkülözi a (görög) coloniális párhuzamokat, Aphrodité Niképhoros különböző változatairól l. Bernhart 1936, 22-23.

pajzsra támaszkodik, a pajzs pedig egy földre tett sisak tetején áll. Bal kezében sceptrum¹¹¹⁴ van, melyet Venus olykor szinte függőlegesen tart, csupán egészen enyhén megdőntve (90. és 92. kép), míg máskor határozottan átlós helyzetben láthatjuk, alsó végével az istennő lábai elé nyúlva (91. és 93. kép). A sceptrum alja soha nem ér le a talajig. Venus jobbát nagyjából derékmagasságban nyújtja előre, tenyerén Victoriola áll, akinek ábrázolása ugyan általában meglehetősen elnagyolt, de szárnyai jól kivehetőek (90-93. kép).¹¹¹⁵ Venus tunicát és pallát visel, derekánál jól látható a ruha sinusa, az ívesen körbefutó ruharedő. Öltözetének érdekes vonása, hogy jobb mellét szabadon hagyja¹¹¹⁶ (90. és 93. kép). Fején diadém látható.

A Venus bal könyöke alatt lévő pajzs helyzete különböző lehet az egyes képeken: van, hogy szemből láthatjuk (93. kép), máskor viszont oldalnézletben szerepel, miközben vagy a belső fele (92. kép) vagy a külső oldala (90-91. kép) van az istennő felé fordítva.

Az ábrázolás nagy hagyományokkal rendelkezik a római éremverésben: a Victoriolát tartó Venus alakja, aki mellett sokszor fegyverek (egy pajzs) is megjelennek, már Caesar pénzein is adatható. Több változat ismert: van, amikor a szerelem istennője balra fordulva áll, előrenyújtott jobbában Victoriolával, bal kezével pedig egy függőlegesen tartott sceptrumot fog¹¹¹⁷ (7. kép). Máskor a sceptrum alsó végénél, Venus lába mellett, a talajon egy pajzs is feltűnik¹¹¹⁸ (8. kép), de olyan képpel is találkozhatunk, ahol az istennő átlósan tartja a sceptrumot, miközben bal könyökével a pajzsra támaszkodik, ami egy globus tetején áll¹¹¹⁹ (9. kép) — olykor pedig a sceptrum el is marad a képről¹¹²⁰ (10. kép). Hasonló ábrázolásokat többször is láthatunk a császárkorban: a balra néző, jobbában Victoriolát tartó, baljával egy sisak tetejére helyezett pajzsra támaszkodó Venus alakja ismételt felbukkan a pénzekben — egyes változatoknál az istennő bal kezében tartott sceptrum is megjelenik¹¹²¹, máskor viszont ez a részlet elmarad a képről (21-22. és 94. kép).¹¹²²

¹¹¹⁴ A RIC azonban ezt a tárgyat mindig dárdaaként azonosítja és a sestertiusok, dupondiusok valamint az asok leírásában a BMC-ben is ez a meghatározás szerepel.

¹¹¹⁵ Schmidt-Dicknél VENUS f1A/20 jelzettel szerepel a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 116).

¹¹¹⁶ A RIC nem tér ki az öltözet részleteire és Schmidt-Dick sem említi ezt az elemet, a BMC-ben viszont szerepel — legalábbis a denariusok és az antoninianusok leírásánál (így pl. BMC V, 445.77), igaz, a sestertiusok, dupondiusok és az asok esetében itt sem kerül említésre (így pl. BMC V, 485.275).

¹¹¹⁷ Így pl. RRC 480/4-5 és 480/8.

¹¹¹⁸ Így pl. RRC 480/9-10.

¹¹¹⁹ Így pl. RRC 480/3 és 480/17.

¹¹²⁰ Így pl. RRC 480/15-16.

¹¹²¹ Hadrianus pénzei közt: RIC II 279 (Róma, aureus). A képtípust Schmidt-Dick VENUS f1A/21 jelöléssel tárgyalja (Schmidt-Dick 2002, 116). Az ábrázolás rendkívül hasonló a korszakunkból ismert formához, az eltérést az olyan részletek jelentik, mint hogy Venus itt függőlegesen tartja a sceptrumot, a pajzsra díszítésként egy Medusa-fő látható, ill. hogy a RIC leírása szerint a Venus kezében lévő Victoriola egy trophaeumot tart.

¹¹²² Schmidt-Dicknél a VENUS f1A/19 jelöléssel szerepel ez a változat (Schmidt-Dick 2002, 116), a 2. század második felében találkozhatunk vele, Faustina minor és Lucilla pénzein. Faustina minor nevében egyaránt igazolható Antoninus Pius és M. Aurelius uralkodásának idején. Előbbi esetben lásd RIC III 495 (denarius: 21. kép), 1367 (sestertius) és 1389 (dupondius és as). M. Aurelius uralkodása alatt pedig: RIC III 733 (aureus), 734 (denarius), 736 (aureus), 1678-1679 (sestertius: 94. kép), 1681 (sestertius), 1682 (as) és 1688 (sestertius). Lucilla pénzein: RIC III 786 (denariusok, melyeknél a pajzs alól hiányzik a sisak: 22. kép), 787 (denarius) és 1762

Ezekhez a tradíciókhoz kapcsolódott a most tárgyalt képtípus, amelyet Caracalla pénzein láthatunk.¹¹²³ A Róma városában készített veretek közt jelentkezik, ott azonban az aureusok¹¹²⁴, denariusok¹¹²⁵, antoninianusok¹¹²⁶, a sestertiusok¹¹²⁷, valamint a dupondiusok¹¹²⁸ és asok¹¹²⁹ (93. kép) közt is adatolható. A körirat minden esetben a győzedelmes Venust hirdeti: részben a VENVS VICTRIX, részben pedig VENERI VICTRICI formát olvashatjuk.

Caracalla uralkodását követően a képtípus eltűnik az éremverésből, a következő fél évszázadban hiába keressük, csak a 3. század második felében tűnik fel egy-egy elszigetelt példája: Salonina, majd Magnia Urbica érméin. Az ábrázolás alapvetően megegyezik a Caracallánál látottakkal, kisebb különbségek azonban vannak: így a pajzs alól, amelyre Venus támaszkodik, eltűnik a sisak.¹¹³⁰ Saloninánál az ábrázolásmód egyaránt igazolható Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának éveiből¹¹³¹ és a 260 utáni időszakból¹¹³² (95. kép), mindkét esetben a VENVS VICTRIX körirattól kísérve. Magnia Urbica esetében pedig a ticinumi verdéből ismerjük a képtípust¹¹³³ (96-97. kép), szintén VENVS VICTRIX körirattal. Ezt követően azonban nem találjuk többet az éremanyagban: a tetrarchia korára eltűnik a Victoriolát tartó, felfegyverzett Venus képe az éremverésből.

6.6.2. Venus Victoriolát és almát tart (Venus.A.V.2.)

Az előző alfejezetben bemutatott forma mellett a 3. század utolsó évtizedeiből ismerünk más ábrázolásmódot is, melynél a kezében Victoriolát tartó Venust láthatjuk — ennél a képtípusnál azonban hiányoznak a fegyverek. Venus balra nézve áll, földig leomló hosszú ruhát visel¹¹³⁴, illetve köpenyt, melynél jól látható az istennő derekát körbeölelő sinus ránca, a köpeny vége pedig a bal könyökénél van átvetve és onnan lóg alá. Fején diadém van. Jobb karját – nagyjából mellmagasságban – előrenyújtja, kezében Victoriola áll, míg balját a másik irányba nyújtja és almát tart benne. A Venus jobbában álló Victoriola karjait széttárja, a kezében lévő tárgy viszont

(sestertius). — Mindezen érmék Róma városában készültek, az istennő bal karja alatt lévő pajzson pedig gyakran láthatunk különböző ábrázolásokat (így pl. a Dioskurok vagy a nőstényfarkas az ikrekkel: 94. kép).

¹¹²³ A RIC datálása szerint a 213 és 217 közötti időszakban — I. RIC IV/1, 258.

¹¹²⁴ RIC IV/1 311a, ill. arany medaillon: RIC IV/1 311c — VENVS VICTRIX körirattal.

¹¹²⁵ RIC IV/1 311b, VENVS VICTRIX körirattal.

¹¹²⁶ RIC IV/1 310 (VENERI VICTRICI körirattal) és 311c-d (VENVS VICTRIX körirattal).

¹¹²⁷ RIC IV/1 574, VENVS VICTRIX körirattal.

¹¹²⁸ RIC IV/1 575A, VENVS VICTRIX körirattal.

¹¹²⁹ RIC IV/1 577, VENVS VICTRIX körirattal.

¹¹³⁰ Igaz, ez sokszor (így pl. a 90. és 91. képnél) Caracalla pénzein is csak nehezen azonosítható.

¹¹³¹ Róma városának verdéjébe lokalizálva: Göbl 2000, Tab. 5/234 (aureusok és antoninianusok).

¹¹³² Göbl a sisciai verdéhez kapcsolja: Göbl 2000, Tab. 43/1471 (antoninianusok).

¹¹³³ A RIC a RIC V/2 347 katalógusszámú antoninianusok leírásában említi, mint az egyik lehetséges változatot, Cohen katalógusában a C. VI, 408.18 képviseli ezt a variánst, Pink pedig egy lábjegyzetben (Pink 1963, 29, 34. jegyzet) tesz említést róla. A pajzs alatt sem a RIC, sem pedig Cohen leírása nem említi sisakot.

¹¹³⁴ Szemben az előző fejezetekben bemutatott típusokkal, ahol Venus ruhája gyakran akkor is csak lábszárközépig ért, ha az istennő nem félmeztelenül került ábrázolásra.

csak bizonytalanul azonosítható: egyaránt felmerülhet a koszorú és a tropaeum lehetősége (97-98. kép).

A képtípus kizárólag Carinus¹¹³⁵ és Numerianus (98. kép) pénzein¹¹³⁶ jelentkezik, más példája sem uralkodásuk előtt, sem azt követően nem adatható — a római éremverésben ez egyben a legkésőbbi példa a kezében Victoriát tartó Venus megjelenítésére. A körirat mindegyik példánál a VENERI VICTRICI olvasatot adja.

6.7. Venus fegyverekkel, állva (Venus.A.VI.)

Ebben az egységben azon képtípusokat tekintem át, amelyeknél dominánssá, sőt, esetenként kizárólagossá válik a fegyverek szerepe a Venus mellett látható tárgyak között. A fegyvereken (sisak, pajzs, olykor dárda) kívül legfeljebb egy sceptrum bukkan fel a képeken, az istennő hagyományos attribútumai (alma, a kis Cupido alakja) nem jelentkeznek. A körirat az esetek zömében a győzedelmes Venust hirdeti és az egész ábrázolás igen szorosan kötődik a katonai, hadi tematikához.

6.7.1. Venus sisakkal, pajzssal és sceptrummal, lábánál foglyok (Venus.A.VI.1.)

Elsőként egy olyan ábrázolásmódot¹¹³⁷ tárgyalok, amely a kép megformálásában és az istennő testtartásában számos közös vonást mutat a fentebb bemutatott Venus.A.V.1. típusal. Venus ezúttal is balra nézve áll, jobb lábára támaszkodik, míg a bal pihenő helyzetben van: bal térdét enyhén behajlítja. Bal könyökét/alkarját egy ovális pajzson nyugtatja, bal kezében (átlósan tartott) sceptrumot fog, jobbát pedig nagyjából derékmagasságban maga elé nyújtja: jobb kezében sisakot tart (99. kép). Tunicát és pallát visel, derekánál jól látható a ruha sinusa, az ívesen körbefutó ruharedő. A tunica azonban – a Venus.A.V.1. típushoz hasonlóan – most is szabadon hagyja az istennő jobb mellét (100. kép). Fején diadém látható.

Venus mellett, két oldalt egy-egy, a földön ülő kis alak is megfigyelhető. A jobb oldali az istennő bal karját támasztó pajzs aljánál ül¹¹³⁸, jobb fele fordulva (tehát az istennőnek háttal) — néha (így pl. a 99. képnél) az is kivehető, hogy az alak némileg előrehajolva a térdére könyököl, miközben a kezével támasztja meg fejét. A másik figura az átellenes oldalon, Venustól balra, balra fordulva ül (ugyancsak háttal az istennőnek), gyakran szintén térdére könyökölve (100. kép). A két alakot hadifoglyokként azonosíthatjuk. Foglyok

¹¹³⁵ Egyaránt előfordul a Carinust Caesarként, ill. Augustusként megnevező pénzek. Előbbinél: RIC V/2 154 (Róma, aureus), utóbbi esetben pedig: RIC V/2 230-232 (Róma, aureus). — A RIC ugyan a Venus kezében álló alakot minden esetben Cupidóként határozza meg, ennek azonban a képek ellentmondanak, ugyanis egy női ruhát viselő alak látható rajtuk. Szintén Victoriát említ Pink: Pink 1963, a 34. és a 35. oldalon.

¹¹³⁶ Numerianus (Augustusként): RIC V/2 405-406, ill. Pink 1963, a 35. oldalon (Róma, aureus).

¹¹³⁷ Schmidt-Dick tipológiájában a VENUS f1A/16 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 115).

¹¹³⁸ A BMC leírása szerint a pajzs egyenesen ezen az alakon nyugszik (BMC V, 446.86).

megjelenése a római éremverésben egyáltalán nem ritkaság¹¹³⁹, Venus melletti szereplésük azonban egyedi jelenségnek számít. Hasonló ábrázolással (a két oldalt ülő foglyok alakjával) gyakran találkozhatunk viszont pl. a tropaeum-ábrázolásoknál¹¹⁴⁰ (102. kép).

A már említett előzmények és párhuzamok dacára azonban a képtípussal ilyen formában csak Caracalla pénzein találkozhatunk, a Septimius Severus halála utáni időszakra datálható, Róma városában készített antoninianusok¹¹⁴¹ és denariusok¹¹⁴² között. Ezt követően az ábrázolás eltűnik az éremanyagból, igaz, Göbl katalógusa említ egy hasonló típust Salonina esetében¹¹⁴³ — ezúttal azonban csak egy fogoly látható a képen, az istennő lábától balra (103. kép). A körirat minden példánynál (Caracalla és Salonina esetében egyaránt) a VENVS VICTRIX olvasatot nyújtja.

6.7.2. Venus sisakkal, pajzsral és sceptrummal (Venus.A.VI.2 és Venus.A.VI.3.)

Jóllehet az előző alfejezetben említett típus csak Caracalla és Salonina pénzei között fordul elő, egy némileg leegyszerűsített változatával többször is találkozhatunk — ez esetben hiányzik a képről a földön ülő hadifoglyok alakja.¹¹⁴⁴ Ettől eltekintve viszont sokszor szinte teljes az egyezés, főleg a 3. század közepén, III. Gordianus uralkodása alatt vert daraboknál. Venus balra nézve áll, bal lába pihenő helyzetben van: a bal térdét enyhén behajlítja. Bal könyökével egy, a földön álló, nagy ovális pajzsra támaszkodik, bal kezében átlósan tartott sceptrum van, előrenyújtott jobbában sisakot tart (Venus.A.VI.2.). Az istennő hosszan leomló ruhát visel (tunicát és pallát), derekánál jól látható a ruha sinusa, az ívesen körbefutó ruharedő — a köpeny vége pedig egyes daraboknál a bal alkarján van átvetve, onnan lóg alá (104. kép). Venus jobb melle fedetlen (mellette azonban határozottan látszik egy újabb ruharedő), fején diadémot visel (105. kép). Igaz, máskor vannak kisebb eltérések: így pl. 106. képen az istennő mindkét mellét elfedi ruhája és a lábtartása sem határozható meg.

¹¹³⁹ Így néhány példa Caracalla pénzei közül, melyeken az uralkodó lábánál egy fogoly is látható: RIC IV/1 20 (Róma, aureus és denarius), 24B (denarius) és 29A (aureus). De önálló hátlapi témaként is megjelenhet az ülő, megkötözött fogoly ábrázolása — a képtípus Septimius Severus pénzverésében adatolható, az emesai verdébe lokalizálható denariusok között: RIC IV/1 432-434 (101. kép).

¹¹⁴⁰ Így néhány példa Septimius Severus Róma városában készített pénzei közül: RIC IV/1 55 (aureus), 63 (denarius), 90 (denarius), 153 (denarius), 176 (denarius), 184-185 (denarius), 321 (denarius). De az ábrázolás már ezt megelőzően is felbukkan az éremverésben, így pl. Titusnál: RIC II 21A (aureus és denarius), vagy Domitianus pénzein: RIC II 266 (dupondius). Majd Commodus uralkodása alatt is találkozhatunk vele: RIC III 605 (aureus), 606-607 (denarius), 608 (aureus), 609 (denarius) és 632 (aureus), 634 (aureus).

¹¹⁴¹ RIC IV/1 312a-c (képe: RIC IV/1, Pl. 13/4), a BMC-ben pedig BMC V, 446.86 katalógusszámon (képe: BMC V, Pl. 69/14).

¹¹⁴² RIC IV/1 312d, a BMC-ben pedig BMC V, 446.87 (képe: BMC V, Pl. 69/15) és 446.88.

¹¹⁴³ Göbl 2000, Tab. 13/506: antoninianus a római verde 260 utáni periódusából.

¹¹⁴⁴ Schmidt-Dicknél a VENUS f1A/15 megjelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 115).

A képtípusra számos példát látunk a korszakban, III. Gordianus¹¹⁴⁵ (104-105. kép), Gallienus¹¹⁴⁶, Salonina (106. kép)¹¹⁴⁷ és Magnia Urbica¹¹⁴⁸ (107. kép) pénzei között is feltűnik. A köriratban mindig VENVS VICT[RIX] megnevezés szerepel.

Igazolható azonban egy másik, hasonló változat is, melynél a Venus mellett feltűnő tárgyak, attribútumok megegyeznek az előbb bemutatott képtípusnál szereplőkkel, csak elrendezésük tér el attól¹¹⁴⁹ (Venus.A.VI.3.). Venus itt is balra nézve áll, és a képeken olykor enyhén behajlított bal térde is kivehető (108. és 112. kép). Előrenyújtott jobbjaiban sisakot látunk, bal kezében pedig sceptrum van — de ezúttal nem átlósan, hanem függőlegesen tartja, a sceptrum alja a talajon nyugszik. A pajzs átkerült másik oldalra: Venustól balra látható, a talajra állítva, de az istennő nem támaszkodott rá, hanem csupán a lábának döntötte (109. kép). Teljesen fel van öltözve, hosszú tunicát visel, valamint köpenyt. Utóbbi most is íves redőben (sinus) öleli körbe Venus derekát, a vége pedig a bal karján van átvetve és onnan lóg alá az oldala mellett (108. és 110-112. kép). Fején ezúttal is diadémot sejtethetünk.

A típus ilyen formában Iulia Mamaea (108-109. kép)¹¹⁵⁰ pénzein jelentkezik először, majd Salonina (110. kép)¹¹⁵¹, Severina (111. kép)¹¹⁵² és Magnia Urbica (112. kép)¹¹⁵³ esetében is találkozhatunk vele. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az istennő testhelyzete és beállítása alapvetően megegyezik a Venus.A.II.1. és Venus.A.II.2. típusnál megfigyelhetővel, melyekhez képest a különbséget a Venus kezében lévő sisak és a lába mellett álló pajzs jelenti. A körirat Salonina egyik éremtípusától eltekintve mindig a Venus Victrix megnevezést tartalmazza.

¹¹⁴⁵ RIC IV/3 125 (aureus), 126 (arany quinarius) és 131 (denarius) — mindegyik a Róma városában készített veretek közül, VENVS VICTRIX körirattal.

¹¹⁴⁶ A RIC által a 260 utáni időszakra datálva: RIC V/1 289 (Róma, antoninianus, VENVS VICTRIX körirattal). Göbl viszont már nem említi ezt a változatot áttekintésében, ill. feltehetően a dárdát tartó típushoz sorolja a megfelelő vereteket — a két típus elkülönítésének nehézségeiről l. a következő fejezetet.

¹¹⁴⁷ Antoninianusok a mediolanumi verdéből, a 260 utáni időszakból: a RIC-ben RIC V/1 67, Göbl katalógusában pedig Göbl 2000, Tab. 36/1313 és Tab. 37/1368 katalógusszámokon. A köriratban mindig a VENVS VICT forma olvasható.

¹¹⁴⁸ RIC V/2 347 (Ticinum, antoninianus VENVS VICTRIX körirattal) — Cohen katalógusában: C. V, 408.15, Pinknél pedig: Pink 1963, a 29. oldalon.

¹¹⁴⁹ Schmidt-Dick beosztásában a VENUS fIA/14 megjelölés alatt szerepel (Schmidt-Dick 2002, 115).

¹¹⁵⁰ RIC IV/2 357 (arany quinarius), 358 (denarius), 705 (sestertius), 706 (dupondius) és 707 (as) — a körirat mindig VENVS VICTRIX.

¹¹⁵¹ Göbl a Róma városi verdehez kapcsolja a típust és egyaránt ismeri példáit VENVS VICTRIX, valamint VENVS GENETRIX körirattal. A Venus Victrix köriratú érmék egy részét 260 előttre datálja (Göbl 2000, Tab. 5/232: aureusok és antoninianusok), míg másokat a 260 utáni periódusra (Göbl 2000, Tab. 17/618: antoninianusok), a Venus Genetrix megnevezést adó példányokat viszont egységesen a 260 előtti szakaszhoz köti: Göbl 2000, Tab. 5/237 (antoninianusok).

¹¹⁵² Woods 2013, Pl. 31/4 (denarius), VENVS VICTRIX körirattal. Az éremtípusból egyetlen példány ismert, ezért Woods vagy téves veretnek, vagy pedig egy nagyon rövid ideig gyártott variánsnak tartja (Woods, 2013, 141, 19. lábjegyzet).

¹¹⁵³ RIC V/2 342-343 (Róma, antoninianus, VENVS VICTRIX körirattal), a részletes leírás viszont csak a RIC által hivatkozott C. VI, 408.16-17 éremtípusoknál olvasható. Pink szintén említi a típust (Pink 1963, a 39. és a 40. oldalon), igaz, nagyon szűkszavú leírással, melyben csak az szerepel, hogy Venus balra nézve áll — az azonosítás így itt a verdejegyek alapján történt.

6.7.3. *Venus sisakkal, pajzzsal és dárdával (Venus.A.VI.4.)*

A felfegyverzett Venus ábrázolásai közül utolsóként egy olyan képtípust tárgyalok, amelynél immár kizárólagossá válik a fegyverek szerepe az istennő által tartott – ill. mellette megjelenő – tárgyak között. A fegyverek teljesen átveszik Venus hagyományos attribútumainak helyét, a szerelem istennőjének tradicionális jellegzetességei közül (alma, Cupido, tükör, stb.) egyet sem láthatunk.

Mindenesetre az ábrázolás így sem kapcsolatok és párhuzamok nélküli a korabeli éremanyagban: a kép kompozíciója, Venus testhelyzete és beállítása szinte teljesen megegyezik az Venus.A.VI.2. altípussal megfigyelhetővel, a legfőbb különbséget az jelenti, hogy az istennő bal kezében tartott sceptrum helyén most egy dárdát látunk.

Venus balra nézve áll, földig érő hosszú ruhát visel, amely lábait is teljesen elfedi: így azok helyzetét nem lehet meghatározni. Mellette jobbról egy, a földön álló nagy pajzs látható, bal könyökével erre támaszkodik az istennő. Bal kezében dárdát tart, nagyjából derékmagasságban előrenyújtott jobbában pedig egy sisak van (113-118. kép). Fején diadémot hord. A tunica¹¹⁵⁴ mellett gyakran felismerhető az istennő derekánál a köpeny öblös redője (a sinus), olykor pedig (így pl. a 114. és 116. képen) a pallának a bal karon átvetett és onnan lelógó végét is megfigyelhetjük.

A dárdát Venus bal kezében tartja, átlós helyzetben, annak megfelelően, ahogy az Venus.A.VI.2. típusnál a sceptrumot fogja. A dárda hegye általában lefelé mutat (113-114. és 117. kép) — ilyenkor ugyan előre néz a hegy, a fegyver helyzete azonban mégis teljesen eltér attól, ahogyan a tropaeumot és dárdát tartó Marsnál látható: jobb kézben, felfele néző hegygel¹¹⁵⁵ (119. kép). Máskor viszont (így a 116. képnél) fordítva tartja Venus a dárdát, a hegye hátra, felfele néz — erre már találunk közvetlen példát is Marsnál, mégpedig a jobbában egy olajágot a magasba emelő, bal kezében pedig vállra vetett dárdát és pajzsot tartó változatnál (120. kép).

A típust gyakran meglehetősen nehéz elkülöníteni az Venus.A.VI.2. változattól, hiszen az egyetlen biztos és szembetűnő különbséget a dárda hegyének megjelenítése jelenti — ha egy-egy rosszabb állapotú éremnél ez nem látható, az nagyban megnehezíti az azonosítást. További bizonytalanságot okoz, hogy gyakran a katalógusokban sem egyértelmű a meghatározás: sokszor a dárda megjelölést használják a sceptrumra is, ahogy ezt a Venus.A.II.2. és a Venus.A.V.1. típusnál láthattuk.

¹¹⁵⁴ Ami ezúttal Venus mindkét mellét fedi, sőt olykor (így a 113. képen) még mintha a ruhadarab ujjai is kivehetőek lennének a felkaroknál.

¹¹⁵⁵ Egyébként ez a típus Mars egyik legáltalánosabb ábrázolási formája a korszakban, amellyel a 2. és a 3. században is gyakran találkozhatunk (előfordulásairól l. Schmidt-Dick 2011, 153-156).

A képtípus Schmidt-Dicknél nem szerepel, vagyis ő a 253-at megelőző években egyáltalán nem számol vele. A RIC ezzel szemben említi egy példáját Iulia Maesa¹¹⁵⁶ veretei közt — jelentősebb számban azonban mindenképpen csak a 3. század közepétől, Valerianus és Gallienus uralkodása alatt, ill. ezt követően igazolható az ábrázolás. Így találkozhatunk vele Valerianus (115. kép)¹¹⁵⁷, Gallienus (113. kép)¹¹⁵⁸, Salonina (114. kép)¹¹⁵⁹, II. Claudius (117. kép)¹¹⁶⁰ és Aurelianus (118. kép)¹¹⁶¹ pénzein, de még Vaballathusnál (116. kép)¹¹⁶² is. A körirat az előzőekben bemutatott változatokhoz képest meglehetősen változatos: ugyan legtöbbször a Venus Victrix megnevezéssel találkozhatunk (mind nominativusban, mind pedig dativusban), de emellett ismételten felbukkan a VENVS AVG forma is, Aurelianus pénzein pedig Providentia megnevezése szerepel Venus ábrázolása mellett.

Aurelianus követően azonban ez a típus is eltűnik a pénzekről: sem Carinus és Magnia Urbica idején nem találkozhatunk vele, sem pedig a későbbiekben — igaz, a tetrarchia korában Venus más képtípusai sem kaptak szerepet a pénzverésben, Galeria Valeria (és Fausta) érméivel pedig végleg ki is kerül az istennő a császári érempropagandából.

¹¹⁵⁶ RIC IV/2 275 (denarius), VENVS VICTRIX körirattal. A RIC Cohen katalógusára hivatkozik (C. IV, 396.52), ahol ugyanezt a leírást olvashatjuk, ellenben a BMC (melyben az 578. oldalon, egy kereszttel jelölve szerepel a változat) gyermekként értelmezi az istennő jobbáiban tartott alakot — igaz, az azonosítás bizonytalanságát jelölve itt is kérdőjellel szerepel a meghatározás.

¹¹⁵⁷ VENVS VICTRIX köriratú antoninianusok, amelyeket a RIC (RIC V/1 222 katalógusszámon) Viminaciumba, Göbl katalógusa viszont (Göbl 2000, Tab. 46/1573 és Göbl 2000, Tab. 46/1582b) az antiochiai verdébe lokalizál.

¹¹⁵⁸ A RIC a 260 előtti időszakban RIC V/1 298 katalógusszámmal említi (Viminacium, antoninianus, VENVS VICTRIX körirattal), mely változatot Göbl az antiochiai verdéhez sorolja (Göbl 2000, Tab. 46/1573).

A 260 utáni periódusból a RIC több éremtípust is említi, mindegyik antoninianus, amiket a katalógus Antiochiába lokalizál. Így láthatjuk a képtípust VENERI VICTRICI körirattal a RIC V/1 621 katalógusszámon, amely Göbl katalógusában a Göbl 2000, Tab. 49/1652 katalógusszámú változatnak feleltethető meg. További példát jelent a RIC V/1 660, ahol azonban a RIC több körirati variációt is közöl: VENER[I] VICTRIX vagy VICTRICI, olykor VENRI formában. Göblnél az eltérő köriratú érmék külön sorszámot kapnak, így a VENER VICTRICI köriratot a Göbl 2000, Tab. 49/1654 esetében látjuk (Antiochiához sorolva), a VENER VICTRIX formát viszont már Göbl 2000, Tab. 45/1537 katalógusszámon és Cyzicusba lokalizálva. A VENRI VICTRICI köriratú variánst viszont újra Antiochiához kapcsolja (Göbl 2000, Tab. 49/1653). A RIC-ben a képtípus további előfordulását jelenti a RIC V/1 661 (szintén Antiochia, antoninianus) VENVS AVG körirattal, amit Göbl újra a cyzicusi verde gyártmányai közé sorolt (Göbl 2000, Tab. 45/1548).

¹¹⁵⁹ VENVS AVG körirattal, 260 utánra datálva, az antiochiai verde antoninianusai között: RIC V/1 86, ill. Göbl 2000, Tab. 49/1671.

¹¹⁶⁰ RIC V/1 245, ill. Mairat 2007, 191.13: Cyzicus, antoninianus, VENVS AVG körirattal.

¹¹⁶¹ RIC V/1 335 (Cyzicus, antoninianus), a körirat: PROVIDENT AVG. Göbl (Göbl 1993, Tab. 24/310) a Venus kezében lévő tárgyat nem dárdaaként, hanem sceptrumként azonosítja (Göbl 1993, 146). Estiot és Mairat viszont dárdaaként határozza meg. Az általuk a *MER/RIC AD 268-276* projekt keretében közölt képeken az érmék egy részénél (<http://www.ric.mom.fr/fr/coin/2876>) valóban jól kivehető a dárda hegye, míg máskor (így pl. a <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/2877> vagy a <http://www.ric.mom.fr/fr/coin/2879>) egyáltalán nem látható, így a Venus kezében lévő tárgyat nem lehet megkülönböztetni egy sceptrumtól. — Mindez jól mutatja a Venus.A.VI.2. és a Venus.A.VI.4. típusok megkülönböztetésének nehézségét és esetlegességét.

¹¹⁶² RIC V/2 5, ill. Göbl 1993, Tab. 27/361, Bland 2011, 167.22 és 168.23: antoninianusok, VENVS AVG körirattal. Az éremtípus arra az időszakra datálható, amikor nyílt fegyveres konfliktus bontakozott ki Aurelianus és a palmyrai vezetés között. A palmyrai hatalmi törekvésekre (pl. Egyiptom megszállására) válaszul Aurelianus támadást indított, hogy visszaszerezze a birodalom keleti területeit, Vabalathus és Zenobia pedig 272 tavaszán immár teljesen önálló uralkodóként léptek fel a propagandában is, a teljes császári (és császárnéi) titulátúra felhasználásával prezentálták magukat az éremverésen (Bland 2011, 140-142).

6.8. Venus trónon ülve (Venus.B.)

Venus ábrázolásainak utolsó nagy csoportját azok az érmék jelentik, amelyeken az istennőt trónon ülve látjuk.¹¹⁶³ Az ilyen képtípusok száma jóval csekélyebb, mint az álló helyzetű változatoké, ráadásul egy részük csupán az éremtípusok egy szűk körénél, egy-egy uralkodó pénzein adatható. De éppen ezért az ábrázolások jóval egységesebb képet mutatnak, mint az álló testhelyzetű variánsok — a beállítás fő elemei minden esetben megegyeznek. Az istennő balra fordul (jobbra néző változat egyáltalán nem fordul elő a római éremverésben), alapvetően oldalnézetben jelenik meg: a lábait oldalról látjuk és a fejét is profilból mutatják a veretek, a felsőteste azonban szemből kerül ábrázolásra. Teljesen fel van öltözve: tunicát és pallát visel, fején diadém van. Trónon ül, melynek alsó részéből általában csak az oldala látszik, háttámláját viszont – Venus felsőtestéhez hasonlóan – gyakran előlnézetből vehetjük szemügyre: ilyenkor a háttámla két felső sarka az istennő vállai felett figyelhető meg. Venus bal kezében sceptrum van, jobbát pedig előre nyújtja. A csoporton belül az jelenti a legfőbb különbséget az egyes változatok közt, hogy milyen tárgy van Venus maga elé nyújtott jobb kezében — ez alapján tudjuk az egyes típusokat elkülöníteni. A megjelenő elemek mindig Venus hagyományos attribútumai közé tartoznak (alma, Cupido), fegyvereket soha nem látunk a képeken, így az ülő változatok sok szempontból a Venus.A.II. csoport képtípusaival állíthatók párhuzamba.

6.8.1. Az ülő Venus jobbát maga elé nyújtja, tenyerét széttárva (Venus.B.I.)

Az első képtípusnál Venus jobbja üres: semmit sem tart előrenyújtott kezében, tenyerét nyitva, széttárt ujjakkal, oldalra fordítva látjuk.¹¹⁶⁴ Az istennő trónszéken ül, bal felé tekint, lábai alatt gyakran egy kis lábtartó zsámoly is megfigyelhető (121. és 122. kép). Tunicát és pallát visel, derekánál az álló helyzetű változatokhoz hasonlóan fut körbe a köpeny öblös redője (sinus), olykor látható a palla bal karon átvetett, könyöktől lelógó vége is (122. kép). Fején diadém van. Bal kezében sceptrumot tart, melynek alja a trón mellett a földön nyugszik, az istennő pedig nagyjából vállmagasságban fogja és vagy függőlegesen (122-124. kép), vagy pedig némileg ferde helyzetben tartja (121. kép). Jobbát kb. derékmagasságban nyújtja előre, tenyere üres, ujjait széttárja.

A képtípussal Iulia Domna azon pénzein találkozhatunk, amelyeket Caracalla uralkodása alatt Róma városában vertek az anyacsászárné nevében: itt viszont aureusokon¹¹⁶⁵,

¹¹⁶³ Venus ülve történő ábrázolása sem csak az éremverés sajátja, a különböző ábrázolás-típusokról, azok eltérő művészeti ágakban megjelenő példáiról l. Schmidt 1997, 212-215. Az ülő helyzetű ábrázolás ráadásul a görög pénzverésben is megjelenik Aphrodité kapcsán: Bernhart 1936, 24-27.

¹¹⁶⁴ Schmidt-Dick beosztásában a VENUS f5A/01 megjelöléssel szerepel a típus (Schmidt-Dick 2002, 117).

¹¹⁶⁵ RIC IV/1 388a-c, ill. a BMC említ kétszeres aureust is: BMC V, 433.21 (képe: Pl. 68/2).

antoninianusokon¹¹⁶⁶ (121. kép), denariusokon¹¹⁶⁷ (122. kép), sestertiusokon¹¹⁶⁸ (123. kép), valamint dupondiusokon és asokon¹¹⁶⁹ (124. kép) egyaránt előfordul az ábrázolás. A köriratban mindig a VENVS GENETRIX megnevezést olvassuk.

A típus csak Iulia Domna említett pénzein szolgál Venus ábrázolására, sem korábban, sem pedig a későbbiekben nem találkozhatunk vele. Ugyanakkor maga az ábrázolás egyáltalán nem számít egyedinek a római éremverésben, párhuzamai más istennők kapcsán ismételten feltűnnek: így láthatunk hasonló képtípust Indulgentiánál¹¹⁷⁰ (125. kép), Patientiánál¹¹⁷¹ (126. kép), valamint Vesta¹¹⁷² (127. kép) esetében is. Igaz, kisebb-nagyobb eltérések vannak az ábrázolásban¹¹⁷³, ill. azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezekkel a képekkel főként a 2. század első felében találkozhatunk, tehát jóval Venus most tárgyalt ábrázolás-típusát megelőzően.¹¹⁷⁴

E képtípushoz kapcsolható néhány olyan érem is (Iulia Domna egyes dupondiusai és asai, melyek Caracalla uralkodásának idejére datálhatóak¹¹⁷⁵, ill. Orbiana egyes denariusai¹¹⁷⁶), melyeknél a RIC leírása szerint Venus előrenyújtott jobbja nem üresen, nyitott tenyérrel látható, hanem paterát tart benne az istennő. A katalógus más különbséget nem jelez az ábrázolásban, és a köriratban is mindig a Venus Genetrix megnevezés szerepel, a változat tehát igen szorosan kötődik a VenusVII.1. képtípushoz. Schmidt-Dick nem is jegyzi külön képtípusként — igaz, nem szerepelteti az ide tartozó éremtípusokat a kezét üresen előrenyújtó Venus ábrázolásmódjához tartozó éremtípusok felsorolásában sem. Mindenesetre, ha létező képi változatnak tekintjük is a paterát tartó formát, akkor is csupán egy korlátozott megjelenési idejű és szerepű variánst kell benne látnunk, főleg, ha tekintetbe vesszük, milyen kicsi a különbség egy patera és egy szétnyitott ujjakkal ábrázolt tenyér képe között.

¹¹⁶⁶ RIC IV/1 388a.

¹¹⁶⁷ RIC IV/1 388c.

¹¹⁶⁸ RIC IV/1 592A.

¹¹⁶⁹ RIC IV/1 605.

¹¹⁷⁰ Hadrianus, Antoninus Pius és Maximinus Thrax pénzein (Schmidt-Dick 2002, 62, INDULGENTIA f5A/01 típus).

¹¹⁷¹ Hadrianus veretein (Schmidt-Dick 2002, 81, PATIENTIA f5A/01 típus).

¹¹⁷² Plotina esetében (Schmidt-Dick 2002, 119, VESTA f5A/01 típus).

¹¹⁷³ Különbséget jelent pl. hogy az ábrázolt istennő baljában a sceptrum rendszerint átlós helyzetben van, alsó vége pedig nem ér le a talajig.

¹¹⁷⁴ Igaz, Indulgentia ábrázolása Maximinus Thrax pénzein is megjelenik, így pl. RIC IV/2, 140.8 (denarius) és 144.46 (sestertius).

¹¹⁷⁵ A RIC egyrészt a RIC IV/1 605-höz kapcsolódó lábjegyzetben említ ilyen variánst, másrészt a RIC IV/1 605A esetében, mindkétszer VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁷⁶ RIC IV/2 326: VENVS GENETRIX körirattal.

6.8.2. Az ülő Venus almát tart kezében (Venus.B.II.)

A következő típus annyiban tér el az eddigiektől, hogy Venus előrenyújtott jobbában egy gömb alakú tárgyat tart.¹¹⁷⁷ Emellett az istennő lábánál hiányzik a lábzsámoly (128. kép), olykor pedig a trón háttámlája sem látható a képen (129. kép).

A típus kizárólag a Iulia Paula nevét viselő denariusokon igazolható: mind Rómából¹¹⁷⁸, mind pedig a keleti veretek¹¹⁷⁹ közül. A körirat általában a genetrix melléknévvvel illeti Venust, egyedül a RIC egyik éremtípusánál – ill. Cohen katalógusában¹¹⁸⁰, amelyre a RIC hivatkozik – adatolható a VENVS VICTRIX körirat.

A Venus előrenyújtott jobbában lévő tárgy meghatározása vitatott: a RIC (a Cohennél szereplő megnevezéssel összhangban) mindig globusként azonosítja, a BMC-ben viszont almaként szerepel. Schmidt-Dick nem foglal állást a kérdésben, mindkét lehetséges megnevezést említi. A tárgy képe nem tér el attól, ahogy máskor is megjelenik Venus kezében a nagyjából gömb alakú, más képtípusoknál almaként azonosított tárgy, így számomra jelen esetben is célszerűbbnek tűnik almának nevezni — ha már Venus minden más korabeli ábrázolás-típusánál ezt a megjelölést használtuk rá.¹¹⁸¹

6.8.3. Az almát tartó Venus előtt Cupido áll (Venus.B.III.)

A következő változatot azon képek jelentik, ahol Venus jobbában szintén egy alma(ként meghatározható gömbszerű tárgya)t tart, az istennő előtt, balra tőle viszont egy kisgyermek áll. A gyermek jobbra néz, arccal az istennő felé fordul, kezét a Venus jobbában tartott alma felé nyújtja (olykor mintha az istennő térdére támaszkodna: 132-133. kép). Az ábrázolás párhuzamai alapján Cupidóval azonosíthatjuk, amit az is megerősít, hogy időnként a szárnyak is láthatóak a hátán (130. és 131. kép).

A képek közt megfigyelhetőek kisebb különbségek. A legszembetűnőbb a Venus bal kezében tartott sceptrum helyzete: általában függőleges helyzetben van (Venus.B.III.2.), Venus pedig nagyjából vállmagasságban fogja baljával¹¹⁸² (130. és 132-134. kép), néha viszont az istennő leereszti balját a derekához és ilyenkor a bal kezében tartott sceptrum is

¹¹⁷⁷ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f5A/02 (Schmidt-Dick 2002, 117).

¹¹⁷⁸ RIC IV/2 222 (denarius, VENVS GENETRIX körirattal) és 223 (denarius, VENVS VICTRIX körirattal), a BMC-ben pedig BMC V, 555.177 katalógusszámon (képe: BMC V, Pl. 88/15) VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁷⁹ A RIC a RIC IV/2 222 esetében jelzi itteni előfordulását, a BMC-ben pedig a BMC V, 583.323, 583.324 (képe: BMC V, Pl. 92/14) és 583.325 — mindegyiknél VENVS GENETRIX körirat olvasható.

¹¹⁸⁰ Venus Victrixet megnevezve: C. IV, 378.22, a genetrix jelzővel pedig: C. IV, 378.21.

¹¹⁸¹ A globus és az alma korabeli megjelenítésének nagyfokú hasonlóságáról és így a Venus kezében lévő tárgyak meghatározásának ismételt problémáiról l. fentebb a 931. lábjegyzetet.

¹¹⁸² Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f5A/04 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 117), a LIMC-ben pedig a Schmidt 1997, 215.241 példa (Iulia Soaemias pénze) illusztrálja az ábrázolásmódot.

átlós helyzetben látható (Venus.B.III.1. típus: 131. kép).¹¹⁸³ Emellett egyes képeken vannak más különbségek is: így Venus lába alatt hol van lábzsámoly (130. kép), hol nincs (131-132. kép), az istennő hol vízszintesen (nagyjából derékmagasságban) nyújtja előre jobb alkarját (130. és 132. kép), hol pedig magasabbra emeli, és így arca elé tartja a kezében levő almát (133. kép).

Venus ruhája az ülő változatoknál megszokott: tunicát és pallát visel, derekánál kivehető a körbefutó ruharedő (sinus) és ennek folytatásaként a köpeny bal karhoz futó íve, fején pedig diadém van.

Az ábrázolásmód legtöbb példáját a Severus-kor érméi közt találjuk. A Venus.B.III.1. változatot (melynél átlós helyzetű sceptrum van az istennő kezében) Iulia Domna pénzein látjuk, a Septimius Severus uralkodása során vert aureusok sorában: 131. kép.¹¹⁸⁴ A Venus.B.III.2. variáns (függőlegesen tartott sceptrummal) viszont Caracalla uralkodásának idején tűnik fel: a Iulia Domna előlapjával készített aureusokon¹¹⁸⁵, antoninianusokon¹¹⁸⁶ (130. kép), denariusokon¹¹⁸⁷, valamint a dupondiusok és az asok között¹¹⁸⁸ igazolható. Majd láthatjuk Iulia Soaemias pénzein¹¹⁸⁹: denariusokon¹¹⁹⁰ (133. kép), ezüst quinariusokon¹¹⁹¹, antoninianusokon¹¹⁹², sestertiusokon¹¹⁹³ (134. kép), dupondiusokon¹¹⁹⁴ (132. kép) és asokon¹¹⁹⁵ egyaránt megfigyelhető.

Emellett az almát tartó, Cupidóval együtt ábrázolt Venus képe egy-egy esetben Plautilla¹¹⁹⁶, ill. Geta¹¹⁹⁷ előlapjával is megjelenik — igaz, a katalógusokban mindkettő bizonytalan, talán ókori hamisítványként értelmezhető hibrid veretként szerepel. Továbbá van

¹¹⁸³ Schmidt-Dick beosztásában: VENUS f5A/03 képtípus (Schmidt-Dick 2002, 117), a LIMC-ben pedig a Schmidt 1997, 214.236 példa (Lucilla sestertiusa) illusztrálja az ábrázolásmódot.

¹¹⁸⁴ RIC IV/1 537, VENVS GENETRIX körirattal, a római verdéből, Septimius Severus uralkodásának első éveire, a 196 előtti időszakra datálva. Emellett ismerünk Septimius Severus előlapjával vert denariust is ezzel a hátlappal, igaz, a kétséges hitelességű változatok közé sorolva: RIC IV/1 328 (talán hibrid veret Iulia Domna hátlapjával, Schmidt-Dick mellőzi említését).

¹¹⁸⁵ RIC IV/1 389a-b, a római verdéből, VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁸⁶ RIC IV/1 389a, a római verdéből, VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁸⁷ RIC IV/1 389b, a római verdéből, VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁸⁸ RIC IV/1 604, a római verdéből, VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁸⁹ Igaz, a BMC ezúttal többször is (így a BMC V, 537.55 és az 538.57-59 esetében) pateraként azonosítja a Venus előrenyújtott jobb kezében lévő tárgyat.

¹¹⁹⁰ A RIC-ben RIC IV/2 243 katalógusszám alatt szerepel, VENVS CAELESTIS körirattal, a Rómában készített pénzek közé sorolva. A BMC szerint viszont a római gyártmányok mellett a keleti verdéhez köthető érmék közt is előfordul a képtípus. Így Rómából: BMC V, 537.55 (képe: BMC V, Pl. 86/2, a leírás a jobb kezében tartott tárgyat pateraként azonosítja), 537.56 és 538.57-59 (ismét paterával). A keleti pénzverde gyártmányai közt pedig: BMC V, 576.293 (képe: BMC V, Pl. 91/13).

¹¹⁹¹ RIC IV/2 244, VENVS CAELESTIS körirattal.

¹¹⁹² RIC IV/2 245, VENVS CAELESTIS körirattal.

¹¹⁹³ RIC IV/2 406, VENVS CAELESTIS körirattal.

¹¹⁹⁴ RIC IV/2 407, VENVS CAELESTIS körirattal.

¹¹⁹⁵ RIC IV/2 408, VENVS CAELESTIS körirattal.

¹¹⁹⁶ Hibrid változat Plautilla előlapjával és Iulia Domna hátlapjával, amelyet a RIC lábjegyzetben említ a RIC IV/1 368 kapcsán, Cupido kezében egy sisakot azonosítva.

¹¹⁹⁷ Hibrid változat, amelyet a RIC lábjegyzetben említ a RIC IV/1 23-nál — a Venus kezében tartott tárgyat dárdaaként azonosítva (VENVS GENETRIX körirattal).

olyan változat, amelynél a leírás szerint Venus kezéből hiányzik az alma — ezzel a Iulia Domna nevében Caracalla uralkodása alatt készített sestertiusok¹¹⁹⁸, valamint dupondiusok és asok¹¹⁹⁹ esetében találkozhatunk.

Az almát tartó és Cupidóval együtt megjelenő, trónuson ülő Venus képe egy-egy példánnyal a Severusok előtt, ill. azt követően is képviselteti magát, de szerepe mindkét esetben minimális. A Severusokat megelőzően a sceptrumot függőlegesen tartó változattal egyáltalán nem találkozhatunk és azzal a képtípussal, ahol a sceptrum átlós helyzetben látható, is csak egy ízben, Lucilla sestertiusainál (135. kép).¹²⁰⁰ Iulia Soaemias követően pedig évtizedekre eltűnik a képtípus a birodalmi éremanyagból, csupán Salonina pénzein jelentkezik újból: néhány aureuson és antoninianuson, amelyeket a 260 előtti időszakra datálva Colonia Claudia Ara Agrippinensium verdéjéhez köthetünk (136-137. kép).¹²⁰¹ Ezt követően viszont végleg eltűnik az éremverésből, további példáit nem ismerjük.

A köriratban Iulia Domna pénzein mindig a VENVS GENETRIX, Iulia Soaemias esetében pedig a VENVS CAELESTIS olvasattal találkozhatunk, míg Saloninánál a VENVS FELIX szerepel.

6.8.4. Venus kis álló alakot tart kezében (Venus.B.IV.)

Végül pedig igazolható egy olyan változat is, amelynél az istennő kinyújtott jobb kezében egy kis álló alak látható.¹²⁰² A képtípus a trónon ülő Venus ábrázolásainak szokásos formáját követi: Venus balra ül, tunicát és pallát visel (ezúttal is látható a köpeny sinusa, majd a ruhadere további íve az istennő derekától a bal karjáig), fején diadém van. Bal karjával egy függőlegesen tartott sceptrumot fog, melynek alját a földre támasztja, jobb karját pedig előrenyújtja (138. és 139. kép). Jobb kezében egy kis álló alak van, amelynek azonosítása azonban nehéz feladat — a kis méret és a felismerhető attribútumok hiánya miatt. A RIC (összhangban Cohen katalógusával¹²⁰³, melyre ezúttal is hivatkozik) szoborként határozza meg az alakot, Schmidt-Dick pedig előbb a „kleine Figur” megjelöléssel illeti, majd (zárójelben) Cupidónak nevezi.

¹¹⁹⁸ RIC IV/1 592, VENVS GENETRIX körirattal.

¹¹⁹⁹ RIC IV/1 605B, VENVS GENETRIX körirattal.

¹²⁰⁰ RIC III 1778.

¹²⁰¹ Göbl 2000, Tab. 26/898, VENVS FELIX körirattal. A típust a RIC V/1 7 katalógusszámú, köriratában Venus Felixet megnevező antoninianusszal lehet megfeleltetni — ugyan a RIC az éremtípus kapcsán az istennő lábánál egy foglyot vél azonosítani, de a RIC által hivatkozott C. V, 508.115-nél már gyermek említése szerepel.

¹²⁰² Schmidt-Dick beosztásában VENUS f5A/05 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 117), a LIMC-ben pedig a Schmidt 1997, 214.234-235 és 214.237-238 és 214.240 esetében találkozhatunk a képtípus változataival (igaz, a LIMC egyik példája sem a most vizsgált korszakból származik, a Venus kezében lévő kis alakban pedig hol Cupido, hol Victoria ismerhető fel).

¹²⁰³ C. IV, 497.69-70.

A képtípus Iulia Mamaea pénzein igazolható, a sestertiusokon¹²⁰⁴ (138-139. kép), dupondiusokon¹²⁰⁵ és az asokon¹²⁰⁶ (140. kép). A körirat mindegyiknél VENVS FELIX. Hasonló ábrázolást már a köztársaság korának éremverésében találunk: Venust ülve látjuk, kezében Victoriolával és sceptrummal, de ekkor még jobb felé néző változatban (11. kép).¹²⁰⁷ A 2. században pedig a balra néző forma is feltűnik: példái Hadrianus¹²⁰⁸, Faustina minor¹²⁰⁹ és Lucilla¹²¹⁰ (23. kép) pénzein adathatóak, az éremkép ekkor már szinte teljesen megegyezik a Severus-korban megfigyelhetővel.¹²¹¹ Ebbe a hagyományba illeszkedik Iulia Mamaeánál való megjelenése is, ami azonban egyben a képtípus utolsó szerepe a birodalmi éremverésben, a későbbiekben ugyanis már nem találkozhatunk vele.

6.9. Kronológiai áttekintés

Ha kronológiai rendben áttekintjük, hogy a 3. századi éremverésben mely uralkodók idején és a császári család mely tagjainak nevében verve igazolhatóak Venust ábrázoló képtípusok (IV. tábla), megállapíthatjuk, hogy **Septimius Severus** uralkodása során a legtöbb változatot a Iulia Domna előlapjával készült pénzekben találjuk. Már Septimius Severus uralkodásának első éveiben¹²¹² feltűnik a Venus.A.III. típus, a háttal álló, oszlopra támaszkodó ábrázolásmód, ill. előfordul a Venus.A.II.2. és a Venus.B.III.1. változat is (előbbinél Venust állva, kezében almával és sceptrummal látjuk, míg utóbbinál a trónon ülő, almát és átlós helyzetű sceptrumot tartó istennő előtt a kis Cupido áll). E képtípusok mindegyikére igaz, hogy előzményeik igazolhatóak már korábban, az Antoninus-dinasztia éremverésében is (igaz, esetenként némileg eltérő formában). Előfordulásuk a korábbi hagyományokat folytatta, ill. a Venus.III. típus egyúttal a győzelmi propagandát is kifejezte.

A Venus.A.II.2. és a Venus.A.III. típusok Septimius Severus uralkodásának későbbi éveiben is jelen vannak. Mellettük felbukkan a Venus.A.I.1. forma (a „Louvre-Nápoly” típus bal kezét megemelő variánsa), a paterát és sceptrumot tartó Venus.A.II.1. típus, valamint találkozhatunk az oszlopra támaszkodó, sisakot és pálmaágot tartó, előlnézetből látható Venus

¹²⁰⁴ RIC IV/2 701.

¹²⁰⁵ RIC IV/2 702.

¹²⁰⁶ RIC IV/2 703.

¹²⁰⁷ RRC 480/7 (denarius, Kr. e. 44).

¹²⁰⁸ RIC II 280 (aureus és denarius).

¹²⁰⁹ M. Aurelius uralkodása idején: RIC III 720 (aureus), 721-722 (denarius), 731 (denarius), 735 (denarius), 1686 (sestertius) és 1687 (as).

¹²¹⁰ RIC III 1771-1773 (sestertius), 1774 (as), 1775-1776 (sestertius) és 1777 (as).

¹²¹¹ A Venus kezében tartott alak megformálása az egyes esetekben azonban eltér, és ennek megfelelően megnevezése is változik a katalógusokban: hol Cupido (így Hadrianusnál: 141. kép), hol Victoria (pl. Lucillánál: 23. kép) néven szerepel. Egyes esetekben (így a 23. képen, ill. pl. a LIMC-ben a Schmidt 1997, 214.238-239 példányokat illusztráló képeken) egyértelműen megfigyelhetők Victoria szárnyai, ill. a kezében tartott pálmaág. A köriratok szintén meglehetősen változatosak a 2. században: a VENVS, VENVS GENETRIX, VENERIS FELICIS és a VENERI AVGVSTAE megoldásokkal egyaránt találkozhatunk.

¹²¹² A RIC a 196-ot, a BMC pedig a 198-at megelőző periódust kezeli külön.

különböző ábrázolásmódjaival (Venus.A.IV.1.a-d). Ráadásul nem Iulia Domna a császári család egyetlen nőtagja, akinek érméin feltűnik Venus alakja: megtaláljuk Plautillánál is, igaz, csak a Venus.A.I.1. és a Venus.A.IV.2. (a pajzsra támaszkodó istennő kezében almával és palmaággal, lábánál a kis Cupido áll, sisakot tartva) változatokban.¹²¹³ Sőt, néhány ábrázolásmód példáit ismerjük a császári család férfi tagjainak előlapjával is: így Septimius Severusnál a Venus.A.II.2., a Venus.A.III. és a Venus.B.III.1. formát láthatjuk, Caracalla esetében (öt Caesarként említve) a Venus.A.II.2. típust (valószínűleg ókori hamisítvány), Getánál pedig a Venus.B.III.2. változatot. Venus ábrázolásai igen nagy változatosságot mutatnak ebben az időszakban, egyúttal pedig tanúi lehetünk több olyan képtípus megjelenésének, melyek pontos megfelelői korábbról nem igazolhatóak.

Septimius Severus halála után, **Caracalla** uralkodásának idején mind a császár, mind az anyacsászárné pénzein feltűnik az istennő. Iulia Domna előlapjával ismét megjelenik a paterát és sceptrumot tartó Venus.A.II.1. típus, de találunk olyan variánst is, melynél a patera hiányzik Venus jobbából, üresen, széttárt tenyérrel nyújtja előre kezét (Venus.A.II.1.a). Más érmék a trónon ülő istennőt mutatják: a Venus.B.I. típusnál üres kézzel nyújtja előre jobbát (bár olykor talán egy paterát is azonosíthatunk a képen). Emellett felbukkan a Venus.B.III.2. típus, melynél Venus kezében alma és (függőlegesen tartott) sceptrum van, lábai előtt pedig a kis Cupido áll. A Caracalla előlapjával készített érméken más ábrázolásmódok szerepelnek: a Venus.A.V.1. típus, melynél az istennő egy sisak tetején álló pajzsra támaszkodik, sceptrumot és Victoriolát tart, ill. a Venus.A.VI.1. változat, ahol Venust szintén pajzsra támaszkodva, kezében sisakot és sceptrumot tartva, két fogollyal együtt ábrázolták. Míg tehát Iulia Domnánál az istennő békés oldala dominál, a Caracalla nevét viselő érmék a győzedelmes, harciasabb aspektust hirdetik — és e kettősséget tovább hangsúlyozza, hogy miközben Iulia Domna pénzein mindig a Venus Genetrix megnevezés szerepel, a Caracalla arcképével készült példányokon a Venus Victrix nevet olvashatjuk (XIII. tábla). Persze a victrix jelző korábban, Septimius Severus uralkodása idején a Iulia Domna nevében vert érmékről sem hiányzott: csak a fia uralkodása során vált kizárólagossá a Venus Genetrix megjelölés használata az anyacsászárné pénzein.

Caracalla meggyilkolását követően Macrinus (és fia, Diadumenianus) éremveréséből teljesen hiányzott Venus propagálása, **Elagabalus** idején pedig a legnagyobb teret a császár anyja, Iulia Soemias pénzei közt kapta. Két képtípus adatható, a Venus.A.II.2. (melynél azonban a hátlapi képmezőben, az istennő mellett most egy csillag is feltűnik) és a Venus.B.III.2., a köriratokban pedig a Venus Caelestis megnevezés kizárólagossága érvényesült. Elagabalus első feleségénél, Iulia Paulánál a Venus.B.II. típust látjuk, melynél

¹²¹³ Illetve hibrid veretként megjelenik a Venus.B.III.2. képtípus is Plautilla előlapjával.

Venust ülve, kezében almával és sceptrummal ábrázolták, a Venus.B.III.2.-höz hasonló beállításban, de a kis Cupido alakja nélkül, megnevezésére pedig nem a caelestis, hanem a genetrix (és olykor a victrix) jelző szolgált. A Venus.A.II.2. forma talán Aquila Severa és Elagabalus néhány érméjén is feltűnik (igaz, a BMC mindkét esetben megkérdőjelezi az ismert példányok hitelességét), Annia Faustina pénzein viszont hiába keresnénk az istennőt. Ellenben megtaláljuk azon érmék sorában, amelyek a császár nagyanyjának, Iulia Maesának előlapjával készültek — mégpedig egy olyan változatban, amely a Venus.A.VI.2./Venus.A.VI.4. típusokhoz kapcsolható: a leírások szerint Venus pajzzsal és dárdával/sceptrummal együtt szerepel a képen, kezében egy talán sisakként azonosítható tárgyat tartva.

Severus Alexander uralkodása alatt az ifjú császár előlapjával nem jelenik meg Venus ábrázolása, az anyacsászárné, Iulia Mamaea nevével verve viszont több képtípusa megfigyelhető. Gyakran a kis Cupidóval együtt szerepel a képen: így a Venus.A.II.3. típusnál Cupido az almát és sceptrumot tartó istennő előtt áll, míg a Venus.A.II.4.a és Venus.A.II.4.b (balra és jobbra néző) változatoknál Venus kinyújtott kezében ül a hol szárnyakkal, hol azok nélkül ábrázolt gyermek. Szintén egy kis alakot látunk Venus kezében a Venus.B.IV. formánál, igaz, a trónszéken ülő és sceptrumot tartó istennő előrenyújtott jobbában ezúttal nem ülő, hanem álló figura van, akinek azonosítása is bizonytalan. Teljesen más jellegű a Venus.A.VI.3. típus, melynél az álló Venus pajzzsal és sceptrummal együtt, kezében sisakot tartva tűnik fel, VENVS VICTRIX körirat kíséretében (szemben a többi változattal, melyeknél Venus Genetrix és a Venus Felix megnevezéseket olvashatunk). A RIC emellett Orbiana (Severus Alexander felesége) esetében is említ két éremtípust, ahol a leírás szerint Venus alakját látjuk: ezek egyikét a Venus.A.II.2. képtípushoz sorolhatjuk, míg a másikonál a Venus.B.I. (esetleg) paterát tartó variánsáról lehet szó.

Severus Alexander (viszonylag hosszú) uralkodása során tehát Iulia Mamaea nevében verve több új ábrázolási forma igazolható, ezek azonban mindig a már régről ismert elemekből építkeznek, az általuk nyújtott összkép pedig meglehetősen egységes, sőt, szinte egyhangú — főleg, ha a képtípusok korábban Iulia Domnánál vagy később, Saloninánál, Magnia Urbicánál megfigyelhető változatosságával vetjük össze.

A Severus Alexander meggyilkolását követő években hiába keressük Venus képét a birodalmi éremanyagban. Sem Maximinus Tharx propagandájában nem kapott szerepet az istennő, sem az ellene irányuló, Róma városi lázadás vezetőinél: Pupienusnál és Balbinusnál. Szintúgy hiányzik I. és II. Gordianus pénzeiről. **III. Gordianus** uralkodása során viszont újra felbukkant: a császár aureusain, arany quinariusain és denariusain Venust pajzzsal és sceptrummal, sisakot tartva ábrázolták, VENVS VICTRIX körirattól kísérve (Venus.A.VI.2.

típus). — Az ábrázolásmód szinte teljesen megegyezik a Caracalla pénzein látható Venus.A.VI.1. formával, csak ezúttal a foglyok hiányoznak az istennő mellől.

A következő évtizedben Venus ismét eltűnt az éremverésből: Philippus Arabs pénzeiről éppúgy hiányzik a képe, mint Traianus Deciusnál, Trebonianus Gallusnál vagy éppen Aemilianusnál.

Valerianus családjának éremverésében azonban újra igazolható, sőt, a különböző képtípusok széles skáláját látjuk, az ábrázolások olyan sokféleségét, amely a vizsgált korszakban csak a Iulia Domnánál megfigyelhetővel vethető össze. A legtöbb változatot a Salonina¹²¹⁴ előlapjával készített érmék közt találjuk: egyaránt megjelennek olyan típusok, melyeknél Venust a szerelem istennőjének tradicionális attribútumaival (alma, Cupido, sceptrum) ruházták fel, és olyan variánsok, ahol az istennő mellett a katonai/győzelmi tematika elemei (Victoriola, pálmaág, sisak, pajzs) szerepelnek. Az első csoporthoz Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának éveiben (260 előtt) álló és ülő helyzetű képformák is tartoznak. Így láthatjuk Venust állva, kezében paterával (Venus.A.II.1.) és almával (Venus.A.II.2.), olykor az előtte álló Cupidóval együtt (Venus.A.II.3.), de ismerünk olyan példákat is, melyeknél Cupido az ülő, almát tartó istennő előtt áll (Venus.B.III.2.). Máskor Venust kezében pálmaággal ábrázolták: a Venus.A.III. típusnál hátulnézetből, oszlopra támaszkodva, míg a Venus.A.IV.2. változatnál előlnézetből, bal karját egy nagy pajzson nyugtatva. A győzelmi tematikát jelezheti Victoriola is (Venus.A.V.1.), néhány éremtípusnál pedig csak sceptrumot és fegyvereket (sisakot, pajzsot) látunk az istennő mellett: Venus.A.VI.3. típus.

Azon érméken, amelyeket a Valerianus perzsa fogságba esése (260¹²¹⁵) utáni periódusra datálhatunk, az ülő helyzetű formákat már hiába keressük. Venus néha Cupidóval együtt jelenik meg (Venus.A.II.3. és Venus.A.II.4.b), de a legtöbb éremtípusnál a katonai/győzelmi tematika elemei érvényesülnek. Így a Venus.A.VI.2-4. változatoknál fegyvereket (sisakot, dárdát, olykor lándzsát) látunk az istennő mellett, a Venus.A.VI.1. esetében emellett egy ülő fogoly is megfigyelhető, a Venus.A.V.1. típusnál pedig Victoriola áll Venus előrenyújtott jobbjaiban. Az ábrázolásmódok jellegzetességeivel rendszerint a köriratok is összhangban vannak, a felfegyverzett típusok mellett leggyakrabban a győzedelmes Venus megnevezését olvashatjuk.

Venus alakja azonban nem csupán Salonina pénzein igazolható, olykor feltűnik a dinasztia férfi tagjainál, a Valerianus, ill. a Gallienus előlapjával gyártott érméken is. Az ilyen

¹²¹⁴ Személyéről és jelentőségéről (ill. annak esetleges változásairól) Gallienus uralkodása során l. Klein 1998, 178-85 és Johné 2008c, 610-611, a nevével készített éremtípusokról a birodalmi és a koloniális pénzverésben: Klein 1998, 185-209 és 209-231.

¹²¹⁵ Az esemény datálásáról Kienast 2004, 214, Göbl 2000, 59 és Goltz – Hartmann 2008, 248-252.

példányoknál szinte mindig fegyveresen, sisakkal és pajzzsal, dárdát vagy sceptrumot fogva látjuk az istennőt. Így a RIC leírása szerint a Venus.A.VI.4. példáit találjuk Valerianusnál és Gallienus 260 előttre datálható éremtípusai között, míg Gallienus 260 után készített pénzeinél egyaránt említi a katalógus a Venus.A.VI.2. és a Venus.A.VI.4. változatot — a két variáns elkülönítésének nehézségeiről l. fentebb, a 6.7.3. fejezetben. Az egyetlen képtípus, amelynél nem szerepelnek fegyverek, a Venus.A.II.2. forma, amelyet a RIC a 260 utáni periódusból, a Gallienus névvel gyártott antoninianusok közül ismer.

A dinasztia mintegy másfél évtizedes uralkodása során igen változatos képprogramot találunk. Salonina nevében verve újra felbukkant néhány olyan ábrázolásmód, amelyeket évtizedekkel korábbról, a Severusok (Iulia Domna, Caracalla, vagy éppen Iulia Mamaea) pénzeiről ismerünk, ezt követően viszont eltűntek az éremverésből. Itt tehát a Severusokra jellemző formák és megoldások újbóli használatát, legalább alkalmoszerű felelevenítését látjuk, melynek révén az érempropaganda egyszerre hirdette Venust, és idézte fel a korábbi dinasztiát. A Severusokra való utalás nem véletlen: a 3. század közepén több császárnál is vannak arra mutató jelek, hogy az egyes uralkodók megkísérelték magukat (és kormányzásukat) a Severusokhoz kapcsolni, a korábbi dinasztiára jellemző formákat és megoldásokat használni. A jelenség könnyen érthető, hiszen ebben az időben a Severusok számítottak az utolsó olyan dinasztiának, amely hosszabb távon is képes volt megtartani a hatalmat, stabil viszonyokat teremtve a birodalmi kormányzatban, az ő példáik követése, a hozzájuk fűződő kapcsolat és hasonlóság hirdetése így a propaganda fontos elemévé válhatott, amely egyben az újonnan trónra jutó császárok legitimitációját is erősíthette.¹²¹⁶ Az egyezés persze nem teljes, az ábrázolásokat gyakran leegyszerűsítették, elhagyva egyes részleteket: így pl. a Venus.A.IV.2. típusnál a kis Cupidót, aki Plautilla pénzein még Venus előtt áll; a Venus.VI.1. példánál pedig csak egy foglyot látunk, míg Caracalla érméin még ketten vannak. Ráadásul e képformák Salonina pénzei közt csak korlátozott szerepet kaptak, egy-két éremtípusról ismerjük őket, csupán bizonyos verdékben, egy-egy emisszió során verték őket, így lényegében alkalmi változatokként értékelhetők.

Ezzel párhuzamosan megfigyelhetjük a felfegyverzett Venus ábrázolásmódjainak fokozódó dominanciáját: Salonina pénzein is nagy szerepet kapnak, Valerianusnál és Gallienusnál pedig (szinte) kizárólag ezeket láthatjuk.

¹²¹⁶ Ezt Körner a következőképp' összegzi (Philippus Arabs esetében): „Dabei blieben die Severer, deren Dynastie nur zehn Jahre vorher ihr Ende gefunden hatte, der klare Bezugspunkt, an dem sich der Kaiser orientierte. Erst die Wirren und einschneidenden Veränderungen der fünfziger und sechsziger Jahre lösten schliesslich die Reformen des letzten Viertels des 3. Jahrhunderts aus” (Körner 2002, 328). E kapcsolat egyébként jól tükröződik pl. a császári feleségek titulaturájában és a propagandában betöltött szerepükben is — erről bővebben l. Johne 2008c, 608-613, ill. Otacilia Severa kapcsán részletesebben: Körner 2002, 34-37.

Gallienus és Salonina meggyilkolását (268) követően viszont mind az ábrázolásmódok variabilitása, mind az istennőnek az éremverésben betöltött szerepe erősen lecsökkent.¹²¹⁷ **II. Claudius**nál csak a Venus.A.VI.4. típus felbukkanása igazolható, míg **Aurelianus** uralkodása idején a császár nevében verve a Venus.A.II.4.a és a Venus.A.VI.4., Severina előlapjával pedig a Venus.A.II.4.a és a Venus.A.VI.3. változatok jelentkeznek. A Venus.A.II.4.a típusnál ráadásul olyan ábrázolásokkal találkozunk, melyeknél a Venus előrenyújtott jobbában lévő elem nem határozható meg egyértelműen — azonosításához különböző hipotézisek kapcsolódnak. Az Aurelianus ellen fellázadó **Vabalathus** pénzein szintén a Venus.A.VI.4. típust látjuk, Aurelianus utódainál, Tacitusnál és Florianusnál, valamint Probus esetében pedig teljesen hiányzik a szerelem istennője az éremverésből.

A vizsgált korszak végén, **Carus** családjának rövid, alig 3 éves időszakában¹²¹⁸ újra feltűnik Venus ábrázolása, sőt, több különböző képtípus adatható. Ezek zöme ezúttal is a császárné, Magnia Urbica pénzein jelentkezik: egyaránt találkozunk almát tartó variánsokkal és olyan képformákkal, ahol fegyvereket látunk az istennő mellett. Így szerepel a Venus.A.I.2. („Louvre-Nápoly”) típus, az almát és sceptrumot tartó Venus.A.II.2., valamint a Cupido alakjával kiegészített Venus.A.II.3. változat. A felfegyverzett Venus ábrázolásmódjai közül pedig azonosíthatjuk a Victoriolát tartó Venus.A.V.1., valamint a sisakot tartó Venus.A.VI.2. és Venus.A.VI.3. formákat. A dinasztia férfi tagjai közül Carus pénzein nem látjuk Venus képét, a fiainál viszont ismerjük példáit. Így mind Carinusnál, mind Numerianusnál találkozhatunk a Venus.A.V.2. formával (Venus kezében Victoriola és alma), sőt Numerianusnál a Venus.A.I.2. típust is említik a katalógusok.

6.10. Összegzés

Venus ábrázolása már a köztársaság korában megfigyelhető a római éremverésben, de képtípusai a császárkorból sem hiányoztak. Ismételten láthatjuk alakját a 2. századi éremképeken, különösen Faustina minor pénzei közt kapott nagy szerepet.¹²¹⁹ Ekkor több új változat is feltűnt. Néhány ezek közül alkalmi variánsnak bizonyult, mások viszont az éremverés ikonográfiai eszközkészletének stabil részeivé váltak: példáik rendszeresen felbukkantak a 3. században. Persze, a korban nem csak a korábbi ábrázolásmódok éltek tovább, ekkor is születtek új variánsok, különösen a fegyveres képtípusok száma jelentős. Az

¹²¹⁷ Nem függetlenül attól, hogy a század utolsó harmadában uralkodó katonacsászárok többségéről azt sem tudjuk, volt-e felesége. A kor éremverésében csupán két császárné jelenik meg: Severina (Aurelianus felesége) és Magnia Urbica (Carinus felesége).

¹²¹⁸ Carus trónra lépése 282 augusztusára/szeptemberére tehető, Carinus halála (és így a dinasztia bukása) pedig 285 késő nyarán/kora őszén következett be (Kienast 2004, 258-261).

¹²¹⁹ Faustina minort a propaganda egyébként is gyakran kapcsolta Venushoz, a vonatkozó ábrázolásokról l. Flemberg 1991, 106, 511. és 512. lábjegyzet.

istennő képével gyakran a császárnék (az uralkodó felesége vagy anyja) nevében készült érméken találkozunk, de ez nem kizárólagos — sőt, a felfegyverzett Venus egyes ábrázolásmódjait szinte kimondottan csak az uralkodó császárok előlapjával verve látjuk.

Ha a császárnékat tekintjük, Iulia Domnánál egy sokoldalú és változatos ikonográfiai programot találunk, melynek Venus hagyományos, régóta megszokott képtípusai éppúgy részét képezték, mint néhány újonnan jelentkező, a katonai/győzelmi tematikát erősítő variáns. A későbbiekben Iulia Soaemias pénzeinek a Venus.A.II.2. típusnál rendszeresen feltűnő, a hátlapi mezőben látható csillag ad egyedi karaktert, Iulia Mamaeánál pedig a Venust a kis Cupidóval együtt megjelenítő képtípusok hangsúlyos szerepe kelti fel figyelmünket. Ezt követően sem Sabinia Tranquillina, sem Otacilia Severa pénzein nem találkozunk az istennő képével, legközelebb Saloninánál igazolható. Igaz, nála – Iulia Domnához hasonlóan – a képtípusok széles spektrumát látjuk, miközben a felfegyverzett, a katonai tematikába (is) illeszkedő formák nagy száma a megváltozott viszonyokat mutatja. Severinánál csupán két ábrázolásmód jelentkezik, Magnia Urbica esetében viszont a szűkös időbeli keretek dacára (a császárné alig két éven át viselte az Augusta címet) ismét több képtípust találunk.

Az uralkodó császárok előlapjához általában a katonai/győzelmi tematikát hirdető ábrázolásokat kapcsolták: a szerelem istennője sisakkal, pajzssal, olykor dárdával, vagy éppen Victoriolát tartva szerepel a képeken. Ilyen éremtípusokat legnagyobb számban Caracalla és Gallienus pénzei közül ismerünk.

A fegyveres variánsok minden korábbinál nagyobb változatosságban figyelhetőek meg a korban (bár nem kizárólag ezek jelentették az új képtípusokat). Az új ábrázolási formák többsége azonban régóta ismert elemekből építkezett, ezeket kombinálta, ötvözte. E kombináció eredményeként mégis új, (zömében) a katonai, győzelmi propagandát hangsúlyozó képtípusok jöttek létre.

Septimius Severus, valamint Caracalla uralkodása idején különösen sok új típussal találkozunk, ezek többsége azonban nem volt hosszú életű. Kevés talált közülük közvetlen folytatásra a következő évtizedekben, igaz, egyszerűbb változataik rendszeresen felbukkantak. Időközben egyes részletek elmaradtak a képekről, az összetett ábrázolások egyszerűbbekké váltak: így pl. a Venus.A.VI.1. típusnál látható foglyokat a Venus.A.VI.2. és Venus.A.VI.4. variánsoknál már hiába keressük. A megmaradó attribútumok (fegyverek) viszont így még nagyobb hangsúlyt kaptak, ráadásul a változás nem befolyásolta alapvetően a képek jellegét, összbenyomását. Emellett az éremverés olykor közvetlenül is visszanyúlt az első Severusok mintáihoz, felelevenített egy-egy több évtizede nem használt képformát — l. erről a Salonina pénzei közt említett példákat.

Idővel azonban emelkedett a Venust fegyveresen mutató éremtípusok aránya, sőt, a dárdát tartó ábrázolással egy olyan verzió is megjelent, melynél immár minden, az istennő mellett szereplő tárgy a hadakozáshoz köthető — Venus hagyományos attribútumai közül egy sem szerepel az ábrázoláson. A tendenciát csak erősítette, hogy a 3. század közepére a legtöbb típusnál a körirat is a győzedelmes, a (császárt) győzelemre segítő Venust hirdette: Venus Victrixet.

A köriratokat és az ott szereplő megnevezéseket áttekintve (XIII. tábla) hasonló fejleményekkel szembesülünk, mint amit a képtípusok között láttunk. Venus különböző mellékneveket visel a korszakban. Leggyakrabban a genetrix, valamint a victrix jelzőket használták. Az első (Venus Genetrix) az istennőnek a római nép mitikus őstörténetében betöltött szerepére utal, míg a Venus Victrix forma a győzedelmes – és egyúttal győzelmet adó – istenasszonyt nevezi meg. Vannak azonban más elnevezések is. Így a Venus Felix megjelölés Felicitashoz, a jó szerencse és a boldogság képzetköréhez kapcsolja a szerelem istennőjét, a Venus Augusta az uralkodóhoz és a császári családhoz fűződő szoros kötődését hirdeti, míg a Venus Caelestis az égi Venust jelöli meg. Mindezek közül csak az utolsó számít új elemnek: a Venus Caelestis név Elagabalus uralkodásának sajátja, legtöbbször a Iulia Soaemias nevét viselő érméken láthatjuk. Néhány példáját ugyan ismerjük Iulia Domna előlapjával kombinálva, de itt későbbi, hibrid darabokról lehet szó. Elagabalus halála után teljesen eltűnik a megnevezés: a császár konfliktusokban bővelkedő és kudarcba fulladt politikájának más elemeivel együtt ezt a formát is mellőzték utódai. A későbbiekben egyetlen előfordulása ismert, Magnia Urbica pénzei között: a ticinumi verde gyártmányain újították fel rövid időre ezt a köriratot.

A többi elnevezést viszont már a 3. század előtt is használták. A Venus Augusta megjelöléssel elsőként Iulia Titiinél találkozhatunk¹²²⁰, a Venus Genetrix¹²²¹ és a Venus Felix¹²²² formákat a 2. század eleje, Hadrianus uralkodása óta rendszeresen látjuk, a Venus Victrix név pedig a 2. század közepén tűnik fel először, Faustina minornál és Lucillánál¹²²³, de példáit igazolhatjuk a Crispina nevét viselő érméken is.¹²²⁴ A 3. század éremverése tehát a

¹²²⁰ Így pl. Iulia Titii denariusai (Titus uralkodásának idején), VENVS AVG, ill. VENVS AVGVST köriratokkal: RIC II 55-56, majd Faustina maior aureusai és sestertiusai (Antoninus Pius uralkodása idején), VENERI AVGVSTAE körirattal: RIC III 333, 342 és 1081-1082.

¹²²¹ Így pl. Sabina sestertiusai, dupondiusai és asai VENERI GENETRICI körirattal: RIC II 1035, 1045 és 1049-1050, majd Faustina minor aureusai és denariusai (M. Aurelius uralkodása idején), VENVS GENETRIX körirattal: RIC III 733-735.

¹²²² Így pl. Hadrianus aureusai és denariusai, VENERIS FELICIS körirattal: RIC II 280, ill. Faustina minor aureusai és denariusai (M. Aurelius uralkodása idején), VENVS FELIX körirattal: RIC III 731-732.

¹²²³ Így pl. Faustina minor aureusai és sestertiusai (M. Aurelius uralkodása idején), VENVS VICTRIX körirattal: RIC III 736 és 1688, valamint Faustina minor sestertiusai és asai (M. Aurelius uralkodása idején), VENERI VICTRICI körirattal: RIC III 1681-1682. Továbbá Lucilla denariusai, VENVS VICTRIX körirattal: RIC III 786-787.

¹²²⁴ Így Crispina aureusai VENVS VICTRIX körirattal: RIC III 290.

köriratokat illetően is a korábbi mintákat folytatta — az egyes megnevezések viszont igen eltérő súllyal szerepelnek. A VENVS AVG körirat csak a század harmadik negyedében igazolható: Gallienus, Salonina, II. Claudius és Vabalathus esetében, az antiochiai és a cyzicusi verde termékei között. A Venus Felix megnevezést jóval többször használták. Olvasható Iulia Domna és Plautilla pénzein, legtöbb példáját Iulia Mamaeánál látjuk, majd előfordul Gallienus, ill. Salonina előlapjával verve, végül pedig Aurelianusnál és Severina nevével: kisebb-nagyobb kihagyásokkal, de újra és újra feltűnik a korszakban. A két leggyakoribb forma azonban a Venus Genetrix és a Venus Victrix: mindkettő végigkíséri a századot, Iulia Domnától egészen Carus családjának propagandájáig adatolhatóak. Szerepük azonban eltér. A Venust a római nép ősanyjaként megjelölő genetrix jelzőt – néhány hibrid éremtől eltekintve – mindig a császárnék nevében verve látjuk, a század második felében pedig csak Salonina és Magnia Urbica pénzein olvasható. A győzedelmes Venust megnevező köriratokat viszont egyaránt megtaláljuk azokon az érméken, amelyek a császárné nevét és arcképét hirdetik, ill. azokon, amelyek magának az uralkodónak az előlapjával készültek. A Venus Victrix névvel kiváltképp’ sokszor találkozunk a 3. század közepén/második felében: így III. Gordianusnál, Valerianus és Gallienus pénzein, valamint Carus fiainak a propagandájában. A katonai/győzelmi szférához kapcsolódó változatok javára végbemenő fokozatos hangsúlyeltolódás a köriratokban is tetten érhető.

A korszakkal azonban lényegében le is zárult Venus szerepe az éremverésben: az első tetrarchia alatt a szerelem istennője nem kapott helyet a pénzérméken hirdetett császári üzenetek sorában, a 300-as évek elején, Galeria Valeriánál és Faustánál pedig ugyan megjelent az istennő alakja, de csak egy-egy képtípus révén. Ezt követően pedig végleg eltűnt az éremképekről: a 4. és az 5. század propagandája más sémákat, más megoldásokat követett, mint a 3. század, és az érempropaganda új eszköztárában már nem jutott hely Venusnak. Ezúttal is tetten érhető, hogy a 3. század éremverése (minden újításával és hangsúlyeltolódásával együtt) még alapvetően a principatus hagyományaihoz kötődött — ezek a szálak azonban a század végén előbb meglazultak, majd egy részük teljesen elszakadt.

7. Vesta

7.1. Bevezetés: Vesta ábrázolása a római művészetben

Vesta a tűzhelyet és benne égő tüzet védelmező istennő volt, tisztelete a római vallás legősibb elemei közé tartozott. Kultuszának eredete ugyan vitatott¹²²⁵, de az bizonyos, hogy forum Romanumon álló szentélyének kezdetei a város fejlődésének korai szakaszáig nyúlnak vissza.¹²²⁶ E szentélyben eredetileg nem állt kultuszszobor¹²²⁷, csupán az istennőnek szentelt tűz (és különböző kultikus tárgyak) otthonául szolgált, Vesta antropomorf megformálására csak később került sor, vélhetően a görög Hestia mintájára. Mindenesetre Livius¹²²⁸ a Kr. e. 217-ben rendezett lectisternium során megvendégelt istenek között Vestát is felsorolja, így ekkor már feltételezhetünk valamilyen antropomorf képmást (pl. egy büsztöt), még ha az nem is feltétlenül a forumon álló szentélyben kapott helyet. A császárkorban pedig már az istennő szobrairól is hallunk: előbb Augustus állíttatott fel egyet a Palatinuson, majd amikor a Nero korabeli nagy tűzvészben¹²²⁹ a forumon álló Vesta-szentély is megsemmisült, az újjáépítés során vélhetően ebben is elhelyeztek egy szobrot – legalábbis a templomot ábrázoló éremképeken ekkortól láthatunk szobrot az épületben.¹²³⁰

Mindennek következménye, hogy bár Vesta fontos szerepet kapott a római állam vallási életében¹²³¹, ábrázolása viszonylag ritka, ikonográfiája szegényes. Attribútumai közé az áldozó edények (patera, simpulum), a Palladium, a fáklya és a sceptrum tartoznak, mindig hosszú ruhában látható, fején fátyollal – ha a megnevezés hiányzik, alakját olykor nehéz elkülöníteni más istennőktől. Ábrázolásával néhány szobor és relief¹²³² mellett találkozhatunk campaniai falfestményeken¹²³³ is, de a legfontosabb szerepet talán mégis az érempropagandában kapta.

¹²²⁵ Egyes vélemények szerint eredetileg a magánházak tűzhelyét óvta és a királyi család tűzhelyének istennőjéből csak később vált az egész állam közös, szimbolikus tűzhelyének védelmezőjévé (így Latte 1960, 90, Anm. 1, ill. 108-111), más kutatók viszont tagadják Vesta kötődését a családi tűzhelyekhez, a Vesta-szüzekben a korai időktől kezdve a közösség üdvéért, jólétéért – sőt, termékenységeért – végzett szertartások végrehajtóit látják (Radke 1981, 363 és 366-371).

¹²²⁶ Fischer-Hansen 1990, 412 és Richardson 1992, 412.

¹²²⁷ Ovid. Fasti, VI.295-298.

¹²²⁸ Liv. XXII.10.9.

¹²²⁹ A templom (és mellette a Vesta-szüzek háza) többször is leégett Róma történelme során. Az épületekről l. Richardson 1992, 42-44 és 412-413.

¹²³⁰ Radke 1981, 363-365 és Fischer-Hansen 1990, 418-419.

¹²³¹ Kultuszának jelentőségéről, valamint a Vesta-szüzek különleges helyzetéről és tevékenységéről l. Rantala 2013, 60-62.

¹²³² Pl. Fischer-Hansen 1990, 413.4, 415.25-30 és 417.42 (relief), 414.14 és 415.24 (körplasztika).

¹²³³ Pl. Fischer-Hansen 1990, 413.1-3, 414.15-19 és 416.40-41. Vesta, mint a családi tűzhelyet és az otthon védő istennő emlékei a Pompeii magánházaiból: Fischer-Hansen 1990, 420, az istennőhöz kötődő Vestalia átalakulásáról, melynek során az otthoni kenyérsütéshez kötődő ünnepből a pékek ünnepévé vált: Latte 1960, 143-144.

7.1.1. Vesta alakja és kultusza az éremképeken

Vesta először a Kr. e. 1. század folyamán kapott szerepet a római éremverésben¹²³⁴: az előlapokon fátyolba burkolt fejével/mellképével¹²³⁵ (1. kép és a 2. kép előlapja), míg a hátlapok közt kör alaprajzú templomának ábrázolásával¹²³⁶ (2. kép) találkozhatunk. De nem hiányzik az istennő a kora császárkor propagandájából sem: a Kr. u. 1. század közepétől rendszeresen adatható az éremképeken, egyaránt láthatjuk ülve és állva, jellegzetes attribútumainak különféle kombinációival¹²³⁷ (3-5. kép). Van, hogy a Vestát ábrázoló érmék előlapja az uralkodót nevezi meg, míg más vereteken a császárné nevét és arcképét látjuk. Az első csoport a császár pontifex maximusi tisztét hangsúlyozza (hiszen a pontifex maximus feladatai közé tartozott a Vesta-szüzek felügyelete is¹²³⁸), míg a császárné nevében vert pénzek az uralkodó feleségét hozzák kapcsolatba az istennővel, aki egyszerre őrködött a házi tűzhely és a római állam jóléte¹²³⁹ felett.¹²⁴⁰ Igaz, idővel némi súlyponteltolódás is megfigyelhető: míg az 1. században jórészt magának a császárnak (vagy az ő fiainak) nevében verve találkozhatunk Vesta képével,¹²⁴¹ addig a 2. század közepén már inkább a császárnéi reprezentációhoz és propagandához kapcsolódik.¹²⁴²

Máskor nem magát az istennőt, hanem csupán a templomát látjuk: a kör alakú szentélyt négy vagy hat oszloppal, a templom belsejében ülő (6. kép) vagy álló (7. kép) helyzetű szoborral. A képtípus Nero¹²⁴³ és Vespasianus¹²⁴⁴ korában igazolható, a leégett templom újjáépítését hirdetve.

¹²³⁴ A görög városok lokális pénzverésében Hestia, ill. Vesta szinte egyáltalán nem kapott szerepet. A kevés kivételhez lásd pl. Waddington et al. 1904, 161.2 és 161.3-4 (bronz érmék a paphlagoniai Ganga-Germanikolisból, M. Aurelius, ill. Faustina minor előlapjával, kép: Waddington et al. 1904, Pl. XXII/2-3), valamint Sarian 1990, 410.24 (bronz érmék az épeirosi Nikopolisból, Volusianus, ill. Valerianus előlapjával). Az ábrázolás azonosítását mindkét városnál az istennőt megnevező körirat teszi lehetővé, a képek ugyanis kevésbé jellegzetesek: ülő nőalakot láthatunk rajtuk, Ganga-Germanikopolisnál oldalnézetből, balra tekintve, a nikopolisi pénzekeken pedig előlnézetből, jobbra néző fejjel. Hestia a gangra-germanikopolisi érméken egy talán szőlőfürtként azonosítható tárgyat tart a jobb kezében, míg baljával megemeli fátylát, a nikopolisi vereteken viszont bal kezét az ölébe eresztí, jobbjával pedig a térdére könyököl. Az ábrázolások tehát helyi formákat követnek, nem kapcsolódnak Vesta ikonográfiájához.

¹²³⁵ RRC 406 (denarius, Kr. e. 69), 413 (denarius, Kr. e. 63) és a 428/1 (denarius, Kr. e. 55) előlapja.

¹²³⁶ RRC 428/1-2 (denarius, Kr. e. 55).

¹²³⁷ A képtípusokat áttekinti: Schmidt-Dick 2002, 118-121.

¹²³⁸ Latte 1960, 110.

¹²³⁹ Vesta ezen szerepét jól jelzi a Vesta p(opuli) R(omani) Quiritium megnevezés, amellyel a 68/69-es polgárháború idején találkozhatunk: részben Iuppitert ábrázoló előlappal (RIC I(2) 123-125: denariusok), részben pedig Vitellius nevében verve (RIC I(2) 58: aureus, valamint 33 és 59-60: denariusok).

¹²⁴⁰ Fischer-Hansen 1991, 419.

¹²⁴¹ A császári család első nőtagja, akinek a pénzein felbukkan az istennő, Iulia Titii (pl. RIC II 57-58: denariusok Titus uralkodásának éveiből).

¹²⁴² Hosszú ideig Antoninus Pius az utolsó császár, akinél igazolható Vesta ábrázolása (pl. RIC III 219-220: denariusok).

¹²⁴³ RIC I(2) 61 (aureus) és 62 (denarius).

¹²⁴⁴ Részben a császár, részben pedig fiai, Titus és Domitianus nevében verve. Így Vespasianus előlapjával: RIC II 59 és 69-69B (aureusok); Titus nevével: RIC II 157, 162, 171 és 180 (aureusok), RIC II 659 (as), ill. Domitianus arcképével: RIC II 230-230a (aureusok), 690 és 705 (asok).

Vesta ábrázolására a Severus-kor és a 3. század propagandája is az előző századokban bevált elemeket alkalmazta. Az istennőt álló (Vesta.A.) vagy ülő (Vesta.B) helyzetben látjuk. Mindig bal felé fordul, testét hosszan leomló, egész bokáig érő öltözet fedi, fejét fátyol borítja. Kezében megszokott attribútumait tartja: baljában sceptrum van, míg jobbában Palladium (Vesta.A.I. és Vesta.B.I. típusok) vagy patera (Vesta.A.II. és Vesta.B.II. típusok) szerepel. Néha olyan éremtípusokkal is találkozhatunk, melyeken ülve, előrenyújtott jobbában simpulumot tartva ábrázolták az istennőt (Vesta.B.III. típus). Máskor talán a fáklyát tartó Vesta képe tűnik fel, vagy egyéb álló (Vesta.A.III.), esetleg ülő (Vesta.B.IV) helyzetű variánsokról olvashatunk.

A Severus-korban emellett áldozati jelenet is szerepelhet a Vestát megnevező körirat mellett: a kör alaprajzú templom előtt Vesta-szüzek állnak, akik éppen áldozatot mutatnak be egy oltárnál (Vesta.F. típus).

Vesta.A. Vesta álló alakja.

Vesta.A.I. Vesta állva, kezében Palladiummal és sceptrummal

Vesta.A.II. Vesta állva, paterát és sceptrumot tartva.

Vesta.A.III. Egyéb álló helyzetű változatok.

Vesta.B. Vesta ülő ábrázolásai.

Vesta.B.I. Vesta ülve, kezében Palladiummal és sceptrummal.

Vesta.B.II. Vesta ülve, paterát és sceptrumot tartva.

Vesta.B.III. Vesta ülve, simpulummal és sceptrummal.

Vesta.B.IV. Egyéb ülő helyzetű változatok.

Vesta.F. Vesta szentélye, előtte áldozatot bemutató alakokkal.

7.2. Az álló, kezében Palladiumot tartó Vesta típusa

Elsőként azokat a képeket tekintem át, melyeken Vesta álló helyzetben szerepel (Vesta.A.). E képek többségénél szinte teljesen egyező beállítással találkozunk: Vesta balra nézve áll, hosszan leomló ruhában, fején fátyollal, jobb karját maga elé nyújtva, bal kezében sceptrumot tartva. A különbséget az jelenti, hogy milyen tárgy van az istennő jobbában: Palladium (Vesta.A.I.) vagy patera (Vesta.A.II.).

7.2.1. A Palladium Vesta ábrázolásainál

A Palladium, Pallas Athéna/Minerva városvédő szerepű szobra¹²⁴⁵ gyakori attribútum Vesta mellett. A kapcsolat egyáltalán nem véletlen, hiszen a Palladiumot évszázadokon át az istennő forumon álló szentélyében őrizték.¹²⁴⁶ A császárkori éremverésben is gyakran találkozhatunk a Palladiumot tartó Vesta képével – az istennő megjelenhet állva vagy ülve, olykor jobb tenyerén tartja a szobrot (amely ekkor függőleges helyzetben áll: így pl. a 8. és a 10. kép), máskor bal karjában fogja (a Palladium ekkor némileg megdőntve, egy rövid fáklyához hasonló helyzetben látható, csak a szobor által viselt fegyverek alapján azonosítható: 4-5. és 9. kép). Vesta másik kezében éppúgy lehet fáklya, mint sceptrum, vagy éppen áldozóedény.¹²⁴⁷ E változatok többsége azonban a 3. században már nem adatható. Csak két képtípussal találkozunk: az ülő vagy álló helyzetű, jobbában Palladiumot, bal kezében pedig sceptrumot tartó Vesta alakjával.

A Palladium persze nem csupán Vesta ikonográfiájában kap szerepet: már a köztársaság korában, Caesar pénzein feltűnik (a Trójából menekülő Aeneas, bal vállán Anchisesszel, jobb kezében a Palladiummal¹²⁴⁸), majd a császárkori éremanyagban megtaláljuk Nobilitas és Dea Roma, Victoria, sőt Iuno és néha a császár ábrázolásánál is.¹²⁴⁹ A 3. században Dea Roma¹²⁵⁰, Nobilitas¹²⁵¹ és Iuno¹²⁵² esetében igazolható, valamint Vesta kezében.

7.2.2 Vesta állva, Palladiummal és sceptrummal (Vesta.A.I.)

A vizsgált korszakban több példát is találunk arra az ábrázolásra, ahol Vesta állva, jobbában Palladiummal, bal kezében pedig sceptrummal látható.¹²⁵³ Az istennő balra fordul, hosszan leomló ruhát visel, fején diadém (14. kép) és fátyol van. Utóbbi bal vállát is fedi, karjainál pedig a palla aláhulló végeit látjuk. Bal karját vállmagasságba emeli, kezében egy függőlegesen tartott sceptrum nyelét fogja, melynek alja a talajon nyugszik. Az istennő jobbát derékmagasságban előrenyújtja, jobb tenyerén a Palladium kicsiny szobra áll. A

¹²⁴⁵ Önálló ábrázolásáról az éremképek közt I. Minerva kapcsán, az 5.4.1. fejezetben.

¹²⁴⁶ Ovid. Fasti, VI.435-436 és Héródian. I.14.4, jóllehet Augustus átmenetileg talán a Palatinusra vitte a Palladiumot (vagy annak egy másolatát?) is – erről és a római Palladiumhoz kötődő hagyomány más elemeiről I. Ziehen – Lippold 1949, 182-185 és Prescendi 2000, 192.

¹²⁴⁷ Vesta Palladiummal és fáklyával (Schmidt-Dick tipológiájának jelöléseit használva): VESTA f1A/01-02, sceptrummal: VESTA f1A/03-04 és VESTA f5A/03, paterával: VESTA f1A/08, VESTA f5a/05, simpulummal: VESTA f1A/09-10 (Schmidt-Dick 2002, 118-120).

¹²⁴⁸ RRC 458 (denarius, Kr. e. 47-46).

¹²⁴⁹ Bővebben I. Iuno kapcsán (Iuno.A.II. típus), a 4.3.3. fejezetben.

¹²⁵⁰ Így pl. Septimius Severusnál: RIC IV/1 288 (aureusok és denariusok).

¹²⁵¹ Így pl. Geta nevében verve (Septimius Severus uralkodása idején): RIC IV/1 13 (aureusok, denariusok és ezüst quinariusok).

¹²⁵² Iulia Soemias aureusain és denariusain: RIC IV/2 236-237.

¹²⁵³ Schmidt-Dick katalógusában VESTA f1A/03jelöléssel szerepel a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 118).

szobrot Vesta rendszerint maga felé (vagy arccal felénk) fordítja: a kis alak kezében lévő dárda általában jobbra lejt, néha látható a Palladium felemelt jobb keze is, amellyel dőfésre emeli a fegyvert (14-15. kép), máskor a sisaktaréj teszi egyértelművé a tájolást (11. és 15. kép). De találkozhatunk az ellenkező beállítással is, amikor a Palladium dárdája balra dől, azaz a szobor arccal kifelé áll Vesta kezében (16. kép).

A képtípus először Iulia Domna denariusainál tűnik fel (11. kép), olyan példányoknál, melyeket Septimius Severus halála után, Caracalla uralkodása idején vertek.¹²⁵⁴ Majd igazolható Elagabalus uralkodása során: a fiatal császár első feleségének, Iulia Paulának¹²⁵⁵ (12. kép), anyjának, Iulia Soaemiasnak¹²⁵⁶, ill. nagyanyjának, Iulia Maesának¹²⁵⁷ denariusain. Szerepel még Severus Alexander korában, Iulia Mamaea előlapjával verve¹²⁵⁸ (13-15. kép), a Severus-dinasztia bukását követően azonban mintegy két évtizedig hiába keressük. Legközelebb Salonina antoninianusai közt találkozunk vele. Egyaránt előfordul Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának időszakában, VESTA AETERNA körirattal¹²⁵⁹ (16. kép), és a 260 utáni évekből — itt ismét a VESTA körirat áll mellette.¹²⁶⁰ Ez azonban az ábrázolásmód utolsó példáját jelenti, a 3. század közepe után nem látjuk többet az éremverésben.

Az ábrázolásmód tehát a Severus-dinasztia nőtagjaihoz kötődő éremképekre jellemző, rajtuk kívül egyedül Saloninánál találkozunk vele. Ez a korszak egyik jellegzetes vonása, amelyet különböző képtípusoknál, több isten(nő) kapcsán is megfigyelhetünk: a Severus-korban gyakori, de a 3. század közepére eltűnő ábrázolási formák egy része újra felbukkan Valerianus családjának éremverésben. Valerianus és Gallienus propagandája sok Severus-kori elemet használt, ezekkel is azt sugallva az alattvalóknak, hogy az új dinasztia az előző évtizedek tragikus sorsú császárai mellett/helyett ehhez a hosszú időn át kormányzó, sikeres uralkodócsaládhoz igyekszik kapcsolódni és az ő mintáikat követi.

Az ábrázolásmód a 2. század éremverésében még nem adatolható, mégsem nélkülözi teljesen az előképeket és a párhuzamokat. Már Antoninus Pius és M. Aurelius korában találunk ugyanis képtípusokat, amelyek csak egy-egy részletben, egyetlen attribútumban térnek el a Severus-korra jellemző formától. Van olyan változat, melynél nem hosszú, hanem

¹²⁵⁴ RIC IV/1 390, VESTA körirattal a Róma városi verdeből.

¹²⁵⁵ RIC IV/2 224, VESTA körirattal — Schmidt-Dick katalógusa nem említi ezt az éremtípust az ábrázolásmód kapcsán.

¹²⁵⁶ RIC IV/2 246, VESTA körirattal (igaz, a RIC leírásából hiányzik, hogy merre néz az istennő, valamint nem sceptrumként, hanem dárdaaként azonosítja a kezében tartott tárgyat). Schmidt-Dick katalógusában ez az éremtípus sem szerepel az ábrázolási forma példái között.

¹²⁵⁷ RIC IV/2 276, VESTA körirattal — Schmidt-Dicknél ez az éremtípus is hiányzik.

¹²⁵⁸ RIC IV/2 359 (aureus), 360 (denarius), 361 (ezüst quinarius), ill. 708 (sestertius) és 709 (dupondius): a körirat minden esetben a VESTA megjelölést hozza.

¹²⁵⁹ Göbl katalógusában Göbl 2000, Tab. 50/1683, a RIC-ben pedig RIC V/1 71 jelzettel (igaz, a RIC leírása nem Palladiumot, hanem Victoriolát említi). Az éremtípust a RIC a keleti veretek közé sorolja, Göbl pedig a Samosatában tevékenykedő pénzverdébe lokalizálja.

¹²⁶⁰ Göbl 2000, Tab. 39/1408, a sisciai verdeből.

rövid sceptrum van Vesta kezében¹²⁶¹ (17. kép), míg máskor egy jobbában Palladiumot, bal kezében rézsút tartott hosszú sceptrumot fogó nőalakot (Vestát) látunk AVGVSTA körirattal¹²⁶² (18. kép), vagy olyan variánst, ahol az istennő baljában függőlegesen tartott, hosszú fáklya van (melynek alja a talajon nyugszik: 8. kép).¹²⁶³ Nobilitas kapcsán pedig feltűnik egy szinte teljesen egyező ábrázolásmód, melynél az egyetlen különbséget az jelenti, hogy az istennő fejét nem borítja fátyol¹²⁶⁴ (19. kép). Utóbbi képtípust ismerjük jobbra néző formában is — ez esetben az ábrázolt nőalak jobbában van a sceptrum, míg a Palladiumot előrenyújtott bal kezében tartja. A balra néző változathoz hasonlóan ez is Commodus pénzein jelentkezik először, majd a Severus-korban láthatjuk még példáit. Azonosítását a köriratok teszik lehetővé: Commodusnál és Septimius Severus fiai esetében Nobilitas, míg Iulia Soaemias pénzein Iuno ábrázolására szolgált.¹²⁶⁵ A 2. században és a Severus-korban a Palladium tehát több istenalak attribútumai között is megjelenik, a 3. század közepére azonban fokozatosan elveszti jelentőségét és kiszorul az éremverésből.

Ami a köriratokat illeti, a képtípust szinte mindig VESTA megnevezés kíséri, az egyetlen kivételt a Salonina antoninianusain feltűnő Vesta Aeterna név jelenti.

7.3. Vesta állva, kezében paterával és sceptrummal (Vesta.A.II.)

A Vestát álló helyzetben mutató érmék másik nagy csoportját azok a képek jelentik, melyeknél előrenyújtott jobbában paterát tartva ábrázolták az istennőt. Ez alkalommal is balra nézve áll, hosszan leomló ruhában, fején diadémmal és fátyollal. A tunica felett pallát visel, melynek körbefutó ívét a derekánál, aláhulló végét pedig bal karja alatt láthatjuk. Jobbját nagyjából derékmagasságban előrenyújtja, kezében patera van, míg bal karját leengedve tartja oldala mellett, baljával egy sceptrumot fog. A sceptrum helyzete eltérő lehet: Iulia Domna pénzein függőlegesen tartja az istennő, alját a talajra támasztva¹²⁶⁶ (20-22. kép), a későbbiekben viszont a rézsútos tartás lesz általános — ezúttal is hosszú sceptrumot látunk, de megdöntve, átlós helyzetben, úgy, hogy alsó vége Vesta lábai elé lendül (23-29. kép).¹²⁶⁷

¹²⁶¹ Faustina maior sestertiusain (RIC III 1083), dupondiusain és asain (RIC III 1098a), továbbá az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett denariusok között: RIC III 400. — A köriratban mindig a VESTA megnevezés olvasható, Schmidt-Dick katalógusában pedig a VESTA f1A/04 jelölés alatt találhatjuk ezen éremtípusokat (Schmidt-Dick 2002, 118).

¹²⁶² Az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett sestertiusokon (RIC III 1124), valamint a dupondiusok és asok között (RIC III 1179). Schmidt-Dick az előzőleg említett változattal együtt ezen érméket is a VESTA f1A/04 jelzetű csoportba sorolja (Schmidt-Dick 2002, 118).

¹²⁶³ Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett dupondiusok és asok, AVGVSTA körirattal: RIC III 1178. A képtípus Schmidt-Dick katalógusában VESTA f1A/02 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 118).

¹²⁶⁴ Commodus sestertiusain (BMC IV, 810.597), majd a Septimius Severus uralkodása alatt Geta nevében vert arany és ezüst quinariusok között (RIC IV/1 49).

¹²⁶⁵ E változatokról bővebben l. Iuno kapcsán, a 4.3.3. fejezetben.

¹²⁶⁶ Schmidt-Dicknél VESTA f1A/06 jelöléssel szerepel az ábrázolásmód (Schmidt-Dick 2002, 118).

¹²⁶⁷ Schmidt-Dick katalógusában VESTA f1A/07 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 118).

A típus először Iulia Domna pénzein igazolható, Septimius Severus uralkodásának idején: egyaránt feltűnik denariusokon¹²⁶⁸ (20-22. kép), sestertiusokon¹²⁶⁹, valamint a dupondiusok és azok¹²⁷⁰ között. Később megtaláljuk Iulia Mamaea pénzein (denariusokon¹²⁷¹: 23. kép, továbbá ezüst quinariusokon¹²⁷², valamint a sestertiusok és azok között¹²⁷³), majd néhány évtizednyi hiátust követően a 3. század közepén jelentkezik újból: Cornelia Supera antoninianusain¹²⁷⁴ (25. kép), ill. Valerianus dinasztiájánál. Utóbbi esetben ráadásul nem csak Salonina nevében verve adatható¹²⁷⁵ (27-28. kép), láthatjuk a dinasztia férfi tagjainál, Valerianus (26. kép) és Gallienus (29. kép) előlapjával is.¹²⁷⁶ Ezzel azonban el is tűnik a képtípus, Gallienus halálát követően nem igazolható többet használata a birodalmi éremverésben.

¹²⁶⁸ Egyrészt a Róma városi verdéből (RIC IV/1 587), másrészt a Laodicea ad Maréban készített érméken (RIC IV/1 648). A körirat mindkét esetben VESTAE SANCTAE.

¹²⁶⁹ RIC IV/1 869, VESTAE SANCTAE körirattal.

¹²⁷⁰ RIC IV/1 894, VESTAE SANCTAE körirattal.

¹²⁷¹ RIC IV/2 362, VESTA körirattal.

¹²⁷² RIC IV/2 363, VESTA körirattal.

¹²⁷³ RIC IV/2 710 (sestertius) és 711 (as), mindkettő VESTA körirattal. — A RIC ugyan dárdaként határozza meg az istennő kezében lévő tárgyat, a képeken (így pl. 24. kép) azonban egyértelműen sceptrum látható, hiányzik a dárda jellegzetes hegye. Ráadásul Cohen katalógusa (amelyre a RIC hivatkozik: C. IV, 498.88-89) is sceptrumot említ, Vesta ikonográfiájában pedig egyetlen más példáját sem találjuk a dárda megjelenésének.

¹²⁷⁴ RIC IV/3 30: antoninianus a római verdéből, VESTA körirattal.

¹²⁷⁵ A császárné pénzein egyaránt feltűnik a képtípus a 260 előtti években és a Valerianus perzsa fogságba esését követő időszakban. Így a 260 előtti periódusból Göbl katalógusa említi a római verde antoninianusai között: Göbl 2000, Tab. 5/239. Az érméken SALONINA AVG előlapi és VESTA hátlapi köriratot találunk, ami Cohen katalógusában a C. V, 510.139 katalógusszámú változatnak felel meg. Cohen ezen éremtípusára a RIC a RIC V/1 9 kapcsán hivatkozik (antoninianusok, amelyeket azonban a RIC az – általa még Lugdunumba lokalizált – galliai verdehez sorol). De a Cohenre történő utalás ellenére a RIC gyökeresen eltérő leírást ad az érmék hátlapjáról, ugyanis szerinte a balra nézve ülő Vesta Victoriolát és pálmaággat tartana kezében, ami egy teljesen egyedi, Vesta ikonográfiájában máshol sosem szereplő megformálás. A RIC leírását azonban fenntartásokkal kell kezelnünk, képet ugyanis nem hoz a változat bemutatására, más katalógusokban nem találjuk az ábrázolásmód nyomát, és ahogy láttuk, a RIC által forrásként hivatkozott helyen sem ilyen képtípusról olvashatunk.

A balra nézve álló, jobbában paterát, bal kezében átlós helyzetű sceptrumot tartó típust Göbl Rómán kívül a viminaciumi verdéből adathatója: Göbl 2000, Tab. 24/859 (aureusok és antoninianusok, CORN SALONINA AVG előlapi körirattal) — a RIC-ben azonban a megfelelő éremtípusok a római verdehez vannak sorolva: az aureusok RIC V/1 14, az antoninianusok pedig RIC V/1 39 katalógusszámon. Továbbá a római verde antoninianusai között említi a RIC egy olyan változatot is, melynél az előlapon CORNELIA SALONINA AVG köriratot találunk (RIC V/1 38 — Göbl katalógusában ilyen variáns nem szerepel). Mindezeknek a 260 előtti datálható éremtípusoknak közös jellemzője, hogy hátlapi köriratukban a VESTA megjelölést olvashatjuk.

A 260-at követő években szintén igazolható a VESTA körirat, de emellett felbukkan a VESTA FELIX forma is. Így a VESTA olvasat szerepel a Göbl 2000, Tab. 33/1174-1175 jelzetű vereteknél (antoninianusok a mediolanumi verdéből, amelyek a RIC-ben a RIC V/1 68 katalógusszámú változatnak felelnek meg), a VESTA FELIX pedig a Göbl 2000, Tab. 33/1176-1179 esetében (szintén mediolanumi antoninianusok, a RIC-ben RIC V/1 69 katalógusszámon).

¹²⁷⁶ Göbl 2000, Tab. 1/54: a római verdében készített sestertiusokon, egyrészt Valerianus, másrészt Gallienus előlapjával, VESTA körirattal, a két császár együttes uralkodásának éveiből (sőt, Göbl szerint a verde első emissziójából — Göbl a típust egy még Cornelia Supera számára készített verető felhasználásaként magyarázza, és az új császárok trónra lépését követő átmeneti fázis bizonytalanságának egyik jeleként interpretálja: Göbl 2000, 79). A RIC-ben Valerianus sestertiusai között a RIC V/1 175 katalógusszámon találjuk a képtípust, Gallienusnál pedig a RIC V/1 241 jelzetű sestertiusokhoz köthetjük (bár ezeknél a katalógus leírása szerint nem patera, hanem simpulum lenne az istennő kezében).

Ami a köriratokat illeti, Iulia Domna pénzein a VESTAE SANCTAE olvasattal találkozunk, egy olyan egyedi megnevezéssel, melyre sem korábbról, sem pedig a későbbiekben nincs példa. Maga a sanctus jelző azonban nem ismeretlen a kor éremverésében: Septimius Severus propagandájában Minerva¹²⁷⁷ és a ludi saeculares¹²⁷⁸ kapcsán is használatra került, kevéssel korábban, Pescennius Nigernél Apollo¹²⁷⁹, némileg később, Elagabalusnál pedig Elagabal¹²⁸⁰ megjelölésére szolgált. Ráadásul Vesta és a ludi saeculares között nem a sanctus jelző használata jelenti az egyetlen kapcsolatot: a Vesta szüzek részt vettek az ünnepélyen, említi őket a szertartásokról beszámoló felirat.¹²⁸¹ Ezek alapján ugyan még nem lehet közvetlen kapcsolatba hozni a Vestát ábrázoló érméket és a százados játékok ünnepéyleit, valamint az azokat hirdető vereteket¹²⁸² — de az kétségtelen, hogy a két típus ugyanannak a korszaknak és ugyanannak a propagandának a terméke, hasonló hangsúlyokat követ.¹²⁸³

Iulia Mamaeánál viszont már nem látjuk nyomát a Vesta Sancta névnek — a megszokott VESTA körirattal találkozunk, éppúgy, mint a 3. század közepén, Cornelia Supera, Valerianus, Gallienus és Salonina pénzein. Igaz, Saloninánál feltűnik a Vesta Felix alak is, ami szintén egyedi jelenség: korábban az istennő sohasem viselte a felix jelzőt, Gallienus korában azonban több képtípusnál is felbukkan e megnevezés.¹²⁸⁴

A római éremverésben először Iulia Domnánál használták Vesta ábrázolására a képtípust, maga a patera azonban egyáltalán nem új elem az istennő attribútumai közt: falfestményeken¹²⁸⁵ és reliefeken¹²⁸⁶, sőt, az éremképeknél is gyakran láthatjuk kezében. Több olyan ábrázolási formát ismerünk az 1. és a 2. századból, ahol Vesta jobbában paterát tart

¹²⁷⁷ Főként a császári pár kisebbik fiának, Getának az előlapjával készült érméken — így pl. RIC IV/1 105 (denariusok Laodicea ad Mare verdejéből).

¹²⁷⁸ A SAECVLARIA SACRA és a SACRA SAECVLARIA köriratú vereteket egyaránt megtaláljuk Septimius Severus, valamint fiai: Caracalla és Geta nevében verve. Így Septimius Severus előlapjával: RIC IV/1 293 (aureus), 293A (denarius), 816 (sestertius) és 826 (as). Caracalla nevében verve: RIC IV/1 462 (sestertius), ill. Geta előlapjával: RIC IV/1 132 (dupondiusok és asok), valamint 137-138 (sestertiusok). Mindegyik változat áldozat bemutatása közben jeleníti meg a császárokat, különböző kísérőkkel.

¹²⁷⁹ Így pl. RIC IV/1 2 (denariusok Antiochiából).

¹²⁸⁰ Így pl. RIC IV/2 143 (aureus SANCT DEO SOLI ELAGABAL körirattal).

¹²⁸¹ CIL VI, 32329. A Vesta-szüzek szerepéről l. Lichtenberger 2011, 289, ill. Rantala 2013, 59-63 és 90-91.

¹²⁸² A paterát és sceptrumot tartó istennő képe túlságosan is általános megformálás, a sanctus jelző sem kizárólag a ludi saeculares kapcsán fordul elő, ill. az ünnepélyek propagálása sem csak a saecularia sacra körirattal történt (gyakran találkozhatunk többek között pl. a saeculi felicitas vagy a saeculo frugifero megjelölésekkel is).

¹²⁸³ A ludi saeculares és Vesta kapcsolata egyébként nem csak e képtípus kapcsán merült fel a kutatásban. A százados játékok ünnepéyleivel azokat az ábrázolásokat is megpróbálták összekapcsolni, melyeken az istennő szentélye előtt áldozatot bemutató Vesta-szüzek láthatóak (Vesta.F. csoport) — de a képtípusokat nem sikerült egy konkrét szertartással kapcsolatba hozni (Lichtenberger 2011, 289).

¹²⁸⁴ A Vesta Felix névvel találkozhatunk az ülő, paterát és sceptrumot tartó képtípusnál (l. a 1323. lábjegyzetben), ill. a simpulumot tartó istennő kapcsán is (1354. lábjegyzet). A felix jelzőről és az érempropagandában történő használatáról bővebben l. a Dianát tárgyaló egységben, a 3.4.3. fejezetben.

¹²⁸⁵ Pl. Fischer-Hansen 1990, 413.1, 414.15-16 és 416.40.

¹²⁸⁶ Pl. Fischer-Hansen 1990, 415.25, 415.28-30 és 417.42.

(néha áldozatot mutat be vele egy oltárnál), míg bal kezében fáklya¹²⁸⁷, Palladium¹²⁸⁸ vagy éppen sceptrum¹²⁸⁹ szerepel (3-4., 9. és 39. kép). E változatok többsége a 3. századra eltűnik, a vizsgált korszakból csupán az álló és az ülő¹²⁹⁰ helyzetű, jobb kézben paterát, a balban pedig sceptrumot tartó ábrázolásmódok igazolhatóak.

A megformálás azonban nem Vesta sajátja, más istennőknél is számos példáját ismerjük az éremképekről¹²⁹¹ — sőt, az ő esetükben jóval hamarabb feltűnik, mint hogy Vesta megjelenítésére kezdték volna alkalmazni. A balra nézve álló nőalak, akinek jobbáiban patera, bal kezében pedig függőlegesen tartott sceptrum van, Iuno egyik legtipikusabb ábrázolásmódja, de emellett adathozható Clementia, Concordia, Pietas és Venus, sőt, az istenek közé emelt Livia esetében is.¹²⁹² A 3. század közepén, Salonina aureusain és antoninianusain¹²⁹³ pedig Iuno kapcsán is felbukkan az átlós helyzetű sceptrumot tartó változat — a császárné pénzein tehát olykor csak a körirat alapján lehet elkülöníteni Iuno és Vesta ábrázolásait.

7.4. Egyéb álló helyzetű változatok (Vesta.A.III.)

E két nagy csoport mellett a katalógusokban olvashatunk néhány egyéb változatról is, melyek szintén álló helyzetben ábrázolták Vestát. Igaz, ezeknél sokszor rossz állapotú, nehezen azonosítható érmékről van szó, egyes esetekben pedig hibrid vereteket feltételezhetünk.

A RIC Salonina pénzei között említ olyan antoninianusokat¹²⁹⁴ és ezüst quinariusokat¹²⁹⁵ (30. kép), ahol a balra nézve álló istennő egyik kezében paterát, a másikban fáklyát tart. A fáklya jól ismert attribútum Vesta kapcsán, az 1. és a 2. században mind a rövid, mind a hosszú fáklyát tartó változatokra találunk példát¹²⁹⁶, ezek a 2. század közepétől azonban már hiányoznak az éremverésből, Salonina pénzei előtt mintegy száz évig hiába keresnénk a fáklyát tartó Vesta alakját.

¹²⁸⁷ Így pl. Vitellius aureusain és denariusain: RIC I(2) 58-60.

¹²⁸⁸ Így pl. Galba asain: RIC I(2) 305-307.

¹²⁸⁹ Példáit l. lentebb, a 1327-1329. l. ábrákban.

¹²⁹⁰ L. lentebb, a 7.6. fejezetben.

¹²⁹¹ Igaz, fátjol nem minden esetben szerepel a képeken.

¹²⁹² Bővebben l. a Iunót tárgyaló egységben, a 4.3.1. fejezetben.

¹²⁹³ Göbl 2000, Tab. 24/852, a viminaciumi verdéből.

¹²⁹⁴ A 260 előtti időszakból, RIC V/1 69 katalógusszámon, az antiochiai verde anyagához sorolva, VESTA körirattal.

¹²⁹⁵ A római verde 260 előtti termeléséhez sorolva RIC V/1 43 katalógusszámon, VESTA körirattal. Azonban a RIC leírása is bizonytalan: egyaránt említ ülő és álló helyzetű változatot, az istennő kezében lévő tárgy kapcsán pedig felveti a sceptrumként és a fáklyaként történő azonosítást is. Ennek eldöntésében a 30. kép sem segít: az istennő testtartása és öltözéke megegyezik a paterát és sceptrumot tartó változatnál megszokottal, a Vesta felemelt bal kezében tartott tárgy részletei azonban nem vehetők ki a képen.

¹²⁹⁶ Így pl. Vitellius denariusai közt: RIC I(2) 59 (Vesta ülve, paterával és rövid fáklyával: 3. kép), ill. az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett asok sorában: RIC III 1178 (Vesta állva, Palladiummal és hosszú fáklyával: 8. kép).

Máskor balra nézve álló, ágat és sceptrumot tartó ábrázolásról olvasunk¹²⁹⁷, Septimius Severus éremveréséhez sorolva pedig egy olyan sestertius is említ a RIC, melynél a Divus Commodust megnevező előlaphoz a lángoló oltár mellett álló, paterát és sceptrumot tartó Vestát ábrázoló hátlap kapcsolódik¹²⁹⁸ — utóbbi valószínűleg egyedi, hibrid változat egy, az Antoninus-dinasztia korából származó hátlapi típussal.¹²⁹⁹

7.5. Vesta ülve, Palladiummal és sceptrummal (Vesta.B.I.)

Más érméknél Vesta ülő helyzetben szerepel. E képek közt szintén találunk Palladiumot (Vesta.B.I.) és paterát (Vesta.B.II.) tartó változatokat, sőt, vannak olyan éremtípusok is, melyeknél simpulum van az istennő kezében (Vesta.B.III.).

Elsőként a Palladiumot tartó formát tekintem át.¹³⁰⁰ Az istennő egy magas támlájú trónszéken ül, balra fordul, hosszan leomló ruhát visel, fejét pedig fátyol borítja, amely bal vállát is fedi. Két oldalt, a vállai felett rendszerint a szék háttámlájának sarkait látjuk¹³⁰¹, míg derekánál a palla körbefutó íve tűnik szemünkbe (a palla vége gyakran a szék peremén átvetve, az istennő bal karjánál csüng alá: 31-32. kép). Jobb karját előrenyújtja, tenyerén a Palladium áll: egy mereven – általában nekünk szemközt – álló, zárt tartású, hosszú ruhát viselő kis szobor, melynek baljában olykor felismerhető a pajzs, magasra emelt jobb kezében pedig a döfésre lendített dárda. Vesta bal könyökét a szék karfáján nyugtatja, kezében átlósan tartott sceptrum van: ezt felül talán a karján/vállánál is megtámasztja, míg alsó végét elől, az istennő lábai mellett látjuk (31-33. kép).

A típus az első század közepétől igazolható a római éremverésben. Először Galbánál jelentkezik¹³⁰², majd megtalálhatjuk a Flaviusok pénzein (Vespasianus¹³⁰³ és Titus¹³⁰⁴

¹²⁹⁷ Aquilia Severa denariusainál: RIC IV/2 231, VESTA körirattal.

¹²⁹⁸ Septimius Severus sestertiusai közt: RIC IV/1 736A, CONSECRATIO körirattal.

¹²⁹⁹ Hasonló ábrázolást láthatunk pl. az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett sestertiusoknál (RIC III 1130), valamint a dupondiusok és asok közt (RIC III 1187) — igaz, ezeknél az istennő kezében nem sceptrum, hanem hosszú fáklya van.

¹³⁰⁰ A képtípus VESTA f5A/03 jelöléssel szerepel Schmidt-Dick katalógusában (Schmidt-Dick 2002, 119-120).

¹³⁰¹ Igaz, vannak példák arra is (főleg az 1. és a 2. századból), hogy a háttámla hiányzik a képről — így pl. a 10. képnél.

¹³⁰² RIC I(2) 308 és 374-376 (asok).

¹³⁰³ A császár fiatalabb fia, Domitianus nevében vert aureusokon és denariusokon: RIC II 244-244a.

¹³⁰⁴ A képtípus egyaránt adatolható a császár nevével vert pénzekre és azokon az érméken, amelyek a család más tagjainak előlapjával készültek. Így megtaláljuk Titus sestertiusain (RIC II 78 és 106), valamint a dupondiusok (RIC II 120) és asok (RIC II 132) között. — Igaz, az attribútumok meghatározása több esetben bizonytalan: a RIC ugyanis a RIC II 78, 106 és 132 éremtípusoknál fáklyát említ a sceptrum helyett, Cohen katalógusában (C. I, 456.341 és 457.343) kérdőjellel szerepel a két lehetőség, épp' így a BMC-ben, Schmidt-Dick viszont ehhez a képfórmához sorolja az éremtípusokat. A császári család más tagjainak nevet viselő érméknél már nincs ilyen bizonytalanság: a RIC egyaránt sceptrumról ír a Titus elhunyt apja, Vespasianus emlékére vert dupondiusoknál (RIC II 150), valamint a császár öccsének, Domitianusnak előlapjával készített denariusok (RIC II 42 és 48), sestertiusok (RIC II 160) és asok (RIC II 173) esetében. De megtaláljuk a képtípust (szintén sceptrummal) Titus lányának, Iulia Titiinek a pénzein is: denariusokon (RIC II 57-58) és dupondiusokon (RIC II 180).

uralkodása idején) és a 2. században is: egyaránt szerepet kap Traianus¹³⁰⁵ (10. kép), Hadrianus¹³⁰⁶, Antoninus Pius¹³⁰⁷ és M. Aurelius¹³⁰⁸ korában. E képtípusnál is megfigyelhető a bevezetőben tárgyalt hangsúlyeltolódás: míg eleinte főként olyan érmeiken tűnik fel az ábrázolási forma, amelyek előlapjukon magát az uralkodót (ill. a Flaviusoknál az ő fiait — tehát a dinasztia férfi tagjait) nevezik meg, a 2. század közepére a császárnői reprezentáció részévé válik: Antoninus Pius sestertiusait nem számítva mindig a császári család valamely női tagjának előlapjával kombinálták.

Ugyanez a tendencia folytatódik a Severus-korban és a 3. században is — a képtípussal mindig a császárnék kapcsán találkozunk: előbb Iulia Domnánál¹³⁰⁹ (31-32. kép), majd Iulia Mamaeánál¹³¹⁰, ill. a későbbiekben Cornelia Supera¹³¹¹ és Salonina¹³¹² pénzein (33. kép). Míg a Flaviusok alatt és a 2. században a típus Vesta egyik leggyakoribb ábrázolásmódjának számított, és még a Severus-kor első felében, Iulia Domna pénzein is rendszeresen találkozhattunk vele, a Severus-kor második felétől szinte teljesen eltűnik az éremverésből. A 3. század közepén még igazolható egy-egy esetben, de szerepe marginális, Salonina pénzeivel pedig utolsó példáit látjuk, a későbbiekben nem adatolható a propagandában.

Időközben azonban láthatunk eltérő változatokat is. Így Septimius Severus uralkodása alatt készült Iulia Domna előlapjával néhány olyan érme, melyeknél Vesta bal kezéből hiányzik a sceptrum, az istennő egyszerűen aláereszti bal karját az oldala mellett¹³¹³ (Vesta.B.I.1. típus: 34. kép). A képfórmát egyszeri változatnak tekinthetjük, mégsem nélküli teljesen a párhuzamokat Septimius Severus pénzverésében: a keleti (alexandriai?) denariusok között szerepel néhány példány, ahol az ülő istennő előrenyújtott jobbában egy Palladiumként azonosítható tárgyat tart, míg bal karját széke karfáján nyugtatja (35. kép). A

¹³⁰⁵ Részben a császár, részben pedig a felesége, Plotina nevében. Így Traianus denariusain: RIC II 107-108, 117, 236-237, 264 és 265. Plotinánál pedig: RIC II 728 (aureus), 729 (aureus), 730 (aureus és denarius), ill. 736 (arany quinarius).

¹³⁰⁶ Sabina nevében verve: RIC II 397 (aureus), 408 (denarius), 410 (aureus és denarius), 413 (aureus, arany quinarius és denarius), továbbá RIC II 1020, 1034 és 1036 (sestertius), valamint 1024, 1044 és 1046 (dupondius, ill. as).

¹³⁰⁷ Antoninus Pius előlapjával: RIC III 941a (sestertius), Faustina maior nevében: RIC III 334 (aureus és denarius) és 342a (denarius), ill. az elhunyt Faustina maior emlékére verve: RIC III 1181 (dupondius és as).

¹³⁰⁸ Faustina minor denariusai: RIC III 737.

¹³⁰⁹ Septimius Severus uralkodása idején: RIC IV/1 538 és 582 (aureus és denarius, VESTA körirattal), 583 (denarius, VESTA MATER körirattal), 843 és 867 (sestertius, VESTA körirattal), valamint 891 (dupondius és as, VESTA körirattal).

¹³¹⁰ RIC IV/2 364 (denarius, VESTA körirattal).

¹³¹¹ RIC IV/3 36 (antoninianus, VESTA körirattal).

¹³¹² VESTA köriratú antoninianusok, amelyeket Göbl katalógusa a Göbl 2000, Tab. 26/900 katalógusszámon közöl és Colonia Claudis Ara Agrippinensium verdéjébe lokalizál (és ennek megfelelően Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának utolsó éveire datál — a verde tevékenységéről és datálásáról l. Göbl 2000, 99-100). A RIC-ben a RIC V/1 70 katalógusszámú változattal azonosíthatjuk a típust, igaz, ezt a RIC Antiochiába lokalizálja és némileg eltérő leírást ad meg, lévén Victoriolaként határozza meg a Vesta kezében lévő kis alakot (bár Cohen katalógusa, amelyre a RIC hivatkozik — C. V, 510.142 — szintén Palladiumról ír).

¹³¹³ BMC V, 168.93 (képe: BMC V, Pl. 29/4) és 168.94: VESTA köriratú denariusok, amelyeket a katalógus a Róma városi verdéhez sorol. Schmidt-Dick áttekintésében nem szerepelnek ezek a példányok.

körirat azonban most nem Vestát, hanem Pietast nevezi meg. A képtípussal egyaránt találkozhatunk Iulia Domna¹³¹⁴ és Septimius Severus¹³¹⁵ előlapjai mellett, de csupán ebben a verdében és veretcsoporthoz: Pietas kapcsán egyébként sosem adatolható a Palladium.¹³¹⁶ Az ábrázolt istenalak azonosítása bizonytalan: a BMC minden esetben Pietasnak nevezi, a RIC néha Vestának tekinti, máskor mindkét értelmezést említi, Schmidt-Dick katalógusa Vesta ábrázolási típusai közé sorolja — bár megjegyzi, hogy egy kizárólag itt és ekkor feltűnő, némileg szabálytalan variánsról van szó.¹³¹⁷ Lichtenberger felveti azt a lehetőséget is, hogy a keleti területeken nem ismerve és értve kellően ezt a Vesta sajátosan római kultuszára utaló ábrázolási formát, egy általánosabb, könnyebben értelmezhető üzenettel kombinálták.¹³¹⁸ A képtípusok mindenesetre kizárólag Septimius Severus uralkodása alatt jelentkeznek, más példájukat nem ismerjük.

Egy másik változatot (Vesta.B.I.2.) találunk Gallienus és Valerianus együttes uralkodásának éveiben, a Salonina nevében vert antoninianusok között¹³¹⁹: az ülő, Palladiumot és sceptrumot tartó Vesta előtt, tőle balra egy további alak is feltűnik, egy kis álló figura — Göbl meghatározása szerint egy gyerek¹³²⁰ (36. kép). A megformálás teljesen egyedi Vesta ikonográfiájában, a korábbiakban nem találunk olyan példát, ahol az ülő istennő előtt másik alak (akár gyermek, akár más figura) áll. Az ábrázolást egyedi változatként értelmezhetjük.

Ami a köriratokat illeti, a korszakban szinte mindig a VESTA megnevezés kapcsolódik a képtípushoz.¹³²¹ Kivételeket csupán Septimius Severus korában találunk,

¹³¹⁴ A RIC-ben RIC IV/1 612A (a leírás mind a Pietasként, mind a Vestaként való értelmezést felveti, a körirat PIETAS AVG), a BMC katalógusában pedig BMC V, 86.330-331 (a leírás Pietasként nevezi meg az istennőt, a körirat: PIETAS, a veret képe: BMC V, Pl. 15/1-2) katalógusszámon. Az alexandriai verde Iulia Domna nevét viselő denariusai között azonban igazolható olyan (szintén PIETAS köriratú) változat is, ahol az istennő baljában feltűnik az átlósan tartott sceptrum (a jobbában lévő alakot pedig nem a Palladiummal, hanem Victoriolával azonosíthatjuk): RIC IV/1 612 (képe: RIC IV/1, Pl. 9/11 — jól látszanak a kis Victoriola szárnyai és a kezében tartott koszorú), ill. BMC V, 87.332 (képe: BMC V, Pl. 15/3).

¹³¹⁵ A RIC-ben RIC IV/1 350F (a leírás Vestának nevezi az istennőt), a BMC-ben pedig BMC V, 84.322 (képe: BMC V, Pl. 14/2) katalógusszámon, denariusok PIETAS körirattal.

¹³¹⁶ Pietast ugyan gyakran láthatjuk karon ülő gyermek(ek)et tartva, itt azonban nem ez a helyzet: az istennő nem kisgyereket ölel magához, hanem fél kézzel, előrenyújtott jobbában tart egy egyenesen álló kis alakot.

¹³¹⁷ VESTA f5A/02 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 119).

¹³¹⁸ Lichtenberger 2011, 285. A másik értelmezési lehetőség az lenne Lichtenberger szerint, hogy itt a Vesta tiszteletének ápolásában megmutatkozó, ahhoz kapcsolódó Pietasról lenne szó — de ez az összetett értelmezés számomra nehezebben védhetőnek tűnik, különösen annak tükrében, hogy a Victoriolát és sceptrumot tartó Pietas ábrázolása egyébként is adatolható a verdéből.

¹³¹⁹ Göbl 2000, Tab. 26/901, Colonia Claudia Ara Agrippinensium pénzverdéből VESTA körirattal.

¹³²⁰ Igaz, az általa közölt kép sajnos meglehetősen gyenge minőségű, az alak nehezen kivehető, így a pontos meghatározást némileg hipotetikusnak kell tartanunk.

¹³²¹ Az 1. és a 2. században szintén a VESTA név a leggyakoribb körirat (így pl. Sabina aureusain: RIC II 397), de vannak egyéb formák is. Így előfordul, hogy a császári titulúra folytatódik a hátlapon (pl. Traianus denariusainál: RIC II 117), míg máskor az AVGVSTA megjelöléssel találkozhatunk (az elhunyt Faustina maior emlékére vert dupondiusokon és asokon, Antoninus Pius uralkodása idején: RIC III 1181). De arra is van példa, hogy a PRINCEPS IVVENTVTIS köriratot olvashatjuk (pl. néhány aureusnál és denariusnál, amelyeket Domitianus előlapjával vertek Vespasianus uralkodása alatt: RIC II 244).

amikor adatolható a VESTA MATER forma¹³²², ill. a sceptrum nélküli variánsokon a PIETAS név is. A későbbikben, Iulia Mamaea, Cornelia Supera és Salonina pénzein újra mindig a VESTA név szerepel.

7.6. Vesta ülve, paterával és sceprummal (Vesta.B.II.)

A paterát tartó képtípusra jóval kevesebb példát ismerünk. Vesta ez esetben is balra nézve ül a székén (széktámlát nem látunk: 37-38. kép), hosszú ruhában. Bal karjánál a palla aláhulló végét is kivehetjük. Fején diadém és fátyol van (38. kép), jobb karját maga elé nyújtja, kezében paterát tart, míg balját aláereszti, kezével egy nagyjából átlós helyzetben tartott sceptrum nyelét fogja.

A képtípussal legtöbbször Salonina pénzei között találkozhatunk, a római verde 260 utánra datálható termelésében.¹³²³ Ezen túl csak egy-egy elszórt példája adatolható a korszakból: így Gallienus előlapjával¹³²⁴, ill. talán még Septimius Severus uralkodásának idejéről, Iulia Domna nevében verve.¹³²⁵ A körirat szinte mindig a VESTA megjelölést adja.

A forma¹³²⁶ a principatus korában sem gyakoribb: biztos példáját csupán Caligula asai közül¹³²⁷ ismerjük (39. kép), továbbá van néhány eset, ahol az ábrázolásmód az istennőt megnevező körirat nélkül szerepel: Otho¹³²⁸ és Antoninus Pius pénzein.¹³²⁹ A 2. századi példáknál azonban nem azonosíthatjuk a képen látható alakot bizonyosan Vestával (jóllehet

¹³²² A név szokatlan, de nem teljesen példa nélküli. Septimius Severus éremanyagában máskor is előfordul a Iulia Domna nevet viselő érméken (l. később a 7.9. fejezetben), ismert irodalmi emlékekből (Cicero több oratóióban használja Vesta megnevezésére) és feliratokból is — a vonatkozó példákat l. Beard 1980, 24, 94. jegyzet.

¹³²³ Göbl katalógusában a hatodik római emisszióra, vagyis a közvetlenül Valerianus perzsa fogságba esését követő periódusra datálva: egyrészt Göbl 2000, Tab. 9/365 katalógusszámon (antoninianusok), másrészt Göbl 2000, Tab. 11/418 (aureus) és Tab. 11/432 (ezüst quinarius, sestertius és as) jelzettel. A RIC-ben az antonianusok RIC V/1 32, az ezüst quinariusok RIC V/1 45, a sestertiusok RIC V/1 48 katalógusszámon szerepelnek. Továbbá említ a katalógus asokat is (RIC V/1 56), igaz, azoknak mind az előlapi (CORNELIA SALONINA AVG helyett SALONINA AVG), mind a hátlapi (VESTA helyett VESTA FELIX) körirata eltér a Göbl katalógusában olvashatótól. Ez utóbbi példát leszámítva a köriratban mindig a VESTA megjelölést találjuk.

¹³²⁴ A RIC a császár Rómában gyártott asai között említ egy változatot, a 260 előtti évekre datálva: RIC V/1 278, VESTA körirattal — igaz, patera helyet koszorúként azonosítja az istennő kezében lévő tárgyat (a koszorú Vesta kapcsán példa nélküli változat lenne). Göblnél pedig egy hibrid, Gallienus előlapjával készített antonianus szerepel a Göbl 2000, Tab. 9/365 katalógusszámú (a római verdében gyártott és 260 utánra datálható) veretek sorában.

¹³²⁵ A RIC-ben a RIC IV/1 582 katalógusszámú éremtípushoz kapcsolódó lábjegyzetben, a BMC-ben pedig a BMC V 170. oldalán h betűjelzéssel, VESTA körirat mellett — a változatot mindkét katalógus barbár jellegű, kétes hitelességű veretnek tartja.

¹³²⁶ Amely Schmidt-Dick áttekintésében VESTA f5A/06 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 120).

¹³²⁷ RIC I(2) 38, 47 (Schmidt-Dick tévesen a 42-t említi) és 54.

¹³²⁸ RIC I(2) 23 (aureus) és 24 (denarius), PONT MAX körirattal.

¹³²⁹ Antoninus Pius előlapjával: RIC III 84 (denarius TP POT COS III körirattal, a RIC az ábrázolt alakot Clementiaként jelöli meg), ill. az elhunyt Faustina maior emlékére verve: RIC III 371 (denarius, AVGVST körrattal).

Schmidt-Dick ezt teszi), a típus ugyanis Hadrianusnál Pietas¹³³⁰ (40. kép), Caracallánál pedig Indulgentia¹³³¹ megjelenítésére is szolgált. Ha pedig eltekintünk az átlós helyzetű sceptrumtól, akkor a balra fordulva ülő, jobbában paterát, bal kezében függőlegesen tartott sceptrumot fogó alakban az érempropaganda egyik legáltalánosabb változatára lelhetünk, amely egyaránt szolgálhatott az istenek közé emelt Livia¹³³², Indulgentia¹³³³, Iuno¹³³⁴, Iustitia¹³³⁵, Salus¹³³⁶, vagy éppen – egy bőségszaruval kiegészítve – Concordia¹³³⁷ ábrázolására. Mindezek közül Gallienus korában azonban csak Indulgentia képével találkozhatunk¹³³⁸ (41. kép), az ülő, paterát és sceptrumot tartó nőalak tehát a számos előkép ellenére sem különösebben kedvelt képtípus a korszakban – igaz, a jóindulat és a megbocsátás perszónifikációját éppúgy átlósan tartott sceptrummal láthatjuk, mint Vestát, a két ábrázolás így szinte teljesen megegyezik.

7.7. Vesta ülve, kezében simpulummal és sceptrummal (Vesta.B.III.)

Míg a patera egy általános, számos istennő kapcsán feltűnő attribútum, a kézben tartott simpulum (vagy simpuvium¹³³⁹) már jóval speciálisabb tárgy, amelyet az istennők közül szinte kizárólag¹³⁴⁰ Vesta ábrázolásánál látunk. Egy rövid nyelvű merítőkanálról van szó¹³⁴¹, amelyet az áldozatbemutatásnál használtak: ezzel töltötték az italáldozatként felajánlott bort a

¹³³⁰ Részben magának a császárnak az előlapjával, részben pedig Sabina nevében verve. Így Hadrianus denariusain pl. RIC II 218-219 és 260, Sabina nevében verve pedig RIC II 1029 (sestertius) és 1039 (dupondius, ill. as). — Schmidt-Dicknél PIETAS f5A/05 jelöléssel találjuk a képtípust (Schmidt-Dick 2002, 92).

¹³³¹ RIC IV/1 300 (denarius) — Schmidt-Dick INDULGENTIA f5A/03 jelöléssel (Schmidt-Dick 2002, 62).

¹³³² Galba sestertiusain: RIC I(2) 331-338 és 432-433 — Schmidt-Dicknél AUGUSTA f5A/04 jelöléssel szerepel a képtípus (Schmidt-Dick 2002, 27).

¹³³³ Septimius Severus denariusain: RIC IV/1 80 — Schmidt-Dick katalógusában INDULGENTIA f5A/04 jelöléssel találjuk (Schmidt-Dick 2002, 62).

¹³³⁴ M. Aurelius uralkodása alatt, Faustina minor (RIC III 690: denarius) és Lucilla (RIC III 1746: sestertius) előlapjaival. — Schmidt-Dick IUNO f5A/07 jelöléssel regisztrálja a képformát (Schmidt-Dick 2002, 65).

¹³³⁵ Hadrianus, Antoninus Pius, M. Aurelius, Septimius Severus, Caracalla és Severus Alexander érméin is feltűnik (így pl. Severus Alexander sestertiusai közt: RIC IV/2 563). — Schmidt-Dick katalógusában IUSTITIA f5A/01 jelöléssel szerepel a képforma (Schmidt-Dick 2002, 66).

¹³³⁶ Galba és Vespasianus éremverésében (így pl. Vespasianus sestertiusainak sorában: RIC II, 460) — Schmidt-Dick katalógusában SALUS f5A/04 jelöléssel szerepel a típus (Schmidt-Dick 2002, 106).

¹³³⁷ Sabina aureusain és denariusain: RIC II 391 és 399. — Schmidt-Dicknél CONCORDIA f5A/11 jelöléssel találhatjuk a képtípust (Schmidt-Dick 2002, 39).

¹³³⁸ A római verde 260 utánra datálható gyártmányai közt egyaránt felbukkan Gallienus (RIC V/1 418-419: asok) és Salonina (RIC V/1 10: antoninianus) előlapjával, de szerepel a keleti verdénél is, a Gallienus ellen fellázadó usurpátorok, Macrianus és Quietus nevében készített antoninianusokon: Göbl 2000, Anhang II. Tab. 52/1732-1734 (ill. a RIC-ben Macrianus kapcsán RIC V/2 8, Quietusnál pedig RIC V/2 5).

¹³³⁹ A tárgy nevééről és etimológiájáról l. Leonard 1927, 213-214.

¹³⁴⁰ Schmidt-Dick ugyan Salus kapcsán is említi, a SALUS f5A/12 jelzetű képtípusnál (Schmidt-Dick 2002, 107). A képtípus egy olyan változatot takar, amellyel Caracalla denariusai között találkozhatunk: RIC IV/1 196. A balra nézve ülő istennő baljában bőségszarut tart, előrenyújtott jobbában pedig egy olyan tárgyat, amelyet Schmidt-Dick simpulumként határoz meg. Salus előtt oltár áll, a köré kígyó tekeredik, amely az istennő kezében lévő áldozóedény felé nyújtja fejét. A RIC leírása azonban eltér Schmidt-Dickétől, a Salus kezében lévő tárgyat ugyanis nem simpulumként határozza meg, hanem áldozócsészét, paterát említ — és a képeken valóban patera látható, nem pedig hosszú nyelvű, aláhajló simpulum (42. kép).

¹³⁴¹ Részletesebb leírást ad Leonard 1927, 215, az általa említett részletek (pl. az edény második, rövidebb szarva/füle) azonban nem láthatóak sem a késő köztársaság kor, sem a császárkor éremképein.

paterába.¹³⁴² Az éremverésben már a köztársaság korában feltűnik: néha egy-egy mellkép mellett látjuk¹³⁴³, de leggyakrabban más kultikus tárgyakkal, áldozóeszközökkel és – edényekkel együtt jelenik meg¹³⁴⁴ (43. kép). Hasonló ábrázolásokat nagy számban adatholhatunk a császárkorból is¹³⁴⁵ (44. kép), ill. szerepet kap Vesta attribútumaként: ilyenkor az istennő simpulumot tartva kerül ábrázolásra. Mindig jobb kezében fogja a merítőkanalat, baljában pedig Palladium¹³⁴⁶ van (5. kép), esetleg sceptrum¹³⁴⁷ (45. kép), vagy egyszerűen leeresztve tartja a karját az oldala mellett¹³⁴⁸ (46. kép). A 3. századra azonban a változatok többsége eltűnik, csupán a sceptrumot tartó forma igazolható.

Ezekben a képekben a balra nézve ülő Vestát látjuk (Vesta.B.III. típus: 47-49. kép), hosszan leomló öltözetben, fején diadémmal és fátyollal. Dereka körül felfedezhetjük a palla körbefutó ívét, a köpeny vége pedig az istennő bal karjáról lóg alá. Vesta jobb kezét előrenyújtja, benne simpulumot tart, bal karját pedig leereszti, kezével egy átlós helyzetű sceptrumot fog. A sceptrum lehet rövidebb (48. kép) vagy hosszabb (47. kép), utóbbi esetben alsó vége a talajon nyugszik.

Az ábrázolásmóddal elsőként Caracalla uralkodásának idején találkozunk, az anyacsászárné, Iulia Domna denariusain¹³⁴⁹ (47. kép), sestertiusain¹³⁵⁰ (48. kép), valamint a dupondiusok és asok között.¹³⁵¹ Ezt követően igazolható még Iulia Soemias denariusain¹³⁵² (49. kép), ill. a RIC Gallienus antoninianusai között is említ olyan változatokat, ahol az istennő simpulummal a kezében látható. Igaz, a leírás szerfelett bizonytalan, egyaránt szerepelnek benne álló és ülő ábrázolások, VESTA¹³⁵³, ill. VESTA FELIX¹³⁵⁴ körirattal. Göbl

¹³⁴² Hurschmann 2001, 580.

¹³⁴³ Így pl. RRC 419/1d (denarius, Kr. e. 61, az előlapon női fej, mellette simpulummal) és 492/2 (aureus, Kr. e. 43, a hátlapon Lepidus feje, mellette simpulummal).

¹³⁴⁴ Így pl. RRC 489/1-2 (denarius, Kr. e. 42-43) és 532 (denarius, Kr. e. 39).

¹³⁴⁵ Szertartási kellékeket láthatunk (különböző kombinációban) pl. Augustus denariusai közt: RIC I(2) 410, a Nero nevével vert, Claudius uralkodása alatt készített aureusokon és denariusokon: RIC I(2) 76-77, vagy éppen Hadrianus denariusainál: RIC II 198-119. Ill. a későbbiekben pl. Antoninus Pius denariusain (RIC III 28-31) és asain (RIC III 704), a Commodus előlapjával készített, M. Aurelius uralkodása idején gyártott denariusok közt (RIC III 613-614), vagy a Caracalla előlapjával vert, Septimius Severus uralkodására datálható aureusokon és denariusokon: RIC IV/1 3-4 és 6.

¹³⁴⁶ Így pl. Antoninus Pius egyes denariusainál (RIC III 203) és Lucilla sestertiusain (RIC III 1779 — ez esetben Vesta előtt egy oltár is látható). E képtípusokat Schmidt-Dick áttekintésében VESTA f1A/09-10 jelöléssel találjuk (Schmidt-Dick 2002, 119).

¹³⁴⁷ Így pl. Vespasianus denariusainál: RIC II 60.

¹³⁴⁸ Pl. Vespasianus denariusai közt: RIC II 49.

¹³⁴⁹ RIC IV/1 391, VESTA körirattal.

¹³⁵⁰ RIC IV/1 593, VESTA körirattal.

¹³⁵¹ RIC IV/1 606, VESTA körirattal.

¹³⁵² RIC IV/2 247-248, szintén VESTA körirattal.

¹³⁵³ A római verde 260 utánra datálható gyártmányai közt: RIC V/1 290, melynél a leírás mind az álló, mind pedig az ülő testhelyzetet említi. A RIC egyaránt hivatkozik Cohen katalógusából a C. V, 442.1026 számú éremtípusra, melynél egy ülő, koszorút(!) és sceptrumot tartó változat szerepel, ill. a C. V, 442.1027-re, ahol az álló, simpulumot és sceptrumot tartó Vesta ábrázolásáról olvashatunk.

¹³⁵⁴ Mediolanumból, a 260 utáni periódusból: RIC V/1 518, szintén egyaránt említve álló és ülő változatot. A RIC a C. V, 442.1029-re hivatkozik, ahol egy álló, simpulumot és sceptrumot tartó változatról olvashatunk.

katalógusában azonban egyik ábrázolásmódnak sem találjuk nyomát, sőt, Gallienus előlapjával egyetlen formát igazol: a paterát tartva álló Vesta képét¹³⁵⁵ (29. kép). Így itt hibrid vereteket feltételezhetünk, melyeknél Gallienus előlapjaihoz olyan, Salonina pénzei közül ismert hátlapokat kapcsoltak, amelyek a paterát tartó Vesta alakját mutatják. — A megfelelő változatok ugyanis csak az istennő kezében tartott tárgyban különböznek egymástól, az pedig a rosszabb állapotú daraboknál igen nehezen azonosítható.

A képtípus(ok) előképeit Vespasianus éremverésében találjuk meg: ekkor egyrészt felbukkan egy olyan változat, ahol az istennő állva, kezében simpulummal és sceptrummal adatható¹³⁵⁶, másrészt láthatjuk az ülő, előrenyújtott jobbában simpulumot tartó Vesta képét is (igaz, sceptrum nélkül).¹³⁵⁷

A köriratokban szinte mindig a VESTA megjelölés szerepel, de Gallienusnál talán a Vesta Felix forma is felbukkan.

7.8. Egyéb, Vestához köthető (?), ülő helyzetű éremképek (Venus.B.IV.)

Az eddig bemutatott típusokon túl a RIC-ben olvashatunk egy további változatról is, melynél VESTA körirat szerepel egy ülő nőalak mellett. A katalógus Salonina asai közt¹³⁵⁸ sorol fel egy olyan variánst, melynek hátlapján a leírás szerint az ülő, bal felé forduló Vesta látható, aki egyik kezével megemeli fátylát, a másikban pedig sceptrumot tart. Az éremtípus Göbl áttekintésében nem szerepel,¹³⁵⁹ a megformálás pedig teljesen egyedi lenne a Vestát ábrázoló éremképek sorában. Viszont Pudicitia kapcsán nagyon is jól ismert az ábrázolásmód, a 3. században gyakran láthatjuk példait¹³⁶⁰ — így itt vélhetően egy egyedi változatnak számító hibrid formáról lehet szó.

¹³⁵⁵ Azt is IMP C P LIC GALLIENVS AVG előlapi körirattal és a császár babérkoszorús fejének ábrázolásával (Göbl 2000, Tab. 1/54), míg most Gallienus sugárkoronát visel, a körirat pedig a GALLIENVS AVG formát adja.

¹³⁵⁶ Vespasianus denariusain: RIC II 40, 50 60 (45. kép), a képtípus Schmidt-Dicknél VESTA f1A/11 jelöléssel szerepel (Schmidt-Dick 2002, 119).

¹³⁵⁷ Vespasianus denariusain: RIC II 36-37 és 49 (46. kép), a képtípust Schmidt-Dick VESTA f5A/07 jelöléssel említi (Schmidt-Dick 2002, 120).

¹³⁵⁸ A római verde 260 utáni termeléséhez sorolva: RIC V/1 55.

¹³⁵⁹ Csupán olyan éremtípusokat sorol fel, melyeknél vagy az álló istennőt látjuk, VESTA, ill. VESTA FELIX körirat mellett, vagy pedig az ülő istennőt, VESTA körirattól kísérve, kezében olykor Palladiumot, máskor paterát tartva (Göbl 2000, Taf. 153: tipológiai áttekintés).

¹³⁶⁰ Feltűnik Elagabalus uralkodása idején, Iulia Maesa nevében verve (pl. RIC IV/2 267: aureus) és Philippus Arabsnál az Otacilia Severa előlapjával vert érméken (pl. RIC IV/3 123a-b: aureusok és denariusok, ill. 123c: antoninianusok). De láthatjuk Traianus Decius uralkodása idején is, Herennia Etruscilla előlapjával (pl. RIC IV/3 65: antoninianus), és szerepel a Salonina pénzein. Egyaránt előfordul azokon a példányokon, melyeket Valerianus és Gallienus együttes uralkodásának időszakára datálhatunk (pl. RIC V/1 66: antoninianus), és azokon, melyek 260 után készülhettek (így pl. RIC V/2 25: antoninianusok, 43: ezüst quinariusok és 46-47: sestertiusok). A képtípus Schmidt-Dick áttekintésében a PUDICITIA f5A/05 jelölést kapja (Schmidt-Dick 2002, 96).

7.9. Áldozati jelenet Vesta temploma előtt (Vesta.F.)

A köriratokban Vestát megnevező éremtípusoknál nem mindig kerül maga az istennő ábrázolásra. Iulia Domna pénzein találunk olyan képtípusokat is, melyeknél áldozati jelenetet láthatunk: a Vesta-szüzeket egy oltár körül/mellett állva, háttérben az istennő kerek templomával. A templom ábrázolása megegyezik a korábbi példáknál¹³⁶¹ megfigyelttel: kerek épület ívesen hajló tetővel, amelynek csúcsán egy szobor áll (55. kép), a tetőt oszlopok tartják, az oszlopok között, a templom belsejében pedig néha egy ülő szobor is kivehető (53. és 55. kép). De míg a köztársaság korában és a kora császárkorban vert érméken csak magát az épületet látjuk (ill. esetleg a mellette álló szobrokat: 7. kép), addig most áldozat zajlik a templomnál: az épület előtt egy girlandokkal díszített, lángoló oltár áll, melynél a Vesta-szüzek áldozatot mutatnak be. Néha hat Vesta-szüzet látunk: mindkét oldalon hárman-hárman állnak, hosszan leomló ruhában, fejüket befedve (50-51. kép).¹³⁶² Máskor csak négy Vesta-szűz tűnik fel a képen (ketten-ketten állnak az oltár két oldalán: 53. kép)¹³⁶³, de mellettük olykor két gyermek is áll a katalógusok szerint (54. kép).¹³⁶⁴ Vannak érmék, ahol csak ketten állnak az oltár mellett¹³⁶⁵, vagy csupán egyetlen alakot látunk a templom előtt: egy balra néző, hosszú ruhát viselő nőt (Vesta-szűz, esetleg a császárné?), aki jobb kezében paterát tart és áldozatot mutat be az oltárnál (55. kép).¹³⁶⁶ A köriratok Septimius Severus uralkodása idején mindig a VESTA MATER, míg Caracalla időszakában a VESTA megnevezést adják.

A képtípus nem előzmények nélküli: a 2. század közepétől találkozhatunk olyan ábrázolásokkal, melyeken a templom előtt álló és áldozatot bemutató Vesta-szüzeket láthatjuk. Elsőként Faustina minor sestertiusai között¹³⁶⁷ tűnik fel egy olyan jelenet, ahol egy hatoszlopú templom előtt lévő oltárnál három pap és három Vesta-szűz mutat be áldozatot, majd Lucilla¹³⁶⁸ és Crispina¹³⁶⁹ medaillonjain már azt a változatot adathatjuk, melynél hat Vesta-szűz végzi a szertartást az istennő kerek temploma előtt lévő oltárnál (56. kép).

¹³⁶¹ 1236. és 1243-1244. l. ábrák.

¹³⁶² Septimius Severus uralkodásának időszakából: RIC IV/1 586 (aureus), 587A (ezüst medaillon), 868 (sestertius) és 892 (dupondiusok, ill. asok) — valamennyi a római verdéből, VESTA MATER körirattal. Továbbá Gnechi katalógusa (Gnechi III, 39.9) említ egy olyan változatot is, melynél a templom előtt áll még a hat Vesta-szűz mellett két kis alak is: két gyermek. Így itt az áldozatot bemutatók csoportjában összesen nyolc személy lenne — igaz, a katalógus által hozott képen (Gnechi III, Tav. 152/7, ill. Gnechi nyomán: Lichtenberger 2011, Abb. 247) a gyermekek alakja csak igen rosszul azonosítható (52. kép).

¹³⁶³ Caracalla uralkodásának éveiből: RIC IV/1 607 (dupondiusok és asok a római verdéből, VESTA körirattal).

¹³⁶⁴ A RIC egyaránt említi a képformát Septimius Severus és Caracalla uralkodásának éveire datálva. Első esetben a római verdében készített dupondiusok és asok között olvashatunk róla (RIC IV/1 893, VESTA MATER körirattal), míg Caracalla uralkodásának éveiben a Rómában készített aureusok (RIC IV/1 392, VESTA körirattal) és sestertiusok között (RIC IV/1 594, VESTA körirattal) sorolja fel.

¹³⁶⁵ Septimius Severus uralkodásának éveiből: RIC IV/1 585 (denarius a római verdéből, VESTA MATER körirattal).

¹³⁶⁶ Septimius Severus uralkodása során: RIC IV/1 584 (denarius a római verdéből, VESTA MATER körirattal).

¹³⁶⁷ Antoninus Pius uralkodása idején: RIC III 1384 (a képtípusról l. még: Lichtenberger 2011, 286).

¹³⁶⁸ Gnechi II, 51.13.

¹³⁶⁹ Gnechi II, 72.5.

E képekben a Vesta-szentély Septimius Severus kori újjáépítésének nyomát kell látnunk: Commodus uralkodásának végén az épület leégett, Septimius Severus alatt azonban újjáépítették.¹³⁷⁰ Ugyan az érmék kibocsátását időben nem tudjuk szorosan az építkezéshez kötni¹³⁷¹, ráadásul a 2. század közepétől igazolható előképek is óvnak attól, hogy egyoldalú függést tételezzünk fel az építkezés és az éremképek között, a kapcsolat mégis egyértelmű: e éremtípusok a római állam egyik legfontosabb kultuszát és annak templomát hirdetik, amely templomot éppen Septimius Severus állíttatta helyre.¹³⁷² A képen szereplő áldozati jelenetet megpróbálták valamely konkrét szertartáshoz (így pl. a ludi saeculares eseményeihez) kötni, e törekvések azonban nem jártak meggyőző eredménnyel. Egyrészt az időbeli eltérés és bizonytalanság akadályozza egy ilyen kapcsolat feltételezését, másrészt az, hogy a szertartásokon a Vesta-szüzek általában kettesével vettek részt, nem pedig a teljes (hat fős) testület együtt — ráadásul a ludi saeculares során nem ők mutatták be az áldozatot, nem aktív közreműködőként, hanem csak passzív szemlélőként vettek részt az ünnepélyen, pusztán jelenlétükkel emelve annak rangját és fényét.¹³⁷³ Így az éremképeken sem egy konkrét szertartásról, inkább a Vesta-szüzek és a szentély általános érvényű, szimbolikus ábrázolásáról lehet szó.¹³⁷⁴

Némileg eltérő változatokat találunk a Caracalla előlapjával készített aureusokon, ezeknél ugyanis az oltárnál álló, áldozatot bemutató személy egy férfi: valószínűleg maga az uralkodó. A háttérben most is Vesta kerek temploma látható, a császár mellett pedig kísérete (néha talán családja) és Vesta-szüzek állnak (57-58. kép).¹³⁷⁵ A köriratok nem nevezik meg az istennőt, a hátlapokon a császári titulátúra folytatódik, az ábrázolásokat a háttérben feltűnő

¹³⁷⁰ Richardson 1992, 44 és 412, valamint Lichtenberger 2011, 283-284. A tűzvészt leírja: Héródian. I.14.2-5.

¹³⁷¹ Mivel az atrium Vestaeből 201-es dátummal már ismerjük egy Vesta-szűz szoborbázisának feliratát (CIL VI, 2129), a helyreállításnak eddigre már eléggé előrehaladott állapotban kellett lennie. Az érmék datálása jóval nehezebb. A legrészletesebb variáns, Iulia Domna hat Vesta-szüzet és két gyermeket ábrázoló medaillona előlapján a IVLIA PIA FELIX AVG megjelöléssel illeti a császárnét, ami alapján Lichtenberger leghamarabb 210-re datálja (Lichtenberger 2011, 287 — bár ez a körirat általában csak Septimius Severus halála után jelenik meg Iulia Domna pénzein). Majd feltételezi, hogy a többi képforma ezen típus egyszerűsített változata lenne (Lichtenberger 2011, 288). — De ez azzal járna, hogy ennek kellene a legkorábbi előképnek lennie, ami nehezen elképzelhető, főleg a IVLIA AVGVSTA köriratú éremtípusoknál (a megnevezést Septimius Severus uralkodásának 196 utáni szakaszában használták a császárnéra). Később Lichtenberger maga is ellentmond ezen elképzelésnek, azt feltételezi, hogy a templom legkorábbi ábrázolásai időben közel állhattak az épület (201-re datált) helyreállításához (Lichtenberger 2011, 289). A vonatkozó érmék mindenesetre egy szélesebb időintervallumot fognak át, hiszen a Septimius Severus korára datálható példányok mellett vannak olyan variánsok is, amelyeket a császár halála utánra (Caracalla uralkodásának idejére) kell kelteznünk.

¹³⁷² Lichtenberger 2011, 288.

¹³⁷³ Rantala 2013, 59 és 90.

¹³⁷⁴ A ludi saecularisszal való kapcsolat feltevéséről és annak cáfolatáról: Lichtenberger 2011, 289.

¹³⁷⁵ Így RIC IV/1 249 (a császár mellett két férfi és egy gyermek, az uralkodóval szemközt, a bal oldalon három Vesta-szűz és egy gyermek áll) és 250 (a császár mögött Iulia Domna áll egy további nőalak és egy gyermek társaságában, míg a bal oldalon most is három Vesta-szűz és egy gyermek alakja látható a RIC leírása szerint). Továbbá RIC IV/1 271 (a balra néző császárral szemközt, a kép bal oldalán egy pap, egy Vesta-szűz és egy gyerek) és RIC IV/1 272 (a császárt három felnőtt és két gyermek kíséri). — E részletek azonban rendszerint alig-alig vehetőek ki a képeken, így az egyes alakok meghatározása szerfelett bizonytalan.

szentély kapcsolja Vestához. Az áldozatot bemutató császár jól ismert téma a római éremverésben¹³⁷⁶, Caracalla érméin is több különböző változatával találkozhatunk: van, hogy az uralkodó Aesculapius temploma előtt áll¹³⁷⁷, míg máskor csak maga az áldozatbemutatás jelenete látható, templom nem tűnik fel a háttérben.¹³⁷⁸ Vesta kapcsán pedig még külön indokolt is a császár feltűnése, hiszen pontifex maximusként ő felügyelte a Vesta-szüzeket és szükség esetén ő ítélkezett felettük.¹³⁷⁹

7.10. Kronológiai áttekintés

A korszakot áttekintve (V. tábla) azonnal szembetűnik, hogy Vesta ábrázolásai legnagyobb számban és változatosságban a Severusok alatt jelentkeznek. **Septimius Severus** uralkodása idején, a Iulia Domna előlapjával vert érmék közt egyaránt találunk olyanokat, melyeken állva, paterát tartva szerepel az istennő (Vesta.A.II.), és olyanokat, ahol ülve, kezében Palladiummal látjuk (Vesta.B.I.) – sőt, utóbbi típusnál igazolható egy sceptrum nélküli variáns is (Vesta.B.I.1.). Más példányoknál Vesta kerek templomát ábrázolták, előtte áldozati jelenettel: Vesta.F. csoport.

Már **Caracalla** uralkodása során, de szintúgy Iulia Domna előlapjához kapcsolva tűnik fel az álló, Palladiumot tartó (Vesta.A.I.) képfőforma, és az ülő, kezében simpulumot fogó (Vesta.B.III.) változat. Emellett továbbra is vannak az istennő kerek templomát mutató képek, áldozati jelenettel: Vesta.F. csoport – az ábrázolás különböző változatait Iulia Domna és Caracalla előlapjával verve is megtaláljuk.

Ami a későbbiekkel illeti, **Elagabalus** uralkodása idején szintén a Vesta.A.I. és Vesta.B.III. típusokat látjuk. Az álló, Palladiumot tartó forma (Vesta.A.I.) Iulia Soaemias, Iulia Maesa és Iulia Paula nevében verve is megfigyelhető, az ülő helyzetű, simpulumot fogó változattal (Vesta.B.III.) viszont csak az anyacsászárné, Iulia Soaemias pénzein találkozhatunk. **Severus Alexandernél** Iulia Mamaea előlapjával jelenik meg Vesta ábrázolása: a képek hol álló helyzetben mutatják az istennőt, kezében Palladiummal (Vesta.A.I.) vagy paterával (Vesta.A.II.), hol pedig ülve, Palladiumot tartva (Vesta.B.I.).

A következő két évtizedben hiába keressük Vesta ábrázolását. Csupán a 250-es és a '60-as években tűnik fel újból, előbb Aemilianusnál, majd Valerianus dinasztijának

¹³⁷⁶ Különböző változatairól l. Schmidt-Dick 2011, 267-283 és 334-336.

¹³⁷⁷ A császár 215-re datálható aureusai közt jelentkezik a képfőforma: RIC IV/1 270. Az éremtípus a római verdéhez köthető, a pontos datálását a hátlapi köriratban is folytatódó titulátúra teszi lehetővé.

¹³⁷⁸ Van, amikor csak az áldozatot bemutató császár kerül ábrázolásra a hátlapon (így pl. még Septimius Severus uralkodása idején, a Caracalla előlapjával vert, Laodicea ad Mare verdéjéből származó denariusok közül: RIC IV/1 344), míg máskor a szertartás segítői is megjelennek (lásd pl. néhány aureuson és denariuson, melyek a 209 és 212 közötti években készülhettek a római verdében: RIC IV/1 205). De ismert olyan képtípus is, ahol istenalakok (Hercules, Bacchus, Tellus) tűnnek fel az áldozatot bemutató uralkodó oldalán (szintén a római verdéből, Septimius Severus uralkodásának éveiből: RIC IV/1 418, sestertius).

¹³⁷⁹ Latte 1960, 110.

éremverésében. **Aemilianus**nál a császár feleségének, Cornelia Superának az előlapjával látjuk, álló helyzetű, paterát tartó (Vesta.A.II.) és ülő, Palladiumot tartó (Vesta.B.I.) formában.

Valerianus családjánál már több változatot adathatunk. A legtöbb képtípus most is a császárné, Salonina pénzei közt szerepel. Így a 260 előtti évekre datálva említ a katalógus olyan képeket, melyeknél az istennőt állva ábrázolták, Palladiumot (Vesta.A.I.) vagy paterát (Vesta.A.II.) tartva, olykor a sceptrum helyett talán fáklyával kezében (Vesta.A.III.). Máskor ülő helyzetben jelenik meg Vesta, kezében Palladiummal (Vesta.B.I.), míg a lábai előtt néha talán egy további, kicsiny alak is kivehető (Vesta.B.I.2.). A 260 utáni időszakból szintén ismerjük az álló istennő Palladiumot (Vesta.A.I.) és paterát (Vesta.A.II.) tartó képformáit, emellett pedig ülő variánsokat látunk: paterát tartva (Vesta.B.II.) vagy Pudicitiaát idéző beállításban, egyik kezében sceptrummal, a másikkal ruhája szélét megemelve (Vesta.B.IV.).

A császárné mellett azonban olykor a dinasztia férfi tagjainak nevével verve is feltűnik Vesta képe. Az álló, paterát tartó alakot (Vesta.A.II.) Valerianus és Gallienus előlapjával is adathatjuk (a két császár együttes uralkodásának időszakából), ülő változatokat viszont csak Gallienus kapesán említ a RIC. A leírások némileg bizonytalanok, bennük hol a paterát, hol a simpulumot tartó képtípusra ismerhetünk: előbbit (Vesta.B.II.) a 260 előtti időszakhoz sorolja a katalógus, míg az utóbbiról (Vesta.B.III.) a 260 utáni évek pénzei közt olvasunk.

Gallienus halálával viszont végleg eltűnik Vesta a birodalmi éremverésből, a továbbiakban már nem találkozunk az istennő alakjával a hátlapi képeken.

7.11. Összegzés

Bár Vesta soha nem tartozott azon istenek közé, melyek az éremképeken legtöbbet szerepelve a propaganda központi üzeneteit hordozták, az 1. század második felében és a 2. században mégis viszonylag rendszeresen találkozunk ábrázolásával. Nincs ez másként a Severus-korban sem, több képtípust is adathatunk, álló és ülő változatokat, különböző attribútumokkal. Hangsúlyos szerepe valószínűleg abból is következik, hogy Commodus alatt leégett templomát Septimius Severus állította helyre, vagyis a Vestát hirdető éremképek – ha nem is közvetlenül¹³⁸⁰, de – azon veretek sorába illeszkednek, amelyek a császárt a régi római

¹³⁸⁰ A RESTITVTOR VRBIS, ill. RESTITVTORI VRBIS köriratok nem igazolhatóak sem magának az istennőnek, sem templomának ábrázolásai kapesán. — Ellenben gyakran találkozhatunk velük az áldozatot bemutató császár képe mellett (pl. Septimius Severus sestertiusai közt: RIC IV/1 753), esetleg dea Románál (így pl. dea Roma ülő alakja a Caracalla előlapjával vert aureusokon és denariusokon, RESTITVTOR VRBIS körirattal: RIC IV/1 166, vagy Septimius Severus aureusai az istennő büsztjével: RIC IV/1 290).

értékek és kultuszok, ill. Róma városának védelmezőjeként, helyreállítójaként¹³⁸¹ propagálják.¹³⁸² De találkozhatunk az istennő ábrázolásával Septimius Severus halála után, a Severus-kor második felében is.

A dinasztia bukása viszont határozott törést jelent: Vesta mintegy másfél évtizedre eltűnik az éremverésből, csak Cornelia Supera pénzein láthatjuk legközelebb. A 3. század közepén egy ideig újra szerephez jut, a Salonina (ill. esetenként a két császár, Valerianus és Gallienus) nevét viselő érmék közt több képtípus szolgál ábrázolására. Ismét megjelennek olyan formák, melyekkel előzőleg a Severus-korban találkozhattunk¹³⁸³, vagy még régebben, az 1. és a 2. században.¹³⁸⁴ De felbukkannak új elemek is (így pl. a Diana Felix megnevezés). Gallienus meggyilkolása után viszont Vesta újra – és immár véglegesen – eltűnik az éremverésből. Sem a katonacsászárok korának utolsó szakaszában, sem a tetrarchia idején nem kap szerepet, és a későbbiekben, a 4. század éremanyagában sem láthatjuk példáit.

Mindez nem független attól, hogy a 2. század közepétől az istennő kimondottan a császárnékhoz kötődő propaganda, reprezentáció részévé vált. Míg az 1. században még jobbra az uralkodó (ill. az ő férfi családtagjai) nevét viselő érméken tűnik fel, Antoninus Pius után már szinte kizárólag a császári család nőtagjainak pénzein igazolható. A tendencia töretlenül érvényesült a Severus-korban is: a császár nevét és arcképét hordozó érméken nem találjuk Vesta ábrázolását¹³⁸⁵, a dinasztia női tagjai kapcsán viszont rendszeresen felbukkan – csak olyan, rövid ideig a hatalom közelében lévő császári feleségek éremveréséből hiányzik, mint Plautilla, Annia Faustina és Orbiana. Alapvetően a katonacsászárok korának éremverése is illeszkedik ebbe a képbe: Vesta ábrázolását legtöbbször a császárnék (Cornelia Supera és Salonina) pénzein látjuk. Jóllehet igazolható Valerianus és Gallienus előlapjával, de ezen érmék egy része (a Vesta.A.II. típust képviselők) a két császár uralmának legelső fázisára datálható, amikor az átmenet zavaros, bizonytalan heteiben – Göbl szerint¹³⁸⁶ – egy Cornelia Supera érméihez készített verőtövet használtak fel az új császárok pénzeihez, más példányok pedig (a Vesta.B.II. és a Vesta.B.III. típusnál) talán hibrid veretként azonosíthatóak.

Vesta éremverésből való eltűnése a 3. század végén így részben azzal magyarázható, hogy a század utolsó harmadában több olyan császár is volt (így II. Claudius, Tacitus vagy

¹³⁸¹ A Septimius Severus idején véghezvitt újjáépítésekről, a helyreállított épületekről (a Vesta-szentély mellett a Pantheon, Pax, divus Vespasianus és Fortuna Muliebris templomai, valamint az Iseum Campense) l. Lichtenberger 2011, 282-313.

¹³⁸² Ill. Rantala emellett azt is feltételezi, hogy Vesta propagálásával és a Vesta-kultusz támogatásával a szír térségből származó Iulia Domna egyben saját rómaiságát is hangsúlyozni igyekezett: Rantala 2013, 60.

¹³⁸³ Pl. az álló, Palladiumot tartó változat.

¹³⁸⁴ Így az ülő, paterát tartó képtípus, ill. az esetleg újra adatható variáns, melynél Vesta fáklyával kezében jelenik meg.

¹³⁸⁵ Sőt. ha egy áldozati jelent részeként tűnik fel a háttérben az istennő kerek temploma, akkor is azt tapasztaljuk, hogy a császár (Caracalla) nevét viselő érmék soha nem nevezik meg Vestát, míg a Iulia Domna előlapjával készített darabok hasonló esetben mindig megadják az istennő nevét a köriratban.

¹³⁸⁶ Göbl 2000, 79.

Probus), akinek (esetleges) házasságáról és feleségéről semmi biztosat nem tudunk: esetükben tehát a császárnékhoz kötődő propaganda jellegzetes eszközei és képtípusai hiányoznak. És ha egy-egy uralkodó felesége meg is kapta az Augusta rangot (így Severina, Aurelianus felesége, és Magnia Urbica, Carinus hitvese), akkor is csak rövid ideig viselhette a méltóságot.¹³⁸⁷ Így bár náluk megjelent a császárnéi propaganda és reprezentáció, de annak keretei viszonylag szűkösek, üzenetei néhány központi témára koncentrálnak (Severinánál Concordia képzetköre, Magnia Urbicánál Venus kap kiemelt hangsúlyt) — Vesta pedig nincs ezen üzenetek, istenalakok között.

Persze, az istennő eltűnése az éremképekről nem jelentette egyúttal tiszteletének végét is. Így a 4-5. századból is vannak adataink Vestáról és a hozzá kötődő papi testületekről¹³⁸⁸ — csak ezek ekkor már nem kaptak szerepet az érempropaganda eszköztárban.

Míg a 2. században Vesta a consecratio tematikájához kapcsolódva is feltűnik (elsősorban az Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett pénzekon¹³⁸⁹), a 3. században már nincs erre példa. Jóllehet ekkor is vannak császári feleségek és (nagy)anyák, akiket divává nyilvánítottak (így Iulia Domna, Iulia Maesa, Paulina, ill. Mariniana), de Vesta egyikük consecratiós veretein sem tűnik fel: az uralkodók egyértelműbb, közvetlenebb módszereket alkalmaztak (pl. a páva alakja) istenek közé emelt családtagjaik hirdetésére.

Vesta ábrázolásmódjai meglehetősen egysíkúak és sematikusak. Mindig balra nézve jelenik meg, bal kezében sceptrummal. A változatosságot az jelenti, hogy állva vagy ülve láthatjuk-e az istennőt, ill. hogy milyen tárgy van a jobbában: Palladium, patera, esetleg simpulum? Ugyan a LIMC leírásában Fischer-Hansen¹³⁹⁰ új fejleményként konstatálja Gallienus kora kapcsán, hogy új, eddig nem használt attribútumok jelennek meg az istennőt ábrázoló éremképeken (Victoriola, pálmaág, koszorú), majd ezek alapján hangsúlyeltolódást feltételez Vesta kultuszában: a birodalmi és a városvédő aspektus kisebb szerepét (?), de –

¹³⁸⁷ Severináról l. Hartmann 2008, 311, esetleges hatalomgyakorlásáról az Aurelianus halála utáni interregnum során: Göbl 1993, 29-30 és Johne 2008b, 381-382. Magnia Urbicáról és Carinusszal kötött házasságáról pedig: Gricourt 1995, 100-104.

¹³⁸⁸ Sőt, a Vesta-szüzek mellett hallunk a pontifices Vestae testületéről is, ugyanis ezzel a megjelöléssel illették a pontifices maiores papi tisztségeit. A név megváltozását Latte Aurelianus reformjaihoz köti (a pontifices Solis tisztségének létrehozásához: Latte 1960, 350). Az általa hozott példák azonban jóval későbbi időszakra, a 4-5. századra vonatkoznak. Így van ez a CIL VI 503 (a feliratban szereplő P. Ragonius Venustusról l. PLRE I, 948), a CIL VI, 1779 (Vettius Agorius Praetextatus sírfelirata— róla l. PLRE I, 722, a feliratról részletesebb pedig az Epigraphische Datenbank Heidelberg adatbázisában, HD017684 azonosító számmal), a CIL VI, 1741(a feliratban szereplő Memmius Vitrasius Orfitusról l. PLRE I, 651) és a CIL X, 1125 (felirat C. Iulius Rufinianus Ablabius Tatianus tiszteletére — róla l. PLRE I, 875) esetében is. A pontifices Vestae tisztsége a késő császárkorban bírt nagy jelentőséggel, amikor a pogány arisztokrácia által betöltött papi collegiumok egyike volt (a korszak papi tisztségeiről l. Iara 2015, 171-173— egyúttal néhány további példát is említ a pontifices Vestae közül), megítélése a 3. századi éremverésről kialakított képet érdemben nem befolyásolja.

¹³⁸⁹ Pl. RIC III 368-371 (denariusok) és 1124-1126 (sestertiusok).

¹³⁹⁰ Fischer-Hansen 1990, 419.

mint láttuk – az éremképek erre nem szolgáltatnak alapot. A RIC vonatkozó példái¹³⁹¹ nem egyeznek meg a többi katalógus (Göbl, ill. részben Cohen) adataival, és az általam ismert képek¹³⁹² sem támasztják alá, hogy pl. a Vesta jobbában álló alakot a Palladium helyett Victoriolával kellene azonosítani. A RIC meghatározásait itt kétségekkel kell kezelnünk, és nem szabad belőlük messzemenő következtetéseket levonnunk.

A köriratok – ha lehetséges – még statikusabb, egységesebb összképet nyújtanak (XIV. tábla), mint amit a képtípusokat áttekintve láthattunk. A VESTA megnevezés az általános, ettől eltérő formával¹³⁹³ csak Iulia Domna pénzein (VESTA MATER, VESTAE SANCTAE) és Gallienus korában (VESTA FELIX, VESTA AETERNA) találkozunk. De a Iulia Domnánál feltűnő megnevezéseket a későbbiekben már hiába keresnénk, Gallienus halála után pedig Vesta teljesen eltűnik az éremverésből.

¹³⁹¹ Fischer-Hansen egyaránt említ Gallienus és Salonina előlapjával vert éremtípusokat, melyeknek közös vonása, hogy a RIC-ben mindegyik a 260 előtti időszakra datálva szerepel. Így Gallienusnál RIC V/1 278 (Vesta ülve, koszorúval és sceptrummal), Salonina pénzei közt pedig RIC V/1 9 (Vesta ül, Victoriolát és pálmaágot tart), 70 (az ülő Vesta, Victoriolával és sceptrummal) és 71 (Vesta áll, Victoriolát és sceptrumot tart).

¹³⁹² Így Salonina antoninianusainál, a RIC V/1 70 kapcsán a 33. kép, míg a RIC V/1 71 esetében a 16. kép.

¹³⁹³ Ha eltekintünk a Septimius Severus uralkodása alatt feltűnő, kétséges azonosítású, Pietast megnevező változatoktól.

8. Kitekintés: Ceres

Az olymposi istenek közé tartozó hatodik istennőről, Ceresről mindaddig nem esett szó dolgozatomban. Mellőzése nem véletlen, Ceres ugyanis csupán marginális szerepet kapott a 3. századi éremverésben. Példáit a Commodus halála utáni polgárháborúból és a Severus-kor első évtizedeiből ismerjük: a RIC Pescennius Niger, Septimius Severus, Caracalla és Iulia Domna előlapjával említi ábrázolásait.

Jellemző attribútumai a gabonakalász és a fáklya. Előrenyújtott jobbában gabonaszállakat, baljában pedig hosszú fáklyát tartó alakját (a fáklyát függőlegesen tartja az istennő, alsó végét a talajon nyugtatva) álló¹³⁹⁴ és ülő¹³⁹⁵ helyzetben is megfigyelhetjük. Az álló változatoknál Ceres előtt olykor egy modius áll a talajon¹³⁹⁶, és az ülő formáknál is van olyan variáns, melynél az istennő egy cista tetején foglal helyet.¹³⁹⁷ Pescennius Niger néhány érméjén pedig két rövid fáklyát látunk a balra nézve álló istennő kezében.¹³⁹⁸ A köriratokban a Ceres, Ceres Augusta, Ceres Frugifera megnevezéseket olvashatjuk.

A Severus-kor első évtizedeit követően az istennő eltűnik a birodalmi éremverésből, és csak a század közepén jelenik meg újból, de ekkor is csak egy-egy elszórt példáját adathozhatjuk. Így Salonina antoninianusai közt a balra nézve ülő, gabonakalászt és fáklyát tartó képtípust említi a RIC¹³⁹⁹, míg II. Claudius kapcsán egy modius mellett álló, balra néző, egyik kezében gabonaszállakat, a másikban bőségszarut tartó változatról olvashatunk.¹⁴⁰⁰ Ezt követően azonban már hiába keresnénk az istennőt az éremképeken.

Ceres szerepe tehát meglehetősen korlátozott a kor éremverésében: ritkán láthatjuk ábrázolását, ikonográfiája szűk és egyhangú. A jó gabonatermés, az ezen alapuló biztos élelmiszerellátás, és a mindezek zavartalanságát biztosító császári gondoskodás persze továbbra is szerepet kapott a propagandában, de e témák hirdetésére nem Ceres, hanem sokkal inkább Annona ábrázolása szolgált.

¹³⁹⁴ Pescennius Niger denariusai közt: RIC IV/1 7 és 8 (bár a katalógus sceptrumként nevezi meg az istennő bal kezében lévő tárgyat), majd Septimius Severus denariusai: RIC IV/1 370, 370A, 370B, 371, 475, 476, és a Iulia Domna előlapjával vert érméken: RIC IV/1 616A, 617, 618 (denariusok, melyek nem szerepelnek Schmidt-Dick katalógusában). — Az ábrázolásmódot Schmidt-Dick CERES f1A/02 jelöléssel látja el (Schmidt-Dick 2002, 31).

¹³⁹⁵ Septimius Severus uralkodásának időszakából, egyrészt a Iulia Domna előlapjával vert denariusokon (RIC IV/1 546 és 636), másrészt pedig a Caracallát hirdető érmék közt (RIC IV/1 355: ezt az éremtípust Schmidt-Dick nem említi). — Schmidt-Dick áttekintésében CERES f5A/03 jelöléssel szerepel az ábrázolás (Schmidt-Dick 2002, 32).

¹³⁹⁶ Iulia Domnánál figyelhetőek meg e képforma példái, úgy Septimius Severus uralkodásának idején (RIC IV/1 848 és 870), mint Caracalla uralkodásának évtizedeiben (RIC IV/1 596). — Schmidt-Dicknél CERES f1A/03 jelöléssel találjuk (Schmidt-Dick 2002, 31).

¹³⁹⁷ Septimius Severus uralkodása, a Iulia Domna előlapjával vert sestertiusok közt: RIC IV/1 849 (Schmidt-Dick CERES f5A/04b jelöléssel látja el: Schmidt-Dick 2002, 33).

¹³⁹⁸ RIC IV/1 9, 10, 10A.

¹³⁹⁹ A 260 utáni időszakra datálva: RIC V/1 90.

¹⁴⁰⁰ RIC V/1 24.

9. Összegzés

Az öt istennő ábrázolásmódjait áttekintve egy meglehetősen változatos és sokoldalú összkép bontakozik ki előttünk, melyben azonban felismerhető néhány közös pont, egyező tendencia is.

A legegységesebb és a hagyományokhoz leginkább ragaszkodó képet Vesta ábrázolásai nyújtják. Az istennőt mindig tradicionális attribútumaival látjuk: baljában sceptrumot tartva, jobbában Palladiummal vagy paterával, esetleg egy simpulumot fogva. A köriratok többségében a Vesta megnevezést olvashatjuk. Az ábrázolásokon – a korábbi szakirodalom néhány állításával ellentétben – nem találunk olyan elemeket, amelyek a katonai tematikára utalnának. Az istennő szinte mindig a császárnék előlapjával készített érméken tűnik fel. A legnagyobb szerepet a Severus-korban kapta — valószínűleg nem függetlenül a Vesta-szentély Septimius Severus uralkodása alatt történő helyreállításától. A későbbiekben Cornelia Supera és Salonina pénzein még igazolható, a 3. század utolsó harmadára viszont teljesen eltűnt az éremképekről.

Iunónál szintén (csaknem teljesen) hiába keressük a katonai tematika nyomát. Az istennő alakja szinte kizárólag a császárnéi reprezentációhoz kapcsolódott. Leggyakoribb ábrázolásmódját a balra nézve álló, paterát és sceptrumot tartó képtípus jelenti, valamint az a változat, ahol mindezt az istennő lábai előtt álló páva egészíti ki. Mindkét forma régóta ismert az éremverésben, éppúgy, ahogy a mellettük rendszerint olvasható Iuno Regina megnevezés. Mind az ábrázolási formák, mind a Iuno Regina név végigkísérik a korszakot, egészen Magnia Urbica pénzeiig igazolható használatuk. Más képtípusok nem voltak ilyen hosszú életűek — az ülő, virágot és pólyás kisdedet tartó istennő képe éppúgy eltűnt a 3. század utolsó harmadára, ahogy a hozzá kapcsolódó Iuno Lucina név. A korszakban megjelenő új ábrázolásmódok sem bizonyultak időtállóknak: a Palladiumot tartó változat kizárólag Iulia Soemias pénzein adatható, és a Trebonianus Gallus propagandájában feltűnő új típusokat is hiába keresnénk a császár halála után. A 3. század utolsó harmadára Iuno ábrázolási típusainak száma leszűkült, az istennő megjelenítése teljesen egysíkúvá vált.

Sajátos intermezzót jelent Trebonianus Gallus (és fia, Volusianus) éremverése, akiknél Iuno a Martialis jelzővel, egy korábbról nem ismert megnevezéssel szerepel. Nem csupán a név kelt feltűnést, új ábrázolási formák is feltűntek, továbbá egyedi, hogy mindezt a császár (és fia, a trónörökös) nevében verve látjuk — hiszen Iunót egyébként a császárnék nevét viselő érméken ábrázolták. Talán egy lokális kultuszról lehet szó, amelyet a császár emelt be a propagandába. Kísérlete azonban nem járt tartós sikerrel, halála után Iuno Martialis eltűnt az éremverésből. A Martialis jelző Iunót a fiához, Mars hadistenhez kapcsolja, más jele azonban

nincs a háborús tematikának: a képeken az istennő nem fegyvereket, hanem gabonakalászt tart kezében.

Néhány esetben a conservatrix jelzőt kapcsolták Iuno nevéhez. Ez a 3. századi propaganda egyik jellegzetes eleme, az uralkodó(család)hoz köti az istennőt, a dinasztia égi védelmezőjeként mutatva be az alattvalók előtt. Iunónál azonban csak korlátozott szerepet kap: a Iuno Conservatrix név a Severus-kor második felében igazolható, a század közepére azonban eltűnt az éremverésből. Sokkal sajátosabb a Salonina pénzein megjelenő Iuno Victrix körirat. A victrix jelző a győzelmi tematikára utal, de a kapcsolódó ábrázolás nem erősíti ezt meg: Iunót hagyományos attribútumaival látjuk. Ráadásul a változat csupán egy alkalommal szerepel, így egyszeri variánsként értékelhetünk.

Az ellenpólust Minerva jelenti. Az istennőt mindig fegyverekkel ábrázolták (sisakban, pajzzsal és dárdával), a császári család férfi tagjainak nevét viselő érméken. Attribútumainak listája viszonylag szűk. A fegyverek mellett olykor feltűnik a bagoly, a kígyó vagy az olajfaág is, máskor Victoriola áll Minerva kezében. A szimbólumok kombinálásából mégis változatos ikonográfiai formanyelv jött létre, melyben a katonai tematika túlsúlya érvényesült. Ezt tovább erősítik a köriratok, melyeknél nem csupán a Minerva Victrix és a Minerva Pacifera megnevezéseket olvashatjuk, de felbukkan a conservator és a comes megjelölés is.

A Commodus halála utáni polgárháború során és Septimius Severus uralkodása alatt számos különböző változat igazolható Minerva ábrázolására, ezt követően viszont eltűnik az istennő az éremverésből. A 3. század közepén bukkan csak fel újból: példáit látjuk Gallienus, Postumus, II. Claudius, Aurelianus és Probus pénzein, majd Diocletianus és társceszárai (valamint az ellenük lázadó usurpátorok) esetében. Sőt, Diocletianus uralkodásának első évtizedében több különböző képtípusával találkozunk, így itt ki is bővítettem a vizsgálat kereteit, egészen a 290-es évek pénzreformjáig áttekintve az istennő ábrázolásait.

Diana képtípusai jóval változatosabbak az eddigieknél. Van, amikor a vadászat védelmezőjeként ábrázolták (vadászfegyverekkel, esetenként egy kutya vagy egy szarvas mellett), míg máskor holdistennőként látjuk, olykor teljesen Lunával azonosítva. A Severus-kor első felében kizárólag holdistennői funkcióban tűnt fel, és Caracalla néhány éremtípusától eltekintve mindig a császárnék pénzein szerepelt. Elagabalus és Severus Alexander éremanyagában hiába keresnénk Dianát, a 3. század közepén viszont újra felbukkan alakja, sőt, régebben nem ismert változatok és tendenciák is megfigyelhetők. Míg azelőtt a fáklyát tartó istennő képét (szinte) kizárólag a császárnék nevében vert érméken láthattuk, most magának az uralkodónak az előlapjához kapcsolva is feltűnik a holdistennő ábrázolása. Jobbra néző, álló vagy lépő helyzetű változatait egyaránt megtaláljuk III. Gordianusnál, Valerianus, Gallienus, II. Claudius és Quintillus veretein, valamint Postumus esetében. A korábbiakkal

ellentétben azonban a császárnék pénzeiről szinte teljesen hiányzik, közülük egyedül Salonina nevével verve igazolható az ábrázolásmód.

Ezzel egy időben a vadászó, íjat és nyilat, olykor dárdát tartó Diana képe is újból feltűnt a birodalmi éremanyagban. Mintegy száz év szünet után először Aemilianus pénzein jelentkezett, majd a következő évtizedekben több változatával találkozunk: gyakran a versailles-i szoborhoz hasonló beállításban, egyik kezében íjjal, másik kezét a vállán lévő tegezhez emelve ábrázolták. Különböző variánsait éppúgy megtaláljuk Valerianus pénzein és fiánál, Gallienusnál, mint Macrianus iuniornál, II. Claudius nevében verve, ill. Postumus érméi között. E képek mindig az uralkodó császár előlapjával készített érméken szerepelnek, a császárnéi reprezentációban nem kapott helyet a vadászat istennője. A század utolsó harmadára azonban teljesen eltűnt Diana ábrázolása, Aurelianus uralkodásától kezdve hiába keressük az éremképeken.

Az álló helyzetű formák mellett olykor más variánsokat is látunk. Így a Severus-kor egyes éremtípusai a fogatot hajtó holdistennőt ábrázolták, míg a galliai usurpatio császárainál néha Diana mellképe szerepel. E változatok száma azonban jóval kisebb, mint a fáklyát vagy a vadászfegyvereket tartó képtípusoké: előállításuk térben és időben is korlátozott, szerepük, hatókörük csekélyebb.

A köriratokat tekintve a Diana Lucifera forma a holdistennő szokásos megnevezése, míg a conservatrix jelző (melynek példáit a 3. század közepéről ismerjük) a császár védelmezőjeként hirdette Dianát. Szintén a 3. század közepéről, Aemilianus és II. Claudius esetében igazolhatjuk a Diana Victrix nevet. A megnevezés példa nélkül áll az éremverésben, a feliratos emlékanyagban viszont párhuzamaira lelhetünk. Első látásra a katonai tematikához kapcsolja Dianát, a feliratok azonban óvatosságra intenek. Ráadásul II. Claudiusnál az éremképen egy kicsiny szarvas mellett állva látjuk az istennőt, itt tehát a vadászat sikerét biztosító, pártfogó istenségre utalhat a megnevezés. Persze, a victrix jelző használata már önmagában a győzelmi tematikát erősítette, éppúgy, ahogy a Dianát fegyverekkel ábrázoló típusok is növelték a felfegyverzett, harcias isteneket és istennőket megjelenítő változatok számát a kor éremanyagában — függetlenül attól, hogy itt nem katonai, hanem vadászfegyverekről lehet szó.

Venus kapcsán szintén a képtípusok széles skáláját találjuk. Egy részüknél kizárólag olyan attribútumok szerepelnek, amelyeket könnyen a szerelem istennőjéhez köthetünk: alma és sceptrum, esetleg a kis Cupido. Más változatoknál viszont győzelmi szimbólumokat (Victoriolát, pálmaágot) és fegyvereket (sisakot, pajzsot, dárdát) látunk. Feltűnésük első pillantásra meglepő lehet, de a római éremverésben már a köztársaság korától igazolható

Venus kötődése a győzelmi tematikához. E kapcsolatot csak tovább erősítette, amikor a 2. század közepétől a Venus Victrix megnevezés is feltűnt a köriratokban.

A tárgyalt korszakban a képtípusok mindkét csoportját több változat képviselte. A szerelem istennőjét hagyományos, „civil” attribútumaival megjelenítő ábrázolásmódok és a felfegyverzett Venust bemutató variánsok kettőssége egyaránt megfigyelhető a Severus-korban és a katonacsászárok periódusában, a két időszak nem különíthető el élesen. Különbségek, hangsúlyeltolódások persze vannak. Míg a Venust „civil” attribútumokkal ábrázoló képformák inkább a császárnék pénzein figyelhetőek meg, a fegyveres változatokat gyakrabban látjuk a császár saját előlapjával vert érméken. Utóbbi típusok ráadásul jelentős koncentrációt mutatnak a 3. század közép-és utó felében — ekkor olyan hátlapi képek is feltűnnek, ahol az istennő attribútumai közt kizárólag fegyverek szerepelnek.

A köriratok közt is a képtípusokhoz hasonló kettőséget találunk: a Venus Genetrix és a Venus Victrix forma egyaránt végigkísérte a korszakot, igaz, a 3. század utolsó szakaszában többször olvashatjuk a győzedelmes Venus nevet. A szerelem istennőjét mindkét változat sajátosan római kontextusban értelmezte: ha Venus Genetrixként nevezték meg a köriratok, a római nép mitikus őspanyját hirdették benne, ha pedig a Venus Victrix név szerepelt, akkor a Caesart, majd Augustust és császári utódait győzelemre segítő istennőt látjuk. A római államhoz kötődő elnevezések nagy súlya a többi istennőnél is feltűnő: a conservatrix jelzőt használó változatok mellett ide sorolható akár a Iuno Regina név is, amely a római államot védő égi királynőként hirdette Iunót. E megnevezések nagy szerepe különösen a 3. század közepén/második felében feltűnő, míg az egyéb változatok (így pl. a Iuno Lucina név) lassan kikoptak az éremverésből.

A 3. század közepének propagandájában ismételtelen tetten érhető a Severusok mintáinak követése. A tendencia leghatározottabban Valerianus családjánál igazolható, a vizsgált istennők kapcsán legtöbb példáját Salonina pénzei közt találjuk. A jelenség könnyen magyarázható: ekkoriban a Severusok számítottak az utolsó olyan dinasztának, amely hosszú távon képes volt megtartani a birodalom feletti irányítást, az ő mintáik követése, a hozzájuk való kapcsolódás hirdetése így legitimációs alapot jelenthetett egy új dinasztia számára. A Severus-kor a 3. század vészterhes időszakából visszatekintve stabilabb periódusnak tűnhetett, az e korból ismert elemek felhasználása pedig a békésebb, sikeresebb idők visszatértének képzetét erősíthette.

Hogy egyes istennők kapcsán hány különböző képtípussal találkozunk és hogy ezek az ábrázolásmódok mennyire változatosak, nagyban függ attól, hogy az adott istennő kapott-e szerepet az uralkodó saját előlapjával készített érmék sorában, vagy csupán a császárnéi reprezentációra korlátozódott megjelenése. Az általában csupán a császárnék pénzein ábrázolt

két istennőt: Vestát és Iunót jóval kevesebb képtípus képviseli, mint ahányat Dianánál és Venusnál látunk, azon istennőknél, akik az uralkodó saját nevét viselő érméken is szerepeltek. A kizárólag a császárok pénzein feltűnő Minervánál pedig annak ellenére igazolható számos eltérő képtípus, hogy ezek egy alapvetően zárt, tematikailag egységes eszközkészletből építkeznek.

Ha a katonai propaganda érvényesülését vizsgáljuk, az egyes istennőknél igen nagy különbségeket találunk. Míg Minerva ábrázolásához elválaszthatatlanul hozzátartoztak a fegyverek, és Venusnál is jelentős teret kaptak a felfegyverzett változatok, Dianánál már óvatosan kell bánnunk a katonai tematika feltételezésével. Iunónál csak egy-egy elvétve megjelenő elem utal rá, Vesta kapcsán pedig egyáltalán nem igazolható. Mindez nem független az illető istennők éremverésben betöltött szerepének változásától: míg Minerva és Venus ábrázolása egész a tetrarchia koráig a propaganda hangsúlyos, élő és változatos részét képezte, Iunót csak a császárnői reprezentáció kötelezően ismételt, de színtelen, üres és sablonos kellékeként látjuk. Diana és Vesta alakja pedig teljesen eltűnt a 3. század utolsó harmadára az éremképekről. Minervát és Venust leszámítva tehát a tárgyalt istennőknél nem annyira a katonai tematika elemeinek feltűnését figyelhetjük meg, mint inkább azt, hogy az új hangsúlyok, az új igények felmerülésével fokozatosan kiszorultak az éremverésből, helyüket olyan ábrázolások vették át, melyek közvetlenebbül ki tudták fejezni az uralkodók által fontosnak tartott üzeneteket.

Az istennők különböző ábrázolásmódjait és az egyes képtípusok előfordulását vizsgálva végig tudtuk követni a 3. századi éremverést, annak változásait. A Severus-kor éremanyaga ezer szállal kapcsolódott az Antoninus-dinasztia hagyományaihoz, éppúgy, ahogy a katonacsászárok korának első felében a Severusok jelentették a követendő mintát. Ebben a 3. század második felének sikeres uralkodói, Aurelianus, Probus, majd Diocletianus hoztak változást. A birodalom életének számos területére kiható reformokat vezettek be, amelyek az éremverés képi eszköztárát is átalakították — a dolgozatom tárgyát képező istennők pedig egymás után eltűntek belőle.

A dolgozatomban elvégzett ikonográfiai vizsgálat révén a korábbinál pontosabb képet kapunk arról a képi eszköztárról, amely a tárgyalt istennők ábrázolására szolgált a 3. századi éremverésben. Áttekintettem az istennők attribútumait, az ezek által jelzett eltérő aspektusokat, melyek esetenként más-más üzenetek közvetítésére lehetettek alkalmasak. Nyomon követtem időbeli változásukat, átalakulásukat. Mindez a jövőben alapul szolgálhat a kor éremverésére (és érempropagandájára) irányuló további vizsgálatokhoz. Persze, számos egyéb tényezőt is figyelembe kell venni: így az éremképeken szereplő más ábrázolási formákat, az egyes éremtípusok pénzforgalomban betöltött szerepét, a más-más anyagól

készült, eltérő címletű érmék célközönségének sajátosságait¹⁴⁰¹, stb. Az éremverés és az általa közvetített képek, üzenetek vizsgálatához az ikonográfiai megközelítés csupán alapként (más szempontból: kiegészítésként) szolgálhat, de mégis segíthet a más módszerekkel nyert eredmények értelmezésében, árnyalja és egyben kiegészítheti a kutatás képét.

¹⁴⁰¹ Így pl. az ausreusok (melyek előállított darabszáma a 3. században radikálisan visszaesett: Bland 2012, 523) elsősorban a magas rangú tisztviselők és katonák javadalmazására, jutalmazására szolgáltak, gyártásuk szorosan kötődött a donativumokhoz, célközönségük jól körülhatárolható. A mindennapi pénzforgalomban viszont alig jelentkeztek: a presztízs kifejezése mellett leginkább értékőrzésre szolgáltak, nagy arányban kerültek tezaurálásra (Estriot 2012, 554).

10. Bibliográfia

10.1. Auctorszövegek

- Héródian. Alexandrescu, R. (ed.): *Herodian: istoria Imperiului Roman dupa moartea lui Marcu Aureliu. Herodiani: ab excessu divi Marci libri octo*. Bucuresti 1960.
- Liv. Weissenborn, G. – Müller, M. (eds.): *Titi Livi Ab urbe condita libri. Pars II: libri XXI-XXX*. Leipzig 1934.
- Ovid. Fasti Gesztelyi, T. – Németh, B. (szerk.): *Ovidius, Fasti*. Auctores Latini 9. Budapest 1982.
- SHA Hohl, E. (ed.): *Scriptores historiae Augustae*. Stuttgart 1997.
- Zos. hist. Paschoud, Fr. (ed.): *Zosimos Ascalonites: Historia nova. Livres I-II*. Paris 2000.

10.2. Katalógusok

- Alram 1989 Alram, M.: *Die Münzprägung des Kaisers Maximinus I. Thrax (235/238)*. Moneta Imperii Romani (MIR) 27. Wien 1989.
- BMC III Mattingly, H.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMC), vol. 3. Nerva to Hadrian*. London 1936 (reprint 1976).
- BMC IV Mattingly, H.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMC), vol. 4. Antoninus Pius to Commodus*. London 1940 (reprint 1976).
- BMC V Mattingly, H.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMC), vol. 5. Pertinax to Elagabalus*. London 1950.
- BMC VI Mattingly, H. – Carson R. A. G.: *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMC), vol. 5. Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*. London 1976.
- BMC Greek (Alex.) Poole, R. S.: *Catalogue of the coins of Alexandria and the Nomes*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1892.
- BMC Greek (Arabia) Hill, G. F.: *Catalogue of the greek coins of Arabia Mesopotamia and Persia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1922.
- BMC Greek (Attica) Head, B. V.: *Catalogue of Greek Coins: Attica – Megaris – Aegina*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1888.
- BMC Greek (Caria) Head, B. V.: *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes &c.* A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1897.
- BMC Greek (Crete) Wroth, W.: *Catalogue of the Greek coins of Crete and the Aegean Islands*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1886.
- BMC Greek (Galatia) Wroth, W.: *Catalogue of the Greek coins of Galatia, Cappadocia, and Syria*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1899.
- BMC Greek (Ionia) Head, B. V.: *Catalogue of the Greek coins of Ionia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1892.

- BMC Greek (Lycaonia) Hill, G. F.: *Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria, and Cilicia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1900.
- BMC Greek (Lycia) Hill, G. F.: *Catalogue of the Greek coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1897.
- BMC Greek (Mysia) Wroth, W.: *Catalogue of the Greek coins of Mysia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1892.
- BMC Greek (Pelop.) Gardner, P.: *Coins of Peloponnesus (excluding Corinth)*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1887.
- BMC Greek (Phrygia) Head, B. V.: *Catalogue of the Greek coins of Phrygia*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1906.
- BMC Greek (Pontus) Wroth, W.: *Catalogue of Greek coins: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the kingdom of Bosphorus*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1889.
- BMC Greek (Tauric) Poole, R. S.: *Catalogue of Greek coins: The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace &c.* A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1877.
- BMC Greek (Troas) Wroth, W.: *Catalogue of the Greek coins of Troas, Aeolis, and Lesbos*. A catalogue of the Greek coins in the British Museum. London 1894.
- Bernhart 1936 Bernhart, M.: *Aphrodite auf griechischen Münzen. Eine numismatische Materialsammlung*. München 1936.
- C. I-VI Cohen, H.: *Description historique des Monnaies frappées sous l'Empire romain, tome premier – tome sixième*. Paris 1880-1886.
- CIL II Hübner, E. (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. II: Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlin, 1869.
- CIL VI Henzen, W. – de Rossi, G. B. (eds): *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. VI: Inscriptiones urbis Romae Latinae, pars 1*. Berlin 1876.
valamint
Hülsemann, Ch. (ed): *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. VI: Inscriptiones urbis Romae Latinae, pars 4, fasc. 2: Additamenta*. Berlin, 1902.
- CIL VIII Wilmanns, G. (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. VIII: Inscriptiones Africae Latinae, pars 1: Inscriptiones Africae Proconsularis et Numidiae*. Berlin, 1881.
- CIL X Mommsen, Th.: *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. X: Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae, pars 1: Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae*. Berlin 1883.
- CIL XI Bormann, E. (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. XI: Inscriptiones Aemiliae Etruriae Umbriae Latinae, pars 2, fasc. 1: Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici*. Berlin 1901.

- Estiot 1999a Estiot, S.: L'or romain entre crise et restitution, 270-276 ap. J.-C., I. Aurélien. *Journal des savants* 1999/1, 51-165.
- Estiot 1999b Estiot, S.: L'or romain entre crise et restitution, 270-276 ap. J.-C., II. Tacite et Florian. *Journal des savants* 1999/2, 335-447.
- Gnecchi Gnecchi, Fr.: *I medaglioni romani*. Milano 1912.
- Göbl 1993 Göbl, R.: *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*. *Moneta Imperii Romani (MIR)* 47. Wien 1993.
- Göbl 2000 Göbl, R.: *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I. / Gallienus / Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus / Quietus (260/262)*. *Moneta Imperii Romani (MIR)* 36, 43, 44. Wien 2000.
- Martin 1992 Martin, F.: *Kolonialprägung aus Moesia Superior und Dacia*. Budapest – Bonn 1992.
- Mionnet 1809 Mionnet, T. E.: *Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation, tome quatrième*. Paris 1809.
- Pink 1949 Pink, K.: Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. VI/1: Probus. *Numismatische Zeitschrift* 73 (1949), 13-74.
- Pink 1963 Pink, K.: Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. VI/2: Carus und Söhne. *Numismatische Zeitschrift* 80 (1963), 5-67.
- RIC I(2) Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. I. (revised edition) from 31 BC to AD 69*. London 1984.
- RIC II Mattingly, H. – Sydenham, E. A.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. II. Vespasian to Hadrian*. London 1926 (reprint 1972).
- RIC III Mattingly, H. – Sydenham, E. A.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. III. Antoninus Pius to Commodus*. London 1930 (reprint 1972).
- RIC IV/1 Mattingly, H. – Sydenham, E. A.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 1. Pertinax to Geta*. London 1936 (reprint 1972).
- RIC IV/2 Mattingly, H. – Sydenham, E. A. – Sutherland, C. H. V.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 2. Macrinus to Pupienus*. London 1938 (reprint 1972).
- RIC IV/3 Mattingly, H. – Sydenham, E. A. – Sutherland, C. H. V.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 3. Gordian III — Uranian Antoninus*. London 1949 (reprint 1972).
- RIC V/1 Webb, P. H.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. V. 1*. London 1927 (reprint 1972).
- RIC V/2 Webb, P. H.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. V. 2*. London 1933 (reprint 1972).
- RIC VI Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G.: *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. VI. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*. London 1967 (reprint 1973).
- RRC Crawford, M. H.: *Roman Republican Coinage*. Cambridge 1974 (reprint 1991).

- Schulzki 1996 Schulzki, H.–J.: *Die Antoninianprägung der gallischen Kaiser von Postumus bis Tetricus (AGK). Typenkatalog der regulären und nachgeprägten Münzen.* Bonn 1996.
- Sear 2001 Sear, D. R.: *Greek Imperial Coins and their values: The Local Coinages of the Roman Empire.* London 1982 (reprint 2001).
- Waddington et al. 1904 Waddington, W. H. – Babelon, E. – Reinach, Th.: *Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure, tome premier, premier fascicule: Pont et Paphlagonie.* Paris 1904.

10.3. Szakirodalom

- Abdy 2004 Abdy, R.: The second-known specimen of a coin of Domitian II recorded in a hoard from Oxfordshire. *Revue numismatique* 160 (2004), 219-221.
- Abdy 2012 Abdy, R.: The Severans. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage.* Oxford 2012, 499-513.
- Alföldy 1989 Alföldy, G.: Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms. In: Alföldy, G.: *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge.* Stuttgart 1989, 349-387.
- Barna 2012 Barna F.: Bőségszaru és hadijelvény: Concordia a katonacsászárok korának érempropagandájában. *Argumentum* 8 (2012), 179-212.
- Beard 1980 Beard, M.: The Sexual Status of Vestal Virgins. *The Journal of Roman Studies* 70 (1980), 12-27.
- Bernhart 1926 Bernhart, M.: *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit.* Halle 1926.
- Berrens 2004 Berrens, St.: *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.).* Historia Einzelschriften 185. Stuttgart 2004.
- Blanc – Gury 1986 Blanc, N. – Gury, Fr.: Eros/Amor, Cupido. In: Ackerman, H. Chr. – Gisler, J.-R. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), III. I.* München 1986, 952-1049.
- Bland 2011 Bland, R.: The Coinage of Vabalathus and Zenobia from Antioch and Alexandria. *The Numismatic Chronicle* 171 (2011), 133-186, Pl. 15-18.
- Bland 2012 Bland, R.: From Gordian III to the Gallic Empire (AD 238 – 274). In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage.* Oxford 2012, 514-537.
- de Blois 1976 Blois, L. de: *The policy of the emperor Gallienus.* Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society 7. Leiden 1976.
- Bowman 2008 Bowman, A. K. 2008: Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305. In: Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Cameron, A. (eds.): *The Crisis of Empire, A. D. 193-337.* The Cambridge Ancient History 12. Cambridge 2008, 67–88.

- Bowman et al. 2008 Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Cameron, A.: *The Crisis of Empire, A. D. 193-337*. The Cambridge Ancient History 12. Cambridge 2008.
- Burnett 1984 Burnett, A.: The Coinage of Allectus: Chronology and Interpretation. *British Numismatic Journal* 54 (1984), 21-40.
- Canciani 1984 Canciani, F.: Athena / Minerva. In: Balty, J. Ch. – Boardman, J. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) II*, Zürich – München 1984, 1074-1109.
- Corbier 2008 Corbier, M.: Coinage and taxation: the state's point of view A.D. 193-337. In: Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Cameron, A.: *The Crisis of Empire, A. D. 193-337*. The Cambridge Ancient History 12. Cambridge 2008, 327-392.
- Cull et al. 2003 Cull, N. J. – Culbert, D. – Welch, D.: *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. Santa Barbara – Denver – Oxford 2003.
- Delivorrias et al. 1984 Delivorrias, A. – Berger-Doer, G. – Kossatz-Deissmann, A.: Aphrodite. In: Ackerman, H. Chr. – Gisler, J.-R. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), II. 1*. München 1984, 2-151.
- Depeyrot – Hollard 1987 Depeyrot, G. – Hollard, D.: Pénurie d'argent-métal et crise monétaire au IIIe siècle après J.-C. *Histoire & Mesure* 2/1 (1987), 57-85.
- Drinkwater 1987 Drinkwater, J. F.: *The Gallic Empire: separatism and continuity in the north-western provinces of the Roman Empire A. D. 260–274*. Stuttgart 1987.
- Dury-Moyaers – Renard 1981 Dury-Moyaers, G. – Renard, M.: Aperçu critique de travaux relatifs au culte de Junon. In: Temporini, H. – Haase, W. (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. 17.1 (Religion)*. Berlin – New York 1981, 142-202.
- Eck 2007 Eck, W.: Krise oder Nichtkrise — das ist hier die Frage. Köln und sein Territorium in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts. In: Hekster, O. – de Kleijn, G. – Slootjes, D. (eds.): *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*. Leiden – Boston 2006, 23-44.
- Ehling 2008 Ehling, K.: Das Münzwesen. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 843-860.
- Epplett 2001 Epplett, W. Chr.: *Animal spectacles of the Roman Empire*. PhD thesis, University of British Columbia 2001.
(https://circle.ubc.ca/bitstream/id/31773/ubc_2002-731561.pdf)
- Estiot 2012 Estiot, S.: The later third century.). In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford 2012, 538-560.
- Estiot – Salaün 2004 Estiot, S. – Salaün, G.: L'usurpateur Domitianus. *Revue numismatique* 160 (2004), 201-218.

- Fagan 2015 Fagan, G. G.: Training Gladiators: Life in the Ludus. In: Brice, L. L. – Sootjes, D. (eds.): *Aspects of Ancient Institutions and Geography. Studies in Honor of Richard J.A. Talbert*. Leiden – Boston 2015, 122-144.
- Fischer-Hansen 1990 Fischer-Hansen, T.: Vesta. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, V. Zürich – München 1990, 412-420.
- Fitz 1978 Fitz, J.: *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts*. Budapest – Bonn 1978.
- Fleischer 1984 Fleischer, R.: Athena. In: Balty, J. Ch. – Boardman, J. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* II, Zürich – München 1984, 955-1044.
- Flemberg 1991 Flemberg, J.: *Venus armata. Studien zur bewaffneten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst*. Stockholm 1991.
- Flemberg 1995 Flemberg, J.: The transformations of the armed Aphrodite. In: Berggreen, B. – Marinatos, N. (eds): *Greece & Gender. Papers from the Norwegian Institute at Athens 2*. Bergen 1995, 109-122.
- Frey 1989 Frey, M.: *Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal*. Historia Einzelschriften 62. Wiesbaden – Stuttgart 1989.
- Ganschow 1997 Ganschow, Th.: Felicitas. In: Ackerman, H. Chr. – Gisler, J.-R. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, VIII. Zürich – Düsseldorf 1997, 585-591.
- Gedeon 2002 Gedeon M.: *A cirkuszi játékok jogi szabályozása az antik Rómában*. PhD értekezés kézirat, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi kar 2002. (http://phd.lib.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/documents/document_5659_section_875.pdf)
- Gesztelyi 1987 Gesztelyi T.: A Déri Múzeum gemmagyűjteménye. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1986 (1987) 87-177.
- Gesztelyi 2000 Gesztelyi, T.: *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, series archaeologica III. Budapest 2000.
- Goltz - Hartmann 2008 Goltz, A. – Hartmann, U.: Valerianus und Gallienus. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 297-323.
- Gricourt 1995 Gricourt, D.: L'adventus de Carin à Ticinum et son mariage avec Magnia Urbica. *Revue numismatique* 150 (1995), 95-112.
- Gury 1994 Gury, Fr.: Selene, Luna. In: Ackerman, H. Chr. – Gisler, J.-R. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, VII. München 1994, 706-715.
- Hahn 1975 Hahn, I. (szerk.): *Róma istenei*. Budapest 1975.
- Haklai-Rotenberg 2011 Haklai-Rotenberg, M.: Aurelian's Monetary Reform: Between Debasement and Public Trust. *Chiron* 41 (2011), 1-39.
- Hartmann 2001 Hartmann, U.: *Das palmyrenische Teilreich*. Oriens et Occidens 2. Stuttgart 2001.

- Hartmann 2008 Hartmann, U.: Claudius Gothicus und Aurelianus. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 297-323.
- Haug 1919 Haug, F.: Iuno. In: Kroll, W. (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, X. Stuttgart, 1919, 1114-1125.
- Havas 2003 Havas L.: Előszó a Historia Augustához. In: Burai E. – Havas L. – Szűcs G. – Takács L. (szerk.): *Császárok története: Historia Augusta*. Debrecen 2003.
- Hekster 2003 Hekster, O.: Coins and messages. Audience targeting on coins of different denominations? In: de Blois, L. – Erdkamp, P. – Hekster, O. – de Kleijn, G. – Mols, St. (eds.): *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Impact of Empire 3*. Amsterdam 2003, 20-35.
- Hekster – Manders 2006 Hekster, O. – Manders, E.: Kaiser gegen Kaiser: Bilder der Macht im 3. Jahrhunderts. In: Johne, K.-P. – Gerhardt, Th. – Hartmann, U. (Hrsg.): *Deleto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*. Stuttgart 2006, 135-144.
- Herrmann 2013 Herrmann, K.: *Gordian III. Kaiser einer Umbruchszeit*. Speyer 2013.
- Hölscher 1967 Hölscher, T.: *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesensart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3. Jhs. n. Chr.* Mainz am Rhein 1967.
- Hirschmann 2001 Hirschmann, R.: Simpuvium. In: Canik, H. – Schneider, H. (Hrsg.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 11*. Stuttgart – Weimar 2001, 580.
- Huttner 2008 Huttner, U.: Von Maximinus Thrax bis Aemilianus. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 161-221.
- Iara 2015 Iara, Kr.: Senatorial Aristocracy: How Individual Is Individual Religiosity? In: Rebillard, É. – Rüpke, J. (eds.): *Group Identity and Religious Individuality in Late Antiquity*. Washington, 165-214.
- Johne 2008a Johne, K.-P.: Die *Historia Augusta*. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 45-51.
- Johne 2008b Johne, K.-P.: Der „Senatskaiser“ Tacitus. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 379-393.
- Johne 2008c Johne, K.-P.: Das Kaisertum und die Herrscherwechsel. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 584-632.

- Johne – Hartmann 2008 Johne, K.-P. – Hartmann, U.: Krise und Transformation des Reiches im 3. Jahrhundert. In: Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 1025-1053.
- Johne et al. 2008. Johne, K.-P. – Hartmann, U. – Gerhardt, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008.
- Johnston 2012 Johnston, A.: The provinces after Commodus. In: Metcalf, W. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford 2012, 453-467.
- Kahil 1984 Kahil, L.: Artemis. In: Ackerman, H. Chr. – Gisler, J.-R. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), II*. München 1984, 618-753.
- Kent et al. 1973 Kent, J. P. C. - Owerbeck, B. - Stylow, A. U.: *Die römische Münze*. München 1973.
- Kienast 2004 Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, 2004.
- Klein 1998 Klein, Br.: *Tranquillina, Otacilia, Etruscilla, Salonina: vier Kaiserinnen des 3. Jhd. n. Chr.* Dissertation, Philosophische Fakultät der Universität des Saarlandes. Saarbrücken 1998.
- Koch 1955 Koch, C.: Venus. In: Ziegler, K. (Hrsg.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. 2. Reihe, 15. Halbband*. Stuttgart 1955, 828-887.
- Kossatz-Deissmann 1988 Kossatz-Deissmann, A.: Hera. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), IV*. Zürich – München 1988, 659-719.
- König 1981 König, I.: *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*. München 1981.
- Körner 2002 Körner, Chr.: *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin – New York 2002.
- Köves-Zulauf 1995 Köves-Zulauf Th.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995.
- Kreucher 2003 Kreucher, G.: *Der Kaiser Marcus Aurelius Probus und seine Zeit*. Historia Einzelschriften 174. Stuttgart 2003.
- Kreucher 2008 Kreucher, G.: Probus und Carus. In: Johne, K.-P. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin 2008, 395-423.
- Latte 1960 Latte, K.: *Römische Religionsgeschichte*. Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. 5, Teil. 4. München 1960.
- Leonard 1927 Leonard, Fr.: Simpuvium. In: Kroll, W. – Mittelhaus, K. (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. 2. Reihe. III.1*. Stuttgart, 1927, 213-216.

- Lichtenberger 2011 Lichtenberger, A.: *Severus Pius Augustus. Studien zur sakralen Repräsentation und Rezeption der Herrschaft des Septimius Severus und seiner Familie (193-211 n. Chr.)*. Impact of Empire 14. Leiden – Boston, 2011.
- Mairat 2007 Mairat, J.: L'ouverture de l'atelier impérial de Cyzique sous le règne de Claude II le Gothique. *Revue numismatique* 163 (2007), 175-196.
- Manders 2012 Manders, E.: *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284*. Impact of Empire 15. Leiden – Boston 2012.
- Mirković 2007 Mirković, M.: *Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau*. Sonderbände der Antiken Welt. Mainz am Rhein 2007.
- Otto 1909 Otto, W. F.: Felicitas. In: Wissowa, G. (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, VI/2*. Stuttgart 1909, 2163-2166.
- Panciera 2006 Panciera, S.: DIANA VICTRIX. In: Panciera, S.: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti, scritti vari editi e inediti (1956 - 2005)*. Roma 2006, 257-261. (= Panciera, S.: Un frammento degli Acta Arvalium ed altre novità epigrafiche romane. *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia*, 48 (1975-76), 294-298.)
- Penkova 1984 Penkova, E.: Athena (in Moesia, Thracia). In: Balty, J. Ch. – Boardman, J. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) II*, Zürich – München 1984, 1049-1050.
- Pietrzykowski 1986 Pietrzykowski, M.: Die Religionspolitik des Kaisars Elagabal. In: Temporini, H. – Haase, W. (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. 16.3 (Religion)*. Berlin – New York, 1986, 1806-1825.
- Piso 1976 Piso, I.: La Carrière équestre de P. Aelius Hammonius. *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 20 (1976), 251-257.
- PLRE I Jones, A. H. M. – Martindale, J. R. – Morris, J.: *The Prosopography of the Later Roman Empire, vol. I: A.D. 260-395*. Cambridge, 1971.
- Pollini 1990 Pollini, J.: Man or God: Divine Assimilation and Imitation in the Late Republic and Early Principate. In: Raaflaub, K. A. – Toher, M. (eds.): *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*. Los Angeles – London 1990, 334-363.
- Prescendi 2000 Prescendi, Fr.: Palladion. In: Canik, H. – Schneider, H. (Hrsg.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 9*. Stuttgart – Weimar 2000, 192-193.
- Radke 1981 Radke, G.: Die *dei penates* und Vesta in Rom. In: Temporini, H. – Haase, W. (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. 17.1 (Religion)*. Berlin – New York, 1981.
- Rantala 2013 Rantala, J.: *Maintaining Loyalty, Declaring Continuity, Legitimizing Power. Ludi Saeculares of Septimius Severus as a Manifestation of the Golden Age*. Academic Dissertation, School of Social Sciences and Humanities of the University of Tampere, 2013. (<https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/67964/978-951-44-9029-3.pdf?sequence=1>)

- Redő 1973 Redő, F.: *Numismaticla Sources of the Illyr Soldier Emperors' Religious Policy*. Dissertationes Archaeologicae, ser. II. No. 2. Budapest 1973.
- Richardson 1992 Richardson, L., jr: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore – London, 1992.
- Robinson 1975 Robinson, R.: *The armour of imperial Rome*. London 1975.
- La Rocca 1990 La Rocca, E.: Iuno. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), V*. Zürich – München 1990, 815-850.
- Sarian 1990 Sarian, H.: Hestia. In: Balty, J. Ch. – Berger, E. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), V*. Zürich – München 1990, 407-412.
- Schmidt 1997 Schmidt, E.: Venus. In: Ackerman, H. Chr. – Gisler, J.-R. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), VIII. 1*. München 1997, 192-230.
- Schmidt-Dick 2002 Schmidt-Dick, Fr.: *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Erster Band: Weibliche Darstellungen*. Wien 2002.
- Schmidt-Dick 2011 Schmidt-Dick, Fr.: *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Zweiter Band: Geographische und männliche Darstellungen*. Wien 2011.
- Schreurs 1993 Schreurs, A.: Das antiquarische und das kunsttheoretische Konzept Pirro Ligorios, *Kölner Jahrbuch* 26 (1993), 57-83.
- Simon – Bauchhenss 1984a Simon, E. – Bauchhenss, G.: Apollon/Apollo. In: Balty, J. Ch. – Boardman, J. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), II*. München, 363-464.
- Simon – Bauchhenss 1984b Simon, E. – Bauchhenss, G.: Artemis/Diana. In: Balty, J. Ch. – Boardman, J. et al. (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), II*. München 1984, 792-855.
- Sutherland 1983 Sutherland, C. H. V.: The Purpose of Roman Imperial Coin Types. *Revue numismatique*, 6e série, 25 (1983), 73-82.
- Taeger 1960 Taeger, F.: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes, Band 2: Rom*. Stuttgart, 1960.
- Wagner – Ypey 2012 Wagner, A. – Ypey, J.: *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen: Katalog*. Leiden, 2012.
- Wardle 2003 Wardle, D.: Virtus. In: Canik, H. – Schneider, H. (Hrsg.): *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Band 12/2. Stuttgart – Weimar 2003, 248.
- Watson 2003 Watson, A.: *Aurelian and the Third Century*. London – New York 2003.
- Weinstock 1958 Weinstock, St.: Victor. In: Wissowa, G. – Kroll, W. – Mittelhaus, K. (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, 2. Reiche, VIII/2*. Stuttgart 1958, 2485-2500.
- Weiser 1983 Weiser, W.: Die Münzreform des Aurelian. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 53 (1983), 279-295.

- Wernicke 1896 Wernicke, K.: Artemis. In: Wissowa, G. (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, II/1. Stuttgart 1896, 1335-1440.
- Wissowa 1903 Wissowa, G.: Diana. In: Wissowa, G. (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, V/1. Stuttgart 1903, 325-338.
- Wolters 1999 Wolters, R.: *Nummi Signati. Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft*. Vestigia: Beiträge zur Alten Geschichte 49. München 1999.
- Wolters 2003 Wolters, R.: Die Geschwindigkeit der Zeit und die Gefahr der Bilder: Münzbilder und Münzpropaganda in der römischen Kaiserzeit. In: Weber, G. – Zimmermann, M. (Hrsg.): *Propaganda – Selbstdarstellung – Repräsentation im römischen Kaiserreich des 1. Jhs. n. Chr.* Historia Einzelschriften 164. Stuttgart 2003, 175-204.
- Woods 2013 Woods, D.: Aurelian and the Mark VSV: Some Neglected Possibilities. *The Numismatic Chronicle* 173 (2013), 138-149.
- Ziehen – Lippold 1949 Ziehen, L. – Lippold, W.: Palladion. In: Ziegler, K. (Hrsg.): *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XVII/2. Stuttgart – Waldsee, 1949, 171-202.

11. Képjegyzék

11.1. Diana

1. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 96, RRC 335/9 (előlap).

Forrás: British Museum, AN619510001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00619/AN00619510_001_1.jpg

2. kép: Denarius serratus, Róma, Kr. e. 81, RRC 372/1 (előlap).

Forrás: British Museum, AN629092001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00629/AN00629092_001_1.jpg

3. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 68, RRC 407/2 (elő- és hátlap).

Forrás: British Museum, AN623197001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623197_001_1.jpg

4. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 42, RRC 494/23 (hátlap).

Forrás: British Museum, AN624444001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624444_001_1.jpg

5. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 143, RRC 222 (hátlap).

Forrás: British Museum, AN618026001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00618/AN00618026_001_1.jpg

6. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 92, RRC 336/1b (hátlap).

Forrás: British Museum, AN619559001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00619/AN00619559_001_1.jpg

7. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 71, RRC 400/1a (hátlap).

Forrás: British Museum, AN629727001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00629/AN00629727_001_1.jpg

8. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 56, RRC 426/2 (hátlap).

Forrás: British Museum, AN623706001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623706_001_1.jpg

9. kép: Denarius, Róma, Kr. e. 45, RRC 474/5 (hátlap).

Forrás: British Museum, AN624098001001

http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624098_001_1.jpg

10. kép: Augustus denariusa, Lugdunum, RIC I(2) 183 (hátlap).

Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 21, lot 497.

<http://www.acsearch.info/search.html?id=2114179>

11. kép: Augustus denariusa, Lugdunum, RIC I(2) 197a (hátlap).

Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 18, lot 831

<http://www.acsearch.info/search.html?id=2544662>

12. kép: Nerva denariusa, Róma, RIC II 11 (hátlap).

Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 23, lot 757

<http://www.acsearch.info/search.html?id=2148309>

13. kép: Hadrianus sestertiusa, Róma, RIC II 777 (hátlap).

Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 42, lot 754

<https://www.pecunem.com/all/auction-42/48/720>

14. kép: Hadrianus sestertiusa, Róma, RIC II 631 (hátlap).

Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 298, lot 169

<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=228889>

15. kép: Faustina minor asa, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 1629 (hátlap).

Forrás: Fritz Rudolf Kunkler GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de/>),

Auktion 216, lot 1060

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1375557> (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)

- 16. kép:** M. Aurelius által az elhunyt Faustina minor emlékére vert sestertius, RIC III 1715 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 348, lot 635
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=281527>
- 17. kép:** Lucilla denarius, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 762 (hátlap).
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 37, lot 674
<https://www.pecunem.com/all/auction-37/48/672>
- 18. kép:** Iulia Domna aurea, Septimius Severus uralkodása, Róma, a RIC IV/1 548 lábjegyzetbeli megjegyzésben említett változata (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), Triton VI, lot 973
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=28085>
- 19. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 373A (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 306, lot 394
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=236936>
- 20. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 373A (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 243, lot 374
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=174112>
- 21. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 373A (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 293, lot 336
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=225028>
- 22. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Siscia, Göbl 2000, Tab. 43/1467 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Tab. 43/1467.
- 23. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Laodicea ad Mare, RIC IV/1 638 (hátlap).
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 765
<https://www.pecunem.com/auction-41/lot-765>
- 24. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 548 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 802208
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=113824>
- 25. kép:** Plautilla denarius, Róma, RIC IV/1 366 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 33, lot 543
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2560569>
- 26. kép:** Plautilla denarius, Róma, RIC IV/1 366 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 270, lot 290
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=201765>
- 27. kép:** Lucilla denarius, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 763 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 23, lot 528
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2843343>
- 28. kép:** Crispina sestertiusa, Commodus uralkodása, Róma, RIC III 666 (hátlap).
Forrás: ACR Auctions: Bertolami Fine Arts (<http://www.bertolamifinearts.com/>), auction 6, lot 1013, <https://www.acsearch.info/search.html?id=1467652>
- 29. kép:** III. Gordianus aurea, Róma, RIC IV/3 121 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Triton X, lot 714
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=97127>
- 30. kép:** III. Gordianus denarius, Róma, RIC IV/3 127 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 343, lot 524
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=277417>
- 31. kép:** Valerianus antoninianusa, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 46/1560 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 268, lot 398
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=198384>
- 32. kép:** Gallienus antoninianusa, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 46/1560 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 112/1560.

- 33. kép:** II. Claudius antoninianusa, Mediolanum, RIC V/1 144 (hátlap).
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 876
<https://www.pecunem.com/all/auction-41/48/864>
- 34. kép:** Quintillus antoninianusa, Mediolanum, RIC V/1 49 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 337, lot 505
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=270642>
- 35. kép:** Quintillus antoninianusa, Mediolanum, RIC V/1 49 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 32, lot 424
<https://www.acsearch.info/search.html?id=422426>
- 36. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 49/1664g (RIC V/1 646), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 231, lot 200
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=161222>
- 37. kép:** Valerianus antoninianusa, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 46/1569a (RIC V/1 213), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 167, lot 181
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=106426>
- 38. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 előtt, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 46/1569d (RIC V/1 291), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 225, lot 443
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=157064>
- 39. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 48/1618 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 115/1618.
- 40. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 49/1664f (RIC V/1 646), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 196, lot 343
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=129904>, 2015. 03. 15.
- 41. kép:** Ezüstdrachma a pisidiai Selgéből, hellenisztikus kor, BMC Greek (Lycia), 260.35 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 19, lot 295
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2579357>
- 42. kép:** Postumus antoninianusa, Schulzki 1996, 49.11 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 789947
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=105472>
- 43. kép:** Postumus antoninianusa, Schulzki 1996, 49.11 (hátlap).
Forrás: Fritz Rudolf Kunkler GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de/>), Auktion eLive Auction 31, lot 312
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2187849> (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)
- 44. kép:** Postumus antoninianusa, Schulzki 1996, 49.12 (hátlap).
Forrás: Fritz Rudolf Kunkler GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de/>), Auktion 143, lot 704
<https://www.acsearch.info/search.html?id=517568> (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)
- 45. kép:** Denarius Antoninus Pius mint Caesar nevében verve, Hadrianus uralkodása, Róma, RIC II 447a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 298, lot 267
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=228987>
- 46. kép:** Aemilianus antoninianusa, Róma, RIC IV/3 2b (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 147, lot 346
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=93065>
- 47. kép:** Aemilianus antoninianusa, Róma, RIC IV/3 2b (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 137, lot 275
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=82653>

- 48. kép:** Faustina minor sestertiusa, Antoninus Pius uralkodása idején, Róma, RIC III 1383 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 315, lot 442
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=246077>
- 49. kép:** Aebutia Amerina oltára, ma: Roma, Museo Nazionale Romano, inv. 108611.
 Forrás: Panciera 2006, 260, fig. 1.
- 50. kép:** Numerianus antoninianusa, Róma, RIC V/2 410 (hátlap).
 Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 17, lot 1001
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2434318>
- 51. kép:** Caracalla denarius, Septimius Severus uralkodása alatt, Róma, RIC IV/1 25 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 306, lot 395
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=236937>
- 52. kép:** Iulia Domna aureusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 536 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Nomos 6, lot 165
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=206916>
- 53. kép:** Numerianus aureusa, Róma, RIC V/2 405 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Triton VI, lot 1070
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=28182>
- 54. kép:** Aemilianus antoninianusa, Róma, RIC IV/3 3b (hátlap).
 Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction 6, lot 985
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1702689>
- 55. kép:** Coloniális bronzpéNZ Pergéből, Elagabalus előlapjával, BMC Greek (Lycia), 128.43 (hátlap).
 Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 16th live e-Auction, lot 5136
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2286634>
- 56. kép:** Valerianus antoninianusa, Róma, Göbl 2000, Tab. 4/172 (hátlap).
 Forrás: Göbl 2000, Taf. 20/172.
- 57. kép:** Valerianus antoninianusa, Róma, Göbl 2000, Tab. 4/172 változata (RIC V/1 114), hátlap.
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 187, lot 228
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=123402>
- 58. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 előtt, Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 27/920 (hátlap).
 Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 1, lot 250
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1534562>
- 59. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 előtt, Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 27/920 (hátlap).
 Forrás: Göbl 2000, Taf. 71/920.
- 60. kép:** Gallienus medaillonja (bronz), Gneccchi III, 53.39 = Simon – Bauchhenss 1984b, 827.245 (hátlap).
 Forrás: Gneccchi III, Tav. 154/14.
- 61. kép:** Gallienus bronz medaillonjának hátlapja, Gneccchi III, 53.39 = Simon – Bauchhenss 1984b, 827.245 (hátlap).
 Forrás: Simon – Bauchhenss 1984b, 827.245 (képe: Taf. 614).
- 62. kép:** Traianus quadransa, Róma, BMC III, 225.1057 (hátlap).
 Forrás: BMC III, Pl. Pl. 43/6.
- 63. kép:** Ephesosi coloniális bronzpéNZ, előlapján Valerianus, BMC Greek XIV, 102.359 változata (eltérő körirattal az elő és a hátlapon is), hátlap.
 Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 27, lot 426
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2305248>
- 64. kép:** Macrianus iunior aureusa, Samosata (?), Göbl 2000, Tab. 52/1729 = RIC V/2 1 (hátlap).
 Forrás: Göbl 2000, Taf. 124/1729.

- 65. kép:** II. Claudius antoninianusa, Antiochia, RIC V/1 205 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Summer Auction 2010, lot 1234
<http://www.acsearch.info/search.html?id=840706>
- 66. kép:** Krétia-Flaviopolis, coloniális bronzpéNZ, előlapján Valerianus, BMC Greek (Pontus), 137.3 (hátlap).
Forrás: Museum of Fine Arts, Boston, Nr. 64.1313
<http://educators.mfa.org/ancient/coin-creteia-flaviopolis-bust-valerian-i-105742>
- 67. kép:** Ephesosi coloniális bronzpéNZ, Elagabalus előlapjával. BMC Greek (Ionia), 91.301 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 256, lot 242
<http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=187285>
- 68. kép:** Postumus antoninianusa, Schulzki meghatározása szerint az I. galliai verde (Colonia Claudia Ara Agrippinensium?), RIC V/2 300 (Schulzki 1996, 49.13), hátlap.
Forrás:
<https://www.acsearch.info/search.html?id=608906>
- 69. kép:** Postumus antoninianusa, Schulzki meghatározása szerint az I. galliai verde (Colonia Claudia Ara Agrippinensium?), RIC V/2 300 (Schulzki 1996, 49.13), hátlap.
Forrás: Heidelberger Münzhandlung – Herbert Grün (<http://www.hdmhg.de/>), Auktion 61, lot 174
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1581502>
- 70. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Mediolanum, RIC V/1 473 (Göbl 2000, Tab. 33/1146), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 230, lot 375
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=160847>
- 71. kép:** Mytiléné, coloniális bronzpéNZ, Valerianus előlapjával, SNG von Aulock 1759 (a hátlapi ábrázolás megegyezik a BMC Greek (Troas), 212.228 típusal), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 88, lot 905
<http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=192500>
- 72. kép:** Tarsos, coloniális bronzpéNZ, III. Gordianus előlapjával, BMC Greek (Lycaonia), 212.253/254 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 119, lot 89
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=68928>
- 73. kép:** Caracalla antoninianusa, Róma, RIC IV/1 256b-c (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 99, lot 676
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=282625>
- 74. kép:** Caracalla antoninianusa, Róma, RIC IV/1 284a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 243, lot 377
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=174115>
- 75. kép:** Caracalla denarius, Róma, RIC IV/1 284d (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 72, lot 1581
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=85349>
- 76. kép:** Iulia Domna antoninianusa, Caracalla uralkodása alatt, Róma, RIC IV/1 379a (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 38, lot 868
<https://www.pecunem.com/all/auction-38/48/864>
- 77. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása alatt, Róma, RIC IV/1 379c (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 6, lot 440
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1649907>
- 78. kép:** Iulia Domna asa, Caracalla uralkodása alatt, RIC IV/1 600 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 36, lot 698
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2656885>

- 79. kép:** Salonina antoninianusa (260 után), Siscia (vagy Mediolanum), Göbl 2000, Tab. 43/1469 (RIC V/1 63), hátlap.
Forrás: Göbl 2000, Tab. 43/1469.
- 80. kép:** Diva Paulina nevével vert sestertius, Róma, RIC IV/2 4 (hátlap).
Forrás: Alram 1989, Taf. 12/40-5.
- 81. kép:** M. Aurelius sestertiusa az elhunyt Faustina minor emlékére, Róma, RIC III 1717 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 282, lot 306
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=213685>
- 82. kép:** Traianus restitúciós denarius, RIC II 793 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 84, lot 1018
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=162640>
- 83. kép:** II. Claudius antoninianusa, Antiochia, RIC V/1 219 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 53, lot 453
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1241015>
- 84. kép:** Valerianus antoninianusa, Róma, RIC V/1 85 (Göbl 2000, Tab. 4/166), hátlap.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 19/166.
- 85. kép:** Victorinus aureusa, RIC V/2 2 (Simon – Bauchhenss 1984b, 822.174), hátlap.
Forrás: Simon – Bauchhenss 1984b, Taf. 610/174.
- 86. kép:** Postumus aureusa, Colonia Claudia Ara Agrippinensium (?), RIC V/2, 358.260 (hátlap).
Forrás: Hess Divo (<http://www.hessdivo.com/>), Auktion 327, lot 139
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2177485>
- 87. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, RIC V/1 179 (Göbl 2000, Tab. 20/744), hátlap.
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 38, lot 887
<https://www.acsearch.info/search.html?id=608782>
- 88. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, RIC V/1 179 (Göbl 2000, Tab. 20/745), hátlap.
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 873
<https://www.pecunem.com/all/auction-41/48/864>
- 89. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, RIC V/1 176 (Göbl 2000, Tab. 20/727z).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 804170
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=117196>
- 90. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, RIC V/1 176 (Göbl 2000, Tab. 20/728).
Forrás: Münzen & Medaillen GmbH (<http://muenzenundmedaillen-gmbh.de/>),
Auktion 8, lot 391 <http://www.acsearch.info/search.html?id=82428>
- 91. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, a RIC V/1 180 változata (Göbl 2000, Tab. 20/716), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 804202
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=117194>
- 92. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, a RIC V/1 181 (Göbl 2000, Tab. 20/750), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 733132
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=26138#>
- 93. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Róma, RIC V/1 181 (Göbl 2000, Tab. 20/747), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 804162
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=134770>
- 94. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 74, RRC 394 (elő- és hátlap).
Forrás: British Museum, AN622930001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00622/AN00622930_001_1.jpg

11.2. Juno

- 1. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 138, RRC 231/1 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN626123001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00626/AN00626123_001_1.jpg
- 2. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 80, RRC 379/1 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN622493001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00622/AN00622493_001_1.jpg
- 3. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 80, RRC 379/2 (elő- és hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 735602
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=39163>
- 4. kép:** Sabina denarius, Róma, RIC II 395 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 261, lot 256
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=191144>
- 5. kép:** Faustina minor asa, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1398 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 298, lot 282
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=229002>
- 6. kép:** Lucilla sestertiusa, Róma, RIC III 1746 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 85, lot 931
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=169851>
- 7. kép:** Faustina minor asa, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 1652 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 12, lot 832, <https://www.acsearch.info/search.html?id=2187187>
- 8. kép:** Crispina denarius, Róma, RIC III 283 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 37, lot 676
<https://www.pecunem.com/all/auction-37/48/672>
- 9. kép:** Lucilla denarius, Róma, RIC III 771 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 859971
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=155563>
- 10. kép:** Faustina minor sestertiusa, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 1649 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 284, lot: 346
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=215038>
- 11. kép:** Lucilla sestertiusa, Róma, RIC III 1747 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 24, lot 487
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2200730>
- 12. kép:** Iulia Maesa denarius, Elagabalus uralkodása, Róma, RIC IV/2 254 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 829158
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=133652>
- 13. kép:** Iulia Maesa denarius, Elagabalus uralkodása, Róma, RIC IV/2 254 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 39, lot 991
<https://www.pecunem.com/all/auction-39/48/960>
- 14. kép:** Otacilia Severa antoninianusa, Róma, RIC IV/3 127 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 19, lot 767
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2574821>
- 15. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Róma, RIC V/1 29 (Göbl 2000, Tab.5/227),
hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 84, lot 1347
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=162969>
- 16. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Róma, RIC V/1 29 (Göbl 2000, Tab.5/227),
hátlap.
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), E-SALE 19, lot 793
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2574847>

- 17. kép:** Salonina sestertiusa, 260 előtt, Róma, RIC V/1 46 (Göbl 2000, Tab. 5/228), hátlap.
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 8, lot 712, <https://www.acsearch.info/search.html?id=1842121>
- 18. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Róma, Göbl 2000, Tab. 5/231 (RIC V/1 31),
hátlap.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 22/231.
- 19. kép:** Dryantilla érme, Göbl 2000, Anhang I/1724, amelyet egy Septimius Severus
denarius (RIC IV/1 308) felülverésével készítettek (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 100, lot 371
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=855620269>
- 20. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Róma, RIC V/2 341 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 327, lot 941
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=259990>
- 21. kép:** Pautaliai coloniális bronzérme, előlapján Faustina minor, BMC Greek (Tauric),
142.13 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 161, lot 145
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=101687>
- 22. kép:** Plótinopolisi coloniális bronzérme, előlapján Faustina minor, BMC Greek (Tauric),
169.5 (RPC online, vol. IV 4558), hátlap.
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 32, lot 285
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2519856>
- 23. kép:** Serdicai coloniális bronzérme, Caracalla előlapjával, BMC Greek (Tauric), 171.5
(hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 176, lot 213
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=113562>
- 24. kép:** Salonina aureusa, 260 előtt, Viminacium, Göbl 2000, Tab. 24/852 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 69, lot 1692
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=66260>
- 25. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Viminacium, Göbl 2000, Tab. 24/852b (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 66/852b.
- 26. kép:** Manlia Scantilla denarius, Róma, RIC IV/1 7a (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 413, lot 372
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2193738>
- 27. kép:** Manlia Scantilla aureusa, Róma, RIC IV/1 7a (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 24, lot 517
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2200760>
- 28. kép:** Manlia Scantilla sestertiusa, Róma, RIC IV/1 18a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>),
auction Triton IX, lot 1503. <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=76731>
- 29. kép:** Iulia Domna aureusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 559 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 75, lot 1091
<http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=103999>
- 30. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Leodicea ad Mare, RIC IV/1
640.
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 42, lot 831.
<https://www.pecunem.com/all/auction-42/48/816>
- 31. kép:** Iulia Domna asa, Caracalla uralkodása, RIC IV/1 598 változata (a császárné fején
diadémmal), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 817906
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=129399>

- 32. kép:** Iulia Maesa denariusa, Elagabalus uralkodása, Antiochia, RIC IV/2 260 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 294, lot 741
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=226197>
- 33. kép:** Iulia Mamaea denariusa, Róma, RIC IV/2 343 (hátlap).
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 830
<https://www.pecunem.com/auction-41/lot-830>
- 34. kép:** Herennia Etruscilla antoninianusa, Róma, RIC IV/3 57 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 138, lot 846
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=691999977>
- 35. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Antiochia, RIC V/1 92 (Göbl 2000, Tab. 48/1619m változata — a hátlapi mezőben egy csillag), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 301, lot 329
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=232888>
- 36. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Róma, Göbl 2000, Tab. 17/623 (RIC V/1 11 változata, Iuno lábánál egy páva alakjával), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 800663
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=111041>
- 37. kép:** II. Claudius antoninianusa, Antiochia, RIC V/1 212 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 9, lot 722
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1739781>
- 38. kép:** Zenobia antoninianusa, Antiochia, RIC V/2 2 (Göbl 1993, Taf. 136/360), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>),
auction Triton XIII, lot 347 <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=153129>
- 39. kép:** Severina asa, Róma, RIC V/1 7 (Göbl 1993, Taf. 80/147), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 303, lot 381
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=234248>
- 40. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Róma, RIC V/2 341 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 216, lot 466
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=148324>
- 41. kép:** Iulia Soaemias denariusa, RIC IV/2 237 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 24, lot 498
<https://www.acsearch.info/search.html?id=236646>
- 42. kép:** Iulia Soaemias denariusa, RIC IV/2 237 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Nomos 7, lot 180
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=230576>
- 43. kép:** Iulia Soaemias denariusa, RIC IV/2 237 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 267, lot 459
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=197675>
- 44. kép:** A Caesar címet viselő Geta nevében vert denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 13a (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=45312>
- 45. kép:** Iulia Domna denariusa, Caracalla uralkodása alatt, Róma, RIC IV/1 390 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 24, lot 603
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2926161>
- 46. kép:** Antoninus Pius sestertiusa, Róma, RIC III 608 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 58, lot 118
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=30322>
- 47. kép:** Iulia Domna sestertiusa, Saptimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 857 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 94, lot 1073
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1908995>

- 48. kép:** Iulia Domna sestertiusa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 586 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 76, lot 1531
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=109206>
- 49. kép:** Iulia Mamaea sestertiusa, RIC IV/2 683 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 858306
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=157626>
- 50. kép:** Iulia Mamaea denarius, RIC IV/2 341 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 106, lot 610
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=968858440>
- 51. kép:** Cornelia Supera antoninianusa, RIC IV/3 31 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 125, lot 1002
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=1374634795>
- 52. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Mediolanum, RIC V/1 62 (Göbl 2000, Tab. 38/1381), hátlap.
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=65232>
- 53. kép:** Trebonianus Gallus antoninianusa, Antiochia, RIC IV/3 35 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion Mail Bid Sale 11, lot 1050
<https://www.acsearch.info/search.html?id=317282>
- 54. kép:** Trebonianus Gallus antoninianusa, Mediolanum, RIC IV/3 69 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 283, lot 399
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=214506>
- 55. kép:** Trebonianus Gallus sestertiusa, Róma, RIC IV/3 109 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 152249
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=47450>
- 56. kép:** Volusianus antoninianusa (Augustusként), Róma, RIC IV/3 177 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=49951>
- 57. kép:** Trebonianus Gallus sestertiusa, Róma, RIC IV/3 110a változata (páva nélkül), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 76, lot 1597
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=109272>
- 58. kép:** Volusianus (Augustusként) antoninianusa, Róma, RIC IV/3 173 (hátlap).
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 869
<https://www.pecunem.com/all/auction-41/48/864>
- 59. kép:** Volusianus (Augustusként) sestertiusa, Róma, RIC IV/3 253a változata (a bal oldalon látszik a hátsó oszlop is), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 180, lot 306
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=117715>
- 60. kép:** Volusianus (Augustusként) sestertiusa, Róma, RIC IV/3 252a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 298, lot 356
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=229076>
- 61. kép:** Vespasianus sestertiusa, Róma, RIC II 577 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 69, lot 1557
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=66125>
- 62. kép:** II. Claudius antoninianusa, Antiochia, RIC V/1 258 (hátlap).
Forrás: Münzen & Medaillen GmbH (<http://muenzenundmedaillen-gmbh.de/>), Auktion 15, lot 1062
<https://www.acsearch.info/search.html?id=195255>
- 63. kép:** Salonina bronz medaillonja, 260 előtt, Róma, Göbl 2000, Tab. 22/786.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 62/786.

- 64. kép:** Diva Mariniana, antoninianusa, Róma, RIC V/1 3 (Göbl 2000, Tab. 5/216), hátlap.
 Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=66333>
- 65. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Róma, Göbl 2000, Tab. 20/725 (RIC V/1 16), hátlap.
 Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 19, lot 302
<https://www.acsearch.info/search.html?id=161744>
- 66. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Róma, Göbl 2000, Tab. 20/726 (RIC V/1 14), hátlap.
 Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=65336>
- 67. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Róma, Göbl 2000, Tab. 20/726 (RIC V/1 14), hátlap.
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 804187
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=134772>

11.3. Minerva

- 1. kép:** Litra, Róma, Kr. e. 270 körül, RRC 17/1a (előlap).
 Forrás: British Museum, AN616561001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00616/AN00616561_001_1.jpg
- 2. kép:** Triens, italiai verde, Kr. e. 211-210, RRC 85/4 (előlap).
 Forrás: British Museum, AN617114001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00617/AN00617114_001_1.jpg
- 3. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 42, RRC 494/38 (előlap).
 Forrás: British Museum, AN624480001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624480_001_1.jpg
- 4. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 90, RRC 342/5b (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN620169001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00620/AN00620169_001_1.jpg
- 5. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 90, RRC 342/6a (elő- és hátlap).
 Forrás: British Museum, AN628093001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00628/AN00628093_001_1.jpg
- 6. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 84, RRC 354/1 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN622011001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00622/AN00622011_001_1.jpg
- 7. kép:** Bronzpenz, bizonytalanul azonosítható verdéből, Kr. e. 45, RRC 476 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN624108001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624108_001_1.jpg
- 8. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 42, RRC 494/37 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN624475001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624475_001_1.jpg
- 9. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 112/111, RRC 296/1h (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 300, lot 177
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=230100>
- 10. kép:** Claudius asa, Róma, RIC I(2) 116 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 366, lot 792
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=303463>
- 11. kép:** Domitianus denariusa, Róma, RIC II 175 (hátlap).
 Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 123, lot 534
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=651121833>

- 12. kép:** Domitianus denarius, Róma, RIC II 92 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 125, lot 710
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=824133283>
- 13. kép:** Domitianus denarius, Róma, RIC II 194 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 294, lot 654
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=226110>
- 14. kép:** Domitianus denarius, Róma, RIC II 169 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 368, lot 412
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=305099>
- 15. kép:** Domitianus denarius, Róma, RIC II 31 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 81, lot 1012
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=140558>
- 16. kép:** Domitianus denarius, Róma, RIC II 133 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 347, lot 506
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=280494>
- 17. kép:** Domitianus semise, Róma, RIC II 308 (elő- és hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 116, lot 243
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=67933>
- 18. kép:** Hadrianus as, Róma, RIC II 664 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction 9, lot 691
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2397314>
- 19. kép:** As, Antoninus Pius uralkodásának idejéből, a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében verve, Róma, RIC III 1305 (hátlap).
Forrás: Heidelberger Münzhandlung (<http://www.hdmhg.de/>), Auktion 64, lot 2593
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2225407>
- 20. kép:** Antoninus Pius denarius, Róma, RIC III 9 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 89, lot 1583
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1156876>
- 21. kép:** Hadrianus denarius, Róma, RIC II 154 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 143, lot 234
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=88933>
- 22. kép:** M. Aurelius denarius, Róma, RIC III 102 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 369, lot 494
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=305924>
- 23. kép:** Sestertius, Antoninus Pius uralkodásának idejéből, a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében verve, Róma, RIC III 1314 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 32, lot 549
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2520120>
- 24. kép:** Denarius, Antoninus Pius uralkodásának idejéből, a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében verve, Róma, RIC III 459 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 96, lot 362
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2281231>
- 25. kép:** Hadrianus denarius, Róma, RIC II 71 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 5, lot 248
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1645360>
- 26. kép:** Sestertius, M. Aurelius uralkodásának idejéből, Commodus nevében verve, Róma, RIC III 1607 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 18, lot 642
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2008612>
- 27. kép:** Hadrianus denarius, Róma, RIC II 330 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 128, lot 414
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=937376897>

- 28. kép:** Commodus aureusa, Róma, RIC III 222 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction 5, lot 825
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1537991>
- 29. kép:** Commodus sestertiusa, Róma, RIC III 528 (hátlap).
Forrás: Emporium Hamburg (<http://www.emporium-hamburg.com/>), Auktion 66, lot 334
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1143487>
- 30. kép:** As, Antoninus Pius uralkodásának idejéből, a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében verve, Róma, RIC III 1331 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 306, lot 382
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=236924>
- 31. kép:** Sestertius, Antoninus Pius uralkodásának idejéből, a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében verve, Róma, RIC III 1315 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 20, lot 559
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2588369>
- 32. kép:** Sestertius, Antoninus Pius uralkodásának idejéből, a Caesar címet viselő M. Aurelius nevében verve, Róma, RIC III 1309 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 232, lot 226
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=164052>
- 33. kép:** Septimius Severus denariusa, Róma, RIC IV/1 49 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 297, lot 417
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=228361>
- 34. kép:** Septimius Severus denariusa, Róma, RIC IV/1 83 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 70, lot 79
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=38969#>
- 35. kép:** Septimius Severus asa, Róma, RIC IV/1 685 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.numislanz.de/>), Auktion 100, lot 43
<https://www.acsearch.info/search.html?id=74028>
- 36. kép:** Septimius Severus sestertiusa, Róma, RIC IV/1 689 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 98, lot 483
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2631234>
- 37. kép:** Pegamoni ezüstpénz, Kr. e. 4. század vége/3. század eleje, BMC Greek (Mysia), 111.6 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 90, lot 169
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1305511>
- 38. kép:** Ezüstpénz Argosból, késő klasszikus kor, BMC Greek (Pelop.), 140.48/49 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 831964
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=148637>
- 39. kép:** Ezüst tetradrachma Ilionból, hellenisztikus kor, BMC Greek (Troas), 58.10 változata (hátlap).
Forrás: Numizmatik Lanz, München (<http://www.numislanz.de/>), Auktion 158, lot 239
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2016131>
- 40. kép:** Denarius, Caesar africai verője, Kr. e. 47/46, RRC 458 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN623930001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623930_001_1.jpg
- 41. kép:** Geta denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV 47 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 309, lot 322
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=241710>
- 42. kép:** Koloniális bronzérme a lykaoniai Ikonionból, Gallienus előlapjával, BMC Greek (Lycaonia), 6.12 (hátlap).
Forrás: BMC Greek (Lycaonia), Pl. I/10.

- 43. kép:** Koloniális bronzérme a pamphyliai Sidéből, Domitianus előlapjával és a BMC Greek (Lycia), 152.74 éremtípussal azonos hátلامي képpel (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 30, lot 370
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2404761>
- 44. kép:** Septimius Severus denarius, Emesa, a RIC IV/1 139. oldalán, hetes számmal jelölve (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 27, lot 693
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2305515>
- 45. kép:** Thessaliai ezüst stater, hellenisztikus kor, BMC Greek (Thessaly) 1.7 (hátlap)
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 319, lot 40
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=250673>
- 46. kép:** Thessaliai bronzérme, Septimius Severus előlapjával, a BMC Greek (Thessaly) 8.81 változata, eltérő előlapi körirattal (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 31, lot 333
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2448657>
- 47. kép:** Gallienus antoninianusa (260 után), Antiochia, Göbl 2000, Tab. 48/1634 (RIC V/1 651), hátlap
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 251452
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=42137>
- 48. kép:** II. Claudius antoninianusa, Antiochia, RIC V/1 225 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 251444
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=42143>
- 49. kép:** II. Claudius antoninianusa, Cyzicus, RIC V/1 236 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 99, lot 705
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=282654>
- 50. kép:** Aurelianus antoninianusa, Cyzicus, RIC V/1 334 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=47512>
- 51. kép:** Koloniális bronzérme a phrygiai Glymenothyraiból, Kr. u. 2. század, BMC Greek (Phrygia), 222.2 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 29, lot 443
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2371328>
- 52. kép:** Koloniális bronzérme Nicopolis ad Istrumból, Geta előlapjával, BMC Greek (Tauric), 44.22 változata Geta nevében verve (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 21, lot 2851
<https://www.acsearch.info/search.html?id=180517>
- 53. kép:** Severus Alexander denarius, Róma, RIC IV/2 182 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 4, lot 752
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1819037>
- 54. kép:** Severus Alexander denarius, Róma, RIC IV/2 91 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 18, lot 714
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2008684>
- 55. kép:** Pescennius Niger denarius, Antiochia, a RIC-ben nem szereplő variáns (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 100, lot 1912
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=293870>
- 56. kép:** Maximianus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 353 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 86, lot 1174
<https://www.acsearch.info/search.html?id=787204>
- 57. kép:** Galerius antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 677 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 45, lot 677
<https://www.acsearch.info/search.html?id=866098>

- 58. kép:** Alexandriai tetradrachma, Antoninus Pius előlapjával, BMC Greek (Alex.), 109.940 (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 409, lot 916
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1558995>
- 59. kép:** Pescennius Niger denariusa, Antiochia, a RIC-ben nem szereplő variáns (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 90, lot 1599
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=209177>
- 60. kép:** Septimius Severus denariusa, Emesa, RIC IV/1 410 változata, eltérő előlapi körirattal (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 14th live e-Auction, lot 307
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1811451>
- 61. kép:** A Caesar címet viselő Caracalla nevében vert denarius, Septimius Severus uralkodása, Laodicea ad Mare, RIC IV/1 330 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 5, lot 761
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1845118>
- 62. kép:** A Caesar címet viselő Geta nevében vert denarius, Septimius Severus uralkodása, Laodicea ad Mare, RIC IV/1, 105a (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 16, lot 426
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2370699>
- 63. kép:** Gallienus antoninianusa (260 után), Antiochia, Göbl 2000, Tab. 49/1643 (=RIC V/1 617), hátlap.
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 7, lot 1194
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1929642>
- 64. kép:** Aurelianus antoninianusa, Cyzicus, RIC V/1 334 (=Göbl 1993, Taf. 126/308), hátlap.
Forrás: Göbl 1993, Taf. 126/308a.
- 65. kép:** Koloniális bronzpénz a phrygiai Dokimeionból, Kr. u. 2-3. század, BMC Greek (Phrygia), 189.5 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 39, lot 660
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2832055>
- 66. kép:** II. Gordianus nevét viselő denarius, Róma, RIC IV/2 3 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 7, lot 743 <https://www.acsearch.info/search.html?id=1592920>
- 67. kép:** Caracalla denariusa, Septimius Severus uralkodása idején, Róma, RIC IV/1 83 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 12, lot 1252
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2199491>
- 68. kép:** Pescennius Niger denariusa, Antiochia, RIC IV/1 61 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 98, lot 476
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2631227>
- 69. kép:** Athéni koloniális bronzpénz, Kr. u. 2. század, BMC Greek (Attica), 93.678 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 27, lot 405
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2305227>
- 70. kép:** Pescennius Niger denariusa, Antiochia, RIC IV/1 59 (hátlap).
Forrás: Numizmatik Lanz, München (<http://www.numislanz.de/>), Auktion 146, lot 480
<https://www.acsearch.info/search.html?id=623492>
- 71. kép:** Pescennius Niger denariusa, Antiochia, RIC IV/1 59 vagy 60 változata (hátlap).
Forrás: Fritz Rudolf Künkler GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de/>),
Auktion 158, lot 651 (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)
<https://www.acsearch.info/search.html?id=666096>
- 72. kép:** Gallienus antoninianusa (260 után), Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 29/988 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 1, lot 248
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1534560>

- 73. kép:** Gallienus antoninianusa (260 után), Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 29/988 (hátlap).
Forrás: Numizmatik Lanz, München (<http://www.numislanz.de/>), Auktion 123, lot 807
<https://www.acsearch.info/search.html?id=227653>
- 74. kép:** Ezüst statér a pamphyliai Sidéből, Kr. e. 4. század, BMC Greek (Lycia), 146.16 (hátlap).
Forrás: BMC Greek (Lycia), Pl. XXVI/8.
- 75. kép:** Koloniális bronzpénz a kilikiai Mopsosból, Antoninus Pius előlapjával, BMC Greek (Lycaonia), 106.17 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 231, lot 141
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=161163>
- 76. kép:** Alexandriai tetradrachma, Elagabalus előlapjával, BMC Greek (Alex.) 191.1492 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 819230
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=130467>
- 77. kép:** Severus Alexander denariusa, Róma, RIC IV/2 220 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 18, lot 725
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2008695>
- 78. kép:** Caracalla denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 149 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 6, lot 1039 <https://www.acsearch.info/search.html?id=1467678>
- 79. kép:** Caracalla aureusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 25 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 99, lot 674
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=282623>
- 80. kép:** Caracalla denariusa, Septimius Severus uralkodása, Laodicea ad Mare, RIC IV/1 336 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 319, lot 446
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=251079>
- 81. kép:** A Caesar címet viselő Clodius Albinus számára vert denarius, Róma, RIC IV/1 7 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 863070
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=159100>
- 82. kép:** A Caesar címet viselő Clodius Albinus számára vert sestertius, Róma, RIC IV/1 54 (hátlap).
Forrás: Numizmatik Lanz, München (<http://www.numislanz.de/>), Auktion 156, lot 341
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1611756>
- 83. kép:** Probus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 65 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 829209
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=133668>
- 84. kép:** Probus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 116 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 28, lot 460
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2337873>
- 85. kép:** Diocletianus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 63 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=60567>
- 86. kép:** Maximianus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 404 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 27, lot
<https://www.acsearch.info/search.html?id=334627>
- 87. kép:** Koloniális bronzérme a phrygiai Laodikeiából, Matidia előlapjával, BMC Greek (Phrygia), 309.194 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Summer Auction 2013, lot 607
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1679345>

- 88. kép:** Clodius Albinus denariusa, Lugdunum, RIC IV/1 32 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Summer Auction 2010, lot 801
<https://www.acsearch.info/search.html?id=840274>
- 89. kép:** Philippus Arabs antoninianusa, Róma, RIC IV/3 52 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 18, lot 989
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2544820>
- 90. kép:** Pescennius Niger denariusa, Antiochia, a RIC-ben nem szereplő változat, melynek beállítása a RIC IV/1 60 éremtípusra emlékeztet (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 90, lot 1600
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=209178>
- 91. kép:** Sestertius, M. Aurelius nevében verve, Antoninus Pius uralkodása, RIC III 1312 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 119, lot 265
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=69104>
- 92. kép:** Sestertius, M. Aurelius nevében verve, Antoninus Pius uralkodása, RIC III 1312 (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 404, lot 2606
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1124052>
- 93. kép:** Koloniális bronzérme a kilikiai Tarsosból, Crispina előlapjával, BMC Greek (Lycaonia), 192.171 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 93, lot 908
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=231522>
- 94. kép:** Koloniális bronzérme Markianopolisból, az előlapon Macrinus és Diadumenianus mellképével, BC Grec (Tauric) 32.30 változata, eltérő előlapi körirattal (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 273, lot 92
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=204285>
- 95. kép:** Geta denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 31 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 51, lot 65
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=26235#>
- 96. kép:** Geta denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 31 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=59167>
- 97. kép:** Caracalla denariusa, Róma, RIC IV/1 184 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction 7, lot 1119
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1896318>
- 98. kép:** Postumus antoninianusa, RIC V/2 74 = Schulzki 1996, 56.44 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Summer Auction 2010, lot 1322
<https://www.acsearch.info/search.html?id=840794>
- 99. kép:** Postumus antoninianusa, RIC V/2 74 = Schulzki 1996, 56.44 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=66429>
- 100. kép:** Postumus antoninianusa, RIC V/2 78 = Schulzki 1996, 57.51 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 804238
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=114281>
- 101. kép:** Mostis thrák uralkodó tetradrachmája, hellenisztikus kor, BMC Greek (Tauric), 206.1 változata, eltérő felirattal a hátlapon (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 380, lot 319
<https://www.acsearch.info/search.html?id=196046>
- 102. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 34/1183.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 92/1183.

- 103. kép:** Geta asa, Septimius Severus uralkodása, Róma RIC IV/1 149 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 76, lot 1540
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=109215>
- 104. kép:** Geta asa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 148 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 294, lot 729
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=226185>
- 105. kép:** Geta asa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 148 (hátlap).
 Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 141, lot 562
<https://www.acsearch.info/search.html?id=477438>
- 106. kép:** Koloniális bronzérme Serdicából, Caracalla előlapjával, BMC Greek (Tauric), 171.6 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 88, lot 783
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=192378>
- 107. kép:** Geta sestertiusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 154 = BMC V, 401.213 (hátlap).
 Forrás: BMC V, Pl. 58.10.
- 108. kép:** II. Claudius antoninianusa, Antiochia, RIC V/1 215 (hátlap).
 Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 21, lot 781
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2114463>
- 109. kép:** Septimius Severus aureusa, Róma, RIC IV/1 206 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 180, lot 263
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=117672>
- 110. kép:** Septimius Severus denarius, Róma, RIC IV/1 290 változata, denariusként, eltérő hátlapi körirattal (hátlap).
 Forrás: Aureo & Calicó (<https://www.aureo.com/>), auction IMAGINES IMPERATORUM, lot 147
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1200432>
- 111. kép:** Koloniális bronzpéNZ Ilion városából, Geta előlapjával, BMC Greek (Troas), 71.95 (hátlap).
 Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 79, lot 590
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=127101>

11.4. Venus

- 1. kép:** Denarius, Sulla verdéje, Kr. e. 84-83, RRC 359/1 (előlap).
 Forrás: British Museum, AN622108001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00622/AN00622108_001_1.jpg
- 2. kép:** Denarius serratus, Róma, Kr. e. 79, RRC 382/1b (előlap).
 Forrás: British Museum, AN622538001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00622/AN00622538_001_1.jpg
- 3. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 46, RRC 463/1 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN623956001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623956_001_1.jpg
- 4. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 129, RRC 258 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN618268001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00618/AN00618268_001_1.jpg
- 5. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 87, RRC 349 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN620490001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00620/AN00620490_001_1.jpg
- 6. kép:** Aureus, Róma, Kr. e. 42, RRC 494/34 (hátlap).
 Forrás: British Museum, AN624469001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624469_001_1.jpg

- 7. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 44, RRC 480/8 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN630664001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00630/AN00630664_001_1.jpg
- 8. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 44, RRC 480/10 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN630667001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00630/AN00630667_001_1.jpg
- 9. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 44, RRC 480/3 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN624141001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624141_001_1.jpg
- 10. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 44, RRC 480/16 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN630674001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00630/AN00630674_001_1.jpg
- 11. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 44, RRC 480/7b (hátlap).
Forrás: British Museum, AN624150001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00624/AN00624150_001_1.jpg
- 12. kép:** Faustina minor sestertiusa, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1387 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 207, lot 366.
<http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=138397>
- 13. kép:** Lucilla aureusa, Róma, RIC III 783 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), Nomos AG 805931
<http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=117841>
- 14. kép:** Lucilla sestertiusa, Róma, RIC 1767 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 6, lot 414
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1649881>
- 15. kép:** Crispina denarius, Róma, RIC III, 286a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 343, lot 487
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=277380>
- 16. kép:** Sabina denarius, Róma, RIC II 396 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 8, lot 667
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2007674>
- 17. kép:** Faustina maior sestertiusa, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1081 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>),
auction Triton XIII, lot: 1456 <http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=154051>
- 18. kép:** Octavianus denarius, itáliai verde, RIC I (2) 250a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Nomos 6, lot 130
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=206881>
- 19. kép:** Titus denarius, Kr. u. 79, RIC II 9 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 792180
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=105892>
- 20. kép:** Faustina minor denarius, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 723 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 9, lot 537
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1739596>
- 21. kép:** Faustina minor denarius, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 495 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>)
auction 16, lot 579 <https://www.acsearch.info/search.html?id=2531833>
- 22. kép:** Lucilla denarius, Róma, RIC III 786 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 357, lot 400
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=290589>
- 23. kép:** Lucilla sestertiusa, Róma, RIC III 1776 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 94, lot 1044
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=240339>

- 24. kép:** Faustina minor sestertiusa, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1388 (hátlap).
Forrás: Fritz Rudolf Kunkler GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de>),
Auktion 115, lot 549
<https://www.acsearch.info/search.html?id=324336> (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)
- 25. kép:** Faustina minor sestertiusa, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1386 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>)
Auction 6, lot 982 <http://www.acsearch.info/search.html?id=1467624>
- 26. kép:** Faustina minor denariusa, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 730 (hátlap)
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 95, lot 465
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2141656>
- 27. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 580 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), 10th eAuction, lot 371
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1049302>
- 28. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 580 (hátlap).
Forrás: Münzen & Medaillen GmbH (<http://muenzenundmedaillen-gmbh.de/>),
Auktion 14, lot 184 <https://www.acsearch.info/search.html?id=167090>
- 29. kép:** Iulia Domna sestertiusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 866
(hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 108, lot 190
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=61800>
- 30. kép:** Plautilla ezüst quinariusa, Róma, RIC IV/1 368 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 100, lot 96
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=887078267>
- 31. kép:** Magnia Urbica aureusa, Róma, RIC V/2 340 (hátlap)
Forrás: Fritz Rudolf Kunkler GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de>),
Auktion 168, lot 7857
<https://www.acsearch.info/search.html?id=754988> (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)
- 32. kép:** Magnia Urbica aureusa, Róma, RIC V/2 340 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 67, lot 1751
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=54232>
- 33. kép:** Galeria Valeria follisa, Cyzicus, RIC VI 38 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 6, lot 611
<https://www.pecunem.com/auction-6/lot-611>
- 34. kép:** Galeria Valeria follisa, Serdica, RIC VI 43 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Summer Auction 2013, lot 983
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1679721>
- 35. kép:** Lucilla asa, Róma, RIC III 1770 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 18, lot 637
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2008607>
- 36. kép:** Ezüst drachma a kappadokiai Caesareából, Iulia Domna előlapjával, Sear 2001,
229.2446 (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 409, lot 727
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1558806>
- 37. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 578 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 225, lot 369
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=156990>
- 38. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 578 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 204, lot 97
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=136171>
- 39. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Róma, Göbl 2000, Tab. 5/243 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 23.

- 40. kép:** Koloniális bronzérme a kariai Aphrodisiasból, kora császárkor, BMC Greek (Caria), 30.24 (hátlap).
Forrás: BMC Greek (Caria), Pl. V/12.
- 41. kép:** Iulia Domna antoninianusa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC VI/1 387 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 291, lot 441
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=221989>
- 42. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Laodicea ad Mare, RIC IV/1 646 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 97, lot 733
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=874496568>
- 43. kép:** Septimius Severus denariusa, Emesa, a RIC IV/1 419 változata, eltérő hátlapi körirattal (VENER VICT), hátlap.
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 90, lot 550
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1305892>
- 44. kép:** Iulia Soaemias denariusa, RIC IV/2 241 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 147, lot 316
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=93035>
- 45. kép:** Iulia Soaemias denariusa, RIC IV/2 241 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 274, lot 400
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=205354>
- 46. kép:** Iulia Soaemias sestertiusa, RIC IV/2 402 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 70, lot 816
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=70589>
- 47. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Mediolanum (Viminacium?), RIC V/1 61 (Göbl 2000, Tab. 24/856), hátlap
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=65284>
- 48. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Mediolanum (Viminacium?), RIC V/1 61 változata (Göbl 2000, Tab. 24/858), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 225, lot 453
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=157074>
- 49. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Ticinum, RIC V/2 345 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction 10, lot 856
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2642990>
- 50. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 337 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 71, lot 914
<http://www.acsearch.info/search.html?id=128218>
- 51. kép:** Ezüst drachma a kappadokiai Caesareából, Iulia Domna előlapjával, Mionnet 1809, 424.125 változata (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), A. K. Collection, lot 1394
<http://provincial.cngcoins.com/level3.asp?CurPage=52&CurLot=1394>
- 52. kép:** Iulia Mamaea denariusa, Róma, RIC IV/2 355 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 246, lot 425
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=178071>
- 53. kép:** Salonina aureusa, 260 előtt, Róma, RIC V/1 12 (Göbl 2000, Tab. 5/235), hátlap.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 23/235b
- 54. kép:** Salonina sestertiusa, 260 előtt, Róma, RIC V/1 48 (Göbl 2000, Tab. 5/246), hátlap.
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 155, lot 670
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1466198>
- 55. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Siscia, RIC V/2 350, (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Triton XVIII, lot: 1230
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=273245>

- 56. kép:** Iulia Mamaea sestertiusa, Róma, RIC IV/2 694 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 11, lot 622
<https://www.pecunem.com/auction-11/lot-622>
- 57. kép:** Severina denariusa, Róma, RIC V/1 6 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 5, lot 343
<https://www.pecunem.com/auction-5/lot-343>
- 58. kép:** A balra tekintő, bal kezében ülő Cupidót tartó Venus Iulia Mamaea pénzén (hátlap).
Forrás: Schmidt-Dick 2002, Taf. 50, VENUS f1A/08.
- 59. kép:** Iulia Mamaea denariusa, Róma, RIC IV/2 351 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 815607
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=125438>
- 60. kép:** Iulia Mamaea sestertiusa, Róma, RIC IV/2 694 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 293, lot 383
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=225075>
- 61. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 33/1180 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 97, lot 727
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2414856>
- 62. kép:** Aurelianus denariusa, Róma, RIC V/1 70 (Göbl 1993, Taf. 78/141f), hátlap.
Forrás: Göbl 1993, Taf. 78/141f
- 63. kép:** Severina denariusa, Róma, RIC V/1 6 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 13, lot 481
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2248045>
- 64. kép:** Koloniális bronzérme a kariai Aphrodisiasból, Iulia Domna előlapjával, Bernhart 1936, 19.92 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 131, lot 89.
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=1069495675>
- 65. kép:** Iulia Domna aureusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 536 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Nomos 6, lot 165
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=206916>
- 66. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Emesa/Laodicea ad Mare, RIC IV/1 633 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 320, lot 472
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=251917>
- 67. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Emesa/Laodicea ad Mare, RIC IV/1 632 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 317, lot 321
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=248962>
- 68. kép:** Iulia Domna denariusa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 536 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 108, lot 189
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=61799>
- 69. kép:** Septimius Severus denariusa, Alexandria, RIC IV/1 350K (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 248, lot 368.
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=179671>
- 70. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, galliai verde, RIC V/1 8 (Göbl 2000, Tab. 26/904) (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 807431
<http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=118699>
- 71. kép:** Az epidaurosi Aphrodité-szobor.
Forrás: Flemberg 1991, 47, Abb. 1.
- 72. kép:** Az eretriai gemma (ma: Boston, Museum of Fine Arts, 21.1213).
Forrás: Flemberg 1995, 117, Fig. 6.

- 73. kép:** Kyzikosi bronzpénz Septimius Severus előlapjával (hátlap).
Forrás: Flemberg 1991, 104, Abb. 54.
- 74. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 581 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 271, Lot: 475
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=202532>
- 75. kép:** Iulia Domna asa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 890 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>)
auction 19, lot 663 <http://www.acsearch.info/search.html?id=2733663>
- 76. kép:** Iulia Domna asa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 890 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 122, lot 370
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=71719>
- 77. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 581 variánsa (hátlap).
Forrás: Schmidt-Dick 2002, Taf. 50, VENUS f1A/10.
- 78. kép:** Iulia Domna pénze, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 581 változata (az istennő lábánál pajzzsal és páncéllal), hátlap.
Forrás: Schmidt-Dick 2002, Taf. 50, VENUS f1A/13.
- 79. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, RIC IV/1 581 változata (az istennő lábánál pajzzsal, páncéllal és Cupidóval), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 63, lot 1426
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=37009#>
- 80. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 382 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 153692.
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=51529>
- 81. kép:** Plautilla sestertiusa, Róma, RIC IV/1 579 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>),
auction Triton IX, lot 1525 <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=76753>
- 82. kép:** Plautilla denarius, Róma, RIC IV/1 369 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 238, lot 488
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=168685>
- 83. kép:** Plautilla denarius, Róma, RIC IV/1 369 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 241, lot 414
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=172655>
- 84. kép:** Plautilla denarius, Róma, RIC IV/1 369 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 147, lot 301
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=93020>
- 85. kép:** Salonina antoninianusa, 260 előtt, Antiochia, RIC V/1 68 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 3, lot 724
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1781131>
- 86. kép:** Plautilla denarius, Róma, RIC IV/1 369 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 93, lot 1196
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=231810>
- 87. kép:** Antoninus Pius asa, Róma, RIC III 734 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 69, lot 1622
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=66190>
- 88. kép:** Antoninus Pius denarius, Róma, RIC III 96 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 92, lot 125
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=51224#>
- 89. kép:** Sestertius, Róma, Kr. e. 46, RRC 463/5b (elő- és hátlap).
Forrás: British Museum, AN623968001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623968_001_1.jpg

- 90. kép:** Caracalla antoninianusa, Róma, RIC IV/1 311 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 40, lot 607
<https://www.pecunem.com/all/auction-40/48/576>
- 91. kép:** Caracalla antoninianusa, Róma, RIC IV/1 311 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 815820
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=137883>
- 92. kép:** Caracalla antoninianusa, Róma, RIC IV/1 311 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>)
auction 6, lot 1045 <https://www.acsearch.info/search.html?id=1467684>
- 93. kép:** Caracalla asa, Róma, RIC IV/1 577b (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 85, lot 952
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=169872>
- 94. kép:** Faustina minor sestertiusa, M. Aurelius uralkodása, RIC III 1679 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>)
auction 9, lot 587 <https://www.acsearch.info/search.html?id=1937549>
- 95. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Siscia, Göbl 2000, Tab. 43/1471 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 107/1471.
- 96. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Ticinum, RIC V/2 347 (hátlap).
Forrás: Emporium Hamburg (<http://www.emporium-hamburg.com/>), Auktion 74, lot 435
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2735290>
- 97. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Ticinum, RIC V/2 347 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 75, lot 804
<https://www.acsearch.info/search.html?id=218540>
- 98. kép:** Numerianus aureusa, Róma, RIC V/2 406.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>),
auction Triton VI, lot 1070 <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=28182>
- 99. kép:** Caracalla antoninianusa, Róma, RIC IV/1 312a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 268, lot 325
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=198311>
- 100. kép:** Caracalla denariusa, Róma, RIC IV/1 312d (hátlap)
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 267, lot 446
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=197662>
- 101. kép:** Septimius Severus denariusa, Emesa, RIC IV/1 432 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 102, lot 676
<http://www.acsearch.info/search.html?id=83556>
- 102. kép:** Septimius Severus denariusa, Róma, RIC IV/1 176 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 39, lot 950
<https://www.pecunem.com/all/auction-39/48/912>
- 103. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Róma, Göbl 2000, Tab. 13/506.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 43/506.
- 104. kép:** III. Gordianus denariusa, Róma, RIC IV/3 131.
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 851
<https://www.pecunem.com/all/auction-41/48/816>
- 105. kép:** III. Gordianus denariusa, Róma, RIC IV/3 131.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 285, lot 352
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=217494>
- 106. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Mediolanum, Göbl 2000, Tab. 37/1368.
Forrás: Göbl 2000, Taf. 101/1368.
- 107. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Ticinum, RIC V/2 347.
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), 19th live e-Auction, lot 420
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2966176>

- 108. kép:** Iulia Mamaea denarius, Róma, RIC IV/2 358 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 247, lot 319
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=178622>
- 109. kép:** Iulia Mamaea sestertius, Róma, RIC IV/2 705 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 154084
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=52178>
- 110. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Roma, Göbl 2000, Tab. 5/232 (hátlap)..
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=65288>
- 111. kép:** Severina denarius, Róma, Woods 2013, Pl. 31/4 (=BM 2002,1207.5), hátlap.
Forrás: Woods 2013, Pl. 31/4.
- 112. kép:** Magnia Urbica antoninianusa, Róma, RIC V/2 343 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), 12th live e-Auction, lot 743
<http://www.acsearch.info/search.html?id=1535442>
- 113. kép:** Gallienus antoninianusa, 260 után, Antiochia, RIC V/1 660 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 251465
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=46861>
- 114. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Antiochia, RIC V/1 86 (hátlap)
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 758746
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=69739>
- 115. kép:** Valerianus antoninianusa, Antiochia, Göbl 2000, Tab. 46/1573 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 112/1573.
- 116. kép:** Vabalathus antoninianusa, RIC V/2 5 (Göbl 1993, Tab. 27/361), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction Triton XI, lot:983
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115406>
- 117. kép:** II. Claudius antoninianusa, Cyzicus, RIC V/1 245 (hátlap).
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>), auction MONNAIES 21, lot 3218
<https://www.acsearch.info/search.html?id=180884>
- 118. kép:** Aurelianus antoninianusa, Cyzicus, RIC V/1 335 (=Göbl 1993, Tab. 24/310),
hátlap.
Forrás: Göbl 1993, Taf. 127/310b (hátlap).
- 119. kép:** Probus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 38 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 831437
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=135401>
- 120. kép:** Probus antoninianusa, Ticinum, RIC V/2 543 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 287, lot 469
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=218880>
- 121. kép:** Iulia Domna antoninianusa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 388a (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 830469
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=173684>
- 122. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 388c (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 319, lot 443
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=251076>
- 123. kép:** Iulia Domna sestertius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 592A (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 119, lot 284
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=69123>
- 124. kép:** Iulia Domna asa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 605 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 275, lot 112
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=205682>
- 125. kép:** Antoninus Pius sestertius, Róma, RIC III 904 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 229, lot 431
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=160278>

- 126. kép:** Hadrianus denarius, Róma, RIC II 365 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 89, lot 1543
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1156836>
- 127. kép:** Plotina aurea, Róma, RIC II 732.
Forrás: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. K.G., Osnabrück (<https://www.kuenker.de>),
Auktion 270, lot 8722
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2655325> (kép: Lübke & Wiedemann, Stuttgart)
- 128. kép:** Iulia Paula denarius, Róma, RIC IV/2 222 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 40, lot 616
<https://www.pecunem.com/all/auction-40/48/576>
- 129. kép:** Iulia Paula denarius, Róma, RIC IV/2 222 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 294, lot 737
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=226193>
- 130. kép:** Iulia Domna antoninianus, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 389 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 269, lot 368
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=201056>
- 131. kép:** Iulia Domna aurea, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 537 (hátlap)
Forrás: Schmidt-Dick 2002, Taf. 51, VENUS f5A/03.
- 132. kép:** Iulia Soaemias dupondius, RIC IV/2 407 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 279, lot 545
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=211526>
- 133. kép:** Iulia Soaemias denarius, RIC IV/2 243 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 235, lot 422
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=166287>
- 134. kép:** Iulia Soaemias sestertius, RIC IV/2 406 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 67, lot 1643
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=54124#>
- 135. kép:** Lucilla sestertius, Róma, RIC III 1778 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 277, lot 257
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=207208>
- 136. kép:** Salonina antoninianus, 260 előtt, Colonia Claudia Ara Agrippinensium, RIC V/1 7 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 38, lot 940
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2797268>
- 137. kép:** Salonina antoninianus, 260 előtt, Colonia Claudia Ara Agrippinensium, RIC V/1 7 (hátlap).
Forrás: Roma Numismatics (<http://romanumismatics.com/>), auction E-SALE 18, lot 1022
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2544853>
- 138. kép:** Iulia Mamaea sestertius, RIC IV/2 701 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 253065
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=39244>
- 139. kép:** Iulia Mamaea sestertius, RIC IV/2 701 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 276, lot 428
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=206592>
- 140. kép:** Iulia Mamaea as, RIC IV/2 703 (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 410, lot 514
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1733158>
- 141. kép:** Hadrianus denarius, Róma, RIC II 280 lábjegyzetben említett variánsa (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 210, lot 261
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=142743>

11.5. Vesta

- 1. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 69, RRC 406 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN623187001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623187_001_1.jpg
- 2. kép:** Denarius, Róma, Kr. e. 55, RRC 428/1 (elő- és hátlap).
Forrás: British Museum, AN623734001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00623/AN00623734_001_1.jpg
- 3. kép:** Vitellius denarius, Lugdunum, RIC I(2) 59 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 201, lot 372
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=134567>
- 4. kép:** Az elhunyt Faustina maior emlékére vert denarius, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 370 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 98, lot 439
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2631190>
- 5. kép:** Lucilla sestertiusa, M. Aurelius uralkodása, Róma, RIC III 1779 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 88, lot 434
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1000475>
- 6. kép:** Nero denarius, Róma, RIC I(2) 62 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 106, lot 289
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=1094688374>
- 7. kép:** Titus aureusa, Caesarként, Vespasianus uralkodása alatt, Róma, RIC II 171 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>),
auction Triton XV, lot 1510 <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=200120>
- 8. kép:** Az elhunyt Faustina maior emlékére vert as, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1178 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 251, lot 321
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=181396>
- 9. kép:** Galba asa, Róma, RIC I(2) 307 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 137, lot 207
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=82585>
- 10. kép:** Plotina aureusa, Traianus uralkodása, RIC II 730 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 94, lot 467
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=1434438621>
- 11. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása alatt, Róma, RIC IV/1 390 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 408369
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=286700>
- 12. kép:** Iulia Paula denarius, Elagabalus uralkodása, RIC IV/2 224 (hátlap).
Forrás: Emporium Hamburg (<http://www.emporium-hamburg.com/>), e-Auction 520, lot 107
<http://www.acsearch.info/search.html?id=2571757>
- 13. kép:** Iulia Mamaea aureusa, Severus Alexander uralkodása, RIC IV/2 359 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 12, lot 891 <https://www.acsearch.info/search.html?id=2187246>
- 14. kép:** Iulia Mamaea denarius, Severus Alexander uralkodása, RIC IV/2 360 (hátlap).
Forrás: Numismatik Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 41, lot 834
<https://www.pecunem.com/all/auction-41/48/816>
- 15. kép:** Iulia Mamaea sestertiusa, Severus Alexander uralkodása, RIC IV/2 708 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 84, lot 1151
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=162773>
- 16. kép:** Salonina antoninianusa, Samosata, Göbl 2000, Tab. 50/1683 (RIC V/1 71), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 278, lot 392
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=210647>

- 17. kép:** Faustina maior sestertiusa, Antoninus Pius uralkodása, Róma, RIC III 1083 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 12, lot 800, <http://www.acsearch.info/search.html?id=2187155>
- 18. kép:** Antoninus Pius által az elhunyt Faustina maior emlékére veretett sestertius, Róma,
RIC III 1124 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 238, lot 434
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=168631>
- 19. kép:** Commodus sestertiusa, Róma, BMC IV, 810.597 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 288, lot 441
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=219812>
- 20. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Laodicea ad Mare, RIC IV/1
648 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 319, lot 445
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=251078>
- 21. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC I/1 587 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 77, lot 526
<https://www.acsearch.info/search.html?id=290441>
- 22. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC I/1 587 változata
(a hátlapon VEATAE SANCTA körirattal), hátlap.
Forrás: Jean Elsen & ses Fils S.A. (<http://www.elsen.eu/>), auction 94, lot 727
<https://www.acsearch.info/search.html?id=428340>
- 23. kép:** Iulia Mamaea denarius, Severus Alexander uralkodása, RIC IV/2 362 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 125, lot 922
<http://www.lanzauctions.com/showcoin.php?no=1072645223>
- 24. kép:** Iulia Mamaea sestertiusa, Severus Alexander uralkodása, RIC IV/2 710 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 283, lot 268
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=214375>
- 25. kép:** Cornelia Supera antoninianusa, Róma, RIC IV/3 30 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 99, lot 698
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=282647>
- 26. kép:** Valerianus sestertiusa, Róma, RIC V/1 175 (Göbl 2000, Tab. 1/54), hátlap.
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
auction 9, lot 766 <http://www.acsearch.info/search.html?id=1937728>
- 27. kép:** Salonina antoninianusa (260 előtt), Viminacium, Göbl 2000, Tab. 24/859 (RIC V/1
39), hátlap.
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>) webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=65290>
- 28. kép:** Salonina antoninianusa, 260 után, Mediolanum, RIC V/1, 198.69 (Göbl 2000, Tab.
33/1178), hátlap.
Forrás: CGB.fr (<http://www.cgbfr.com/>) webshop
<https://www.acsearch.info/search.html?id=65319>
- 29. kép:** Gallienus sestertiusa (260 előtt), Róma, Göbl 2000, Tab. 1/54 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 9/54.
- 30. kép:** Salonina ezüst quinarius, Valerianus és Gallienus együttes uralkodása, Róma, RIC
V/1, 43 (hátlap).
Forrás: Bertolami Fine Arts – ACR Auctions (<http://www.bertolamifinearts.com/>),
E-Auction 28, lot 474 <http://www.acsearch.info/search.html?id=2571284>
- 31. kép:** Iulia Domna denarius (Septimius Severus uralkodása), Róma, RIC IV/1 538
(hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 857353
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=150697>

- 32. kép:** Iulia Domna sestertiusa (Septimius Severus uralkodása), Róma, RIC IV/1 867 (hátlap).
Forrás: Dr. Busso Peus Nachfolger (<https://www.peus-muenzen.de/>), Auktion 374, lot 830.
<https://www.acsearch.info/search.html?id=127177>
- 33. kép:** Salonina antoninianusa (260 előtt), Colonia Claudia Ara Agrippinensium, Göbl 2000, Tab. 26/900 (RIC V/1 70), hátlap.
Forrás: Emporium Hamburg (<http://www.emporium-hamburg.com/>), Auktion 69, lot 391
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1541316>
- 34. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, BMC V, 168.93 (hátlap).
Forrás: BMC V, Pl. 29/4.
- 35. kép:** Septimius Severus denarius, Alexandria, RIC IV/1 350F (hátlap).
Forrás: RIC IV/1, Pl. 7/21.
- 36. kép:** Salonina antoninianusa (260 előtt), Colonia Claudia Ara Agrippinensium, Göbl 2000, Tab. 26/901 (hátlap).
Forrás: Göbl 2000, Taf. 70/901.
- 37. kép:** Salonina antoninianusa (260 után), Róma, RIC V/1 32 (Göbl 2000, Tab.9/365), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 755411
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=63380>
- 38. kép:** Salonina sestertiusa (260 után), Róma, RIC V/1, 196.48 (Göbl 2000, Tab. 11/432), hátlap.
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 72, lot 1703
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=85471>
- 39. kép:** Caligula asa, Róma, RIC I(2) 38 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), CNG 160335
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=80191>
- 40. kép:** Sabina asa, Hadrianus uralkodása, Róma, RIC II 1039 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 343, lot 473
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=277366>
- 41. kép:** Quietus antoninianusa, RIC V/2 5 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 21, lot 764
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2114446>
- 42. kép:** Caracalla denarius, Róma, RIC IV/1 196 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 322, lot 568
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=253712>
- 43. kép:** Denarius, Octavianus pénzverdéje, Kr. e. 37, RRC 537/1 (hátlap).
Forrás: British Museum, AN616530001001
http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00616/AN00616530_001_1.jpg
- 44. kép:** Caracalla sestertiusa (Caesarként), Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 400 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 79, lot 1139
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=127650>
- 45. kép:** Vespasianus denarius, Róma, RIC II 50 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 37, lot 642
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2712143>
- 46. kép:** Vespasianus denarius, Róma, RIC II 37 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.cngcoins.com/>), auction 360, lot 405
<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=295088>
- 47. kép:** Iulia Domna denarius, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 391 (hátlap).
Forrás: Gitbud & Naumann (<http://www.numismatik-naumann.de/>), Auktion 37, lot 678
<https://www.pecunem.com/all/auction-37/48/672>

- 48. kép:** Iulia Domna sestertiusa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 593 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.engcoins.com/>), auction 361, lot 985
<https://www.engcoins.com/Coin.aspx?CoinID=297970>
- 49. kép:** Iulia Soaemias, a RIC IV/2 248 kortárs utánzata (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.engcoins.com/>), auction 267, lot 460
<https://www.engcoins.com/Coin.aspx?CoinID=197676>
- 50. kép:** Iulia Domna asa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 892 (hátlap)
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.engcoins.com/>), auction 280, lot 222
<https://www.engcoins.com/Coin.aspx?CoinID=212231>
- 51. kép:** Iulia Domna asa, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 892 (hátlap).
Forrás: Aureo & Calicó S.L. (<http://www.aureo.com/>), auction Subasta 271, lot 4139
<https://www.acsearch.info/search.html?id=2704794>
- 52. kép:** Iulia Domna bronz medaillonja, Septimius Severus uralkodása, Gneecchi III, 39.9 (hátlap).
Forrás: Lichtenberger 2011, Abb. 247.
- 53. kép:** Iulia Domna asa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV 607 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.engcoins.com/>),
auction Triton IX, lot 1518 <https://www.engcoins.com/Coin.aspx?CoinID=76746>
- 54. kép:** Iulia Domna sestertiusa, Caracalla uralkodása, Róma, RIC IV/1 594 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 74 lot 575
<https://www.acsearch.info/search.html?id=202395>
- 55. kép:** Iulia Domna denarius, Septimius Severus uralkodása, Róma, RIC IV/1 584 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.engcoins.com/>), auction 100, lot 1925
<https://www.engcoins.com/Coin.aspx?CoinID=293883>
- 56. kép:** Lucilla bronz medaillonja, M. Aurelius uralkodása, Gneecchi II, 51.13 (hátlap).
Forrás: Numismatik Lanz, München (<http://www.lanz.com/>), Auktion 94, lot 654
<https://www.acsearch.info/search.html?id=67591>
- 57. kép:** Caracalla aureusa, Róma, RIC IV/1 250 (hátlap).
Forrás: Classical Numismatic Group (<https://www.engcoins.com/>), auction 180, lot 270
<https://www.engcoins.com/Coin.aspx?CoinID=117679>
- 58. kép:** Caracalla aureusa, Róma, RIC IV/1 272 (hátlap).
Forrás: H. D. Rauch GmbH (<http://www.hdrauch.com/>), Auktion 82, lot 397
<https://www.acsearch.info/search.html?id=458054>

12. Képmelléklet

12.1. Diana

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

A Diana.E.I. típus párhuzamai: 1. kép (Róma, Kr. e. 96), 2. kép (Róma, Kr. e. 81), 3. kép (Róma, Kr. e. 68).

A Diana.A.I.2. típus párhuzama: 4. kép (Róma, Kr. e. 42).

A Diana.C. csoport párhuzamai: 5. kép (Róma, Kr. e. 143), 6. kép (Róma, Kr. e. 92), 7. kép (Róma, Kr. e. 71), 8. kép (Róma, Kr. e. 56).

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

A Diana.C. csoport párhuzama: 9. kép (Róma, Kr. e. 45).

A Diana.A.II.6. típus párhuzama: 10. kép (Augustus).

A Diana.A.II.3. típus párhuzamai: 11. kép (Augustus), 12. kép (Nerva).

A Diana.A.II.1. típus párhuzamai: 13. kép-14. kép (Hadrianus).

A Diana.A.I.1.a típus párhuzama: 16. kép (diva Faustina minor).

Diana.A.I.1. típus: 15. kép (Faustina minor), 17. kép (Lucilla).

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

Diana.A.I.1. típus: 18-21. kép (Iulia Domna) és 22. kép (Salonina).

Diana.A.I.1.a típus: 23-24. kép (Iulia Domna).

Diana.A.I.2. típus: 25-26. kép (Plautilla)

27. kép

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

34. kép

35. kép

© <http://www.cgb.fr>

Diana.A.I.3. típus: 27. kép (Lucilla), 28. kép (Crispina) és 29-30. kép (III. Gordianus), 31. kép (Valerianus), 32. kép (Gallienus), 33. kép (II. Claudius) és 34 és 35. kép (Quintillus).

36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

43. kép

44. kép

Diana.A.I.4. típus: 36. kép (Gallienus), 37. kép (Valerianus), 38. kép (Gallienus), 39. kép (Salonina) és 40. kép (Gallienus). A Diana.A.I.4. típus párhuzama: 41. kép (Selgé, hellenisztikus kor).

Diana.A.I.5. típus: 42-44. kép (Postumus).

45. kép

46. kép

49. kép

47. kép

48. kép

50. kép

51. kép

52. kép

Diana.A.II.1. típus: 46-47. kép (Aemilianus). A Diana.A.II.1. típus párhuzamai: 45. kép (Antoninus Pius Caesarként) és 48. kép (Faustina minor). 49. kép (Aebutia Amerina oltára, AE 1977, 20).

A *victor*, *victrix* jelzők párhuzamai: 50. kép (Iuppiter: Numerianus) 51. kép (Minerva: Minerva.A.II.2. típus, Caracalla), 52. kép (Venus: Venus.A.III. típus, Iulia Domna).

53. kép

54. kép

55. kép

56. kép

57. kép

58. kép

59. kép

60. kép

61. kép

A Diana.A.II.1. típus párhuzama: 53. kép (Venus: Venus.A.V.2. típus, Numerianus), 54. kép (Hercules: Aemilianus), 55. kép (Pergé, Elagabalus).

Diana.A.II.2. típus: 56-57. kép (Valerianus).

Diana.A.II.3. típus: 58-61. kép (Gallienus).

62. kép

63. kép

64. kép

65. kép

66. kép

67. kép

68. kép

69. kép

70. kép

A Diana.A.II.3. típus párhuzamai: 62. kép (Traianus) és 63. kép (Ephesos, Valerianus).

Diana.A.II.4. típus: 64. kép (Macrianus iunior), 65. kép (II. Claudius).

A Diana.A.II.4. típus párhuzama: 66. kép (Krétia-Flaviopolis, Valerianus).

A Diana.A.II.4. típus párhuzama: 67. kép (Ephesos, Elagabalus).

Diana.A.II.5. típus: 68-69. kép (Postumus).

Diana.A.II.6. típus: 70. kép (Gallienus).

71. kép

72. kép

73. kép

74. kép

75. kép

76. kép

77. kép

78. kép

79. kép

A Diana.C. csoport párhuzama: 71. kép (Mytiléné, Valerianus).

A Diana.C.I. típus párhuzama: 72. kép (Tarsos, III. Gordianus).

Diana.C.I. típus: 73-75. kép (Caracalla).

Diana.C.II.1. típus: 76-78. kép (Iulia Domna), 79. kép (Salonina).

80. kép

81. kép

82. kép

83. kép

© <http://www.egb.fr>

84. kép

85. kép

86. kép

87. kép

© <http://www.egb.fr>

88. kép

Diana.C.II.2. típus: 80. kép (diva Paulina).

A Diana.C.II.2. típus párhuzamai: 81. kép (diva Faustina minor) és 82. kép (Traianus).

Diana.D.I.1. típus: 84. kép (Valerianus). **Diana.D.I.2.** típus: 83. kép (II. Claudius).

Diana.E.I. típus: 85. kép (Victorinus).

Diana.E.II.2. típus: 86. kép (Postumus).

Diana.G.I. típus: 87-88. kép (Gallienus).

89. kép

90. kép

91. kép

92. kép

93. kép

94. kép

Diana.G.II. típus: 89-90. kép (Gallienus).

Diana.G.III. típus: 91-93. kép (Gallienus).

A Diana.E.1. típus párhuzama: 94. kép (Róma, Kr. e. 74).

12.2. Iuno

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

Köztársaság kori éremtípusok: 1. kép (Iuno kecskék vonta fogaton, Róma, Kr. e. 138), 2-3. kép (Iuno Sospita, Róma, Kr. e. 80).

Iuno.A.I.1. típus: 4. kép (Sabina) és 5. kép (Faustina minor).

Kora császárkori éremtípus (a Iuno.A.I.1. párhuzama): 6. kép (Lucilla).

Iuno.A.I.2. típus: 7. kép (Faustina minor) és 8. kép (Crispina).

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

Kora császárkori éremtípusok, Iuno gyermekekkel (a Iuno.B.I. típus párhuzamai): 9. kép (Lucilla) és 10. kép (Faustina minor).

Iuno.B.I. típus: 11. kép (Lucilla).

Iuno.A.I.1. típus: 12-13. kép (Iulia Maesa), 14. kép (Otacilia Severa), 15-17. kép (Salonina).

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

Iuno.A.I.1. típus: 18. kép (Salonina), 19. kép (Dryantilla), 20. kép (Magnia Urbica), 21. kép (Pautalia, Faustina minor), 22. kép (Plótinopolis, Faustina minor), 23. kép (Serdica, Caracalla). 24-25. kép (Salonina).

Iuno.A.I.2. típus: 26. kép (Manlia Scantilla).

27. kép

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

34. kép

35. kép

Iuno.A.I.2. típus: 27-28. kép (Manlia Scantilla), 29-31. kép (Iulia Domna), 32. kép (Iulia Maesa), 33. kép (Iulia Mamaea), 34. kép (Herennia Etruscilla), 35. kép (Salonina).

36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

43. kép

44. kép

Iuno.A.I.2. típus: 36. kép (Salonina), 37. kép (II. Claudius), 38. kép (Zenobia), 39. kép (Severina), 40. kép (Magnia Urbica).

Iuno.A.II. típus: 41-43. kép (Iulia Soemias).

A Iuno.A.II. típus párhuzama: 44. kép (Nobilitas, Geta).

45. kép

46. kép

47. kép

48. kép

49. kép

50. kép

51. kép

52. kép

53. kép

A Iuno.A.II. típus párhuzama: 45. kép (Vesta, Iulia Maesa).

Kora császárkori éremtípus: 46. kép (Iuno Sospita, Antoninus Pius).

Iuno.B.I. típus: 47-48. kép (Iulia Domna), 49-50. kép (Iulia Mamaea), 51. kép (Cornelia Supera), 52. kép (Salonina).

Iuno.B.II.1. típus: 53. kép (Trebonianus Gallus).

54. kép

55. kép

56. kép

57. kép

58. kép

59. kép

60. kép

61. kép

62. kép

Iuno.B.II.1. típus: 54. kép (Trebonianus Gallus).

Iuno.B.II.2. típus: 55. kép (Trebonianus Gallus) és 56. kép (Volusianus).

Iuno.F. típus: 57. kép (Trebonianus Gallus) és 58-60. kép (Volusianus).

A Iuno.F. csoport párhuzama: 61. kép (Vespasianus).

Iuno.D. típus: 62. kép (II. Claudius).

63. kép

64. kép

65. kép

66. kép

67. kép

Iuno.G.I. típus: 63. kép (Salonina).

A Iuno.G.I. típus párhuzama: 64. kép (consecratio, diva Mariniana).

Iuno.G.II.1. típus: 65. kép (Salonina) és **Iuno.G.II.2.** típus: 66-67. kép (Salonina).

12.3. Minerva

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

A Minerva.E. csoport párhuzamai: 1. kép (Róma, Kr. e. 270 körül), 2. kép (itáliai verde, Kr. e. 211-210) és 3. kép (Róma, Kr. e. 42).

Minerva fogatot hajtva: 4. és 5. kép (Róma, Kr. e. 90), valamint 6. kép (Róma, Kr. e. 84).

Minerva tropaeummal: 7. kép (Kr. e. 45).

A Minerva.A.II.1. típus párhuzama: 8. kép (Róma, Kr. e. 42).

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

A capitoliumi triász, Minerva koszorút nyújt Iuppiter felé: 9. kép (Róma, Kr. e. 112/111).

Minerva.A.I.2.b. típus: 10. kép (Claudius) és 11. kép (Domitianus).

A Minerva.A.I.2.b típus párhuzama: 12. kép (Domitianus).

A Minerva.A.I.2.a típus párhuzama — Minerva szárnyakkal: 13. kép (Domitianus).

Minerva csípőre tett kézzel: 14. kép (Domitianus).

Minerva.A.II.1. típus: 15. kép (Domitianus).

Minerva villámköteggel: 16. kép (Domitianus).

17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

A Minerva.E. típus párhuzama: 17. kép (Domitianus — a hátlapon bagollyal).

Minerva.A.I.2.b típus: 18. kép (Hadrianus).

Minerva.A.II.1. típus: 19. kép (M. Aurelius), 20. kép (Antoninus Pius).

Minerva.A.I.1. típus: 21. kép (Hadrianus).

Minerva.A.III. típus: 22. kép (M. Aurelius).

Minerva.A.IV. típus: 23. kép (M. Aurelius), ill. némileg eltérő formában: 24. kép (M. Aurelius).

25. kép

26. kép

27. kép

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

Minerva áldozat bemutatása közben: 25. kép (Hadrianus), 26. kép (Commodus).

Minerva.A.I.3. típus: 27. kép (Hadrianus).

Minerva.A.V.1. típus: 28. kép (Commodus).

Minerva.A.II.2. típus: 29. kép (Commodus).

Minerva ülve: 30-32. kép (M. Aurelius).

Minerva.A.I.1. típus: 33. kép (Septimius Severus).

34. kép

35. kép

36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

Minerva.A.I.1. típus: 34-36. kép (Septimius Severus).

A Minerva.A.I.1. típus párhuzamai: 37. kép (Pergamon, hellenisztikus kor), 38. kép (Argos, késő klasszikus kor) és 39. kép (Ilion, hellenisztikus kor).

A Minerva.A.I.1. típus párhuzama — Aeneas, kezében a Palladiummal: 40. kép (Caesar verdéje, Kr. e. 47/46).

Minerva.A.I.2.a típus: 41. kép (Geta).

A Minerva.A.I.2.a típus párhuzama — Athéna kígyóval: 42. kép (Ikonion, Gallienus).

43. kép

44. kép

45. kép

46. kép

47. kép

48. kép

49. kép

50. kép

51. kép

A Minerva.A.I.2.a típus párhuzama: 43. kép (Sidé, Domitianus).

Minerva.A.I.2.b típus: 44. kép (Septimius Severus).

A Minerva.A.I.2.b típus párhuzamai: 45. kép (Thessalia, hellenisztikus kor) és 46. kép (Thessalia, Septimius Severus).

Minerva.A.I.3. típus: 47. kép (Gallienus), 48-49. kép (II. Claudius), 50. kép (Aurelianus).

A Minerva.A.I.3. típus párhuzama: 51. kép (Glymenothyrai, Kr. u. 2. század).

52. kép

www.cgb.fr_MONNAIES XXI

53. kép

54. kép

55. kép

56. kép

57. kép

© <http://www.cgb.fr>

58. kép

59. kép

60. kép

A Minerva.A.I.3. típus párhuzama: 52. kép (Nicopolis ad Istrum, Geta).

A Minerva.A.I.3. típus párhuzamai — Virtus: 53. kép (Severus Alexander), ill. Mars: 54. kép (Severus Alexander).

Minerva.A.I.4.a típus: 55. kép (Pescennius Niger), 56. kép (Maximianus), 57. kép (Galerius).

A Minerva.A.I.4.a típus párhuzama: 58. kép (Alexandria, Antoninus Pius).

Minerva.A.I.4.b típus: 59. kép (Pescennius Niger) és 60. kép (Septimius Severus).

61. kép

62. kép

63. kép

64. kép

65. kép

66. kép

67. kép

68. kép

69. kép

Minerva.A.I.4.b típus: 61. kép (Caracalla), 62. kép (Geta), 63. kép (Gallienus) és 64. kép (Aurelianus).

A Minerva.A.I.4.b típus párhuzama: 65. kép (Dokimeion).

A Minerva.A.I.4.b típus párhuzamai — Virtus: 66. kép (II. Gordianus), ill. Mars: 67. kép (Caracalla).

Minerva.A.I.4.c típus: 68. kép (Pescennius Niger).

A Minerva.A.I.4.c típus párhuzama: 69. kép (Athén, Kr. u. 2. század).

70. kép

71. kép

72. kép

73. kép

74. kép

75. kép

76. kép

77. kép

78. kép

Minerva.A.II.1. típus: 70-71. kép (Pescennius Niger) és 72-73. kép (Gallienus).

A Minerva.A.II.1. típus párhuzamai: 74. kép (Sidé, Kr. e. 4. század), 75. kép (Mopsos, Antoninus Pius) és 76. kép (Alexandria, Elagabalus).

A Minerva.A.II.1. típus párhuzamai — Virtus: 77. kép (Severus Alexander), 78. kép (Caracalla).

79. kép

80. kép

81. kép

82. kép

83. kép

84. kép

85. kép

© <http://www.cgb.fr>

86. kép

© <http://www.cgb.fr>

87. kép

Minerva.A.II.2. típus: 79-80. kép (Caracalla).

Minerva.A.III. típus: 81-82. kép (Clodius Albinus), 83-84. kép (Probus), 85. kép (Diocletianus) és 86. kép (Maximianus).

A Minerva.A.III. típus párhuzama: 87. kép (a phrygiai Laodikeia, Matidia).

88. kép

89. kép

90. kép

91. kép

92. kép

93. kép

94. kép

95. kép

96. kép

<http://www.egb.fr>

A Minerva.A.III. típus párhuzamai — Pax: 88. kép (Clodius Albinus), ill. Virtus: 89. kép (Philippus Arabs).

Minerva.A.IV. típus: 90-91. kép (Pescennius Niger).

A Minerva.A.IV. párhuzama: 92. kép (M. Aurelius), 93. kép (Tarsos, Crispina) és 94. kép (Markianopolis, Macrinus és fia, Diadumenianus).

Minerva.A.V.1. típus: 95-96. kép (Geta).

97. kép

98. kép

99. kép

100. kép

101. kép

102. kép

103. kép

104. kép

105. kép

A Minerva.A.V.2. típus párhuzamai — Pax: 97. kép (Caracalla) és 100. kép (Postumus).

Minerva.A.V.2. típus: 98-99. kép (Postumus).

Athéna ülve, kezében Nikével: 101. kép (Mostis thrák uralkodó, hellenisztikus kor).

Dea Roma ülve, kezében Victoriolával: 102. kép (Gallienus).

Minerva.B.I. típus: 103. kép (Geta).

Minerva.B.II. típus: 104-105. kép (Geta).

106. kép

107. kép

108. kép

109. kép

110. kép

111. kép

Minerva.B.II. típus: 106. kép (Serdica, Caracalla).

Minerva.D.I. típus: 107. kép (Geta).

A Minerva.D.II. típus párhuzama — Vulcanus: 108. kép (II. Claudius).

Minerva.E. csoport: 109. kép (Septimius Severus) és „párhuzama”: 110. kép (Septimius Severus).

A Minerva.E. csoport párhuzama: 111. kép (Ilion, Geta).

12.4. Venus

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

Venus feje: 1. kép (Sulla verdéje, Kr. e. 84-83), 2. kép (Róma, Kr. e. 79).

Venus mérleggel és sceptrummal, vállánál Cupido: 3. kép (Róma, Kr. e. 46).

Venus fogatot hajt: 4. kép (Róma, Kr. e. 129), 5. kép (Róma, Kr. e. 87).

Venus háttal, kezében tükör, oszlopnak támaszkodik: 6. kép (Róma, Kr. e. 42).

Venus.A.V.1. típus: 9. kép (Róma, Kr. e. 44).

A Venus.A.V.1. típus párhuzamai: 7-8. kép (Róma, Kr. e. 44).

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

A Venus.A.V.1. típus párhuzama: 10. kép (Róma, Kr. e. 44).

A Venus.B.IV. típus párhuzama: 11. kép (Róma, Kr. e. 44).

Venus.A.II.2. típus: 12. kép (Faustina minor).

Venus.A.II.2. típus: 13. kép (Lucilla).

Venus.A.I.1. típus: 14. kép (Lucilla) és 15. kép (Crispina).

Venus.A.I.2. típus: 16. kép (Sabina) és 17. kép (Faustina maior).

A Venus.A.III. típus párhuzama: 18. kép (Octavianus).

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

27. kép

A Venus.A.III. típus párhuzamai: 19. kép (Titus), 20. kép (Faustina minor).

A Venus.A.V.1. típus párhuzamai: 21. kép (Faustina minor), 22. kép (Lucilla).

Venus.B.IV. típus: 23. kép (Lucilla).

Venus almával és kormánylapáttal: 24. kép (Faustina minor).

Venus almával és pólyás gyermekkel: 25. kép (Faustina minor).

Venus galambbal és sceptrummal: 26. kép (Faustina minor).

Venus.A.I.1. típus: 27. kép (Iulia Domna).

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

34. kép

35. kép

36. kép

Venus.A.I.1. típus: 28-29. kép (Iulia Domna), 30. kép (Plautilla).

Venus.A.I.2. típus: 31-32. kép (Magnia Urbica), 35. kép (Lucilla) és 36. kép (Kaisareia/Caesarea, Iulia Domna).

Venus.A.I.1. típus: 33-34. kép (Galeria Valeria).

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

43. kép

44. kép

45. kép

Venus.A.II.1. típus: 37-38. kép (Iulia Domna), 39. kép (Salonina), 40. kép (Aphrodisias).

Venus.A.II.1.a típus: 41. kép (Iulia Domna).

Venus.A.II.2. típus: 42. kép (Iulia Domna), 43. kép (Septimius Severus).

Venus.A.II.2.a típus: 44-45. kép (Iulia Soaemias).

46. kép

47. kép

48. kép

49. kép

50. kép

51. kép

52. kép

53. kép

54. kép

Venus.A.II.2. típus: 47-48. kép (Salonina) 49-50. kép (Magnia Urbica), 51. kép (Kaisareia/Caesarea, Iulia Domna).

Venus.A.II.2.a típus: 46. kép (Iulia Soaemias).

Venus.A.II.3. típus: 52. kép (Iulia Mamaea), 53-54. kép (Salonina).

55. kép

56. kép

57. kép

58. kép

59. kép

60. kép

61. kép

62. kép

63. kép

Venus.A.II.3. típus: 55. kép (Magnia Urbica).

Venus.A.II.4.a típus: 57. kép (Severina), 58. kép (Iulia Mamaea).

Venus.A.II.4.b típus: 56. kép (Iulia Mamaea), 59-60. kép (Iulia Mamaea).

Venus.A.II.4.b típus: 61. kép (Salonina).

Venus.A.II.4.a típus: 62. kép (Aurelianus), 63. kép (Severina).

64. kép

65. kép

66. kép

67. kép

68. kép

71. kép

69. kép

70. kép

A Venus.A.II.4.a típus párhuzama: 64. kép (Aphrodisias, Iulia Domna).

Venus.A.III. típus: 65-66. kép (Iulia Domna), 67-68. kép (Iulia Domna), 69. kép (Septimius Severus), 70. kép (Salonina).

A Venus.A.III. típus párhuzama: 71. kép (szobor, Epidausros).

72. kép

73. kép

74. kép

75. kép

76. kép

77. kép

78. kép

79. kép

A Venus.A.III. típus párhuzama: 72. kép (gemma, Eretria, Kr. e. 3. század).

A Venus.A.III. típus párhuzama: 73. kép (Kyzikos, Septimius Severus).

Venus.A.IV.1.a típus: 77. kép (Iulia Domna).

Venus.A.IV.1.b típus: 74-76. kép (Iulia Domna).

Venus.A.IV.1.c típus: 78. kép (Iulia Domna).

Venus.A.IV.1.d típus: 79. kép (Iulia Domna).

80. kép

81. kép

82. kép

83. kép

84. kép

85. kép

86. kép

87. kép

88. kép

A Venus.A.IV.1.d típus párhuzama: 80. kép (Cybelé, Iulia Domna).

Venus.A.IV.2. típus: 81-84. kép (Plautilla).

Venus.A.IV.2. típus: 85. kép (Salonina), 86. kép (Plautilla).

A Venus.A.IV.2. típus párhuzamai: 87-88. kép (az anyafarkas a gyermek Romulusszal és Remusszal, Antoninus Pius).

89. kép

90. kép

91. kép

92. kép

93. kép

94. kép

95. kép

96. kép

A Venus.A.IV.2. típus párhuzama: 89. kép (Cupido, Róma, Kr. e. 46).

Venus.A.V.1. típus: 90. kép (Caracalla).

Venus.A.V.1. típus: 91-93. kép (Caracalla), 95. kép (Salonina) és 96. kép (Magnia Urbica).

A Venus.A.V.1. típus párhuzama: 94. kép (Faustina minor).

97. kép

98. kép

99. kép

100. kép

101. kép

102. kép

103. kép

104. kép

105. kép

Venus.A.V.2. típus: 97. kép (Carinus), 98. kép (Numerianus).

Venus.A.VI.1. típus: 99-100. kép (Caracalla), 103. kép (Salonina).

Fogoly alakja: 101. kép (Septimius Severus). Tropaeum ábrázolása: 102. kép (Septimius Severus).

Venus.A.VI.2. típus: 104-105. kép (III. Gordianus).

106. kép

107. kép

108. kép

109. kép

110. kép

111. kép

112. kép

113. kép

114. kép

Venus.A.VI.2. típus: 106. kép (Salonina), 107. kép (Magnia Urbica).

Venus.A.VI.3. típus: 108. kép (Iulia Mamaea), 109. kép (Iulia Mamaea), 110. kép (Salonina), 111. kép (Severina), 112. kép (Magnia Urbica).

Venus.A.VI.4. típus: 113. kép (Gallienus), 114. kép (Salonina).

115. kép

116. kép

117. kép

118. kép

119. kép

120. kép

121. kép

122. kép

123. kép

Venus.A.VI.4. típus: 115. kép (Valerianus), 116. kép (Vabalathus), 117. kép (II. Claudius), 118. kép (Aurelianus).

A Venus.A.VI.4. típus párhuzamai: 119-120. kép (Mars, Probus).

Venus.B.I. típus: 121-123 (Iulia Domna).

124. kép

125. kép

126. kép

127. kép

128. kép

129. kép

130. kép

131. kép

132. kép

Venus.B.I. típus: 124. kép (Iulia Domna).

A Venus.B.I. típus párhuzamai: 125. kép (Indulgentia, Antoninus Pius), 126. kép (Patientia, Hadrianus), 127. kép (Vesta, Plotina).

Venus.B.II. típus: 128-129. kép (Iulia Paula).

Venus.B.III.1. típus: 131. kép (Iulia Domna)

Venus.B.III.2. típus: 130. kép (Iulia Domna), 132. kép (Iulia Soaemias).

133. kép

134. kép

135. kép

136. kép

137. kép

138. kép

139. kép

140. kép

141. kép

Venus.B.III.2. típus: 133-134. kép (Iulia Soemias), 135. kép (Lucilla), 136-137. kép (Salonina).

Venus.B.IV. típus: 138. kép (Iulia Mamaea).

Venus.B.IV. típus: 139-140. kép (Iulia Mamaea), 141. kép (Hadrianus).

12.5. Vesta

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

Vesta feje: 1. kép (Róma, Kr. e. 69) és a 2. képen az előlap (Róma, Kr. e. 55).

Vesta.F. típus: a 2. képen a hátlap (Róma, Kr. e. 55), 6. kép (Nero), 7. kép (Titus).

A Venus.B.II. típus párhuzama — fáklyával: 3. kép (Vitellius).

A Vesta.A.I. és Vesta.A.II. típusok párhuzama — az istennő paterával és Palladiummal, oltár mellett: 4. kép (Faustina maior emlékére).

A Vesta.A.I. és Vesta.B.III. típusok párhuzama — Vesta simpulummal és Palladiummal: 5. kép (Lucilla).

A Vesta.A.I. típus párhuzama — fáklyával: 8. kép (Faustina maior emlékére verve).

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

A Vesta.B.I. és a Vesta.B.II. típus párhuzama — az istennő paterával és Palladiummal: 9. kép (Galba).

Vesta.B.I. típus: 10. kép (Plotina).

Vesta.A.I. típus: 11. kép (Iulia Domna), 12. kép (Iulia Paula), 13-15. kép (Iulia Mamaea) és 16. kép (Salonina).

A Vesta.A.I. típus párhuzama — rövid sceptrummal: 17. kép (Faustina maior).

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

A Vesta.A.I. típus párhuzamai — átlós sceptrummal: 18. kép (Faustina maior emlékére verve), ill. Nobilitas kapcsán: 19. kép (Commodus).

Venus.A.II. típus: 20-22. kép (Iulia Domna), 23-24. kép (Iulia Mamaea), 25. kép (Cornelia Supera), 26. kép (Valerianus).

27. kép

© <http://www.cgb.fr>

28. kép

© <http://www.cgb.fr>

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

34. kép

35. kép

Vesta.A.II. típus: 27-28. kép (Salonina) és 29. kép (Gallienus).

Vesta.A.III. csoport — fáklyát (?) tartó ábrázolás: 30. kép (Salonina).

Vesta.B.I. típus: 31-32. kép (Iulia Domna), 33. kép (Salonina).

Vesta.B.I.1. változat: 34. kép (Iulia Domna).

A Vesta.B.I.1. változat párhuzama — Pietas: 35. kép (Septimius Severus).

36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

43. kép

44. kép

Vesta.B.I.2. változat: 36. kép (Salonina).

Vesta.B.II. típus: 37-38. kép (Salonina) és 39. kép (Caligula).

A Vesta.B.II. típus párhuzamai — Pietas: 40. kép (Sabina) és Indulgentia: 41. kép (Quietus).

A Vesta.B.III. (vagy inkább a Vesta.B.II. típus) távoli párhuzama — Salus: 42. kép (Caracalla).

A Vesta.B.III. típus párhuzamai — szertartási kellékek, köztük simpulum: 43. kép (Octavianus védéje, Kr. e. 37) és 44. kép (Caracalla).

45. kép

46. kép

47. kép

48. kép

49. kép

50. kép

51. kép

52. kép

53. kép

A Vesta.B. III. típus párhuzamai — állva: 45. kép (Vespasianus), ill. sceptrum nélkül: 46. kép (Vespasianus).

Vesta.B.III. típus: 47-48. kép (Iulia Domna) és 49. kép (Iulia Soemias).

Vesta.F. csoport: 50-53. kép (Iulia Domna).

54. kép

55. kép

56. kép

57. kép

58. kép

Vesta.F. csoport: 54-55. kép (Iulia Domna), 56. kép (Lucilla), 57-58. kép (Caracalla).

A császári család egyes tagjainál igazolható ábrázolásmódok áttekintése¹

I. tábla: A Dianához kapcsolódó képtípusok

Septimius Severus uralkodása 193-211)

Iulia Domna

képtípus	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Diana.A.I.1.	548 vált.	638				<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.I.1.a	548	548, 638	851	871	871	<i>Diana Lucifera</i>

Plautilla

képtípus	aureus	denarius	név
Diana.A.I.2.	366	366	<i>Diana Lucifera</i>

Caracalla uralkodása (211-217)

Caracalla

képtípus	aureus	antoninianus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Diana.C.I.	256a, 274a, 284b-c	256b-c, 274b-c, 284a	274a, 284d	540a-b, 565	550A	554A, 558a-c, 567a-b	<i>nincs megadva (császári titulátúra)</i>

Iulia Domna

képtípus	aureus	antoninianus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Diana.A.I.1.			373A				<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.I.1.a				583			<i>Diana Lucifera</i>
Diana.C.II.1.	379b-c	379a	379c	587	600	600	<i>Luna Lucifera</i>

¹ Az áttekintés során alapesetben a RIC katalógusszámait adom meg, amelyre mindig külön megnevezés nélkül hivatkozom. Ha egy változat nem található a RIC-ben, más forrásból viszont ismert, akkor megadom, mely katalógusban szerepel az éremtípus leírása, majd ezt követi a megfelelő katalógusszám.

Maximinus Thrax uralkodása (235-238)

diva Paulina

képtípus	sestertius	név
Diana.C.II.2.	4	<i>nincs megadva (consecratio)</i>

III. Gordianus uralkodása (238-244)

III. Gordianus

képtípus	aureus	denarius	név
Diana.A.I.3.	121	127	<i>Diana Lucifera</i>

Aemilianus uralkodása (253)

Aemilianus

képtípus	aureus	denarius	név
Diana.A.II.1.	2a	2b	<i>Diana Victrix</i>

Valerianus és Gallienus uralkodása (253-268)

Valerianus

képtípus	antoninianus	név
Diana.A.I.3.	212	<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.I.4.	213	<i>Felicitas saeculi</i>
Diana.A.II.2.	114, 115	<i>nincs megadva (religio Augustorum)</i>
Diana.D.I.1.	85	<i>conservatrix Augustorum</i>

Gallienus (260 előtt)

képtípus	aureus	antoninianus	sestertius	aes-medailon	név
Diana.A.I.3.		290			<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.I.4.	74	291			<i>Felicitas saeculi</i>
Diana.A.II.3.		380	418, 419	Gnecchi III, 53.39	<i>Diana Felix</i>

Gallienus (260 után)

képtípus	aureus	antoninianus	név
Diana.A.I.4.		235, 609, 646	<i>Luna Lucifera</i>
Diana.A.II.2.		339 (hibrid)	<i>conservatrix Augustorum</i>
Diana.A.II.3.	29	174, 175	<i>Diana Felix</i>
Diana.A.II.6.	30, 444	473	<i>Diana Felix</i>
Diana.G.I.		178, 179	<i>Diana Conservatrix Augusti</i>
Diana.G.II.		176, 177	
Diana.G.III.		180, 181	
Diana.G.IV.		183	
Diana.G.V.		182	

Saloninus

képtípus	antoninianus	név
Diana.A.II.2.	29	<i>nincs megadva (religio Augustorum)</i>

Salonina (260 után)

képtípus	antoni-nianus	név
Diana.A.I.1.	Göbl 2000, Tab.43/1467	<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.I.4.	Göbl 2000, Tab. 48/1618	<i>Luna Lucifera</i>
Diana.C.II.1.	63	<i>Luna Lucifera</i>

Macrianus és fiainak usurpatiója (260-261)

Macrianus iunior

képtípus	aureus	név
Diana.A.II.4.	1	<i>conservatrix Augustorum</i>

II. Claudius uralkodása (268-270)

II. Claudius

képtípus	antoninianus	név
Diana.A.I.3.	144	<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.II.4.	205	<i>Diana Victrix</i>
Diana.D.I.2.	219, 220	<i>nincs megadva (salus Augusti)</i>
Diana.D.II.	198	<i>nincs megadva (aeternitas Augusti)</i>

Quintillus uralkodása (270)

Quintillus

képtípus	antoninianus	név
Diana.A.I.3.	16, 49	<i>Diana Lucifera</i>

Postumus uralkodása (260-269)

Postumus

képtípus	aureus	antoninianus	denarius	név
Diana.A.I.5.		299		<i>Diana Lucifera</i>
Diana.A.II.5.		300		<i>Diana Redux</i>
Diana.E.II.1.	263		338	<i>conservatores Augusti</i>
Diana.E.II.2.	260		336	<i>nincs megadva (claritas Augusti)</i>

Victorinus uralkodása (269-271)

Victorinus

képtípus	aureus	arany quinarius	név
Diana.E.I.	2, 3, 4	35	<i>adiutrix Augusti</i>
Diana.E.II.1.a	33		<i>nincs megadva (vota Augusti)</i>
Diana.E.II.3.	31, 32		<i>nincs megadva (vota Augusti)</i>

II. tábla: A Iunóhoz kapcsolódó képtípusok

Septimius Severus uralkodása (193-211)

Septimius Severus

képtípusok	denarius	név
Iuno.B.I.	316 (hibrid)	<i>Iuno Augustae</i>

Iulia Domna

képtípusok	aureus	arany quinarius	denarius	ezüst quinarius	sestertius	dupon- dius	as	név
Iuno.A.I.1.			559A					<i>Iuno</i>
Iuno.A.I.2.	559, 560	559	559, 560, 640	559	840, 856	845	845	<i>Iuno, Iuno Regina</i>
Iuno.B.I.					857	878	878	<i>Iuno Lucina</i>

Caracalla uralkodása (211-217)

Iulia Domna

képtípusok	denarius	ezüst quinarius	sestertius	dupon- dius	as	név
Iuno.A.I.2.	377	376, 378	584, 585	598, 599	598, 599	<i>Iuno, Iuno Conservatrix</i>
Iuno.B.I.			586			<i>Iuno Lucina</i>

Septimius Severus riválisai: Didius Iulianus (193)

Manlia Scantilla

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Iuno.A.I.1.				19b	19b	<i>Iuno Regina</i>
Iuno.A.I.2.	7	7	18	19a	19a	<i>Iuno Regina</i>

Elagabalus uralkodása (218-222)

Iulia Soemias

képtípusok	aureus	denarius	név
Iuno.A.I.1.		235	<i>Iuno</i>
Iuno.A.II.	236	237	<i>Iuno Regina</i>

Iulia Maesa

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	as	név
Iuno.A.I.1.	253	254, 258	412	413	<i>Iuno. Iuno Conservatrix</i>
Iuno.A.I.2.	255	256, 257, 259, 260			<i>Iuno, Iuno Regina, Iuno Conservatrix</i>

Iulia Paula

képtípusok	denarius	név
Iuno.A.I.2.	219	<i>Iuno Conservatrix</i>

Severus Alexander uralkodása (222-235)

Iulia Mamaea

képtípusok	aureus	denarius	ezüst quinarius	sestertius	dupondius	as	név
Iuno.A.I.1.		340					<i>Iuno</i>
Iuno.A.I.2.	342	340 vált., 343	344	685, 686	688	687	<i>Iuno, Iuno Conservatrix</i>
Iuno.B.I.		341		683		684	<i>Iuno Augustae</i>

Philippus Arabs uralkodása (244-249)

Otacia Severa

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.1.	127, 128	<i>Iuno Conservatrix</i>

Traianus Decius uralkodása (249-251)

Herennia Etruscilla

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.2.	57	<i>Iuno Regina</i>

Trebonianus Gallus uralkodása (251-253)

Trebonianus Gallus

képtípusok	ezüst medaillon	antoninianus	ezüst quinarius	sestertius	as	név
Iuno.B.II.1.		35, 69, 83	78			<i>Iuno Martialis</i>
Iuno.B.II.2.				109		<i>Iuno Martialis</i>
Iuno.F.	25	54		110a, 111, 112	110b	<i>Iuno Martialis</i>

Volusianus

képtípusok	aureus	antoninianus	sestertius	as	név
Iuno.B.II.1.		209, 218			<i>Iuno Martialis</i>
Iuno.B.II.2.		132, 177			<i>Iuno Martialis</i>
Iuno.F.	155, 156	131, 171, 172, 173, 174, 175, 176	252, 253	252, 253	<i>Iuno Martialis</i>

Hostilianus (Augustusként)

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.F.	190, 202A	<i>Iuno Martialis</i>

Aemilianus uralkodása (253)

Cornelia Supera

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.2.	34 (?)	<i>Iuno Regina</i>
Iuno.B.I.	31	<i>Iuno Augusta</i>

Valerianus dinasztíaja (253-268)

Valerianus

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.1.	96 (hibrid)	<i>Iuno Regina</i>

Salonina (260 előtt) – 1. rész

képtípusok	ezüst medaillon	bronz medaillon	aureus	antoninianus	név
Iuno.A.I.1.	20	Göbl 2000, Tab. 8/317	10, Göbl 2000, Tab. 24/852	28, 29, 31, 58, 64, Göbl 2000, Tab. 24/852	<i>Iuno Regina, Iuno Victrix</i>
Iuno.A.I.2.				30, Göbl 2000, Tab. 46/1585	<i>Iuno Regina</i>
Iuno.G.I.	21	Göbl 2000, Tab. 22/786			<i>Iuno Regina</i>

Salonina (260 előtt) – 2. rész

képtípusok	ezüst quinarius	sestertius	dupondius	as	név
Iuno.A.I.1.	40	46	49	53	<i>Iuno Regina</i>

Gallienus (260 után)

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.2.	222, 223 (hibrid)	<i>Iuno Conservatrix, Iuno Regina</i>

Salonina (260 után)

képtípusok	antoninianus	as	név
Iuno.A.I.1.	13, 76	49	<i>Iuno Regina</i>
Iuno.A.I.2.	12, 92, Göbl 2000, Tab. 17/622-623		<i>Iuno Conservatrix, Iuno Regina</i>
Iuno.B.I.	62		<i>Iuno Augusta</i>
Iuno.G.II.1.	15, 16		<i>Iuno Conservatrix Augusti</i>
Iuno.G.II.2.	14		<i>Iuno Conservatrix Augusti</i>

A Gallienus ellen lázadó usurpátorok: Regalianus (260?)

Dryantilla

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.1.	2	<i>Iuno Regina</i>

II. Claudius uralkodása (268-270)

II. Claudius

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.2.	212	<i>Iuno Regina</i>
Iuno.D.	258	<i>consecratio Augusti</i>

Aurelianus uralkodása (270-275)

Severina

képtípusok	antoninianus	as	név
Iuno.A.I.1.	14		<i>Iuno Regina</i>
Iuno.A.I.2.	15	7	<i>Iuno Regina</i>

Zenobia

képtípusok	antoninianus	név
Iuno.A.I.2.	2	<i>Iuno Regina</i>

Carus dinasztíájának uralma (282-285)

Magnia Urbica

képtípusok	aureus	antoninianus	név
Iuno.A.I.1.	Gricourt 1995, 102	341	<i>Iuno Regina</i>
Iuno.A.I.2.		341	<i>Iuno Regina</i>

III. tábla: A Minervához kapcsolódó képtípusok

Septimius Severus uralkodása (193-211)

Septimius Severus

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Minerva.A.I.1.		49, 53, 61, 68, 71, 83, 350E, 483	689	695	685	<i>a császári titulátúra, Minerva Victrix</i>
Minerva.A.I.2.b		408, 409, ill. a RIC IV/1 193. oldalán, hetes számmal jelölve				<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.I.4.b		319, 409B, 410, 458				<i>Minerva Victrix, Minerva Augusta, Minerva Sancta</i>
Minerva.A.II.1.		409A, 409C				<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.II.2.		318 (hibrid)				<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.E.	206					<i>császári titulátúra</i>

Iulia Domna

képtípusok	denarius	név
Minerva.A.II.2.	595 (hibrid)	<i>Minerva</i>

Caracalla

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Minerva.A.I.4.b	2	2, 330	399		403	<i>Securitas perpetua</i>
Minerva.A.II.2.	25, 336, 348A	21, 25, 336, 340		406B	406B, 414	<i>Minerva Victrix</i>

Geta

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Minerva.A.I.2.a		47				<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.I.4.b	45	25A, 30, 34, 45, 46, 98, 105		127, 128	127, 128	<i>Minerva Sancta, Minerva, császári titulátúra</i>
Minerva.A.II.2.	12	104				<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.V.1.		31				<i>Minerva Pacifera</i>
Minerva.B.I.		36, 66A		149	149	<i>császári titulátúra</i>
Minerva.B.II.	58		145	148	148	<i>császári titulátúra</i>
Minerva.D.I.			154			<i>császári titulátúra</i>
Minerva.E.		35				<i>császári titulátúra</i>

Septimius Severus riválisai (193-197)

Pescennius Niger

képtípusok	denarius	név
Minerva.A.I.4.a	61 változata	<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.I.4.b	61 változata, ill. 91 (?)	<i>Minerva Victrix,</i> <i>Virtus Augusti (?)</i>
Minerva.A.I.4.c	61	<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.II.1.	59, 60, 61A	<i>Minerva Victrix</i>
Minerva.A.IV.	59 változata, 60 változata	<i>Minerva Victrix</i>

Clodius Albinus

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Minerva.A.III.		7, 30	54	60	60	<i>Minerva Pacifera</i>

Severus Alexander uralkodása (222-235)

Orbiana

képtípusok	denarius	név
Minerva.A.II.1.	322 (hibrid)	<i>Minerva Victrix</i>

Uranus Antoninus felkelése (253-254)

Uranus Antoninus

képtípusok	aureus	név
Minerva.A.I.4.c változata	5	<i>Minerva Victrix</i>

Valerianus családja (Valerianus, ill. Gallienus uralkodása: 253-268)

Gallienus (260 előtt)

képtípusok	antoninianus	név
Minerva.A.II.1.	322, 323 (Göbl 260 utána datálja)	<i>LEG I MIN VI P VI F,</i> <i>LEG I MIN VII P VII F</i>

Gallienus (260 után)

képtípusok	antoninianus	név
Minerva.A.I.3.	651 (=Göbl 2000, Tab. 45/1544 és Tab. 48/1634)	<i>Minerva Augusta</i>
Minerva.A.I.4.b	619, Göbl 2000, Tab. 49/1644	<i>Minerva Augusta</i>

Salonina (260 után)

képtípusok	antoninianus	név
Minerva.A.I.4.b	93	<i>Minerva Augusta</i>

Postumus uralkodása (260-269)

Postumus

képtípusok	aureus	antoninianus	sestertius	dupondius	név
Minerva.A.V.2.	29	74	150	210	<i>Minerva Fautrix</i>

II. Claudius uralkodása

II. Claudius

képtípusok	antoninianus	név
Minerva.A.I.3.	225, 236	<i>Minerva Augusta, Virtus Augusti</i>
Minerva.D.II.	224	<i>Virtus Augusti</i>
Minerva.D.III.	203	<i>conservatores Augusti</i>

Aurelianus uralkodása (270-275)

Aurelianus

képtípusok	antoninianus	név
Minerva.A.I.3.	334 (=Göbl 1993, Taf. 126/309)	<i>Minerva Augusta</i>
Minerva.A.I.4.b	334 (=Göbl 1993, Taf. 126/308)	<i>Minerva Augusta</i>

Probus uralkodása (276-282)

Probus

képtípusok	antoninianus	név
Minerva.A.III.	65, 66, 67, 68, 69, 115, 116	<i>comes Augusti</i>

Diocletianus és társcsászárai (a 293/294-ben végrehajtott pénzreform előtt)

Diocletianus

képtípusok	antoni-nianus	név
Minerva.A.I.4.a	14, 15, 16	<i>comes Augustorum</i>
Minerva.A.III.	62, 63	<i>Pax Augustorum</i>

Maximianus

képtípusok	antoni-nianus	név
Minerva.A.I.4.a	351, 352, 353	<i>comes Augustorum</i>
Minerva.A.III.	404	<i>Pax Augustorum</i>

Galerius

képtípusok	antoni-nianus	név
Minerva.A.I.4.a	677	<i>comes Augustorum</i>

I. Constantius

képtípusok	antoni-nianus	név
Minerva.A.I.4.a	627	<i>comes Augustorum</i>

A britanniai usurpátorok (286/287-297)

Carausius (286/287-293)

képtípusok	antoni-nianus	név
Minerva.A.I.4.a	21	<i>comes Augustorum (trium)</i>
Minerva.A.III.	13, 20	<i>comes Augusti, comes Augustorum (trium)</i>

Allectus (293-297)

képtípusok	aureus	antoninianus	név
Minerva.A.III.	2	17, 64	<i>comes Augusti</i>

IV. tábla: A Venushoz kapcsolódó képtípusok

Septimius Severus uralkodása (193-211)

Septimius Severus

képtípusok	denarius	név
Venus.A.II.2.	419	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.III.	350K	<i>Venus Victrix</i>
Venus.B.III.1.	328	<i>Venus Genetrix</i>

Iulia Domna

képtípusok	aureus	denarius	sester- tius	dupon- dius	as	név
Venus.A.I.1.		580	866	887	887	<i>Venus Felix</i>
Venus.A.II.1.	578	578, 604 (későbbi hibrid/hamisítvány),				<i>Venus Genetrix, Venus Caelestis</i>
Venus.A.II.2.		605 (későbbi hibrid), 630, 631, 646				<i>Venus Caelestis, Venus Victrix, Venus Felix</i>
Venus.A.III.	536, 579, 645A	535, 536, 632, 633, 633A, BMC V, 383.148	842	846	846	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.IV.1.a				888	888	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.IV.1.b	581, 647	581		890	890	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.IV.1.c		581 lábjegyzetben		889		<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.IV.1.d		581 lábjegyzetben				<i>Venus Victrix</i>
Venus.B.III.1.	537					<i>Venus Genetrix</i>

Plautilla

képtípusok	aureus	denarius	ezüst quinarius	sestertius	dupondius	as	név
Venus.A.I.1.			368				<i>Venus Felix</i>
Venus.A.IV.2.	369	369		579	582	582	<i>Venus Victrix</i>
Venus.B.III.2.		368 lábjegyzetben (hibrid)					<i>Venus Genetrix</i>

Geta

képtípusok	denarius	név
Venus.B.III.2.	23 lábjegyzetben (hibrid)	<i>Venus Genetrix</i>

Caracalla uralkodása (211-217)

Caracalla

képtípusok	arany medaillon	aureus	antoninianus	denarius	sester-tius	dupon-dius	as	név
Venus.A.V.1.	311c	311a	310, 311c-d	311b	574	575A	577	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.1.			312a-c	312d				<i>Venus Victrix</i>

Iulia Domna

képtípusok	aureus	antoninianus	denarius	sester-tius	dupondius	as	név
Venus.A.II.1.				591			<i>Venus Genetrix</i>
Venus.A.II.1.a		387					<i>Venus Genetrix</i>
Venus.B.I.	388a-c	388a	388c	592A	605, 605A	605, 605A	<i>Venus Genetrix</i>
Venus.B.III.2.	389a-b	389a	389b	592	604, 605B	604, 605B	<i>Venus Genetrix</i>

Elagabalus uralkodása (218-222)

Elagabalus

képtípusok	denarius	név
Venus.A.II.2.	164	<i>Venus Caelestis</i>

Iulia Maesa

képtípusok	denarius	név
Venus.A.VI.4.	275	<i>Venus Victrix</i>

Iulia Soaemias

képtípusok	aureus	antoninianus	denarius	ezüst quinarius	sester-tius	dupon-dius	as	név
Venus.A.II.2.	240		241	242	402	403, 405	404	<i>Venus Caelestis</i>
Venus.B.III.2.		245	243	244	406	407	408	<i>Venus Caelestis</i>

Iulia Paula

képtípusok	denarius	név
Venus.B.II.	222, 223	<i>Venus Genetrix, Venus Victrix</i>

Aquila Severa

képtípusok	denarius	név
Venus.A.II.2.	230	<i>Venus Caelestis</i>

Severus Alexander uralkodása (222-235)

Julia Mamaea

képtípusok	aureus	arany quinarius	denarius	ezüst quinarius	sester- tius	dupon- dius	as	név
Venus.A.II.3.	354		355, 356		704			<i>Venus Genetrix</i>
Venus.A.II.4.a					699	697	698, 700	<i>Venus Felix</i>
Venus.A.II.4.b	350		351, 353	352	694		695, 696	<i>Venus Felix</i>
Venus.A.VI.3.		357	358		705	706	707	<i>Venus Victrix</i>
Venus.B.IV.					701	702	703	<i>Venus Felix</i>

Orbiana

képtípusok	denarius	név
Venus.A.II.2.	327	<i>Venus Genetrix</i>
Venus.B.I.	326	<i>Venus Genetrix</i>

III. Gordianus uralkodása (238-244)

III. Gordianus

képtípusok	aureus	arany quinarius	denarius	név
Venus.A.VI.2.	125	126	131	<i>Venus Victrix</i>

Valerianus és Gallienus uralkodása (253-268)

Valerianus

képtípusok	antonini- anus	név
Venus.A.VI.4	222	<i>Venus Victrix</i>

Gallienus (260 előtt)

képtípusok	antonini- anus	név
Venus.A.VI.4	298	<i>Venus Victrix</i>

Gallienus (260 után)

képtípusok	antoninianus	név
Venus.A.II.2.	288	<i>Venus Felix</i>
Venus.A.VI.2.	289	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.4	621, 660, 661	<i>Venus Victrix, Venus Augusta</i>

Salonina (260 előtt)

képtípusok	aureus	antoninianus	ezüst quinarius	sester- tius	dupon- dius	as	név
Venus.A.II.1.		Göbl 2000, Tab. 5/243					<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.II.2.	56	61					<i>Venus Genetrix</i>
Venus.A.II.3.	12, Göbl 2000, Tab. 5/233	36, Göbl 2000, Tab. 5/233 és Tab. 5/244	42	48	50	55	<i>Venus Genetrix, Venus Victrix</i>
Venus.A.III.	4	8					<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.IV.2.		68, Göbl 2000, Tab. 26/899					<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.V.1.	Göbl 2000, Tab. 5/234	Göbl 2000, Tab. 5/234					<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.3.	Göbl 2000, Tab. 5/232	Göbl 2000, Tab. 5/232 és Tab. 5/237					<i>Venus Victrix, Venus Genetrix</i>
Venus.B.III.2.	Göbl 2000, Tab. 26/898	7					<i>Venus Felix</i>

Salonina (260 után)

képtípusok	antoninianus	ezüst quinarius	kétszeres sestertius	as	név
Venus.A.II.3.	30, Göbl 2000, Tab. 34/1235	44	Göbl 2000, Tab. 11/434C	53	<i>Venus Victrix, Venus Genetrix</i>
Venus.A.II.4.b	Göbl 2000, Tab. 33/1180				<i>Venus Felix</i>
Venus.A.V.1.	Göbl 2000, Tab. 43/1471				<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.1.	Göbl 2000, Tab. 13/506				<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.2.	67				<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.3.	Göbl 2000, Tab. 17/618				<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.4.	86				<i>Venus Augusta</i>

II. Claudius uralkodása (268-270)

II. Claudius

képtípusok	antoninianus	név
Venus.A.VI.4.	245	<i>Venus Augusta</i>

Aurelianus uralkodása (270-275)

Aurelianus

képtípusok	antoninanus	denarius	név
Venus.A.II.4.a		70	<i>Venus Felix</i>
Venus.A.VI.4.	335		<i>Providentia Augusti</i>

Severina

képtípusok	denarius	név
Venus.A.II.4.a	6	<i>Venus Felix</i>
Venus.A.VI.3.	Woods 2013, Pl. 31/4	<i>Venus Victrix</i>

Vabalathus

képtípusok	antoninianus	név
VenusA.VI.4.	5	<i>Venus Augusta</i>

Carus és fiainak uralkodása (282-285)

Carinus

képtípusok	aureus	név
Venus.A.V.2.	154, 230, 231, 232	<i>Venus Victrix</i>

Numerianus

képtípusok	aureus	ezüst quinarius	név
Venus.A.I.2.		438	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.V.2.	405, 406		<i>Venus Victrix</i>

Magnia Urbica

képtípusok	aureus	antoninianus	denarius	ezüst quinarius	név
Venus.A.I.2.	340		Pink 1963, 36	344	<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.II.2.	336	337, 345, 346	338		<i>Venus Genetrix, Venus C(a)elestis</i>
Venus.A.II.3.		350, 351			<i>Venus Genetrix</i>
Venus.A.V.1.		347			<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.2.		347			<i>Venus Victrix</i>
Venus.A.VI.3.		342, 343			<i>Venus Victrix</i>

V. tábla: A Vestához kapcsolódó képtípusok

Septimius Severus uralkodása (193-211)

Iulia Domna

képtípusok	aureus	ezüst medaillon	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Vesta.A.II.			587, 648	869	894	894	<i>Vesta Sancta</i>
Vesta.B.I.	538, 582		538, 582, 583	843, 867	891	891	<i>Vesta, Vesta Mater</i>
Vesta.B.I.1.			BMC V, 168.93-94				<i>Vesta</i>
Vesta.F.	586	587A	584, 585	868	892, 893	892, 893	<i>Vesta Mater</i>

Caracalla uralkodása (211-217)

Caracalla

képtípusok	aureus	név
Vesta.F.	249, 250, 271, 272	<i>császári titulatura</i>

Iulia Domna

képtípusok	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	név
Vesta.A.I.		390				<i>Vesta</i>
Vesta.B.III.		391	593	606	606	<i>Vesta</i>
Vesta.F.	392		594	607	607	<i>Vesta</i>

Elagabalus uralkodása (218-222)

Iulia Soaemias

képtípusok	denarius	név
Vesta.A.I.	246	<i>Vesta</i>
Vesta.B.III.	247, 248	<i>Vesta</i>

Iulia Maesa

képtípusok	denarius	név
Vesta.A.I.	276	<i>Vesta</i>

Iulia Paula

képtípusok	denarius	név
Vesta.A.I.	224	<i>Vesta</i>

Severus Alexander uralkodása (222-235)

Julia Mamaea

képtípusok	aureus	denarius	ezüst quinarius	sestertius	dupondius	as	név
Vesta.A.I.	359	360	361	708	709		<i>Vesta</i>
Vesta.A.II.		362	363	710		711	<i>Vesta</i>
Vesta.B.I.		364					<i>Vesta</i>

Aemilianus uralkodása (253)

Cornelia Supera

képtípusok	antoninianus	név
Vesta.A.II.	30	<i>Vesta</i>
Vesta.B.I.	36	<i>Vesta</i>

Valerianus családja (Valerianus, ill. Gallienus uralkodása: 253-268)

Valerianus

képtípusok	sestertius	név
Vesta.A.II.	175	<i>Vesta</i>

Gallienus (260 előtt)

képtípusok	sestertius	as	név
Vesta.A.II.	Göbl 2000, Tab. 1/54 (= RIC 241?)		<i>Vesta</i>
Vesta.B.II.		278	<i>Vesta</i>

Salonina (260 előtt)

képtípusok	antoninianus	ezüst quinarius	név
Vesta.A.I.	71		<i>Vesta Aeterna</i>
Vesta.A.II.	14, 38, 39, Göbl 2000, Tab. 5/239 (= RIC 9?)		<i>Vesta</i>
Vesta.A.III. <i>(fáklyával?)</i>	69	43 (?)	<i>Vesta</i>
Vesta.B.I.	70		<i>Vesta</i>
Vesta.B.I.2.	Göbl 2000, Tab. 26/901		<i>Vesta</i>

Gallienus (260 után)

képtípusok	antoninianus	név
Vesta.B.III. (?)	290, 518	<i>Vesta, Vesta Felix</i>

Salonina (260 után)

képtípusok	antoninianus	ezüst quinarius	sestertius	as	név
Vesta.A.I.	Göbl 2000, Tab. 39/1408				<i>Vesta</i>
Vesta.A.II.	68, 69				<i>Vesta, Vesta Felix</i>
Vesta.B.II.	32	45	48	56	<i>Vesta, Vesta Felix</i>
Vesta.B.IV. <i>(Pudicitia?)</i>				55	<i>Vesta</i>

VI. tábla

A *Iuppiter Victor* megnevezés előfordulása az éremverésben a kora császárkor és a 3. század folyamán (284/285 előtt):

Vitellius: *RIC I(2)* 271.68 (den.), 272.74 és 272.92 (au.), 272.75 és 272.93 (den.).

Domitianus: *RIC II*, 186.253, 189.279, 194.313, 197.342, 199.358, 203.388, 204.401 és 205.412 (ses.).

Hadrianus: *RIC II*, 369.251 (au.).

Commodus: *RIC III*, 343.1612 (ses., *M. Aurelius* uralkodása alatt verve) és 401.291 (ses.).

Clodius Albinus: *RIC IV/1*, 48.25 (au.), ill. 48.26-27 (den.).

Septimius Severus: *RIC IV/1*, 118.204 (den.), 125.272 (au.), 151.441B és 152.454 (den.), továbbá *RIC IV/1*, 156.480 (denarius, viszont ez esetben *IOVI INVICTO* körirattal).

Caracalla: *RIC IV/1*, 240.200 (au.).

Elagabalus: *RIC IV/2*, 35.92 (den., de a *RIC* megkérdőjelezi hitelességét).

Valerianus: *RIC V/1*, 39.7-8 (ant.).

Gallienus: *RIC V/1*, 70.21-23 (ant.).

Postumus: *RIC V/2*, 362.311 és 362.311a (ant.).

II. Claudius: *RIC V/1*, 211.6 (au.), 215.53-55 (ant.), 221.124 (as).

Quintillus: *RIC V/1*, 241.21 (ant.).

Aurelianus: *RIC V/1*, 270.49 és 295.269 (ant.).

Tetricus: *RIC V/2*, 403.15 (au.), 414.173 (den.), 417.209 (au., az előlapon *Tetricus* és fia kettős portréja)

Florianus: *RIC V/1*, 351.19 (au.).

Carus: *RIC V/2*, 139.38-40 (ant.).

Carinus: *RIC V/2*, 171.257-260 (ant.).

Numerianus: *RIC V/2*, 195.409-410 (ant.).

VII. tábla

A *Mars Victor* megnevezés előfordulása az éremverésben a kora császárkor és a 3. század folyamán (284/285 előtt):

Galba: *RIC I(2)*, 255.481-482 (*ses.*).

Vitellius: *RIC I(2)*, 274.115-116, 275.136-137, 276.156 és 277.167-168 (*ses.*).

Vespasianus: *RIC II*, 68.431-433 és 78.533 (*ses.*).

Traianus: *RIC II*, 262.258 (*au.*).

M. Aurelius: *RIC III*, 296.1044, 301.1106-1108 és 302.1121 (*as*).

Pescennius Niger: *RIC IV/1*, 31.54 (*den.*) és 32.54A-58A (*den.*). *Ill. emellett RIC IV/1*, 31.53 (*den.*, amelyen a *Marti Invicto* megjelölés szerepel).

Septimius Severus: *RIC IV/1*, 104.114-114A, 107.134 és 110.151C (*den.*), 145.404-407, 151.443-443A, 153.456-457A 160.508-509 és 162.523A (*den.*).

Geta: *RIC IV/1*, 329.103 (*au.* és *den.*).

Caracalla: *RIC IV/1*, 258.306 (*ant.*).

Elagabalus: *RIC IV/2*, 36.119 (*au.*), 36.120 és 36.122 (*ant.*), 36.121 és 36.123 (*den.*), *ill.* 57.362 (*ses.*), 57.363 (*dup.*) és 57.364 (*as*).

Severus Alexander: *RIC IV/2*, 83.157 (*ant.*), 83.162 (*den.*) és 117.584 (*dup.*).

Gallienus: *RIC V/1*, 152.241 és 188.649 (*ant.*).

II. Claudius: *RIC V/1*, 216.65 és 216.74 (*ant.*), valamint 221.125 (*as*).

Postumus: *RIC V/2*, 362.312 (*ant.*), 366.357 (*den.*).

Victorinus: *RIC V/2*, 392.53 (*ant.*).

Tetricus: *RIC V/2*, 409.94 (*ant.*).

Aurelianusnál a *Mars Invictus* változat hirdeti a győzedelmes hadistent: *RIC V/1*, 305.357-359 (*ant.*).

Tacitus: *RIC V/1*, 329.29-31 (*ant.*) és 337.112 (*au.*).

Florianus: *RIC V/1*, 351.20 (*au.*).

Probus: *RIC V/2*, 20.5-6 (*au.*), 23.35-28, 24.39, 27.82-86 és 28.87-89 (*ant.*), *ill.* 107.824-825 (*au.*).

Carinus: *RIC V/2*, 156.149 (*ant.*) és 158.166 (*ezüst quin.*).

Numerianus: *RIC V/2*, 187.353-354, 192.386-387 és 193.388-389 (*ant.*).

VIII. tábla

A *Venus Victrix* megnevezés előfordulása az éremverésben a kora császárkor és a 3. század folyamán (284/285 előtt):

Faustina minor: *RIC III*, 271.723 (*den.*), 272.736 (*au.*), valamint 347.1680 és 348.1682 (*as*), 348.1681 és 348.1688 (*ses.*).

Lucilla: *RIC III*, 276.786-787 (*den.*).

Crispina: *RIC III*, 400.290 (*au.*).

Iulia Domna: *RIC IV/1*, 165.535 (*den.*), 165.536 (*au. és den.*), 170.579 (*au.*), 171.581 (*au. és den.*), 176.630-631A és 177.632-633A (*den.*), 178.645A és 178.647 (*au.*), továbbá *RIC IV/1*, 207.842 (*ses.*), 207.846 és 211.888-890 (*dup., ill. as*).

Septimius Severus: *RIC IV/1*, 136.350K és 147.419 (*den.*).

Plautilla: *RIC IV/1*, 270.369 (*au. és den.*), 309.579 (*ses.*), 309.582 (*dup., ill. as*).

Caracalla: *RIC IV/1*, 259.310 (*ant.*), 259.311 (*au., arany med., den.arius és ant.*), 259.312 (*ant. és den.*), 308.574 (*ses.*), 308.575A (*dup.*) és 308.577 (*as*).

Iulia Paula: *RIC IV/2*, 46.223 (*den.*).

Iulia Maesa: *RIC IV/2*, 50.275 (*den.*).

Elagabalus: *RIC IV/2*, 44.204 (*hibrid den.*).

Iulia Mamaea: *RIC IV/2*, 99.357 (*arany quin.*), 99.358 (*den.*), 127.705 (*ses.*), 127.706 (*dup.*) és 127.707 (*as*).

Severus Alexander: *RIC IV/2*, 94.309 (*hibrid den.*).

III. Gordianus: *RIC IV/3*, 28.125 (*au.*), 28.126 (*arany quin.*) és 28.131 (*den.*).

Cornelia Supera: *RIC IV/3*, 198.35 (*ant., amelyet a RIC ókori hamisítványnak tart*).

Valerianus: *RIC V/1*, 39.20 (*ant., a RIC szerint hibrid veret Salonina hátlapjával*) és 55.222 (*ant.*).

Gallienus (260 előtt): *RIC V/1*, 91.298 (*ant.*).

Salonina (260 előtt): *RIC V/1*, 108.4 (*au.*), 108.8 (*ant.*), 109.13 (*au.*), 112.37 (*ant.*) és 115.68 (*ant.*).

Gallienus (260 után): *RIC V/1*, 156.289 (*ant.*), 186.621 (*ant.*) és 189.660 (*ant.*).

Salonina (260 után): *RIC V/1*, 194.31 (*ant.*), 197.54 (*as*) és 198.66-67 (*ant.*).

Carinus: *RIC V/2*, 157.154 (*au.*), 168.230-232 (*au.*).

Magnia Urbica: *RIC V/2*, 184.340 (*au.*), 184.342-343 (*ant.*), 184.344 (*ezüst quin.*) és 185.347 (*ant.*).

Numerianus: *RIC V/2*, 195.405-406 (*au.*) és 198.438 (*ezüst quin.*).

IX. tábla

A *Minerva Victrix* megnevezés előfordulása az éremverésben a kora császárkor és a 3. század folyamán (284/285 előtt):

Commodus: *RIC III*, 385.176 (*den.*), 385.176a (*au.*), 386.189 (*den.*), 427.528 (*ses.*), 427.536 (*as*), 428.544 (*ses.*), 428.546 (*dup.*), 431.572 (*as*).

Pescennius Niger: *RIC IV/1*, 32.59-61A (*den.*).

Septimius Severus: *RIC IV/1*, 131.318, 145.408, 146.409-410, 156.483 (*den.*), 206.837B (*hibrid ses. Commodus hátlapjával*).

Iulia Domna: *RIC IV/1*, 172.595 (*hibrid denarius Caracalla hátlapjával, a RIC szerint talán ókori hamisítvány*).

Caracalla: *RIC IV/1*, 214.21 (*den.*), 215.25 (*au. és den.*), 265.336 (*au. és den.*), 265.340 (*den.*), 267.348A (*au.*), 277.406B (*dup., ill. as*), 278.414 (*as*).

Geta: *RIC IV/1*, 315.12 (*au.*), 320.47 és 329.104 (*den.*).

Orbiana: *RIC IV/2*, 97.322 (*den.*).

Uranus Antoninus: *RIC IV/3*, 205.5 (*au.*).

Istenalakok a Kr. u. 3. század római éremverésében

Az olymposi istenek közé tartozó istennők ábrázolás-típusai a birodalmi éremanyagban

/absztrakt/

Dolgozatom témáját egy ikonográfiai jellegű áttekintés adja. A Kr. u. 3. század római éremverését vizsgálom, azt kutatva, hogy a pénzérmék hátlapi képein milyen ábrázolási formák szolgálhattak egy-egy istenalak megjelenítésére. A vizsgálatra öt olyan istennőt választottam ki, akik az olymposi istenek közé tartoznak: Dianát, Iunót, Minervát, Venust és Vestát. Sorra veszem az éremtípusokat, melyek ezen öt istennő valamelyikéhez kapcsolódnak, azonosítom és rendszerezem a rajtuk megjelenő ábrázolásokat, lajstromozom az attribútumokat és a képeket kísérő köriratokat. Vizsgálom, mely esetekben, mely uralkodók kapcsán és a császári család mely tagjainak nevében verve használták az egyes képtípusokat.

Mindennek révén bepillantást nyerhetünk abba, mennyire eltérő ábrázolási formák kapcsolódhattak a kor éremanyagában egy-egy istennőhöz, milyen attribútumok és köriratok jelentek meg a különböző esetekben, és hogy mindezek hogyan közvetítették egy adott istennő eltérő aspektusait, feladatköreit. Hiszen ha más attribútumokkal, eltérő körirattal és megnevezéssel ábrázoltak egy-egy isten(nő)t, akkor különböző feladatköreit hirdetve más-más üzeneteket közvetíthettek az érempropagandában. Ez pedig a kor éremverésének egy mindmáig kevésbé vizsgált területe, melynek jobb megértése a továbbiakban a kor érempropagandájának behatóbb megismeréséhez is alapul szolgálhat.

Külön hangsúlyt fektettem a katonai/győzelmi tematika vizsgálatára. A katonai témák erősödése a 3. századi éremverés jól ismert tendenciája, az általam tárgyalt istennők többsége azonban a korábbiakban kevésbé kötődött ehhez a területhez. Így érdekes volt áttekinteni, történt-e változás e tekintetben, látunk-e katonai témákat pl. Iuno vagy Diana esetében.

A vizsgált istennők közös vonása, hogy ábrázolásaik szinte minden esetben ikonográfiájuk jól ismert elemeiből építkeznek. Kevés új variáns akad, és zömében azok is a régóta használt attribútumok új kombinációját jelentik. Igazán új fejleményt csak néhány esetben regisztrálhatunk (pl. *Iuno Martialis* ábrázolásmódjai Trebonianus Gallus pénzein), és ezek sem bizonyulnak tartósnak, gyorsan eltűnnek az éremverésből.

Más tekintetben azonban igen nagy a különbség az öt istennő ábrázolásmódjai közt. Iuno és Vesta szinte kizárólag csak a császári család női tagjainak pénzein tűntek fel, a császárnői reprezentációhoz kötődtek, ábrázolásaik viszonylag egysíkúak, képtípusaik száma csekély, a megszokott mintákat követik, attribútumaik közt nem szerepelnek fegyverek. Vestánál egyáltalán nem találjuk a katonai/győzelmi tematika nyomát és Iuno kapcsán is csak

egy-egy elszigetelt elem (a *Iuno Martialis* név Trebonianus Gallus uralkodása idején és a *victrix* jelző használata Salonina pénzein) utal rá.

Diana és Venus ábrázolásai már jóval változatosabbak. Nem csupán a császárnékhoz kötődő érméken szerepelnek, egyes képtípusaikat olyan példányoknál is megtaláljuk, melyek előlapja magát az uralkodó császárt nevezi meg. A különböző ábrázolásmódok az istennő eltérő aspektusait hirdették: Dianát egyaránt látjuk holdistennőként és a vadászat védelmezőjeként, míg Venus hol a római nép mitikus ősanyjaként (*Venus Genetrix*), hol pedig a császárt győzelemre segítő isteni pártfogóként (*Venus Victrix*) jelenik meg. Mindkét istennőnek vannak olyan képtípusai, melyek fegyverekkel ábrázolják őket: ezek Dianánál elsősorban vadászfegyverek, *Venus Victrix*nél azonban találunk olyan változatokat is, ahol kizárólag fegyverek (pajzs, dárda, sisak) és győzelmi szimbólumok (*Victoriola*, pálmaág) kísérik az istennőt — itt egyértelműen a katonai/győzelmi tematika érvényesüléséről van szó.

Minerva a másik végletet jelenti: attribútumai közt mindig a fegyverek dominálnak és képét csaknem kizárólag a császári család férfi tagjainak előlapjával verve látjuk.

Az, hogy egy istennő képe megjelenik-e az uralkodó előlapjával verve, vagy csupán a császárnék nevét hordozó példányokon találkozunk vele, a képtípusok számát és élettartalmát is meghatározza. Vesta és Iuno ábrázolásai viszonylag egységesek, a képtípusok száma csekélyebb, Vesta Gallienus korát követően el is tűnik az éremanyagból. Diana és Venus képei már jóval változatosabbak, szerepük nagyobb. Bár Diana a század utolsó harmadában már hiányzik az éremverésből, Venus ábrázolása egész a tetrarchia kezdetéig igazolható. Minerva képtípusaival pedig még ennél is tovább, a 290-es évekig találkozhatunk.

Depicted Figures of Gods in the Roman Imperial Coinage in the 3rd Century A. D.

Representational Types of the Olympian Goddesses in the Roman Imperial Coinage

/abstract/

The theme of my dissertation is provided by an iconographic survey. I examine the minting of Roman coins in the 3rd century A.D., to research which type of graphic forms were used to portray each god/goddess on the reverse of the coins. For this examination I chose five goddesses from the Olympian divinities: Diana, Juno, Minerva, Venus and Vesta. I study and identify the types of coin which are related to these five goddesses. I categorise the illustrations appearing on these coins, and catalogue their attributes and the inscriptions which accompany them on the edges. I examine in which cases, in connection with which ruler and which members of the imperial family the graphic types were used on the minted coins.

This allows us to gain an insight into the extent to which different graphic forms in the coin stock of that period can be linked to each goddess, which attributes and edge inscriptions accompanied different depictions, and how all of these communicated the aspects and range of tasks of a given goddess. Since, if a god(dess) is pictured with other attributes, different edge inscriptions and different names, then, by communicating a different range of tasks different messages are conveyed by the coin propaganda. This remains to this day a little explored field of coin minting, a fuller understanding of which can lead to a more effective comprehension of the coin propaganda of the period.

I have given special emphasis to the military/victory theme. The strengthening of the military theme in the coin minting of the 3rd century is a well-known tendency; the majority of the goddesses I have focused on, however, were less associated with this area. For this reason, it was interesting to investigate whether a change occurred in this sense, and whether we would find military themes in the portrayal of, for example, Juno or Diana.

A common feature of the goddesses examined is that their depictions are almost always made up of well-known elements. There are very few new variants emerging and when they do, the majority of them are new combinations of old attributes. We can only observe genuinely new developments in a few cases (e.g. the way *Iuno Martilis* is depicted in the coins of Trebonianus Gallus), and these do not prove long-lasting, disappearing quickly from the mint.

From another perspective, however, there are very great differences in the ways the five goddesses are portrayed. Juno and Vesta appear almost exclusively on the coins of the female members of the imperial family, linked to representations of the emperor's wife; their portrayals are one-dimensional, the number of the graphic types used is limited, they follow

typical models, and they feature no weapons among their attributes. With Vesta, we find no trace at all of the military/victory theme, and Juno is also referred to in isolated elements (the name *Iuno Martialis* during the reign of Trebonianus Gallus and the use of the *victrix* symbol on the Salonna coins).

The depictions of Diana and Venus are much more varied. Here, they appear not only as wives of emperors, but we also find examples of them on coins where the ruling emperor himself is named on the face. The different styles of illustration announce the different aspects of the goddess: we see Diana as the moon goddess and the protector of the hunt, while Venus is depicted both as the mythical matriarch of the Roman people (*Venus Genetrix*), and as the divine patron helping the emperor to victory (*Venus Victrix*). Both goddesses have depictions in which they appear with weapons: with Diana they are above all hunting weapons, whereas with *Venus Victrix* we find variants in which the goddess is associated only with weapons (shield, dart, helmet) and symbols of victory (Victoriola, palm frond) – here the realisation of the military/victory theme is clearly intended.

At the other end of the scale is Minerva: her attributes are always dominated by weapons and we always see her on the front of the coins of the male members of the imperial family.

Whether an image of the goddess appears on the front of the ruler's coin, or we only find her on examples bearing the name of the emperor's wife, also determines the type of image and the lifespan. Depictions of Vesta and Juno are relatively uniform, the number of types of image are fairly limited, and they disappear from the coin stock after the age of Vesta Gallienus. Depictions of Diana and Venus feature in far more varied images and their role is more significant. Although Diana is missing from minted coins of the last third of the century, depictions of Venus can be found right up to the beginning of the Tetrarchy. Minerva's image, indeed, is found even later, lasting until the 290s.

Nyilvántartási szám: DEENK/141/2016.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Barna Ferenc
Neptun kód: W54FMI
Doktori Iskola: Nyelvtudományok Doktori Iskola

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű könyvrészlet(ek) (1)

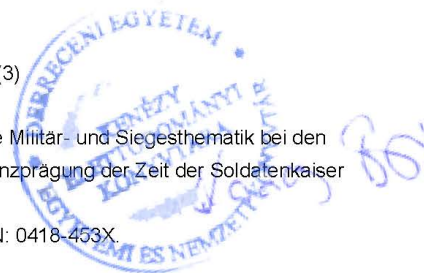
1. **Barna F.:** Ósi erények - új hangsúlyok a birodalmi pénzverésben Kr. u. 260-282 között.
In: Római polgárok és uralkodók képi üzenetei. Szerk.: Gesztelyi Tamás, Varga Teréz,
Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 87-106, 2007. ISBN:
9789634731375

Magyar nyelvű tudományos közlemény(ek) hazai folyóiratban (2)

2. **Barna F.:** Bőségszaru és hadijelvény : Concordia a katonacsászárok korának érempropagandájában.
Argumentum. 8, 179-212, 2012. ISSN: 1787-3606.
3. **Barna F.:** Égi istenek, földi célok : Az istenek megjelenése és szerepe a római érempropagandában a katonacsászárok korának második felében - a sisciai verde első évtizedeiben megfigyelhető jellegzetességek.
Argumentum. 8, 213-243, 2012. ISSN: 1787-3606.

Idegen nyelvű tudományos közlemény(ek) hazai folyóiratban (3)

4. **Barna, F.:** Apollo Propugnator, Diana Victrix. Erscheint die Militär- und Siegesthematik bei den Darstellungen der Götter Apollo und Diana in der Münzprägung der Zeit der Soldatenkaiser (235-284/285 n. Chr.)?
Acta Class. Univ. Sci. Debr. 51, 115-134, 2015. ISSN: 0418-453X.

5. **Barna, F.:** Venus mit Waffen : Die Darstellungen und die Rolle der Göttin in der Münzpropaganda der Zeit der Soldatenkaiser (235-284 n. Chr.).
DissArch Ser. - 3 (2), 9-43, 2014. ISSN: 0521-4785.
6. Gesztelyi, T., **Barna, F.:** Der Sonnengot in Quadriga frontal auf Gemmen und Münzen.
Acta Class. Univ. Sci. Debr. 49, 31-43, 2013. ISSN: 0418-453X.

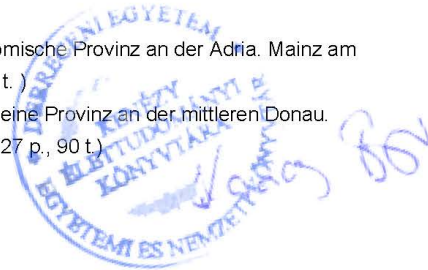
Magyar nyelvű konferencia közlemény(ek) (1)

7. **Barna F.:** A felfegyverzett Venus ábrázolásmódjai a római éremverésben a Severusok korában (kitekintéssel a katonai anarchia időszakának érem-propagandájára).
In: Tavaszi Szél 2014 : Konferenciakötet. Szerk.: Csiszár Imre, Kőműves Péter Miklós,
Doktoranduszok Országos Szövetsége, Debrecen, 27-36, 2014. ISBN: 9789638956071

További Közlemények

Magyar nyelvű közlemény(ek) hazai folyóiratban (3)

8. **Barna F.:** A katonacsászárok kora (235-284): Válságkorszak vagy transzformációs periódus?
Klió. 21 (3.), 88-97, 2012. ISSN: 1216-2965.
(Ismertetett mű : [Hrsg.] Johne, Klaus-Peter : Die Zeit der Soldatenkaiser : Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin : Akademie Verlag, 2008, 2 köt., 1400 p. ISBN: 9783050045290)
9. **Barna F.:** Dalmatia és Moesia Superior.
Klió. 20 (1), 48-57, 2011. ISSN: 1216-2965.
(Ismertetett mű : Mirjana Sanader : Dalmatia, eine römische Provinz an der Adria. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2009, 143 p., 111 t.)
(Ismertetett mű : Miroslava Mirković : Moesia Superior, eine Provinz an der mittleren Donau. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2007, 127 p., 90 t.)

10. **Barna F.**: Thracia és a Fekete-tenger nyugati partján fekvő városok.
Klió. 19 (1), 69-75, 2010. ISSN: 1216-2965.
(Ismertetett mű : Manfred Oppermann : Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meeres. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2007, 121 p., 84 t.)
(Ismertetett mű : Rumén Ivanov, Gerda von Bülow : Thracia, eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel, Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2008, 118 p., 93 t.)

Idegen nyelvű közlemény(ek) hazai folyóiratban (1)

11. **Barna, F.**: Crisis or Transformation?
Acta Class. Univ. Sci. Debr. 48, 191-206, 2012. ISSN: 0418-453X.
(Ismertetett mű : Klaus-Peter Johné (Hrsg.) : Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin : Akademie Verlag, 2008, 1409 p.)

Magyar nyelvű konferencia közlemény(ek) (1)

12. **Barna F.**: Diana ábrázolási típusai a Kr. u. 3. század római érempropagandájában, I. : A Dianát álló vagy lépő helyzetben, holdistennői attribútumokkal mutató képtípusok.
In: Tavaszi Szél 2015 - Konferenciakötet. Szerk.: Keresztes Gábor, Eszterházi Károly
Főiskola Líceum Kiadó, Eger, 351-378, 2015. ISBN: 9786155509971

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudományometriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2016.06.07.

Registry number: DEENK/141/2016.PL
Subject: Ph.D. List of Publications

Candidate: Ferenc Barna
Neptun ID: W54FMI
Doctoral School: Doctoral School of Linguistics

List of publications related to the dissertation

Hungarian book chapter(s) (1)

1. **Barna F.:** Ősi erények - új hangsúlyok a birodalmi pénzverésben Kr. u. 260-282 között.
In: Római polgárok és uralkodók képi üzenetei. Szerk.: Gesztelyi Tamás, Varga Teréz,
Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 87-106, 2007. ISBN:
9789634731375

Hungarian scientific article(s) in Hungarian journal(s) (2)

2. **Barna F.:** Bőségszaru és hadijelvény : Concordia a katonacászárok korának
érempropagandájában.
Argumentum. 8, 179-212, 2012. ISSN: 1787-3606.
3. **Barna F.:** Égi istenek, földi célok : Az istenek megjelenése és szerepe a római
érempropagandában a katonacászárok korának1 második felében - a sisciai verde első
évtizedeiben megfigyelhető jellegzetességek.
Argumentum. 8, 213-243, 2012. ISSN: 1787-3606.

Foreign language scientific article(s) in Hungarian journal(s) (3)

4. **Barna, F.:** Apollo Propugnator, Diana Victrix. Erscheint die Militär- und Siegesthematik bei den
Darstellungen der Götter Apollo und Diana in der Münzprägung der Zeit der Soldatenkaiser
(235-284/285 n. Chr.)?
Acta Class. Univ. Sci. Debr. 51, 115-134, 2015. ISSN: 0413-453X.
5. **Barna, F.:** Venus mit Waffen : Die Darstellungen und die Rolle der Göttin in der Münzpropaganda
der Zeit der Soldatenkaiser (235-284 n. Chr.).

DissArch Ser. - 3 (2), 9-43, 2014. ISSN: 0521-4785.

6. Gesztelyi, T., **Barna, F.**: Der Sonnengot in Quadriga frontal auf Gemmen und Münzen.
Acta Class. Univ. Sci. Debr. 49, 31-43, 2013. ISSN: 0418-453X.

Hungarian conference proceeding(s) (1)

7. **Barna F.**: A felfegyverzett Venus ábrázolásmódjai a római éremverésben a Severusok korában (kitekintéssel a katonai anarchia időszakának érem-propagandájára).
In: Tavaszai Szél 2014 : Konferenciakötet. Szerk.: Csiszár Imre, Kőműves Péter Miklós,
Doktoranduszok Országos Szövetsége, Debrecen, 27-36, 2014. ISBN: 9789638956071

List of other publications

Hungarian scientific article(s) in Hungarian journal(s) (3)

8. **Barna F.**: A katonacsászárok kora (235-284): Válságkorszak vagy transzformációs periódus?
Klió. 21 (3.), 88-97, 2012. ISSN: 1216-2965.
(Ismertetett mű : [Hrsg.] Johne, Klaus-Peter : Die Zeit der Soldatenkaiser : Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin : Akademie Verlag, 2008, 2 köt., 1400 p. ISBN: 9783050045290)
9. **Barna F.**: Dalmatia és Moesia Superior.
Klió. 20 (1), 48-57, 2011. ISSN: 1216-2965.
(Ismertetett mű : Mirjana Sanader : Dalmatia, eine römische Provinz an der Adria. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2009, 143 p., 111 t.)
(Ismertetett mű : Miroslava Mirković : Moesia Superior, eine Provinz an der mittleren Donau. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2007, 127 p., 90 t.)
10. **Barna F.**: Thracia és a Fekete-tenger nyugati partján fekvő városok
Klió. 19 (1), 69-75, 2010. ISSN: 1216-2965.
(Ismertetett mű : Manfred Oppermann : Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meeres. Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2007, 121 p., 84 t.)
(Ismertetett mű : Rumen Ivanov, Gerda von Bülow : Thracia, eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel, Mainz am Rhein : Philipp von Zabern Verlag, 2008, 118 p., 93 t.)

Foreign language scientific article(s) in Hungarian journal(s) (1)

11. **Barna, F.:** Crisis or Transformation?

Acta Class. Univ. Sci. Debr. 48, 191-206, 2012. ISSN: 0418-453X.

(Ismertetett mű : Klaus-Peter Johné (Hrsg.) : Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin : Akademie Verlag, 2008, 1409 p.)

Hungarian conference proceeding(s) (1)

12. **Barna F.:** Diana ábrázolási típusai a Kr. u. 3. század római érempropagandájában, I. : A Dianát

álló vagy lépő helyzetben, holdistennői attribútumokkal mutató képtípusok.

In: Tavaszi Szél 2015 - Konferenciakötet. Szerk.: Keresztes Gábor, Eszterházi Károly
Főiskola Líceum Kiadó, Eger, 351-378, 2015. ISBN: 9786155509971

The Candidate's publication data submitted to the iDEa Tudóstér have been validated by DEENK on the basis of Web of Science, Scopus and Journal Citation Report (Impact Factor) databases.

07 June, 2016

X. TÁBLA – Diana, köriratok (1. rész)		Diana					Luna
		Diana Conservatrix	Diana Victrix	Diana Felix	Diana Redux	Diana Lucifera	Luna Lucifera
uralkodó császár	előlap	DIANAE CONS AVG	DIANAE VICTRI	DIANA FELIX	DIANAE REDVCI	DIANA LVCIFERA, DIANAE LVCIFERAE	LVNA LVCIFERA
Septimius Severus uralkodása	Iulia Domna					▲▲▲▲▲▲▲▲	
	Plautilla					▲	
Caracalla időszaka	Caracalla						
	Iulia Domna					▲▲	▲▲▲▲
Maximinus Thrax uralkodása	diva Paulina						
III. Gordianus uralkodása	III. Gordianus					▲▲	
Aemilianus uralkodása	Aemilianus		▲				
Valerianus és Gallienus uralkodása	Valerianus					▲	
	Gallienus			▲▲▲		▲	
	Saloninus						
Gallienus uralkodása (260 után)	Gallienus	▲▲▲▲▲▲▲▲		▲▲▲▲▲▲▲▲			▲▲▲
	Salonina					▲	▲▲
Macrianus iunior pénzei	Macrianus iunior						
Postumus uralkodása	Postumus				▲	▲	
Victorinus uralkodása	Victorinus						
II. Claudius uralkodása	II. Claudius		▲			▲	
Quintillus uralkodása	Quintillus					▲▲	

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban (vagy: katalógusokban nem szereplő változat).

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.

X. TÁBLA – Diana, köriratok (2. rész)		más istenség vagy üzenet									
		Conservatrix, ill. Conservatores	Adiutrix	Felicitas	Religio	Salus	Aeternitas	Claritas	konszekráció	császári titulátúra	fogadalom
uralkodó császár	előlap	CONSERVAT AVGG, CONSERVATORES AVG, ill. CONSERVATRICI AVG	ADIVTRIX AVG	FELICITAS SAECVLI	RELIGIO AVGG	SALVS AVG	AETER AVG	CLARITAS AVG	CONSECRATIO		VOTA AVGVSTI
Septimius Severus uralkodása	Iulia Domna										
	Plautilla										
Caracalla időszaka	Caracalla									▲▲▲▲▲	
	Iulia Domna									▲▲▲▲▲	
Maximinus Thrax uralkodása	diva Paulina								▲		
III. Gordianus uralkodása	III. Gordianus										
Aemilianus uralkodása	Aemilianus										
Valerianus és Gallienus uralkodása	Valerianus	▲		▲	▲▲						
	Gallienus			▲▲							
	Saloninus				▲						
Gallienus uralkodása (260 után)	Gallienus	▲									
	Salonina										
Macrianus iunior pénzei	Macrianus iunior	▲									
Postumus uralkodása	Postumus	▲▲						▲▲			
Victorinus uralkodása	Victorinus		▲▲▲▲								▲▲▲
II. Claudius uralkodása	II. Claudius					▲▲	▲				
Quintillus uralkodása	Quintillus										

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban (vagy: katalógusokban nem szereplő változat).

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.

XI. TÁBLA – Iuno, köriratok		Iuno megnevezése								consecratio
		Iuno	Iuno Regina	Iuno Augusta	Iuno Lucina	Iuno Conservatrix	Iuno Martialis	Iuno Victrix	Iuno Conservatrix Auguatae	
		IVNO, IVNONEM	IVNO REGINA, IVNONI REGINE, IVNONI REGINAE	IVNO AVGVSTAE, IVNONI AVG	IVNONI LVCINAE	IVNO CONSERVATRIX	IVNO MARTIALIS, IVNONI MARTIALI	IVNO VICTRIX	IVNONI CONS AVG	
Didius Iulianus uralkodása	Manlia Scantilla		▲▲▲▲							
Septimius Severus uralkodása	Septimius Severus			▲						
	Iulia Domna	▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲		▲▲					
Caracalla időszaka	Iulia Domna	▲▲▲▲▲			▲	▲				
Elagabalus uralkodása	Iulia Soaemias	▲	▲▲							
	Iulia Maesa	▲▲▲▲▲	▲▲			▲▲				
	Iulia Paula					▲				
Severus Alexander uralkodása	Iulia Mamaea	▲		▲▲▲		▲▲▲▲▲				
Philippus Arabs uralkodása	Otacilia Severa					▲▲				
Traianus Decius uralkodása	Traianus Decius							▲		
	Herennia Etruscilla		▲							
	Hostilianus						▲▲			
Trebonianus Gallus uralkodása	Trebonianus Gallus						▲▲▲▲▲			
	Volusianus						▲▲▲▲▲			
Aemilianus uralkodása	Cornelia Supera		▲	▲						
Valerianus és Gallienus együttes uralkodása	Valerianus		▲							
	Gallienus		▲▲							
	Salonina		▲▲▲▲▲					▲		
Gallienus uralkodása (260 után)	Gallienus		▲			▲				
	Salonina		▲▲▲▲▲	▲		▲			▲▲▲	
Regalianus felkelése	Dryantilla		▲							
II. Claudius uralkodása	II. Claudius		▲							▲
Aurelianus uralkodása	Severina		▲▲▲							
	Zenobia		▲							
Carinus uralkodása	Magnia Urbica		▲▲▲							

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban (vagy: katalógusokban nem szereplő változat).

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.

XII. TÁBLA – Minerva, köriratok (1. rész)		Minerva neve					név nélkül, értelmezőkkel		
		Minerva	Minerva Augusta	Minerva Sancta	Minerva Fautrix	Minerva Pacifera	Minerva Victrix	conservatores Augusti	comes Augusti / Augustorum
		MINERVA	MINERVA AVG, MINERVAE AVG	MINERV SANCT	MINER FAVTR	MINER PACIF, MINERVA PACIFERA	MINERVA VICTRICI, MINER VICTRIS, MINREVA VICTRIX	CONSERVATORES AVG	COMES AVG, COMES AVGG, COMES AVGGG, COMITI PROBI AVG
Septimius Severus uralkodása	Septimius Severus		▲	▲			▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲		
	Caracalla						▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲		
	Geta	▲▲▲▲▲		▲▲▲▲▲		▲	▲▲▲▲		
	Iulia Domna	▲							
rivális trónkövetelők	Pescennius Niger						▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲		
	Clodius Albinus					▲▲▲▲▲			
Severus Alexander uralkodása	Orbiana						▲		
Uranus Antoninus	Uranus Antoninus						▲		
Gallienus uralkodása	Gallienus (260 előtt)								
	Gallienus (260 után)		▲▲▲▲						
	Salonina (260 után)		▲						
Postumus uralkodása	Postumus	▲			▲▲▲▲▲				
II. Claudius uralkodása	II. Claudius		▲				▲		
Aurelianus uralkodása	Aurelianus		▲▲						
Probus uralkodása	Probus								▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲
Diocletianus és társascsászárai	Diocletianus								▲▲▲▲
	Maximianus								▲▲▲▲
	Galerius								▲
	Constantius								▲
a britanniai usurpátorok	Carausius								▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲
	Allectus								▲▲▲▲

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban (vagy: katalógusokban nem szereplő változat).

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.

XII. TÁBLA – Minerva, köriratok (2. rész)		más isten/perszonifikáció			legiónév	császári titulátúra
		Securitas perpetua	Virtus Augusti	Pax Augusti / Augustorum	legio I Minervia	
		SECVRITAS PERPETVA	VIRTVS AVG	PAX AVGG, PAX AVG	LEG I MIN VI P VI F, LEG I MIN VII P VII F	
Septimius Severus uralkodása	Septimius Severus					▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲ ▲▲
	Caracalla	▲▲▲▲				
	Geta					▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲
	Iulia Domna					
rivális trónkövetelők	Pescennius Niger		▲			
	Clodius Albinus					
Severus Alexander uralkodása	Orbiana					
Uranius Antoninus Gallienus uralkodása	Uranius Antoninus					
	Gallienus (260 előtt)				▲▲	
	Gallienus (260 után) Salonina (260 után)					
Postumus uralkodása	Postumus					
II. Claudius uralkodása	II. Claudius		▲▲			
Aurelianus uralkodása	Aurelianus					
Probus uralkodása	Probus					
Diocletianus és társzászárai	Diocletianus			▲▲		
	Maximianus			▲		
	Galerius					
	Constantius					
a britanniai usurpátorok	Carausius		▲	▲		
	Allectus					

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban (vagy: katalógusokban nem szereplő változat).

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.

XIII. TÁBLA – Venus köriratok		Venus Genetrix	Venus Victrix	Venus Felix	Venus Caelestis	Venus Augusta	Venus	Providentia Augusti
		VENVS GENETRIX, VENERI GENETRICI, VENEREM GENETRICEM	VENVS VICTRIX, VENERI VICTRICI, VENERI VICTRI, VENRI VICTRICI, VENER VICT, VENER VICTOR, VENER VICTRIX, VENVS VICT, VENVP VICT,	VENVS FELIX, VENERI FELICI,	VENVS CAELESTIS, VENVS CELEST,	VENVS AVG	VENVS	PROVIDENT AVG
Septimius Severus uralkodása	Septimius Severus	▲	▲▲					
	Iulia Domna	▲▲	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲	▲▲			
	Caracalla						▲	
	Plautilla		▲▲▲	▲				
Geta		▲						
Caracalla uralkodása	Caracalla		▲▲▲▲▲▲▲▲					
	Iulia Domna	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲						
Elagabalus uralkodása	Elagabalus				▲			
	Iulia Soaemias				▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲			
	Iulia Maesa		▲					
	Iulia Paula	▲▲	▲					
	Aquila Severa				▲			
Severus Alexander uralkodása	Severus Alexander							
	Iulia Mamaea	▲▲▲▲	▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲				
	Orbiana	▲▲						
III. Gordianus		▲▲▲						
Valerianus és Gallienus uralkodása	Valerianus		▲					
	Gallienus		▲					
	Salonina	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲	▲				
Gallienus (260 után)	Gallienus		▲▲▲	▲		▲		
	Salonina	▲▲▲	▲▲▲▲▲	▲		▲		
II. Claudius						▲		
Aurelianus uralkodása	Aurelianus			▲				▲
	Severina		▲	▲				
Vabalathus						▲		
Carus és fiainak uralkodása	Carinus		▲▲▲▲					
	Magnia Urbica	▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲			▲▲		
	Numerianus		▲▲▲					

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban.

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.

XIV. TÁBLA – Vesta, köriratok		Vesta VESTA	Vesta Sancta VESTAE SANCTAE	Vesta Mater VESTA MATER	Vesta Felix VESTA FELIX	Vesta Aeterna VESTA AETERNA	császári titulátúra	consecratio CONSECRATIO
Septimius Severus uralkodása	Septimius Severus							▲
	Iulia Domna	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲	▲▲▲▲▲▲▲▲				
Caracalla uralkodása	Caracalla						▲▲▲▲▲	
	Iulia Domna	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲						
Elagabalus uralkodása	Iulia Soaemias	▲▲▲▲						
	Iulia Maesa	▲						
	Iulia Paula	▲						
	Aquilia Severa	▲						
Severus Alexander uralkodása	Iulia Mamaea	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲						
Aemilianus	Cornelia Supera	▲▲						
Valerianus és Gallienus uralkodása	Valerianus	▲						
	Gallienus	▲▲						
	Salonina	▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲				▲		
Gallienus (260 után)	Gallienus	▲			▲			
	Salonina	▲▲▲▲▲▲▲▲			▲▲			

▲ Éremtípus a RIC-ben az adott megnevezéssel.

▲ Éremtípus az adott megnevezéssel, amely a RIC-ben nem szerepel, csak valamely másik katalógusban (vagy: katalógusokban nem szereplő változat).

▲ Kétséges hitelességű, hamisítványként vagy későbbi, hibrid veretként értelmezhető éremtípus.